

**Colloquia
mediaevalia
Uragensia
5**

**SOCIÁLNÍ SVĚT
STŘEDOVĚKÉHO
MĚSTA**

EDITOR
MARTIN NODL

Sociální svět středověkého města

SOCIÁLNÍ SVĚT STŘEDOVĚKÉHO MĚSTA

Editor
MARTIN NODL

Editor © Martin Nodl, 2006

Copyright © Tomáš Borovský, Martin Čapský, Dušan Foltýn, Mateusz Goliński,
Halina Manikowska, Dorota Michaluk, Krzysztof Mikulski, Martin Nodl, Piotr Oliński,
Marek Stoń, Urszula Sowina, Ewa Wólkiewicz, 2006

ISBN 80-7007-219-9 (tištěná kniha)

ISBN 978-80-7007-571-5 (elektronická kniha)

DOI 10.47376/filosofia.2006.1

Obsah

Předmluva vydavatele	VII
PROSTOR A MĚSTO	
MARTIN NODL Sociální aspekty pozdně středověkého městského přistěhovalectví	3
MARTIN ČAPSKÝ Příspěvek k problematice pozdně středověké městské imigrace. Opavští měšťané v Krakově	97
KRZYSZTOF MIKULSKI Socjotopografia Torunia i Elbląga w późnym średniowieczu	107
MAREK SŁOŃ Dlaczego tylko jeden Wrocław? Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania	119
STRUKTURY MOCI A MĚSTSKÉ SPRÁVY	
EWA WÓLKIEWICZ Urzednicy i služby municypalne w miastach późnośredniowiecznego Śląska. Zarys problematyki	135
MATEUSZ GOLIŃSKI Rycerstwo w mieście na przykładzie Świdnicy w 2. poł. XIV w. Problem przyczyn i charakteru obecności oraz lokalizacja w przestrzeni miejskiej	165
URSZULA SOWINA Testamenty mieszczan krakowskich o przekazywaniu majątku w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności	173
DOROTA MICHALUK Problemy badawcze miast pogranicza polsko-rusko-litewskiego (do unii lubelskiej 1569 roku)	185

VI

MĚŠTANÉ A CÍRKEV

DUŠAN FOLTÝN

Cisterciačky měšťanského původu v Čechách a na Moravě
v době předhusitské 199

HALINA MANIKOWSKA

Klasztor żeński w mieście średniowiecznym. Model funkcjonowania
w Polsce i na Śląsku i weryfikacja tego modelu na przykładzie Wrocławia 207

TOMÁŠ BOROVSÝ

Vztahy královských měst a venkovských klášterů na Moravě
v pozdním středověku 225

PIOTR OLIŃSKI

Zmiany własności fundacji w kościołach parafialnych na przykładach
z kościoła parafialnego Najświętszej Marii Panny
w Głównym Mieście Gdańsku 247

Předmluva vydavatele

Spolupráce českých a polských historiků má proměnlivou podobu. Jestliže před rokem 1989 polské dějepiscectví často hrálo zprostředkující roli při styku mezi českou a západoevropskou historiografií a jestliže mnozí polští historici svou osobní obětavostí umožnili na stránkách polských odborných časopisů a sborníků publikovat českým medievistům, kteří měli doma publikování zakázáno (a čeští medievisté to ve svobodné době dokázali náležitě ocenit), pak po Listopadu 89 vzájemná komunikace ztratila na intenzitě a změnila se i pozice polských historiků v české historiografií. V institucionální rovině zahájilo činnost hned několik česko-polských historických komisí, avšak právě ona institucionální rovina způsobila, že ve spolupráci začal převažovat spíše formalismus. Světlou výjimku v tomto ohledu představuje činnost polské historické komise (Komisja Dziejów Czech i Stosunków Polsko-Czeskich), působící při Komitetu Nauk Historycznych PAN, která pořádá každým druhým rokem tematicky sevržené konference, jichž se účastní polští a v omezené míře i čeští historici středověku a raného novověku.¹

Odvrácení pohledu českých historiků z polských rovin do německých, francouzských a anglických krajin, tedy jev, jenž je samozřejmě patrný u všech středoevropských historiografií, má přes všechna pozitiva i jeden dosti negativní důsledek. Přenášením konceptů západoevropské medievistiky do českého a polského prostředí se potlačuje vědomí strukturálních souvislostí mezi českým a polským vývojem v předmoderní době. Komparativní přístupy, jež přispívají především k ukotvení hodnotících soudů a interpretací určitých jevů ve vztahu k jejich podobě ve srovnatelných prostředích, jsou ale nedílnou součástí moderní medievistiky. Pro sociální dějiny středověku to pak platí dvojnásob. Konfrontace české a polské medievistiky je ale přínosná i z hlediska důrazu na konkrétní témata, jež v určitém období v národně koncipovaném bádání převládají či přímo dominují.² Ze současného pohledu je zřejmé, že z hlediska studia sociálních dějin středověkých měst v posledních dvaceti třiceti letech české bádání za polskou

¹ I na české straně se ale v posledních letech objevují pozitivní echa znovuoživení spolupráce s polskými badateli. Jejich nejčernějším výsledkem je vydání sborníku *Political Culture in Central Europe (10th-20th Century)*, svazek 1: *Middle Ages and Early Modern Era*, (edd.) H. MANIKOWSKA, J. PÁNEK, Praha 2005.

² Soudobou tématickou orientací polské medievistiky vcelku reprezentativně odrážejí dva nedávno vydané sborníky: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, (ed.) W. FAŁKOWSKI, Warszawa 2001; *Kolory i struktury średniowiecza*, (ed.) W. FAŁKOWSKI, Warszawa 2004. Na české straně obdobně reprezentativní práce postrádáme. Částečně je nahrazuje sborník *Tschechische Mittelalterforschung 1990-2002*, hrsg. von F. ŠMAHEL, Praha 2003, který je spíše přehledem bádání než úvahou o perspektivách české medievistiky.

medievistikou dosti výrazně zaostává. Původně velmi nosné téma domácí historiografie 60. let, ovlivněné jak konceptem německých Sozialgeschichte, tak francouzskými sériovými výzkumy,³ začalo v 70. a 80. letech stagnovat a vyjma metodicky nosných prací Františka Šmahela a Jaroslava Čechury nepřineslo žádné zásadní podněty. Situace se kupodivu příliš nezměnila ani počátkem 90. let.⁴ Sociální dějiny středověkých měst, resp. sociální dějiny středověku jako celek nadále zůstávají stát na okraji badatelského zájmu české medievistiky. Naopak v polském prostředí existuje zřetelná kontinuita mezi novou vlnou zájmu o sociální dějiny v 50. a 60. letech a badáním následujících desetiletí. Vedle řady konferenčních sborníků vznikla i řada významných monografií.⁵ Rozvoji badání přispělo i oživení časopisu *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, zaměřeného především na problematiku sociálních dějin středověku.

Pracovní zasedání *Sociální svět středověkého města*, které proběhlo na půdě Centra medievistických studií 12. prosince 2002, bylo pokusem o oživení spolupráce českých a polských badatelů věnujících se problematice sociálních dějin pozdního středověku. Jeho pořádání bylo možné díky grantovému projektu GA ČR 404/001540 (Sociální topografie českých pozdně středověkých měst). Zúčastnilo se ho dvanáct badatelů z osmi českých a polských vědeckých pracovišť (Instytut Historii PAN Warszawa; Instytut Historii Kultury Materialnej PAN Warszawa; Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego; Instytut Historyczny Uniwersytetu Opolskiego; Centrum medievistických studií v Praze, Historický ústav Masarykovy univerzity v Brně, Ústav historie a muzeologie Slezské univerzity v Opavě). Ačkoliv to ze sborníku samotného nevyplývá, zasedání mělo především diskusní charakter. I z tohoto důvodu některé příspěvky plně neodpovídají předneseným referátům, protože svou konečnou podobu získaly až právě díky několikahodinovým debatám, v nichž byly konfrontovány často velmi rozdílné názory na sociální problematiku městských dějin. Tématicky se ve sborníku objevují stati věnované otázkám sociální existence městských elit, fungování městské správy s důrazem na sociální postavení městských úředníků, hospodářským a sociokulturním vztahům mezi kláštery (především ženskými) a městskými korporacemi, městskému přistěhovalectví, imigraci šlechty do měst, sociotopografii a prostorovému rozšiřování starých sídelních center, majetku církevních korporací ve městě a problematice měšťanských testamentů. Většina zde publikovaných studií se opírá o analytické výzkumy, při nichž

³ K této problematice srov. M. NODL, *Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: totální dějiny, dlouhé trvání a mentality*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, (edd.) P. Horská, M. Nodl, Praha 2003 (Cahiers du Cefres 29/2003), s. 95–131.

⁴ K vývoje českého badání o sociálních dějinách měst podrobně M. NODL, *Historia społeczna miast czeskich i morawskich w średniowieczu – przegląd badań*, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 64/2004, s. 39–78. Od vydání tohoto přehledu přibyly pouze dvě zásadní edice F. HOFFMANN, *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442*, Praha–Jihlava 2004; *Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století*, Jihlava 2004.

⁵ Z nejdůležitějších srov. U. SOWINA, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991; R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992; H. MANIKOWSKA, *Nadzór i represja. Władza i społeczeństwo w późnośredniowiecznej Florencji*, Warszawa 1993; M. GOLIŃSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997; TÝŽ, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, díl 1, Wrocław 2000; díl 2, Wrocław 2003; K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; M. SŁOŃ, *Szpitalie średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000; P. TYSZKA, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001.

byly v mnoha aspektech užity nové metodické postupy. Ty otvírají doposud netušené možnosti pro ještě mnohem více komparativně zaměřené bádání, jež by mohlo mnohem detailněji a především ve vzájemné souvislosti postihnout různé podoby (souběžné, opožděné, inspirované či nezávisle vzniklé) určitých sociálních jevů, jež byly ve středověku vlastní jak českému, tak polskému prostředí.

Martin Nodl

PROSTOR A MĚSTO

Sociální aspekty pozdně středověkého městského přistěhovalectví

MARTIN NODL (Praha)

Život středověkého člověka byl životem na cestě. Ve všech vrstvách středověké společnosti hrála migrace socializační i sociokulturní úlohu. Intenzita a teritoriální rozsah migračních pohybů byly ale závislé na celé řadě faktorů: míře osobní závislosti, sociální a stavovské příslušnosti, věku, pohlaví a rozsahu rodinných a přátelských vazeb. Do migračních aktivit a motivací se ale ve velké míře rovněž promítaly soudobé kolektivní představy. V socioprostředí, v němž po dlouhou část svého života měšťané, sedláci či šlechtici pobývali, se uplatňovaly po generace zakódované stereotypy chování a myšlení, jejichž sevržení se jedinec mohl zbavit jen s velkými obtížemi, například dosáhl-li vyššího vzdělání, než jaké převládalo v jeho bezprostředním okolí. I přes negativní vztah k neusedlému způsobu života, jenž se s odvoláním na autoritu apoštola Pavla snažila do širšího povědomí prosadit scholastická teologie,¹ viděl středověký člověk v migraci prostředek sociálního vzestupu. Tomuto obecnému modelu se ale samozřejmě vymykal chování některých sociálních skupin, především marginálů, tuláků či vagabundů, pro něž život na cestě představoval každodenní způsob bytí bez možnosti trvalejší změny povětšinou nedobrovolně přijímaného postavení na hranicemi většinové společnosti.

Všechny známé podoby středověkých migrací však spojoval jeden společný jev: trvalé či dočasné opuštění místa svého bydliště. Tento jednotící element výstižně vyjádřil termínem „Unterwegssein“ Knut Schulz.² Být na cestě znamenalo změnit navyklý rytmus života a konfrontovat vlastní mikrosvět s okolní realitou. Pod pojem „Unterwegssein“ tak můžeme zahrnout téměř všechny podoby středověkého cestování a putování, jež se od sebe lišily především odlišnou motivací na cesty se vydávajících jedinců.

¹ E. JUNGWIRT, *Fahrendes Volk*, in: Handwörterbuch des deutschen Aberglauben, Berlin 1930, díl 2, col. 1124–1149; G. B. LADNER, *Homo Viator: Mediaeval Ideas on Alienation and Order*, Speculum 42/1967, s. 233–259. Nejnověji k pojmu „Fahrendes Volk“ srov. velmi podnětnou monografii E. SCHUBERTA, *Fahrendes Volk im Mittelalter*, Bielefeld 1995, jejíž první část je věnována konceptuálnímu vymezení lidí na cestě, putujícím a cestujícím, druhá představuje analytický výzkum života lidí na cestě (herci, muzikanti, kejklíři, tanečníci, přednášeči, clerici vagi a cestující scholárové, poutníci, prostitutky či chudí žoldnéři) a třetí je věnována sociální disciplinaci lidí na cestě a její proměně v důsledku stupňování společenského tlaku v raném novověku.

² K. SCHULZ, *Unterwegssein im Spätmittelalter (Einleitende Bemerkungen)*, in: *Unterwegssein im Spätmittelalter*, hrsg. von P. Moraw (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 1), Berlin 1985, s. 9–16.

Studium migračních aktivit kleriků,³ bohatých hanzovních kupců, obchodníků a obchodnic z velkých říšských měst,⁴ univerzitních studentů,⁵ šlechticů na křižáckých výpravách,⁶ řemeslnických specialistů,⁷ řemeslnických tovaryšů,⁸ zbožných poutníků⁹ či naopak v očích obyčejného člověka bezbožných marginalů, popřípadě lidí, kteří se do-

³ K. NASIŁOWSKI, *Samovolne migracje kleru w świetle polskiego prawa kościelnego przed soborem trydenckym*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 11/1959, s. 9–52; G. JARITZ, *Monastische Komunitäten und räumliche Mobilität in Mittelalter und Frühneuzeit*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, hrsg. von G. Jaritz, A. Müller, Frankfurt am Main–New York 1988, s. 157–178.

⁴ J. SCHNEIDER, *Die Bedeutung von Kontoren, Faktoreien, Stützpunkten (von Kompagnien), Märkten, Messen und Börsen in Mittelalter und früher Neuzeit*, in: *Die Bedeutung der Kommunikation für Wirtschaft und Gesellschaft*, hrsg. von H. Pohl, Wiesbaden 1989, s. 37–63. K migraci žen-obchodnic srov. M. WENSKY, *Die Stellung der Frau in der stadtkölnischen Wirtschaft im Spätmittelalter*, Köln–Wien 1980; TÁŽ, *Die Frau in Handel und Gewerbe vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, in: *Die Frau in der deutschen Wirtschaft*, hrsg. von H. Pohl, Stuttgart 1985, s. 30–44. Ženy se ale samozřejmě podílely na migraci mnohem méně než muži (s. 36). Wensky se podařilo doložit ženy-obchodnice na trzích v Kolíně nad Rýnem, Basileji, Antverpách a Lipsku a zároveň prokázala, že obchodnice z Kolína nad Rýnem často navštěvovaly trhy v okolních porýnských městech. Dále srov. B. HÄNDLER-LACHMANN, *Die Berufstätigkeit der Frau in den deutschen Städten des Spätmittelalters und der beginnenden Neuzeit*, *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 30/1980, s. 131–163; M. SALET, *Handelsfrauen in Frankfurt im 15. und 16. Jahrhundert*, in: *Brücke zwischen den Völkern. Zur Geschichte der Frankfurter Messe*, hrsg. von R. Koch, Frankfurt am Main 1991, díl 2, s. 272–278. Speciálně k ženské migraci G. JACOBSEN, *Female Migration and the Late Medieval Town*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 43–56. Nověji pro migraci obchodníků P. RACINE, *Les migrations des marchands italiens en Méditerranée orientale*, in: *Les migrations de l'antiquité à nos jours*, (ed.) B. Vogler, Strasbourg 1996, s. 27–40; ve sborníku *Fremdheit und Reisen im Mittelalter*, hrsg. von I. ERFEN, K.-H. SPIEB, Stuttgart 1997, srov. studie pro hanzovní kupce jako cestující cizince, kteří se dlouhodobě usazují v nových městech a v dalších generacích se někdy i trvale integrují do místní populace.

⁵ Např. R. CH. SCHWINGES, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert: Studien zur Sozialgeschichte des Alten Reiches*, Stuttgart 1986.

⁶ Např. W. PARAVICINI, *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, díl 1, Sigmaringen 1989; díl 2, Sigmaringen 1995.

⁷ Nejnověji například o středověkých lékařích M. KITZINGER, *Heimat auf Zeit. Medizinisches Fachpersonal in mittelalterlichen Städten*, in: *Historische Wanderungsbewegungen. Migration in Antike, Mittelalter und Neuzeit*, hrsg. von A. Gestrich, H. Kleinschmidt, H. Sonnabend, Hamburg–Münster 1991, s. 79–99, jenž se věnuje jak lékařům-akademikům, tak chirurgům, mastičkářům a lazebníkům. V případě lékařů autor tvrdí, že migrují jen dočasně. Na základě obsáhlé analýzy písemných pramenů Kitzinger totiž zjistil, že medici získávali měšťanské právo či ochranu města pouze na omezenou dobu.

⁸ W. REININGHAUS, *Die Migration der Handwerksgelesen*, *Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 68/1981, s. 1–21; TÝŽ, *Wanderungen von Handwerkern zwischen hohem Mittelalter und Industrialisierung. Ein Versuch zur Analyse der Einflußfaktoren*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 179–216; K. SCHULZ, *Handwerksgelesen und Lohnarbeiter. Untersuchung zur oberrheinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14.–17. Jahrhunderts*, Sigmaringen 1985, s. 265–295; TÝŽ, *Die Handwerksgelesen*, in: *Unterwegssein im Spätmittelalter*, s. 71–92; H. BRÄUER, *Gesellen im sächsischen Zunft Handwerk des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weimar 1989, s. 56–63.

⁹ M.-L. FAVREAU, *Die Bedeutung von Wallfahrten, Kreuzzügen und anderen Wanderungsbewegungen (zum Beispiel Gesellenwanderung) für die Kommunikation in Mittelalter und früher Neuzeit*, in: *Die Bedeutung der Kommunikation für Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 64–89; G. SIGNORI, *Ländliche Zwänge – städtische Freiheit. Weibliche Mobilität und Geselligkeit im Spiegel spätmittelalterlicher Marienwallfahrten*, in: *Frauen und Öffentlichkeit. Beiträge der 6. Schweizerischer Historikerinnentagung*, hrsg. von M. Otherin-Gilard, A. Gossenreiter, S. Trautweiler, Zürich 1991, s. 29–61; TÁŽ, *Bauern, Wallfahrt und Familie: Familiäres Verantwortungsbewußtsein im Spiegel der spätmittelalterlicher Marienwallfahrten. Wunderbücher „Unserer Lieben Frau“ im Gatter im Münster von Sankt Gallen (1479 bis 1485)*, *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte* 86/1992, s. 121–158; D. J. BIRCH, *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages. Continuity and Change*, Woodbridge 2000.

stali do střetu se zákonem,¹⁰ představuje jednu z cest do nitra středověké reality. V moderní medievalistice ale patří výzkumy zabývající se migrací k metodicky nejsložitějším a nejproblematictějším. Řada z nich je někdy až drasticky limitována absencí přímých pramenů, jež by historikům mohly zprostředkovat adekvátní obraz o středověkých podobách *byti na cestě*.

Literární prameny, které tento způsob života popisují, ve skutečnosti reflektují pouze velmi specifický druh migrace: poutnictví.¹¹ Dochované cestovní deníky, „turistické“ průvodce pro zbožné poutníky či kronikářská líčení křížových tažení se totiž až na výjimky nevěnují místnímu, lokálnímu poutnictví, jež hrálo v konceptu zbožného putování rozhodující roli, protože se na něm podílely masy zbožných poutníků.¹² Sociálně rovněž dosti výlučný pramen na pomezí mezi literaturou a úředními dokumenty představuje soukromá korespondence. Ta, podobně jako účetní písemnosti, uchovává stopy po migračních aktivitách jednotlivců.¹³ Vedle účtů panovnických dvorů, které odrážejí tzv. migraci z nutnosti, jejímž důvodem byla panovnická reprezentace moci,¹⁴ se

¹⁰ F. GRAUS, *Die Randständigen*, in: *Unterwegssein im Spätmittelalter*, s. 93–108; B. GEREMEK, *Der Außenseiter*, in: *Der Mensch des Mittelalters*, hrsg. von J. Le Goff, Frankfurt–New York 1989, s. 375–376, soudí, že cestování v sobě obsahovalo nebezpečí marginalizace. Zároveň se domnívá, že migrace byla velmi často spojena s kriminalitou. Proti přeceňování významu migrace pro kriminalitu např. S. BURGHARTZ, *Leib, Ehre und Gut. Delinquenz in Zürich Ende des 14. Jahrhunderts*, Zürich 1990, s. 19–22, 98; H. MANDL-NEUMANN, *Überlegungen zu Kriminalität und Mobilität im späten Mittelalter*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 57–64; K. SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen, Bürgerschaft und Obrigkeit. Der Basler Kohlenberg, 14.–16. Jahrhundert*, in: *Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus*, hrsg. von S. Burghartz, Sigmaringen 1992, s. 213, již se podařilo v Basileji objevit pozůstalostní inventáře migrujících žebráků, kteří přišli na basilejské předměstí, aniž by je tam kdo znal jménem; pro židovskou migraci srov. například F. BURGARD, *Zur Migration der Juden im westlichen Reichsgebiet im Spätmittelalter*, in: *Juden in der christlichen Umwelt während des späten Mittelalters*, hrsg. von A. Haverkamp, F.-J. Ziwes, Berlin 1992 (*Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 13), s. 41–57. Pro 16.–18. století srov. K. CARSTEN, *Menschen auf der Straße: vagierende Unterschichte in Bayern, Franken und Schwaben in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Göttingen 1983; E. SCHUBERT, *Mobilität ohne Chance: Die Ausgrünzung des fahrenden Volkes*, in: *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*, hrsg. von W. Schulze, München 1988, s. 113–164. Pro přelom předmoderní a moderní společnosti srov. sborník *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, (ed.) J. LUCASSEN, L. LUCASSEN, Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris–Wien 1999, kde především studie L. LUCASENA, *Eternal Vagrants? State Formation, Migration and Traveling Groups in Western-Europe, 1350–1914*, s. 225–251, který ve shodě s B. Geremkem soudí, že kolem poloviny 14. století dochází ke stigmatizaci „vagabundů“ ve významu migrující skupiny, přičemž tato stigmatizace dosahuje svého vrcholu v 16. století (s. 227–229). Druhý editor sborníku, Jan Lucasen, je mimochodem autorem rozsáhlé práce o pracovní migraci v letech 1600–1900: J. LUCASEN, *Migrant Labour in Europe 1600–1900. The Drift to the North Sea*, London–Sydney–Wolfeboro 1986.

¹¹ H. HUNDSBICHLER, *Selbstzeugnisse mittelalterlicher Reisetätigkeit und Historische Migrationsforschung. Mit Ausblicken bis gegen 1800*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 351–369, s bohatým přehledem bádání.

¹² Přehled edic a literatury o tzv. cestovních zprávách do Jeruzaléma a do Compostely podává M. L. FAVREAU, *Die Bedeutung von Wallfahrten*, s. 64–68. K literatuře a edicím knih zázraků srov. například G. SIGNORI, *Bauern, Wallfahrt und Familie*, s. 121–124.

¹³ M. LINDEMANN, *Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbriefe. Brief-„Zeitungen“ in der Korrespondenz Hildebrand Veckinchusens (1398–1426)*, München–New York 1978, zvl. s. 14–45; K. GERTEIS, *Reisen, Boten, Posten, Korrespondenz in Mittelalter und früher Neuzeit*, in: *Die Bedeutung der Kommunikation für Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 19–36.

¹⁴ H. C. PEYER, *Das Reisekönigtum des Mittelalters*, Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 51/1964, s. 1–21; I. HLAVÁČEK, *K organizaci státního správního systému Václava IV.*, Praha 1991, s. 33–72, s přehledem literatury o itinerářích a migraci panovnických dvorů. Ze širšího hlediska

od 14. století ojediněle setkáváme i s účetními záznamy kupců či šlechticů na cestách. Itineráře, které lze prostřednictvím těchto pramenů sestavit, jsou bezpochyby velmi výmluvným dokladem hospodářských aktivit dvorů, velkých obchodníků¹⁵ či politicky aktivních církevních či světských hodnostářů.¹⁶ Zásadní vypovídací hodnotu ale mají jen pro společensky a sociálně vylučné jedince, kteří často cestovali na velké vzdálenosti. K postižení obecných migračních tendencí však mlčí.

Prozatím zmíněné typy migrací reprezentují *byťi na cestě*, jehož účelem nebyla dlouhodobá změna bydliště a hledání uplatnění v novém prostředí. Předmětem našeho zkoumání je ale naopak jeden z nejrozšířenějších typů cílevědomé migrace: městské přistěhovalectví. Studium migračních aktivit, v jejichž důsledku člověk přicházel do jemu neznámého – či alespoň nikoli důvěrně známého – světa, vychází z konceptu kvantitativního bádání o dějinách vrcholného a pozdního středověku.¹⁷ Jeho podstata tkví v postižení základních tendencí městského a venkovského přistěhovalectví (popřípadě vystěhovalectví), jeho dobových a teritoriálních specifik a jeho skutečného vlivu na středověký způsob městského a agrárního života.

Stupeň vývoje, jež středověká společnost dosáhla na přelomu 13. a 14. století, si žádal zdokonalení dosavadní správní agendy a zpřesnění evidence poddaného obyvatelstva. Jednou z hlavních příčin transformačních změn, které středověká Evropa ve 13. století prodělala,¹⁸ byl trvalý demografický růst venkovské i městské populace, jež

k cestování panovníků, cestujících dvorů a diplomatů M. W. LABARGE, *Medieval Travellers. The Rich and Restless*, London 1982. Příkladem par excellence reprezentace panovnické moci byla cesta Karla IV. do Francie na přelomu let 1377/1378, již všestranně věnoval pozornost F. ŠMAHEL, *Cesta Karla IV. do Francie*, Praha 2006, s bohatým přehledem literatury.

¹⁵ S. W. ROWAN, *Die Jahresrechnungen eines Freiburger Kaufmanns 1487/88. Ein Beitrag zur Handelsgeschichte des Oberrheins mit einem Nachwort von Berent Schweineköper*, in: Stadt und Umland, hrsg. von E. Maschke, J. Sydow, Stuttgart 1974, s. 227–277.

¹⁶ Např. U. DIRLMEIER, G. FOUQUET, *Bischof Johannes von Venningen (1458–1478) auf Reisen. Aufwand und Konsum als Merkmale adliger Lebensführung*, in: Symbole des Alltags – Alltag der Symbole, Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag, Graz 1992, s. 113–145.

¹⁷ F. IRISGLER, *Möglichkeiten und Grenzen quantifizierender Forschung in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, Rheinische Vierteljahrsblätter 43/1979, s. 236–259; E. WEYRAUCH, *Zur Auswertung von Steuerbücher mit quantifizierenden Methoden*, in: Festgabe für Ernst Walter Zeeden, hrsg. von H. Rabe, Münster 1976, s. 97–125; J. KOCKA, *Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft*, in: Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung, hrsg. von H. Nest, R. Mann, Stuttgart 1977, s. 4–10; F. FURET, *Die quantitative Geschichte und die Konstruktion der historischen Tatsache*, in: M. Bloch, F. Braudel, L. Febvre. Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse, hrsg. von C. Honegger, Frankfurt am Main 1977, s. 87–106; G. JARITZ, *Quantitative Methoden in der Alltagsgeschichte des Mittelalters*, in: Qualität und Quantität, hrsg. von G. Botz, Ch. Fleck, A. Müller, M. Thaller, Frankfurt am Main–New York 1988, s. 85–108.

¹⁸ Obecně k otázkám transformace srov. z českého prostředí nedocenenou studii J. KLÁPŠTĚ, *Změna – středověká transformace a její předpoklady*, Mediaevalia archaeologica bohemia 1993, s. 9–59. Pojem středověká transformace byl rovněž skloňován ve dvou posledních rozsáhlých monografiích věnovaných problematice českých dějin 13. století (V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české*, díl 2: 1197–1250, Praha–Litomyšl 2000; J. ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*, Praha 2002), nikoli však nově vymezen a interpretován. Obecně pro pojem středověká transformace srov. R. BARTLETT, *Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberung, Kolonisierung und kultureller Wandel von 950 bis 1350*, München 1998; R. I. MOORE, *Die erste europäische Revolution. Gesellschaft und Kultur im Hochmittelalter*, München 2001.

kulminoval v prvních desetiletích 14. století.¹⁹ Vedle demografického tlaku, který vyvolal změny správních stereotypů, působily v tomto dlouhodobém procesu i další faktory: finanční, právní a vyživovací. Na prahu 14. století se proto v mnohem větší míře začínají objevovat nové typy evidenčních pramenů: knihy nových měšťanů, soupisy tovaryšů, městského obyvatelstva, berních poplatníků, plnoprávných měšťanů a dokonce i první matriky.²⁰ Vrchol tohoto procesu, jehož podoba se v jednotlivých regionech velmi lišila, představuje na počátku 15. století toskánský katastr²¹ a s ním alespoň v hrubých rysech srovnatelné soupisy povětšinou dospělého obyvatelstva některých říšských měst.²²

Pro studium přistěhovalectví a vystěhovalectví je rozhodující, že žádný z těchto nových evidenčních pramenů nebyl primárně zaměřen na evidování migrantů.²³ Kvantitativní výzkumy pozdně středověkých migrací jsou proto založeny výhradně na výpovědích sekundárních pramenů, jejichž prvořadným účelem byla evidence jasně – či někdy méně jasně – vymezené části městské nebo venkovské populace. Migranti v nich vystupují společně s ostatním obyvatelstvem, přičemž od usazeného obyvatelstva je odlišuje pouze uvedení místa původu za jménem či přídomkem. Pokud však nebylo u přistěhovalce místo původu uvedeno, či pokud ho neodrážela podoba jeho příjmení, pak ve skutečnosti nejsem takového měšťana schopni identifikovat jako přistěhovalce.

Západoevropské bádání se problematikou migrací zabývá více než sto let.²⁴ V prostředí římské říše se od druhé poloviny 12. století začíná objevovat nový typ evidenčního

¹⁹ D. HERLIHY, *Outline of Population Developments in The Middle Ages*, in: *Determinanten der Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter*, hrsg. von B. Herrmann, R. Sprandel, Weinheim 1987, s. 1–25. Kriticky k Herliho názorům na základě demografického vývoje německých měst R. SPRANDEL, *Grundlinien einer mittelalterlichen Bevölkerungsentwicklung*, in: *Determinanten der Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter*, s. 25–35; W. ZINN, *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Opladen 1989, s. 150–198.

²⁰ W. C. RÖDEL, „Statistik“ in *vorstatistischer Zeit. Möglichkeiten und Probleme der Erforschung frühneuzeitlicher Population*, in: *Bevölkerungsstatistik an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Quellen und methodische Probleme im überregionalen Vergleich*, hrsg. von K. Andermann, H. Ehmer, Sigmaringen 1990 (Oberrheinische Studien 8), s. 13.

²¹ D. HERLIHY, CH. KLAPISCH-ZUBER, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du Catasto florentin de 1427*, Paris 1978 (k dispozici jsem měl anglický překlad). S výsledky počítačového zpracování tohoto jedinečného pramene poprvé seznámil české prostředí F. ŠMAHEL, *Základy města: Tábor 1432–1452*, Husitský Tábor 5/1982, s. 11. Uceleným způsobem je posléze zpřístupnil E. MAUR, *Návštěva v toskánské rodině časného quattrocenta*, in: *Dětství, rodina a stáří*, (edd.) P. Horská, M. Kučera, E. Maur, M. Stloukal, Praha 1990, s. 212–242.

²² Naposledy je shrnul K. SCHULZ, *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter: Untersuchung zur oberrheinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14.–17. Jahrhunderts*, s. 28–57 (s novou datací pro Straßburg 1444).

²³ Výjimku představují některé typy pramenů, které evidují vystěhovalce z měst, v nichž se někdy vyskytují poznámky o vystěhování nově přijímaných měšťanů srov. U. PORTMANN, *Bürgerschaft im mittelalterlichen Freiburg. Sozialtopographische Auswertungen zum ersten Bürgerbuch 1341–1415*, Freiburg 1986, s. 179–180. K typologii vystěhovalectví P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genommen werden, sunder man wiss, wer er sey...*“ *Untersuchungen zu Neubürgeraufnahme und städtischer Immigration in Radstadt um 1500*, in: *Die alte Stadt im Gebirge. 700 Jahre Stadt Radstadt*, hrsg. von F. Zeisberger, F. Koller, Radstadt 1989, s. 94, kteří rozlišili tři typy: a) vystěhovalectví po dohodě s městskou radou; b) odejmutí městského práva městskou radou nebo biskupským rychtářem; c) útěk z města.

²⁴ Práce, která by globálně shrnula dosavadní výzkumy neexistuje. Z dílčích přehledů srov. C. BILOT, *Le migrant en France à la fin du moyen âge*, in: *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval*

pramene, tzv. knihy přijímání nových měšťanů (Neubürgerbücher).²⁵ Účelem knih přijímání za měšťany bylo evidovat obyvatele středověkého města, kteří přijali plné měšťanské právo. V průběhu 12.–14. století se jejich užívání rozšířilo téměř do všech částí říše. V první fázi – do roku 1400 – je nacházíme především ve velkých, politicky a ekonomicky významných městech. Naopak v oblastech, kde měly vrchnosti (panovník nebo biskupové) výrazný vliv na chod města, se knihy přijímání za měšťany objevují mnohem později.²⁶ Tato modernizace evidování osob nacházejících se v podřízeném postavení výrazným způsobem reagovala na proměny právní a sociální diferenciaci městského obyvatelstva. V oblastech, které sousedily s nevyspělejšími teritorii říše, začaly být knihy přijímání za měšťany užívány až o několik století později, například v některých oblastech dnešního Rakouska až hluboko v 15. století.²⁷ Rovněž na území polského království se speciálně vedené knihy přijímání za měšťany objevují až na konci 14. století, a to jen výjimečně (Krakov 1392–1506, Lvov 1461–1604, Poznaň 1442–1445).²⁸ Ještě

Prosopography, hrsg. von N. Bulst, J.-Ph. Genet, Kalamazoo 1986, s. 235–242. Pro základní orientaci lze odkázat na dva nejnovější sborníky, které tuto problematiku reflektují podle speciálních témat: *Unterwegssein im Spätmittelalter*, hrsg. von P. Moraw, Berlin 1985; *Migration in der Feudalgesellschaft*, hrsg. von G. Jaritz, A. Müller, Frankfurt am Main–New York 1988. Praktická je i výběrová bibliografie, kterou vydali I. MATSCHINEGG, A. MÜLLER, *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie*, Krems 1990 (Medium Aevum Quotidianum 21). Vyčerpávající přehled neexistuje ani pro městské přistěhovalectví.

²⁵ Ke genezi knih přijímání za měšťany srov. M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger im 15. und 16. Jahrhundert*, Mitteilungen der Gesellschaft für salzburger Landeskunde 1988/128, s. 253–254. Nejnověji na základě rozsáhlé analýzy více než dvou set knih přijímání za měšťany R. CH. SCHWINGES, *Neubürger und Bürgerbücher im Reich des späten Mittelalters: Eine Einführung über die Quellen*, in: *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550)*, hrsg. von R. Ch. Schwinges, Berlin 2002, s. 12–50.

²⁶ Soupis „Knih přijímání za měšťany“ pro prostředí římské říše prozatím neexistuje, detailní znalosti zatím máme pro období do roku 1500 o asi sto dvacetí knihách. Podrobný soupis a rozbor tohoto typu pramene zpracovává pro ediční řadu *Typologie des sources du moyen âge occidental* R. Ch. Schwinges pod titulem *Les registres de bourgeoisie*.

²⁷ M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 253. Nejstarší kniha pochází ze Salzburku z let 1441–1541. K přistěhovalectví do Salzburku nejnověji studie P. M. LIPBURGERA, *Salzburger Bürgerbücher als Quelle für die Migrationsgeschichte*, in: *Gewerbliche Migration im Alpenraum*, Bozen 1994, s. 261–281. Lipburger zde znovu kvantitativně zpracoval přistěhovalectví do Salzburku, kde bylo v letech 1441–1541 evidováno 2 501 novoměšťanů (město mělo asi 4 500 obyvatel), a do Radstadtu, kde bylo v letech 1459–1534 evidováno 447 novoměšťanů (město mělo asi 700–800 obyvatel), z metodického hlediska však autor nijak oproti starším výzkumům nepokročil. V témže sborníku se nachází i studie R. PALMEHO, *Hauptströmungen der gewerblichen Migration in Nordtirol vom Spätmittelalter bis zur Jetztzeit*, s. 225–245, jež ale pro středověk nic nepřináší.

²⁸ K nárůstu knih přijímání za měšťany dochází v polském prostředí v 16. století. Knihy máme dochované z Lublinu, Poznaně, Gdaňsku, Přemyšle, Varšavy apod. Sporadická existence knih přijímání za měšťany z prostředí polského království v období pozdního středověku po mém soudu výrazně ovlivnila – podobně jako v české historiografii – jen velmi malý zájem polských badatelů o problematiku pozdně středověkých migrací. Ze studií, jež sledovaly pouze kvantitativní aspekty a teritoriální rozsah, srov. například E. KOCZOROWSKA-PIELIŃSKA, *Struktura gospodarczo-społeczna Nowej Warszawy w XV w.*, *Przeгляд Historyczny* 49/1958, s. 239–310, která analyzovala zápisy o přijímání nových měšťanů pro Novou Varšavu (1477–1545), v nichž původ nebyl uveden asi u 50 % novoměšťanů, a zaměřila se na rozbor povolání, jež bylo uvedeno pouze u 30 % novoměšťanů. Podařilo se jí přitom vysledovat i jakousi teritoriální specializaci (zlatníci přicházeli z Krakova, kováři z mazovských vesnic apod.). Ve své další studii *Rzemiosło Starej i Nowej Warszawy do 1525 r.*, in: *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, pod red. G. Grochulskiej, W. Prussa, Warszawa 1983, s. 27–94, v níž studovala knihu novoměšťanů pro Starou

opožděnější vývoj můžeme sledovat v Čechách a na Moravě. S nejstarší evidencí novoměšťanů se sice setkáváme již na začátku 14. století v rezidenční Praze, avšak k vytvoření samostatné evidenční knihy, jak tomu bylo zvykem v říšském prostředí, zde nedošlo.²⁹ První samostatná, dnes dochovaná kniha novoměšťanů vznikla až o sto let později v makraběcí Olomouci.³⁰ Prakticky ze stejné doby je dochována evidence novoměšťanů v Chebu. V chebském případě ale nemáme k dispozici zápisy z knihy přijímání nových měšťanů, nýbrž pouze údaje o zaplacení poplatku za udělení měšťanského prá-

Varšavu (1506–1637), na konkrétních případech sledovala integraci řemeslnických přistěhovačů a udržování vzájemných rodinných kontaktů s osobami z jejich původního bydliště. W. SZANIAWSKA, *Mieszkańcy Warszawy w latach 1525–1655*, Rocznik Warszawski 7/1966, s. 118–135, studovala přistěhovalectví do Staré Varšavy podle téhož pramene. T. ŚLAWSKI, *Studia nad ludnością Biecza w wiekach XIV–XVII*, Malopolskie Studia Historyczne 1/1958, s. 21–66, sledoval přistěhovalectví do tohoto nevelkého malopolského města především podle knihy přijímání za měšťany v letech 1575–1632 a pokusil se zachytit situaci místa s jasnou převahou místní venkovské migrace. Pro Krakov, jehož knihy přijímání za měšťany by si zasloužily monografické zpracování, srov. J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, díl 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 317–323, jenž podtrhl sociální rozdíly původem německých a polských přistěhovačů. Naposledy k přistěhovalectví do Krakova nápáditel T. IZDEBSKI, *Związki czasu i przestrzeni w świadomości mieszkańców późnosredniowiecznego Krakowa. Propozycje badawcze*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 38/1990, s. 305–314. Pro Poznaň srov. především A. GAŚSIOROWSKI, *Ludność napływowa w strukturze społecznej późnosredniowiecznego Poznania*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza 11/1975, s. 11–25. Poznaň má bohužel knihy přijímání dochovány pouze pro léta 1442–1445, přičemž autor se domnívá, že všechny osoby jsou zde přistěhovačci, protože v Poznani nepřijímali městské právo synové měšťanů, jako tomu bylo v Krakově. Pouze asi 10% ze 149 uvedených novoměšťanů se autorovi podařilo zachytit v jiných poznaňských pramenech, u jednotlivců pak postihl jejich pronikání mezi radní vrstvu a do cechovních struktur. Jen výjimečně se ale podařilo doložit, že by novoměšťané získávali ve městě nemovitosti, z čehož Gaśsiorowski vyvodil, že se mezi novoměšťany vyskytovali nájemci. Velkou pozornost věnoval přistěhovalectví ve své syntetické práci S. GIERSZEWSKI, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1973, přičemž za základní považoval studovat vztah mezi původním a přistěhovavším se obyvatelstvem, vzájemný poměr přistěhovalectví šlechty a sedláků, proměny teritoriálního rozsahu migrace, nacionální a náboženskou příslušnost přistěhovačů a pronikání do městské elity. Gierszewski na základě polského materiálu upozornil na rozdíl mezi datem zápisu do knih novoměšťanů a skutečným přistěhováním, přičemž uvedl i normativní příklady pro Toruň, kde mezi těmito dvěma daty měl uběhnout rok a den, od roku 1445 rok a šest týdnů, v Gdaňsku rok a den a v Krakově rok a šest týdnů. V kvantitativní rovině se mu podařilo vysledovat mizivé procento šlechticů, kteří se přistěhovali do měst, přičemž předpokládal, že se jednalo především o zchudlé šlechtice. Z hlediska venkovského přistěhovalectví zjistil obecný pokles migrace v 16. a především pak v 17. století, způsobený omezením vystěhovalecké svobody poddaných, která panovala ještě na konci 15. století. V obecné rovině na základě porovnávání různých typů pramenů autor tvrdí (s. 107–111), že knihy přijímání za měšťany zachycují pouze pronikání vesničanů mezi měšťany, a nikoli venkovské přistěhovalectví jako takové, protože například v pramenech týkajících se jednotlivých cechů se vesničanů-přistěhovačů vyskytuje mnohem více. Spíše jen v obecné rovině Gierszewski uvažoval i o vlivu přistěhovalectví na pustnutí venkova (s. 138–139). Především pro Chojnice a pro migraci šlechty a vesničanů rovněž srov. Gierszewského starší studii *Migracja chłopów i szlachty do miast Pomorza Gdańskiego od połowy XVI do połowy XVII w.*, Zapiski Historyczne 32/1967, s. 7–20. K šlechtické migraci také srov. W. DWORZACZEK, *Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII w.*, Przegląd Historyczny 47/1956, s. 656–684, především pro Velkopolsko 16. století; J. WIESIOŁOWSKI, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między miastem a wsią w XV w.*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza 27/1980, s. 47–75.

²⁹ Zápisy vydal J. TEIGE, *Seznamy měšťanů pražských I. Staré Město*, Almanach královského hlavního města Prahy 6–8/1901–1905. V moderní době se přijímání měšťanů na Staré Město pražské ve 14. století nikdo z českých badatelů nevěnoval.

³⁰ J. MEZNÍK, *Noví olomoučtí měšťané v 15. století*, Časopis Matice moravské 77/1958, s. 344–354.

va.³¹ Do nástupu Habsburků na český trůn se tak z českého prostředí dochovala pouze jediná samostatná kniha přijímání za měšťany z nepříliš významného poddanského městečka Česká Lipa.³² K nárůstu počtu knih přijímání za měšťany a k rozvoji samotného institutu přijímání měšťanů dochází v českých a moravských městech, obdobně jako v Polsku, až kolem poloviny 16. století.³³

Právněhistorické studium problematiky přijímání za měšťany má v německé historiografii velkou tradici. Vedle analýz vývoje právních norem, které při přijímání za měšťany v jednotlivých říšských městech panovaly,³⁴ máme již od 60. let k dispozici několik pokusů o syntetický výklad celé problematiky.³⁵ Naopak v české literatuře byla tomuto problému věnována prozatím pouze okrajová pozornost. Interpretace Josefa Teigehe, Jaroslava Čelakovského či Václava Vojtíška,³⁶ které poválečné bádání v podstatě nekriticky převzalo,³⁷ však až příliš úzkostlivě vycházejí z právních norem platných v předhusitské Praze, přičemž neberou zřetel na strukturální rozdíly mezi klasickými říšskými středisky a českými či moravskými královskými či markraběcími městy.

Ani detailní výzkum vycházející z pramenného materiálu říšských měst však doposud neodpověděl na otázku, zda se knihy přijímání za měšťany prosadily ve všech říšských městech. Moderní znalosti o teritoriálním rozšíření knih přijímání za měšťany jejich celoříšskému charakteru alespoň v případě říšských měst nasvědčují. Svěbytnost, či spíše jistá opožděnost českého a moravského vývoje je tak na první pohled zřejmá.

³¹ H. STURM, *Die Egerer „Ungeldbücher“ als bevölkerungsgeschichtliche Quelle*, *Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte* 2/1938, s. 189–200.

³² Rozbor provedl A. KOSTLÁN, *Feudální zatížení českého venkova po husitské revoluci. K hospodářským a sociálním dějinám jagellonského období českých dějin (1471–1526)*, Praha 1988 (diss.), díl 1, s. 68; díl 2, s. 178–179. Českolipská kniha přijímání za měšťany je ale pro studium přistěhovalectví prakticky nepoužitelná, neboť v letech 1460–1478 byla místa původu uvedena pouze u 21 osob, resp. v letech 1491–1519 pouze u 9 osob.

³³ Praměny a literaturu pro české a moravské prostředí ve druhé polovině 16. století shrnuje J. MILLER, *Raně novověká městská migrace – české země, královské Uhry, polsko-litevský stát: Pokus o základní komparaci*, *Český časopis historický* 100/2002, s. 522–553.

³⁴ W. SCHULTHEISS, *Das Bürgerrecht der Königs- und Reichstadt Nürnberg*, in: *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag*, Göttingen 1971, díl 2, s. 159–194; M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 256–270, uvádí, že v Augsburgu bylo možné získat městské právo prostřednictvím placení městské sbírky po určité dobu automaticky. Podobně tomu bylo v Memmingen, kde tato lhůta činila čtyři roky. Naopak Krissem studovaný Salzbuk podobný systém neznal. Dále srov. CH. HAIDACHER, *Bevölkerungsgeschichte von Innsbruck im Mittelalter und in der beginnenden Neuzeit*, Innsbruck 1984, s. 61–78; D. DENECKE, *Beziehungen zwischen Stadt und Land in Nordwestdeutschland während des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Historische Geographie städtischer Zentralität*, in: *Stadt im Wandel (Kunst und Kultur des Bürgertums im Norddeutschland 1150–1650)*, hrsg. von C. Meckseper, Braunschweig 1985, díl 3, s. 19.

³⁵ W. EBEL, *Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts*, Weimar 1958; A. ERLER, *Bürgerrecht und Steuerpflicht im mittelalterlichen Städtewesen*, Frankfurt am Main 1963². Nejnověji srov. dvě studie ve sborníku *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550)*, hrsg. von R. Ch. SCHWINGES – G. DILCHER, *Bürgerrecht und Bürgereid als städtische Verfassungsstruktur*, s. 83–98; E. ISENMANN, *Bürgerrecht und Bürgeraufnahme in der spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt*, s. 203–250.

³⁶ J. ČELAKOVSKÝ, *O vývoji středověkého zřízení radního v městech pražských*, Sborník příspěvků k dějinám Hlavního Města Prahy I/2, s. 45; F. GRAUS, *Městská chudina v době předhusitské*, Praha 1949, s. 69, pozn. 175; V. VOJTÍŠEK, *Z nejstarších právních dějin města Plzně*, in: *Týž, Výbor rozprav a studií*, Praha 1953, s. 145.

³⁷ J. MEZNÍK, *Noví olomoučtí měšťané*, s. 331–335.

Analýzy právních podmínek přijímání měšťanů v zásadě ukázaly, že přijetí měšťanského práva bylo v říšských městech vázáno na zaplacení velmi vysokého poplatku (Bürgeraufnahmegeld).³⁸ I další omezení v podobě držby nemovitosti či spodní hranice zdaňovaného majetku poukazují na to, že přijetí měšťanského práva bylo vyhrazeno pouze určitě, sociálně vylučně skupině osob.³⁹ Tomuto obrazu odpovídá i rozvinutá struktura právních vztahů mezi obyvateli říšských měst.⁴⁰ Vedle plnoprávných měšťanů (Bürger) v říšských městech žili i reprezentanti dalších právních kategorií: Beisitzer, Hintersasen, Pfahlbürger, Ausbürger apod.⁴¹ Od právního vymezení k postžení skutečného fungování norem ale jednotlivé výzkumy většinou příliš nepokročily. Již první pokusy o zachycení vztahu mezi právní normou a každodenní praxí přitom ukazují, že na první pohled ostré právní rozdíly mezi plnoprávními a ostatními obyvateli středověkých měst měly ve skutečnosti pouze omezenou platnost.⁴²

Čeští badatelé prozatím sledují problematiku právních rozdílů mezi jednotlivými skupinami městského obyvatelstva izolovaně od poměrů v říšském prostředí.⁴³ Nahlíželi však právní vztahy ve městech ve středoevropském kontextu, ukazuje se, že v českém prostředí k striktnímu právnímu vymezení jednotlivých skupin městské populace nedošlo. Přijetí městského práva bylo v českém i moravském prostředí mnohem snazší než ve většině říšských měst. Z českého a moravského prostředí se nám rovněž

³⁸ Finanční důvody v přijímání městského práva v českém a moravském prostředí nijak nepůsobily. K této problematice srov. F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, Praha 1993, díl 1, s. 372–376: „Vzhledem k tomu, že podmínky a poplatky pro přijetí do městského svazku byly poměrně mírné, všude početně převládali měšťané s omezenými právy, kteří neměli žádný vliv na politické dění v obci a kteří pouze participovali na privilegiích města jako celku. Pro značný počet obyvatel města ani tak nabytí měšťanských práv nepřicházelo z finančních a jiných důvodů v úvahu.“ Při znalosti poplatku za přijetí městského práva v Českých Budějovicích – jeden jediný groš – musíme Šmahelovu interpretaci považovat za vnitřně rozpornou.

³⁹ H. DITT, *Bevölkerungseinzug und Raumbeziehungen der Stadt Soest in Mittelalter und Neuzeit*, in: Soest. Stadt – Territorium – Reich, hrsg. von G. Köhn, Soest 1984, s. 37, uvádí, že v Soestu převažují příslušníci střední vrstvy. Naopak spodní vrstva, služební personál a námezdní dělníci jsou zachyceni zcela nereprezentativně. Na druhé straně si ale musíme uvědomit, že existují i města, kde získávali městské právo i příslušníci nižších sociálních skupin – srov. M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 265–274: tovaryši, ale i služební domáci personál, pomocníci kupců a dokonce hudebníci. Krissl ale bohužel ve své analýze nerozlišil přistěhovalce od ostatních nových měšťanů, u nichž není uvedeno místo původu, a tudíž mohli pocházet i z místním rodin.

⁴⁰ E. MASCHKE, *Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands*, in: Týž, *Städte und Menschen. Beiträge zur Geschichte der Stadt, der Wirtschaft und Gesellschaft 1959–1957* (Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Beiheft 68), Wiesbaden 1980, s. 9–13; C.-H. HAUPTMEYER, *Probleme des Patriciats oberdeutscher Städte vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, Zeitschrift für bayrische Landesgeschichte 40/1977, s. 45–46; E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1990, s. 92–102.

⁴¹ E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500*, s. 98–99.

⁴² G. DILCHER, *Zum Bürgerbegriff im späteren Mittelalter. Versuch einer Typologie am Beispiel von Frankfurt am Main*, in: *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hrsg. von J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 59–106. Ostrou hranici mezi patriciátem a střední vrstvou naopak předpokládá M. TOCH, *Die Nürnberger Mittelschichten im 15. Jahrhundert*, Nürnberg 1978, s. 12–13.

⁴³ B. MENDL, *Sociální krize a zápasy ve městech čtrnáctého věku*, *Český časopis historický* 31/1925, s. 553–554; Týž, *K otázce struktury českých měst v době předhusitské*, Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university C 12/1965, s. 81. Naposledy přehledně F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 371–373.

ve srovnání s říšskými městy v mnohem menší míře dochovaly právní předpisy, které by v každodenním životě znevýhodňovaly, omezovaly či naopak preferovaly některou sociální vrstvu či právně vymezenou skupinu obyvatel.⁴⁴ V českých městech vedle sebe patrně koexistovaly pouze dvě skupiny osob, měšťané (*cives*) a obyvatelé (*incolae*), jejichž práva a povinnosti se fakticky téměř nelišily.⁴⁵ Detailní právněhistorické bádání ale může vnést do dosavadních znalostí nové světlo, i když jeho závěry bude vždy nutné nazírat v kontextu vývoje právních vztahů v říšských městech.

Důraz na odlišné podmínky, které panovaly na jedné straně v českém království a na straně druhé v prostředí říšských měst, má dle mého soudu prvořadý význam pro možnosti studia městského přistěhovalectví v českém a moravském prostředí. Dosavadní, jazykově německé bádání užívalo ke studiu městského přistěhovalectví téměř výhradně knihy přijímání za měšťany.⁴⁶ Teritoriální rozšíření těchto evidenčních pramenů, které se v kontinuálních řadách dochovaly ve více než padesáti říšských městech, nepochybně zpočátku představovalo dostatečný podklad pro studium městských migrací. V dnešní době se ale zdá, že se stereotypně pojmá výzkum vyčerpal. Monografická zpracování jednotlivých knih přijímání za měšťany totiž nadále pouze statisticky rozšiřují již známé výsledky starších výzkumů. Původně velmi slibný pramen se tak během několika desetiletí proměnil v mechanickou matici, limitující další rozvoj bádání.

První studie o středověkém městském přistěhovalectví hledaly odpověď na dvě základní otázky: Kolik přistěhovalců se ve městě usazovalo a odkud tyto přistěhovalci přicházeli? Modelovým typem výzkumu se stala „sociologická“ analýza poměrů v pozdně středověkém Frankfurtu nad Mohanem, kterou publikoval již v roce 1886 národní ekonom Karl Bücher.⁴⁷ V jejím duchu pak bylo do poloviny 20. století provedeno několik, dalo by říci téměř sériových výzkumů, které více méně potvrdily či v jednotlivostech poopravily frankfurtské migrační trendy. Ke kvalitativní změně ve studiu městských migrací kupodivu nedošlo ani v poválečném období, i když právě tehdy se začalo mohutně a v mnoha aspektech velmi podnětně rozvíjet kvantitativní bádání věnované problematice sociálních dějin středověku.⁴⁸ Výjimku potvrzující pravidlo reprezentují pouze tři práce.

⁴⁴ Právní rozdíly B. MENDL, *Sociální krize a zápasy*, Český časopis historický 30/1924, s. 70; TÝŽ, *Z hospodářských dějin středověké Prahy*, Sborník příspěvků k dějinám Hlavního Města Prahy V/2, s. 195; F. GRAUS, *Městská chudina v době předhusitské*, Praha 1949, s. 101–108; F. HOFFMANN, *Jihlava v husitské revoluci*, Havlíčkův Brod 1961, s. 48. Obecně k této problematice nejnověji M. NODL, *Elity v českých a moravských pozdně středověkých městech jako badatelský a interpretační problém*, in: *Miasta i mieszczaństwo w Europie środkowoschodniej do połowy XIX wieku*, (edd.) D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003, s. 31–54.

⁴⁵ K tomu dospěl i J. ČECHURA, *Obyvatelé, zapomenutá vrstva moravských královských měst ve středověku 14.–16. století*, Časopis Matice moravské 73/1988, s. 97–116.

⁴⁶ Výjimku představuje H. RÜTHING, *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*, Paderborn 1986, s. 394–400, který přistěhovalectví sledoval prostřednictvím berní knihy. Jeho celkovou analýzu však neprovedl, patrně proto, že evidence přistěhovalců, tzn. udávání místa původu, zde bylo nepravdělné či dokonce náhodné.

⁴⁷ K. BÜCHER, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert*, Tübingen 1886.

⁴⁸ H. PENNERS-ELLWART, *Die Danzinger Bürgerschaft nach Herkunft und Beruf 1536–1709*, Marburg 1954 (diss.); TH. PENNERS, *Fragen der Zuwanderung in den Hansestädte des späten Mittelalters*, *Hansische Geschichtsblätter* 83/1965, s. 12–45; A. VON BRANDT, *Gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck*, in: *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa*, hrsg. von Th. Mayer, Konstanz–Stuttgart 1966, s. 215–239.

Na počátku 60. let se pokusil na základě göttingenského materiálu sociální pod-
miněnost městského přistěhovalectví vysledovat Walter Kronshage,⁴⁹ jenž v hrubých
rysech rovněž ozřejmil vliv přistěhovalectví na demografický vývoj města.⁵⁰ O více než
deset let mladší studie Hanno Vasarhelyiho⁵¹ naopak sledovala jiné aspekty. I Vasarhe-
lyi vyšel z Bücherova přistěhovaleckého konceptu. Na rozdíl od něj – i od jeho pokračovatelů – mu ale dokázal vtisknout novou sociální dimenzi. Vasarhelyimu se totiž
vůbec poprvé podařilo detailně doložit vliv demografických krizí na migrační aktivity
středověkých měšťanů a venkovanů. A protože se mohl v případech tří jihoněmeckých
měst (Nördlingen, Esslingen a Schwäbisch Hall) opřít o celou řadu starších prací, kte-
ré vytěžily zde dochované knihy přijímání za měšťany pro studium výše populačních
ztrát v morových letech 1347–1351,⁵² podařilo se mu rozkrýt vnitřní regulativy přistěho-
valectví, jež vycházely z požadavků a představ městských rad. Hlavním nástrojem, jenž
reagoval na změnu demografických a ekonomických podmínek v daném městě, bylo
zvyšování či naopak snižování poplatků za přijetí měšťanského práva.⁵³ Vasarhelyi na
jejich podkladě analyticky prokázal sociální determinovanost intenzity přistěhovalectví
zachyceného v knihách přijímání za měšťany.

Bádání 70. a 80. let na tyto podněty bohužel téměř nenavázalo.⁵⁴ I když se objevilo
několik metodicky nově pojatých studií,⁵⁵ empirický výzkum pramenný horizont knih
přijímání za měšťany nijak nepřekročil.⁵⁶ Jakýmsi mezníkem ve zkoumání knih přijí-

⁴⁹ W. KRONSHAGE, *Die Bevölkerung Göttingens. Ein demographische Beitrag zur Sozial- und Wirtschafts-geschichte von 14. bis 17. Jahrhundert*, Göttingen 1960.

⁵⁰ W. KRONSHAGE, *Die Bevölkerung Göttingens*, s. 242–255.

⁵¹ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbische Hall zwischen 1450 und 1550*, in: *Stadt und Umland*, s. 129–165.

⁵² H. REINCKE, *Bevölkerungsprobleme der Hansestädte*, *Hansische Geschichtsblätter* 70/1951, s. 1–33; TÝŽ, *Bevölkerungsverluste der Hansästädte durch den Schwarzen Tod 1949/50*, *Hansische Geschichtsblätter* 72/1954, s. 88–90; A. VON BRANDT, *Gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck*, in: *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa*, s. 215–239; TH. PENNERS, *Fragen der Zuwanderung in den Hansestädte des späten Mittelalters*, s. 12–45; L. STOUFF, *Arles à la fin du Moyen Age*, Aix-en-Provence 1986, s. 869.

⁵³ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbische Hall*, s. 141–144. K omezování přistěhovalectví městskou radou K. FRITZE, *Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land-Beziehungen an der südwestliche Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, Wiemar 1976, s. 25–26.

⁵⁴ Výjimku představuje vynikající práce U. PORTMANNA, *Bürgerschaft im mittelalterlichen Freiburg. Sozialtopographische Auswertungen zum ersten Bürgerbuch 1341–1415*, Freiburg 1986.

⁵⁵ A. MÜLLER, *Räumliche Rekrutierung und soziale Reproduktion. Beispiele aus dem spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadtbürgertum Österreichs*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 91, nastolil hlavní interpretační teze: 1) přistěhovalectví z městského zázemí převyšuje migraci ze vzdálenějších oblastí; 2) přistěhovanci, kteří se nerekrutují z blízkosti města, závisejí na systému velkostatku a stejně tak na politických a hospodářských kontaktech jednotlivých měst; 3) při přistěhovalectví město-město převažuje tendence z malého města k velkému. Dále srov. B. CALLIES, H. WANDERWITZ, *Das Regensburger Berger- und Häuserbuch. Eine Projektstudie*, in: *Regensburg und Bayern im Mittelalter*, Regensburg 1987, s. 131–147.

⁵⁶ Záměrně zde rezignuji na bohaté anglické a francouzské bádání, které k analýze přistěhovalectví a k jeho sociálním konsekvencím využívá zcela jiných pramenů. Z nejnovější německé literatury k přistěhovalectví srov. A. THEISSEN, *Die Neubürgerpolitik der Stadt Braunschweig im Rahmen ihrer Finanz- und Wirtschaftspolitik vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Dreißigjährigen Krieg*, in: *Stadt im Wandel (Kunst und Kultur des Bürgertums im Norddeutschland 1150–1650)*, díl 4, s. 119–129;

mání za měšťany se měl v 90. letech stát projekt jejich komparativní analýzy pro celou střední Evropu v letech 1350–1550, v jehož čele stál Rainer Christoph Schwingese,⁵⁷ který v polovině 80. let publikoval dodnes nepřekonanou kvantitativní analýzu migrací univerzitních studentů ve 14. a 15. století. Původním cílem Schwingesova výzkumu bylo zachytit dlouhodobé vývojové trendy městského přistěhovalectví a srovnat je s vývojovými trendy cestování za vzděláním.⁵⁸ Na počátku výzkumu přitom Schwinges vycházel z teze, že rozdíly mezi moderní a předmoderní migrací spočívají mnohem méně v kvantitě než v kvalitě, ve struktuře a funkci migrace. První velké restriktce přistěhovalectví se dle jeho soudu objevují až kolem roku 1500, kdy došlo k velkému vzestupu migrace. V kvantitativní rovině se v rámci projektu podařilo vysledovat v průměru 40 000 migrantů za rok na území pozdně středověké říše, přičemž tento počet byl relativně stabilní a dlouhodobý.⁵⁹

V rámci tohoto projektu rovněž vzniklo několik analytických studií, jež v kvantitativní rovině přinesly celou řadu nových poznatků jak pro jednotlivá města, tak pro širší regiony,⁶⁰ a rozkryly i doposud téměř neznámé aspekty migrace svobodných

J. BUCHER, *Murten im Spätmittelalter. Die wirtschaftliche Tätigkeit und soziale Schichtung zwischen 1377 und 1475*, Freiburger Geschichtsblätter 59/1974–1975, s. 134–137; CH. HAIDACHER, *Bevölkerungsgeschichte von Innsbruck*, s. 104–113; C. BUMILLER, *Studien zur Sozialgeschichte der Grafschaft Zollern im Spätmittelalter*, Sigmaringen 1990, s. 196–202; W. ENDERLE, *Konfessionsbildung und Ratsregiment in der katholischen Reichsstadt Überlingen (1500–1618) im Kontext der Reformationsgeschichte der oberchwäbischen Reichsstädte*, Stuttgart 1990, s. 76–86; D. RIPPIMANN, *Bauern und Städter. Stadt-Land-Beziehungen im 15. Jahrhundert*, Basel–Frankfurt am Main 1990, s. 211–235.

⁵⁷ K projektu pozdně středověkých městských migrací *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (ca.1250–1550)* srov. R. CH. SCHWINGES, *Bürgermigration im Alten Reich des 14. bis 16. Jahrhunderts*, in: *Migration in die Städte. Ausschluss – Assimilierung – Integration – Multikulturalität*, hrsg. von H.-J. Gilomen, A.-L. Head-König, A. Radeff, Zürich 2000, s. 17–37; TÝŽ, *Neubürger und Bürgerbücher im Reich des späten Mittelalters: Eine Einführung über die Quellen*, s. 12–50. V 80. letech probíhal výzkum migrací i v Rakousku, který se ale neměl omezit pouze na problematiku městského přistěhovalectví a měl spíše směřovat k otázkám každodenního života – srov. G. JARITZ, A. MÜLLER, *Historia Vaga. Ein computergestütztes Projekt zur Migrationsgeschichte des 15. und 16. Jahrhunderts*, in: *Datenbanken und Datenverwaltungssysteme als Werkzeuge historischer Forschung*, hrsg. von M. Thaller, St. Katarinen 1986, s. 93–124. Žádné zásadní výsledky však tento výzkum nepřinesl.

⁵⁸ Jen na okraj zde uvedme pozoruhodnou skutečnost z českého prostředí, kterou na základě analýzy pražského předhusitského studentstva, zachytitelného prostřednictvím univerzitních matrik, vysledoval František Šmahel. Podle jeho výzkumů pocházelo z českých a moravských vesnic 32,93% imatrikulovaných studentů, bakalářského gradu však dosáhlo pouze 10% – srov. F. ŠMAHEL, *Pražské universitní studentstvo v předrevolučním období 1399–1419*, Praha 1967, s. 20.

⁵⁹ R. CH. SCHWINGES, *Bürgermigration im Alten Reich des 14. bis 16. Jahrhunderts*, s. 27. V grafické podobě jsou zde zachycena místa původu přistěhovalectví, přičemž tento pohled ukazuje faktickou absenci přistěhovalectví z českého i moravského prostředí, vyjma Prahy (zde doloženo asi dvacet osob), na východ pak přistěhovalectví končí prakticky Odrou, což znamená, že ani z polského prostředí není migrace příliš silná. Stejně jako z Čech ani z polského království se však nedochovalo příliš mnoho knih přijímání za měšťany.

⁶⁰ R. GERBER, *Die Einbürgerungsfrequenzen der Städte Freiburg im Üechtland, Konstanz und Luzern im späten Mittelalter*, in: *Reisen im Leben der Gesellschaft*, (edd.) L. Bobková, M. Neudertová, Ústí nad Labem 1997, s. 95–104; TÝŽ, *Die Einbürgerungsfrequenzen spätmittelalterlicher Städte im regionalen Vergleich*, in: *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550)*, s. 251–288. Problematiky migrace se okrajově dotýká i jeho monografie „*Gott ist Burger zu Bern*“. *Eine spätmittelalterliche Stadtgesellschaft zwischen Herrschaftsbildung und sozialen Ausgleich*, Bern 1999. Speciální disertaci věnovanou přistěhovalectví do Augsburgu jsem bohužel

žen⁶¹ a tovaryšů.⁶² Největší přínos celého projektu však spatřuji v práci Bruno Kocha, jenž zpracováním curyšských pramenů překročil obligátní horizont knih přijímání za měšťany a svým úsilím o zachycení integrace nových měšťanů do curyšské městské společnosti současně obrátil pozornost na sociální aspekty městského přistěhovalectví,⁶³ tedy na problémy, jimž je i věnována tato studie.

Alternativní možnosti studia přistěhovalectví

Studium sociálních dějin pozdně středověkých měst se v českém a moravském prostředí začalo nově profilovat na konci 50. let. V rovině analytických výzkumů navazovalo na předválečné práce jak německého (Julius Lippert, Karl Beer), tak především českého (Bedřich Mendl) bádání.⁶⁴ Historiografie se navenek nově profilovala jako marxistická, ve skutečnosti však právě v případě výzkumu městských dějin vycházela z podnětů německých a francouzských sociálních dějin.⁶⁵ Nová metodologická orientace se výrazně odrazila i ve studiích věnovaných městskému přistěhovalectví.⁶⁶ Protože se však z českého a moravského prostředí pro 14. a 15. století až na výjimky nedochovály žádné knihy přijímání za měšťany, zůstalo slibně se rozvíjející bádání omezeno pouze na několik analytických sond.

Abychom mohli prohloubit naše dosavadní znalosti o migraci v prostředí českých a moravských královských či markraběcích měst, je nutné nasměrovat naši pozornost na nové, doposud nevyužité prameny. Při jejich hledání jsem se snažil, aby nově koncipovaný výzkum přistěhovalectví dokázal reflektovat i otázky, jejichž řešení je v monotematickém zkoumání knih přijímání za měšťany možné jen ve velmi omezené míře.

neměl k dispozici – C. KALESSE, *Bürger in Augsburg. Studien über Bürgerrecht, Neubürger und Bürgen anhand des Augsburger Bürgerbuchs I (1288–1497)*, Augsburg 1997 (diss.).

⁶¹ B. STUDER, *Frauen im Bürgerrecht. Überlegungen zur rechtlichen und sozialen Stellung der Frau in spätmittelalterlichen Städten*, in: *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550)*, s. 169–201.

⁶² K. SCHULZ, *Handwerkerwanderungen und Neubürger im Spätmittelalter*, in: *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550)*, s. 445–476.

⁶³ B. KOCH, *Integration von Neubürgern in die Städte des späten Mittelalters*, in: *Migration und Integration. Aufnahme und Eingliederung im historischen Wandel*, hrsg. von M. Beer, M. Kintzinger, M. Kraus, Stuttgart 1997, s. 75–86. Obsáhleji pak ve své vynikající monografii *Neubürger in Zürich. Migration und Integration im Spätmittelalter*, Weimar 2002. Bruno Kochovi děkuji za podnětné debaty, které jsme spolu vedli v roce 1993 během mého studijního pobytu v Bernu.

⁶⁴ K tomu srov. dva nejnovější přehledy bádání: M. NODL, *Historia społeczna miast czeskich i morawskich w średniowieczu – przegląd badań*, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 64/2004, s. 39–78; L. SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku*, Praha 2004, především s. 11–65.

⁶⁵ K tomu srov. M. NODL, *Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: totální dějiny, dlouhé trvání a mentality*, in: *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, (edd.) P. Horská, M. Nodl, Praha 2003 (Cahiers du Cefres 29/2003), s. 95–131.

⁶⁶ J. MEZNÍK, *Noví olomoučtí měšťané*, s. 344–354. V tomto ohledu nepokročil ani výzkum F. ŠMAHELA, *Základy města: Tábor 1432–1452*, *Husitský Tábor* 5/1982, s. 30–35. Na druhé straně je však třeba zdůraznit, že Šmahelův výzkum je zajímavým a jedinečným příspěvkem do problematiky nově zakládaných měst. Až na výjimky totiž nemáme zachycenu situaci nového města téměř v okamžiku jeho vzniku tak obsáhlým pramenem, jako je táborská kniha trhová. Problémem husitského Tábora je ale skutečnost, že je vzhledem k okolnostem svého vzniku městem zcela jedinečným, a vymyká se tak jakémukoli srovnání.

Zároveň jsem usiloval o to, aby prameny, které budou nově využity ke studiu přistěhovalectví, v budoucnu umožňovaly provádět komparativní výzkum i v prostředí západní Evropy. Jak se pokusím na příštích stranách ukázat, tím doposud nevyužitým a neprávem přehlíženým pramenem pro studium městského přistěhovalectví jsou každoročně vedené a kontinuálně dochované berní rejstříky.

Proti jejich možnému využití při analýze městských migrací mluví několik skutečností. V obecné rovině se proto nejdříve pokusím ukázat, že nevymluvnost berních knih je ve srovnání s knihami přijímání za měšťany jen zdánlivá. Primární funkci berních rejstříků ani knih přijímání za měšťany nebyla evidence přistěhovalců. Desítky analýz knih přijímání za měšťany jednoznačně prokázaly, že evidence nově přijímaných osob v nich byla velmi nedokonalá a mezerovitá.⁶⁷ Podobně neúplná byla i evidence poplatníků v berních rejstřících. U obou typů evidenčních pramenů totiž záviselo zapsání místa původu na vůli či představách městského notáře nebo písaře. Ačkoliv se situace mezi jednotlivými městy až diametrálně lišila, přesto můžeme tvrdit, že místo původu nebývá z nejrůznějších důvodů uvedeno u více než poloviny nově přijímaných měšťanů,⁶⁸ i když existují i výjimky, jako například Curych, kde byla místa původu od roku 1435 zapsána u téměř 90 % novoměšťanů.⁶⁹

Přistěhovalci, kteří přijali měštské právo, byli sociálně svébytnou kategorií měštské populace. Obecně se předpokládá, že měštské právo získávali v pozdním středověku především osoby, které patřily k řemeslnické střední vrstvě.⁷⁰ Z příslušníků řemeslnické spodní vrstvy přijímali – nejčastěji sňatkem – měšťanské právo pouze nemajetní tovaryši.⁷¹ Okruh přistěhovalců evidovaných v knihách přijímání za měšťany tak byl v důsledku právního vymezení měšťanství sociálně užší, než je tomu v případě berních rejstříků, které evidovaly téměř všechny sociální kategorie měštské populace, samozřejmě s výjimkou nechudších obyvatel a marginalů.

Rozbory knih přijímání za měšťany rovněž ukazují, že se mezi novými měšťany, kteří byli evidováni jako přistěhovalci, vyskytuje řada mužů (v mnohem menší míře i žen), kteří ve skutečnosti v daném městě žili jako neplnoprávní obyvatelé již několik let před přijetím městského práva.⁷² Tato skutečnost má ale velmi negativní vliv na studium dobově podmíněné migrace, na možnosti sledování vztahu mezi přistěhovalectvím a demografickými krizemi a na následné rozkrytí střednědobých a dlouhodobých trendů teritoriálně nebo sociálně strukturovaného městského přistěhovalectví.⁷³ Podobně i ča-

⁶⁷ M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 256; A. MÜLLER, *Räumliche Rekrutierung*, s. 92.

⁶⁸ P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „Es soll auch kainer fremder auff genommen werden, sunder man wiss, wer er sey...“, s. 88–133.

⁶⁹ B. KOCH, *Neubürger in Zürich. Migration und Integration im Spätmittelalter*, s. 25. Rovněž před rokem 1435 bylo uvedeno míst časté: figurovalo v případě 75 % zápisů.

⁷⁰ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 158–163; K. FRITZE, *Bürger und Bauern*, s. 15, tezevitě předpokládá, že přistěhovalci, kteří tvořili spodní vrstvu, pocházeli z bezprostředního zemědělského okolí města. Měšťanské právo přitom nikdy nezískali. Mezi spodní vrstvu patřili dle jeho soudu z dědictví vyloučení synové a dcery, popřípadě držitelé ušedlostí, kteří ztratili dosavadní sociální status. Naopak měštské právo získávala především střední řemeslnická vrstva, jak soudí například K. BECHTOLD, *Zunftbürgertum und Patriziat. Studien zur Sozialgeschichte der Stadt Konstanz im 14. und 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1981, s. 50.

⁷¹ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 145.

⁷² H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 140; D. DE-NECKE, *Beziehungen zwischen Stadt und Land*, s. 192.

⁷³ K. termínu K. SCHWARZ, *Analyse der räumlichen Bevölkerungsbewegung*, Hannover 1969, s. 7–8. Empiricky ho sledovali P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „Es soll auch kainer fremder auff genommen

sově omezená migrace, v německé literatuře nejčastěji nazývaná „Binnenwanderung“, je prostřednictvím knih přijímání za měšťany prakticky nesledovatelná, protože tento typ pramene neeviduje osoby, které se do města nepřistěhovaly za účelem přijmout městské právo. Zůstal-li takovýto od místa k místu putující řemeslník či obchodník měšťanem ve svém rodišti, resp. v původním bydlišti, v knihách přijímání za měšťany nemůže být evidován. Naopak v berních rejstřících se s ním setkat můžeme, stejně jako jsme relativně přesně schopni určit, po jakou dobu ve městě vyvíjel své aktivity či provozoval svou řemeslnickou činnost.

Prostřednictvím knih přijímání za měšťany rovněž nedokážeme sledovat intenzitu krátkodobého vystěhovalectví z města. Pouze ve výjimečných případech se totiž v některých knihách přijímání za měšťany objevují údaje o lidech, kteří přijali městské právo několikrát po sobě.⁷⁴ Naopak v kontinuálně vedených berních rejstřících je sledování krátkodobého vystěhovalectví v podstatě možné, samozřejmě s omezením způsobeným problémy s identifikací osob v různých pramenech.⁷⁵ Krátkodobé vystěhovalectví lze pomocí berních rejstříků zároveň studovat i mezi berními poplatníky, kteří se ve městě narodili a stávali se měšťany automaticky. Knihy přijímání za měšťany naopak takového možnosti neskýtají.

werden, sunder man wiss, wer er sey...“, s. 95. Z osob, které se přistěhovali do Radstadtu, se jim podařilo následné vystěhování doložit v deseti případech. Tito vystěhovalci ve městě prožili v průměru sedm a půl roku. Polovina z nich se vystěhovala do tří let, druhá polovina po deseti letech, přičemž nejdelší lhůtu představuje sedmnáct roků.

⁷⁴ Vystěhovalce, kteří byli znovu přijati do města, vysledovali P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genommen werden, sunder man wiss, wer er sey...“*, s. 94–95. V Radstadtu učinil písař u měšťanů, kteří se vystěhovali, poznámku *recessit* nebo *ist widerumb ausgefarn*. Ze 454 nových měšťanů se jich vystěhovalo 55, přičemž 13 z nich bylo posléze znovu přijato. Časový odstup je možné identifikovat u 8 osob, které byly přijaty za měšťany dvakrát. Průměrně činil deset a půl roku. Polovina z nich se navrátila nejpozději po šesti letech, druhá polovina po dvanácti a více letech (nejdéle po dvaceti letech). Typologicky se autoři pokusili dolišit dva typy migračního chování: a) odstěhování z města po relativně krátké době; b) odstěhování se po době, která odpovídá přibližně polovině dospělého života ve středověku.

⁷⁵ Na tomto místě je třeba opět upozornit na problém identifikace přistěhovalců, který vyplynul ze studia stříbrské problematiky. V berních knihách se při dlouhodobém vedení berních poplatníků někdy ztrácí vědomí přistěhovalectví u jednotlivých poplatníků. Identifikátor „místo původu“ ztrácel při integraci v městské populaci své odpodstatnění a byl nahrazen identifikátorem jiným, který mohl v některých případech z místa původu vycházet, v jiných případech však nabýval nové podoby. Ve stříbrském materiálu se k tomuto jevu nachází celá řada dokladů: *Jan de Branav* (1380–1392) byl změněn v berní osnově 1383–1384 na *Jan Sternada*; *Paulus de Uvina* (1381–1408) byl změněn na *Paulus Palenez de Uvina*, od osnovy 1402–1403 byl veden pouze jako *Paulus Palenez*; *Blaha braseator de Lom* (1380–1402) byl v berní osnově 1381–1382 změněn na *Blaha Tvrdko*; *Blaha braseator de Lhota* (1380–1406) byl v berní osnově 1388–1389 změněn na *Blaha Slavkonisse*; *Radnik de Podmokl* (1380–1419) byl v berní osnově 1388–1389 změněn na *Radnico* (v tomto případě ale změna odráží vedení syna jako berního poplanitka po zemřelém otci); *Raczko de Lestkov* (1382–1419) byl v berní osnově 1388–1389 změněn na *Raczko Lestkovec* (rovněž v tomto případě ale změna odráží vedení syna jako berního poplanitka po zemřelém otci); *Jan de Slavicz* (1383–1392) byl v berní osnově 1387 změněn na *Jan de Slavicz cum fratro*, přičemž držel majetek ve výši 63 kop. V berní osnově 1388–1389 byl pak změněn na *Jessco Czien cum fratro*, přičemž o shodě svědčí daněný majetek opět ve výši 63 kop; *Venceslaus sartor de Potin* (1384–1392) byl veden od berní osnovy 1387 pouze jako *Venceslaus Potin*; *Ullinus de Czrnossin* (1383–1407) byl v berní osnově 1385–1386 změněn na *Ullinus de Czrnossin ruffius*, od berní osnovy roku 1402 byl veden již pouze jako *Ullinus ruffius*; *Venceslaus de Tepla* (1406–1419) byl změněn ve druhé berní osnově roku 1416 na *Venceslaus Genczer*; *Petrus de Luticz* byl v páté berní osnově roku 1415 změněn na *Petrus Czrny* a později byl veden v latinské formě *niger*.

Vskutku zásadní nedostatek knih přijímání za měšťany ale dle mého soudu spočívá v jejich neschopnosti postihnout majetkové poměry přistěhovalců v době jejich usazení ve městě a především stupeň jejich integrace v nové městské společnosti. Údaje o poplatnících za přijetí městského práva či vztah mezi výší těchto poplatků a majetkovými poměry nově přijímaných měšťanů totiž zachycují sociální problematiku přistěhovalectví pouze v hrubých rysech. Naopak berní rejstříky nám umožňují sledovat majetkové poměry přistěhovalců při usazení se ve městě, tedy při prvním uvedení mezi berními poplatníky, i jejich sociální (z hlediska proměn výše zdaňovaného majetku) mobilitu či sociální integraci velmi detailním, ba přímo jedinečným způsobem. A právě důraz na integrace nových měšťanů po mém soudu dává studiu přistěhovalectví novou dimenzi.

Porovnáním výpovědní hodnoty knih přijímání za měšťany a kontinuálně vedených berních rejstříků jsem samozřejmě nechtěl obhajovat výlučnost využitelnosti berních pramenů pro studium migrace. Pouze jsem se snažil upozornit, že výzkumy založené na prvním nebo druhém typu pramenů ve skutečnosti odrážejí sociálně specifický typ městského přistěhovalectví. A i když typologie středověkého přistěhovalectví nemůže jít tak daleko jako u migrací novověkých,⁷⁶ přesto je rozhodně nezbytné metodické rozdíly jednotlivých druhů výzkumu reflektovat a mít je neustále na paměti. Srovnáním výpovědního potenciálu berních knih a rejstříků jsem se rovněž pokusil naznačit, že čtyřicetiletý časový horizont⁷⁷ modelově využívaných stříbrských pramenů, které zahrnují léta 1380–1419, nám skýtá možnost sledovat pozdně středověké městské přistěhovalectví jak z hlediska aspektů studovaných již prostřednictvím knih přijímání za měšťany (přistěhovalcecký horizont; kvantitativní vývoj přistěhovalectví; regulace přistěhovalectví), tak v jevech, jejichž detailní postižení v moderním bádání doposud téměř postrádáme (sociální koncept přistěhovalectví; možnosti a mechanismy sociální integrace).

Vzájemná komparace výsledků, k nimž lze analýzou knih přijímání za měšťany a berního materiálu dospět, je ale prozatím téměř nemožná. Z toho vyplývá, že smyslem výzkumu stříbrského přistěhovalectví, který je základem této studie, nemůže být ani prosté srovnání s vývojovými tendencemi městské imigrace v prostředí západní Evropy. Předkládaný modelový rozbor stříbrského přistěhovalectví, doplněný několika sondami pro další česká a moravská města, proto vnímám jako příkladovou studii určenou k dalším úvahám a metodologickým debatám. V žádném případě ale nemůže sloužit k zobecnění. Její rámcové zařazení do různých podob pozdně středověkých migrací bude možné až po provedení dalších modelových výzkumů přistěhovalectví v jediné

⁷⁶ Srov. K. SCHWARZ, *Analyse der räumlichen Bevölkerungsbewegung*, s. 3–10; H.-J. HOFFMANN-NOWOTNY, *Paradigmen und Paradigmenwechsel in der sozialwissenschaftlichen Wanderungsforschung. Versuch einer Skizze einer neuen Migrationstheorie*, in: *Migration in der Feudalgesellschaft*, s. 1–42. Vedle této teoretické literatury srovnej domácí přehledy bádání: M. NODL, *Raně novověké městské migrace: Perspektivy, tendence a metodické podněty německého bádání 70. až 90. let*, *Folia historica Bohemica* 18/1997, s. 289–303; J. MILLER, *Raně novověká městská migrace – české země, královské Uhry, polsko-litevský stát: Pokus o základní komparaci*, s. 522–553.

⁷⁷ Analýza stříbrského přistěhovalectví, provedená na základě tří předhustiských knih berních rejstříků z let 1380–1392, 1402–1411 a 1411–1419, umožňuje kvantitativně i prosopograficky postihnout migrační tendence ve střednědobém, čtyřicetiletém období. Vydeme-li z předpokladu existence určitého střednědobého vývojového trendu, výsledovatelného prostřednictvím srovnávací analýzy 80. let 14. století a prvního dvacetiletí 15. století, lze pramenné deperditum, tedy druhou berní knihu z let 1392–1402, vcelku v dostatečné míře eliminovat, jak ještě ukážeme.

městské lokalitě prostřednictvím knih přijímání za měšťany a berních pramenů zároveň. Pro české badatele se z tohoto hlediska nabízí možnost sledovat přistěhovalectví v 15. století na základě velmi bohatých chebských pramenů, které na své využití a svým způsobem i objevení teprve čekají, přičemž jejich analýza si nejspíše vyžádá týmovou spolupráci v rámci velkého kolektivního projektu. Říšské město Cheb totiž bylo v pozdním středověku natolik rozvinutým urbánním celkem s velmi rozsáhlým (velko)statkem, že pro jednotlivce je jeho prosopograficky pojatý výzkum téměř neproveditelný.⁷⁸

Stříbrské přistěhovalectví: modelový příklad

Analýza přistěhovalectví do západočeského královského města Stříbra vychází z prosopografického zpracování tří berních knih, zahrnujících léta 1380–1392, 1402–1411, 1411–1419,⁷⁹ v nichž byli jednotliví berní poplatníci evidováni alfabetickým způsobem. To na jedné straně usnadňuje sledování změn evidence z roku na rok, na druhé straně však tento přístup, jenž nebere zřetel na topografické uspořádání města, znesnadňuje, či ve většině případů zcela znemožňuje sledování rodinných a generačních struktur. Pro náš výzkum z toho vyplývá, že můžeme studovat přistěhovalectví pouze v rámci jedné generace, tedy generace přistěhovavší, a nemůžeme postihnout dlouhodobou integraci rodin přistěhovačů v druhé a třetí generaci. V důsledku alfabeticke evidence berních poplatníků musíme rovněž rezignovat na postžení topografické integrace přistěhovačů jako celku, na jejich pronikání do sociálně výlučných či naopak do sociálně podřadných částí města, popřípadě na jejich zapojení se do trhů a podnikání s nemovitostmi ve městě a na předměstí. I když máme pro celé námi sledované období k dispozici knihy soudnictví nesporného,⁸⁰ přesto je jejich využitelnost pro prohloubení našeho vhledu do sociálního rozměru přistěhovalectví pouze druhotná. Na základě jejich detailní, opět prosopograficky pojaté analýzy jsem totiž dospěl k závěru, že evidence mezi berními poplatníky nebyla vázána na vlastnictví nemovitosti ve městě, na předměstí, popřípadě v jeho bezprostředním okolí. Přistěhovačci se sice mezi vlastníky nemovitostí vyskytují relativně často, avšak neobligatornost písemného zápisu v případě prodeje, resp. zástavy nemovitosti, vylučuje smělou eventualitu, podle níž by vlastníky nemovitostí ve městě byli pouze ti přistěhovačci, kteří jsou zde zapsáni jako prodávající, kupující či zastavující. Problém vzájemného propojení berních rejstříků a knih soudnictví nesporného samozřejmě, jak je to pro středověk obvyklé, spočívá i v nesnadné vzájemné identifikaci osob evidovaných v různých pramenech. V knihách soudnictví nesporného totiž nemuselo být jako identifikátor měšťana uvedeno místo původu, protože k jeho identifikaci postačovala již sama nemovitost, jež byla předmětem obchodní transakce.

Na rozdíl od berních knih či rejstříků dochovaných v jiných českých a moravských předhusitských městech není u jednotlivých poplatníků vypočítáván jejich majetek.

⁷⁸ Nejnověji pro Cheb F. KUBŮ, *Územní rozsah chebského městského státu ve 14. a 15. století*, Sborník chebského muzea 1998, s. 7–21.

⁷⁹ Všechny jsou dnes uloženy SOKA Tachov, fond MA Stříbro, rukopis č. 174 (1380–1392); č. 175 (1402–1411); č. 179 (1411–1419).

⁸⁰ SOKA Tachov, fond MA Stříbro, *Knihy soudnictví nesporného (1362–1386) – dále jen KSN I; Knihy soudnictví nesporného (1387–1408) – dále jen KSN II; Knihy soudnictví nesporného (1409–1616) – dále jen KSN III.*

Stříbrské berní knihy obsahují pouze dynamicky se měnící údaje o výši zdaňovaného majetku, což nám opět znemožňuje s jistotou odpovědět na otázku, zda přistěhovanci evidovaní v berních pramenech vlastnili ve městě či v jeho okolí nějaké nemovitosti a zde se mezi nimi vyskytovali i tací, kteří nemovitosti neměli a žili pouze v nájmu. Jak si ukážeme na příkladu husitské Jihlavy, z hlediska přistěhovalectví majitelů nemovitostí a nájemníků existovaly zásadní strukturální rozdíly.

Rovněž stříbrské přistěhovalectví odráží velmi specifický model přistěhovalectví. I v námi studovaném případě máme co do činění se sociálně vylučným, či spíše sociálně limitovaným přistěhovalectvím, a narážíme tedy na podobný problém jako v případě výzkumů vycházejících z knih přijímání za měšťany. Ani stříbrské prameny totiž nezachycují veškeré migrační aktivity a evidence přistěhovačů je zde rovněž nedokonalá, o čemž svědčí případy osob, které známe z jiných stříbrských pramenů než z berních knih a které se prokazatelně do Stříbra přistěhovaly.⁸¹ V souhrnu se jedná o přibližně čtyřicet osob. Prinejmenším u poloviny z nich ale máme doloženu jejich existenci pouze v druhé knize soudnictví nesporného z let 1392–1402, tedy z období, pro něž postrádáme berní prameny. Některé z nich sice mohly žít ve Stříbře jako berní poplatníci i po roce 1402, avšak s žádným konkrétním poplatníkem se nám je nepodařilo ztotožnit. Totéž platí pro zbylé dvě desítky osob, jejichž jména jsou mezi berními poplatníky natolik četná, že by naše ztotožnění bylo jen velmi hypotetické, a tudíž na ně rezignujeme a při kvantitativní analýze na ně nebereme zřetel. Při jednotlivých analýzách majetkových poměrů, míst původu či sociální mobility by neidentifikovatelní přistěhovanci nepochybně poopravili naše zjištění. Základní trend však oněch méně než 10 % neidentifikovatelných přistěhovačů nemůže změnit. A právě o zachycení trendů, nikoli přesných čísel, nám jde při analýze stříbrského přistěhovalectví především. Ve srovnání se studii, jež vycházejí z knih přijímání za měšťany, je pak 10 % neidentifikovaných či v berních knihách z různých důvodů nezachycených přistěhovačů relativně velmi

⁸¹ V první řadě se jedná o majitele domů, zachycené ve stříbrských knihách soudnictví nesporného, neidentifikovatelné s žádnými berními poplatníky: Pavel z Vranova (KSN II, f. 53v; KSN II, f. 55r; KSN II, f. 75r); Matěj sartor z Bezdruzic a jeho žena Žofie (KSN II, f. 66v; Jakub ze Sulislav *dictus de Popov* (KSN BK II, f. 70r); Stupko ze Švamberka (KSN II, f. 72r); Martin z Plesanova (KSN II, f. 72v; KSN II, f. 81v; KSN II 98v, 1399; KSN II, f. 130r; KSN II, f. 137r); Oldřich z Teplé (KSN II, f. 91v); Vacek z Kokašic, jenž byl mužem Doroty, vdovy po Rackovi z Lestkova (KSN II, f. 96r); Jan Lepič z Poličan (KSN II, f. 103r); Cunczlin faber z Tachova (KSN II, f. 105r); Mikuláš z Křelovic (KSN II, f. 115r); Jan z Ostrovce (KSN II, f. 116v); Bláha z Keblan, bratr faráře v Kladrubrech (KSN II, f. 126r); Heřman z Kladrub (KSN II, f. 141v); Matěj ze Sviňomas (KSN II, f. 81v; KSN II, f. 148; KSN II, f. 161v); Matlin z Doubravy (KSN II, f. 172r); Filip balneator z Chebu (KSN II, f. 178r); Oldřich z Brodu (KSN II, f. 24r; KSN II, f. 142v; KSN II, f. 148v); Jan braseator z Kladrub (KSN II, f. 145v); Michal molitor z Lažan (KSN III, f. 16r); Petr z Vranova (KSN II, f. 152v; KSN II, f. 116r; KSN II, f. 119r; KSN III, f. 4v); Konrád faber z Tachova (KSN II, f. 167v; KSN II, f. 172r); Volflin cerdo z Kladrub (KSN I, f. 81v); Blahut z Teplé (KSN III, f. 52v); Václav z Lomu (KSN II, f. 4v); Bláha z Butova (KSN II, f. 28v). V soupisu městské hotovosti z konce 80. let 14. století, který je součástí stříbrského radního manuálu, SOkA Tachov, fond MA Stříbro, rukopis č. 1426, se nacházejí dvě osoby uvedené i s místem původu: *Martinus de Utery* (f. 79r), *Henslinus de Czwicow* (f. 79r), které nemůžeme ztotožnit s žádnými berními poplatníky (v případě Cvikova nejsme s to určit, zda se jedná o saský či o severočeský Cvikov, jež oba leží daleko za stříbrským přistěhovačským horizontem). S místem původu je zde uveden i *Macze de Kamik* (f. 78v), jenž je ztotožnitelný s berním poplatníkem, vedeným v letech 1385–1390 pouze jako *Macze Kamik*, tedy bez jednoznačného uvedení místa původu (ve stříbrském přistěhovačském horizontu by se mohlo jednat o ves Kamýk u Bezdruzic, popřípadě o ves Kamýk u Klatov). V kvantitativní analýze tedy ani s jednou z těchto tří osob nepracuji.

nízký počet. Případy, kdy není místo původu uvedeno u více než 50 % novoměšťanů, totiž nejsou nijak řídké. I přes problémy s identifikací a s přiřazením přistěhovačů zachycených v knihách soudnictví nesporného v kategorii majitelů domů a polností (při topografickém způsobu vedení berních rejstříků by byla identifikace samozřejmě mnohem snadnější) proto považují soubor téměř dvě stě padesáti přistěhovačů do Stříbra za reprezentativní pro sledování střednědobých trendů a sociálních aspektů imigrace. Samostatný případ představují ženy, přistěhovalkyně, které se vyskytují v soudních knihách jako majitelky nemovitostí. V jejich případě se může jednat o vdovy po migrantech, stejně tak ale i o vdovy, které si kdysi vzaly stříbrské měšťany a samy pocházely z okolních měst a vesnic. Sledovat tento příklad sňatkové migrace, jejíž velkou intenzitu i v českých zemích před lety prokázal John Martin Klassen,⁸² nám ale stříbrské prameny téměř neumožňují,⁸³ i když *per analogiam* ji můžeme předpokládat, a to nejen v případě žen, ale i v případě mužů, přistěhovačů, kteří si brali dcery ve Stříbře usazených měšťanů.

Problematičnost obecných interpretací, o něž se zde pokoušíme, je rovněž limitována skutečností, že neznáme vazby přistěhovačů na usazené stříbrské měšťany ve chvíli, kdy přišli do města a kdy zde byli evidováni jako berní poplatníci. To nám samozřejmě znesnadňuje pochopit problematiku časové a sociální integrace, sociální mobility a pronikání do vedoucí vrstvy, jež se podílela na výkonu moci prostřednictvím soudních a administrativních kompetencí městské rady. A stejně tak by nám větší sdílnost pramenů patrně umožnila lépe porozumět rozdílům mezi přistěhovanci, kteří si zakoupili vlastní nemovitosti, a přistěhovanci, kteří žili pouze v nájmu a město Stříbro možná považovali za jakousi přestupní stanici v boji za snesitelné živobytí.

Kvantitativní vývoj přistěhovalectví ve Stříbře v letech 1380–1419

Komparativní studium městského přistěhovalectví je založeno na analýze jeho kvantitativního vývoje v jednotlivých městech. Jediným fenoménem, který může tuto komparaci zprostředkovat, je srovnávání dlouhodobých ročních průměrů přistěhovalectví s demografickou velikostí města. V rámci srovnávacího výzkumu nebyly výsledky českých předhusitských měst prozatím nikdy využity. Každá komparace českého a moravského prostředí se západoevropskými městy je ale z metodického hlediska poněkud problematická.⁸⁴

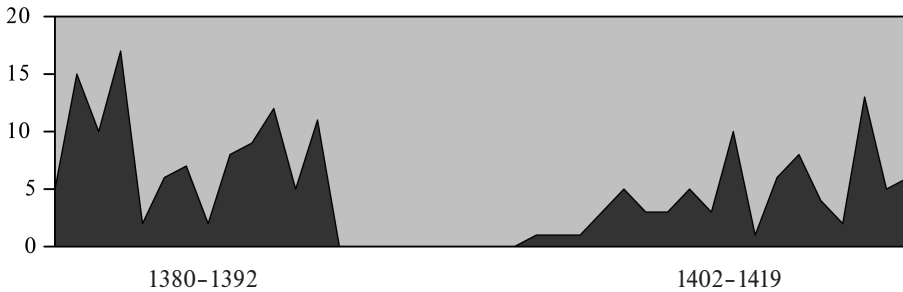
Při stanovení velikosti středověkých měst jsme závislí na přibližných, subjektivně i objektivně ovlivněných odhadech velikosti populace konkrétního města.⁸⁵ Základní problém komparativního studia spočívá ve stanovení typu migrace, který daný výzkum

⁸² Srov. J. M. KLASSEN, *Marriage and Family in Medieval Bohemia*, East European Quarterly 19/1985, s. 264–266; TÝŽ, *Household Composition in Medieval Bohemia*, Journal of Medieval History 16/1990, s. 55–75.

⁸³ Zcela ojedinělým dokladem sňatkové migrace je případ sestry stříbrského měšťana Ješka, který v roce 1385 zastavil svůj dům právě této své sestře, které žila ve vsi Lubenec nedaleko Žlutic, kam se patrně přestěhovala za svým manželem – KSN I, f. 122v.

⁸⁴ J. MEZNÍK, *Noví olomoučtí měšťané*, s. 351.

⁸⁵ Srov. analýzu stříbrského demografického vývoje: M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, *Minulostí západočeského kraje* 25/2000, s. 7–47, kde na s. 7–16 přehled nejnovějšího bádání.

Graf 1: Počet přistěhovalců v jednotlivých letech do vnitřního města Stříbra a na předměstí

odráží. Kvantitativní analýza sice vychází z rozboru novoměšťanů, řada autorů však pracuje při stanovení migračních trendů se všemi novoměšťany, nikoliv tedy pouze s jednoznačnými přistěhovalci, jejichž místo původu bylo při zapsání do knih novoměšťanů skutečně uvedeno.⁸⁶

Ze studia knih přijímání za měšťany je zřejmé, že mezi jednotlivými léty panovaly z hlediska počtu migrantů velké rozdíly. Ty mohly být na jedné straně vyvolány dopady nejružnějších krizových jevů (epidemie, hladomory, přírodní katastrofy), na straně druhé však i nedostatečnou a nepravdělnou evidencí nomoměšťanů. Proto je vždy nutné sledovat v první řadě dlouhodobé roční průměry počtu přistěhovalců, jež umožňují eliminovat ony někdy jen stěží vysvětlitelné výkyvy mezi jednotlivými léty,⁸⁷ k nimž docházelo ve všech typech středověkých měst.

Dříve než se pokusíme o vykreslení celkového kvantitativního vývoje stříbrského přistěhovalectví, musíme naši pozornost zaměřit na problematiku dlouhodobých ročních průměrů počtu stříbrských přistěhovalců. V období let 1380–1392 a 1402–1419 se do Stříbra přistěhovalo v průměru více než pět nových berních poplatníků za rok (šest do vnitřního města a jeden za dva roky na předměstí). Rozdíly mezi intenzitou přistěhovalectví do vnitřního města a na předměstí se zdají být na první pohled velmi výrazné. Porovnáním ročních průměrů počtu přistěhovalců s velikostí populace v těchto

⁸⁶ Např. M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 274n.; P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genomen werden, sunder man wiss, wer er sey...*“, s. 88–133. Pro Stříbro metodicky reinterpretoval nově evidované poplatníky jako přistěhovalce J. ČECHURA, *Vývoj majetkové diferenciace ve Stříbře ve druhém desetiletí 15. století*, Časopis Národního muzea 156/1987, s. 30–32, který ale všechny nové berní poplatníky po mém soudu chybně považuje za přistěhovalce. Téhož omylu se dopustil již dříve: J. ČECHURA, *Demografický faktor pozdně středověké agrární krize a některé aspekty populačního vývoje v Čechách do konce roku 15. století*, Historická demografie 12/1987, s. 97.

⁸⁷ Např. M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 263. Roční průměr pro Salzbuk činil 23 osob. Pro ostatní města: Mnichov 52, Basilej 128, Hamburk 72, Frankfurt nad Mohanem 49; P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genomen werden, sunder man wiss, wer er sey...*“, s. 90. Roční průměr přijímaných osob činil 6,17, desetiletý průměr kolísal mezi léty 1460–1519 mezi 47 až 79 osobami (celkový počet obyvatel činil asi 700–800 osob, přičemž domů zde bylo asi 95; říšská berně 1497 eviduje 393 osob). H. DITT, *Bevölkerungseinzug und Raumbeziehungen*, s. 47 – roční průměr v letech 1302–1449 zde činil 38 osob (Seest měl přibližně 10 000 obyvatel). U. PORTMANN, *Bürgerschaft im mittelalterlichen Freiburg*, s. 119; roční průměr přijímaných měšťanů v letech 1361–1400, resp. 1401–1450 pro jednotlivá města: Freiburg im Üechtland 25, resp. 21 osob; Basilej 48, resp. 86 osob; Curych 23, resp. 50 osob; Colmar 43, resp. 28 osob; Frankfurt nad Mohanem 32, resp. 61 osob.

sídelních jednotkách ale zjistíme, že jak ve vnitřním městě, tak na předměstí probíhal srovnatelný vývoj. Při průměrné velikosti populace ve vnitřním městě (asi 280 berních poplatníků) v ní ročně tvořili imigranti asi 2 % celé berní populace.⁸⁸ Na předměstí, kde bydlelo průměrně 40–50 poplatníků, představovali asi 1 % berní populace. Intenzita přistěhovalectví do vnitřního města tak byla ve skutečnosti pouze dvakrát vyšší než na předměstí.

Toto zjištění je důležité pro hodnocení předměstí jako specifické jednotky ve struktuře středověkého města,⁸⁹ jež se v případě západočeského Stříbra projevovala jak v jeho populačním vývoji, tak z hlediska národnostní skladby berních poplatníků.⁹⁰ Analýza kvantitativního vývoje stříbrské imigrace ukazuje, že přistěhovalectví na předměstí ovlivňovalo vývoj celé stříbrské populace zcela minimálně. Většina přistěhovalců se usazovala v sociálně vyšším prostředí vnitřního města. Samotné předměstí tvořilo pouze ve výjimečných případech mezičlánek pro migraci z okolí města do města samotného. Případy, které podobný typ stupňovité migrace dokumentují, jsou z hlediska celého stříbrského přistěhovalectví natolik ojedinělé, že je můžeme považovat na výjimečné. Výjimečnost migrace z venkovského či městského přistěhovalectví na předměstí a poté do vnitřního města dokumentují i případy, kdy se přistěhovalec nejdříve usadil ve vnitřním městě a až poté se přestěhoval na předměstí. Kvantitativně byly tyto dva typy migrace ve Stříbře (předměstí – město, město – předměstí) srovnatelné. Na předměstí se přistěhovaly, pokud to jsme z berních rejstříků schopni doložit, pouze tři osoby, které se později přestěhovaly do vnitřního města.⁹¹ Do vnitřního města přesídlily sice i další osoby, avšak bezúspěšně, neboť během několika příštích měsíců je nacházíme opět na předměstí.⁹² Naopak z vnitřního města se na předměstí přestěhovaly pouze čtyři osoby.⁹³ I v případě přesídlení z vnitřního města na předměstí se rovněž setkáváme s krátkodobým pobytem v novém prostředí a na něj navazujícím návratem do původního bydliště.⁹⁴

⁸⁸ Pro srovnání lze uvést údaje o počtu nových měšťanů vůči celé berní populaci v jednotlivých městech. Autoři daných studií však bohužel nerozlišili nové měšťany od přistěhovalců, a tudíž má toto srovnání poněkud problematickou vypovídací hodnotu: P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genommen werden, sunder man wiss, wer er sey...*“, s. 92. V Radstadtu představovali noví měšťané každoročně 6,0–6,6 % populace, v Salzburku 4,2 % a Innsbrucku 6,3 %; H. RÜTHING, *Höxter um 1500*, s. 394, sondou pro rok 1510 prokázal, že přistěhovalci v tomto roce tvořili nejméně 22 % celé populace.

⁸⁹ Detailně K. CZOK, *Vorstädte. Zu ihrer Entstehung. Wirtschaft und Sozialentwicklung in der älteren deutschen Stadtgeschichte*, Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften Phil-hist. Klasse 121/1, Berlin 1975; TÝŽ, *Die Vorstädte – ihre Stellung in den Stadt-Land-Beziehungen*, in: *Gewerbliche Produktion und Stadt-Land-Beziehungen*, hrsg. von K. Fritze, Weimar 1979, 127–135. Pro Stříbro srov. M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 39–42.

⁹⁰ Srov. M. NODL, *Národnostní vývoj předhusitského Stříbra (Modelová prosopografická analýza)*, *Český časopis historický* 94/1996, s. 528–559.

⁹¹ Petr Pellifex z Tachova: předměstí (1418–1419) – vnitřní město (1419); Václav z Radimovic: předměstí (1387) – vnitřní město (1389–1392); Oldřich z Černošina: předměstí: (1382–1383) – vnitřní město: (1383–1407).

⁹² Hainlin z Tachova: předměstí (1380–1382) – vnitřní město (1382) – předměstí (1382–1411).

⁹³ Mikuláš z Tachova: vnitřní město (1380–1382) – předměstí (1382–1406); Václav z Jevan: vnitřní město (1408–1409) – předměstí (1409–1419); Jakub z Černovic: vnitřní město (1380–1386) – předměstí (1386–1392); Václav Holik z Kladrub: vnitřní město (1411–1413) – předměstí: (1413–1316).

⁹⁴ Ullin ortulanus z Černošina: vnitřní město (1383–1388) – předměstí (1388) – vnitřní město (1388–1392).

Kvantitativní vývoj stříbrského přistěhovalectví probíhal v jednotlivých časových obdobích velmi odlišně. Stříbrské berní rejstříky nám bohužel neumožňují sledovat dobovou podmíněnost městské migrace po celé období let 1380–1419. I přesto ale můžeme na základě provedeného rozboru předpokládat, že během čtyřiceti let před husitskou revolucí došlo ve Stříbře k výrazné proměně intenzity přistěhovalectví.

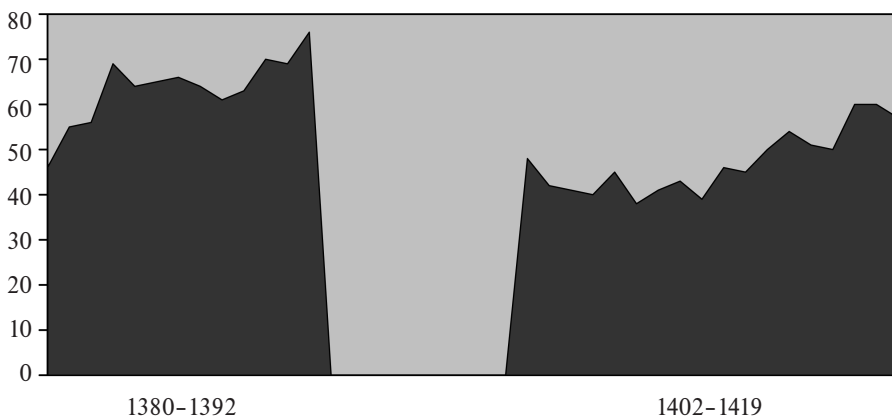
Mezi léty 1380–1392 přesahoval roční průměr počtu přistěhovalců 8 osob (7,8 ve vnitřním městě a 0,7 na předměstí). V dalším sledovatelném období let 1402–1419 klesl roční průměr počtu přistěhovalců na 4 osoby (4,3 ve vnitřním městě a 0,4 na předměstí). Přitom ani v prvních dvaceti letech 15. století nevládl zcela jednotný trend městské imigrace. Vůbec nejnižší intenzita přistěhovalectví panovala v prvním zkoumaném desetiletí (1402–1410), kdy roční průměr dosáhl svého minima: asi 3 osoby (3 ve vnitřním městě a žádný přistěhovalce na předměstí). V následujícím desetiletí (1411–1419) se naopak intenzita přistěhovalectví zdvojnásobila. Hodnoty 80. let 14. století ale přesto nedosáhla, neboť roční průměr počtu přistěhovalců činil pouze o něco více než 6 osob (5,4 ve vnitřním městě a 0,7 na předměstí).

Příčiny tohoto asymetrického vývoje můžeme se znalostí dnešních pramenů postihnout pouze velmi obecně. Výrazný pokles přistěhovalectví na počátku 15. století mohl být způsoben změnou sociálních podmínek ve městě. V období let 1402–1419 došlo ke srovnání s léty 1380–1392 k více než dvojnásobnému zvýšení berních povinností stříbrských poplatníků, což nepochybně představovalo dosti citelný zásah do finančního hospodaření všech stříbrských obyvatel.⁹⁵ Příčiny poklesu stříbrského přistěhovalectví ale nemůžeme vidět pouze v sociální rovině.

Pokles intenzity byl pravděpodobně ovlivněn i řadou dalších faktorů. Vzestup přistěhovalectví v druhém desetiletí 15. století, v němž bylo berní zatížení stejně vysoké jako v desetiletí prvním, by tomu alespoň nasvědčoval. Na druhé straně vliv berních požadavků města vůči vlastním poddaným působil patrně dlouhodobě, neboť ani vývoj v tomto období intenzity přistěhovalectví 80. let 14. století nedosáhl. Vedle změny sociálních podmínek mohly na pokles intenzity přistěhovalectví působit i proměny kvantitativního vývoje imigrace v sousedních královských a poddanských městech, převrstvení jejich přistěhovaleckých horizontů, restrukturalizace přistěhovalectví z hlediska sociální stratifikace míst původu apod. Vyloučit nemůžeme ani vrchnostenské zásahy do pohybu poddaných, jak si to ukážeme později. Protože však nemáme k dispozici žádné srovnatelné výzkumy, musíme na postižení konkrétního vlivu jednotlivých determinant více méně rezignovat. Stejně tak nedokážeme určit, v jaké míře se na vzestupu či naopak na poklesu migrace podílel hospodářský vývoj města a především pokusy o rozvoj důlního podnikání, s nimiž se setkáváme právě v 90. letech 14. století. Dne 20. listopadu 1392 stříbrská rada pronajala na šest let městskou huť konsorcium, které tvořili rychtář Lev, jenž patřil k nejmajetnějším stříbrským měšťanům, a měšťané Fridlin Rotel a horník Albin.⁹⁶ Protože se ale mezi přistěhovalci osoby, které by byly v berních rejstřících zároveň označeny jako horníci (*montanus*), nevyskytují, je jakákoli souvislost mezi vývojem intenzity přistěhovalectví a důlním podnikáním velmi nepravděpodobná.

⁹⁵ Srov. M. NODL, *Slušie-li dáti daň císařovi, čili neslušie? Berně a úroky ve středověkém Českém království*, Dějiny a současnost 24/2002, č. 2, s. 5–7.

⁹⁶ K důlnímu podnikání ve Stříbře K. BEER, *Mieser Bergleute in alter Zeit*, in: Festschrift der Bergstadt Mies zur 800 Jahrfeier, 11.–13. Juli 1931, Mieß 1931, s. 145–148. Naposledy Z. ŠIMEČEK, *K dolování ve Stříbře v období předhusitském*, Minulostí západočeského kraje 5/1967, s. 198–203.

Graf 2: Počet přistěhovačů ve stříbrské berní populaci v letech 1380–1419

Analýzu kvantitativního vývoje přistěhovaectví v letech 1380–1392 a 1402–1419 můžeme považovat za dostatečnou sondu pro relativní určení intenzity přistěhovaectví do Stříbra ve střednědobé vlně let 1380–1419. Jistým problémem samozřejmě zůstává určení pravděpodobné intenzity přistěhovaectví v období let 1392–1402, pro nějž se nám berní rejstříky v úplnosti nedochovaly. V metodické rovině se pro řešení tohoto problému nabízejí tři přístupy.

První vychází z výsledků studia dlouhodobých ročních průměrů počtu přistěhovačů na základě dochovaných berních knih. Budeme-li považovat roční průměr počtu přistěhovačů v období let 1380–1392 za maximální a v období let 1402–1410 za minimální, můžeme předpokládat, že v pramenně nesledovatelném období se přistěhovalo osmnáct až sedmdesát pět osob. Z nich známe prostřednictvím berního rejstříku z roku 1402 nejméně osmnáct konkrétních jedinců. Nízká intenzita přistěhovaectví v tomto období je ale poněkud v rozporu s relativně vysokým počtem přistěhovačů v letech 1390–1392 (graf č. 1). Značné výkyvy v počtu přistěhovačů výpovědní schopnost počátku 90. let samozřejmě poněkud relativizují, protože například během tří let 1402–1404 bylo přistěhovaectví v největším úpadku (graf č. 1).

Druhý přístup vychází z rozboru časové integrace všech stříbrských přistěhovačů, k němuž se detailně dostaneme později. Jeho prostřednictvím je možné prokázat, že intenzita přistěhovaectví, která odpovídá nízkému počtu integrovaných jedinců v roce 1402, byla v letech 1392–1402 nižší než v 80. letech 14. století a ve druhém desetiletí 15. století: počet přistěhovačů by se tedy měl v letech 1392–1402 pohybovat mezi třiceti až padesáti osobami.

Třetí možností, jak určit intenzitu přistěhovaectví v období let 1392–1402, představuje metoda sledování podílu přistěhovačů v celé berní populaci podle jednotlivých let. Detailním způsobem jsem zastoupení přistěhovačů v celé populaci studoval již při analýze národnostních vztahů ve Stříbře.⁹⁷ Vysledováním dalších přistěhovačů z knih soudnictví nesporného, jež ale nemůžeme identifikovat s žádnými berními poplatníky, a u nichž tudíž nemůžeme určit délku jejich pobytu ve městě, by bylo možné podíl při-

⁹⁷ M. NODL, *Národnostní vývoj předhusitského Stříbra (Modelová prosopografická analýza)*, s. 547–550.

stěhovalců v jednotlivých letech v celé berní populaci v průměru o jednu až dvě osoby zvýšit, především po roce 1402.

Podíl přistěhovalců v celé berní populaci byl ovlivněn dvěma faktory. Prvním z nich byla intenzita přistěhovalectví v jednotlivých letech, druhým již zmíněná míra integrace osob, které do Stříbra přicházely z okolních měst a vesnic. V roce 1402 se v berní populaci nacházelo čtyřicet sedm přistěhovalců. Více než dvě třetiny z nich tvořili dlouhodobě integrovaní přistěhovalci, kteří ve městě platili berní již v roce 1392. Zbytek představovalo výše zmíněných osmnáct poplatníků, kteří se přistěhovali někdy v letech 1392–1402. V důsledku poklesu přistěhovalectví v prvním desetiletí 15. století úměrně klesal i podíl přistěhovalců v celé berní populaci. Tento pokles byl ale zároveň ovlivněn umíráním, popřípadě vystěhováním se dlouhodobě integrovaných přistěhovalců již před rokem 1392. Nižší podíl přistěhovalců v populaci po roce 1402 ale může být podmíněn i problémy s nemožností ztotožnit některé přistěhovalce zachycené v knihách soudnictví nesporného z let 1392–1402 s konkrétními berními poplatníky. S tímto vědomím je třeba číst i následující řádky.

Podobu kvantitativního vývoje přistěhovalectví v letech 1392–1402 může rovněž ozřejmit srovnávací analýza podílu přistěhovalců na konci prvního sledovaného období (1392) a na začátku období druhého (1402). V roce 1392 se v celé stříbrské berní populaci nacházelo přinejmenším šestasedmdesát přistěhovalců. V roce 1402 ale počet přistěhovalců v berní populaci klesl na čtyřicet sedm osob. Pokles podílu přistěhovalců v berní populaci byl zapříčiněn snížením intenzity imigrace již v 90. letech 15. století. Srovnáme-li podíl přistěhovalců v berní populaci z roku 1402 s podílem přistěhovalců v celém sledovaném období, zjistíme, že jeho výše nejvíce odpovídá intenzitě přistěhovalectví v prvním desetiletí 15. století. Na základě tohoto zjištění pak můžeme přijmout, že výše podílu přistěhovalců v celé berní populaci na počátku 15. století neodpovídá intenzitě přistěhovalectví 80. let 14. století.

Interpretace predešlého rozboru ale nemůže být v žádném případě jednoznačná. Její hypotetičnost je způsobena rozdíly v podílu přistěhovalců v celé berní populaci podle jednotlivých let. Příčina těchto rozdílů je na první pohled jasná: nerovnoměrnost přistěhovalectví. I přes problematičnost použité metody se ale domnívám, že můžeme předpokládat, že i v období let 1392–1402 došlo ve srovnání s léty 1380–1392 k výraznému poklesu přistěhovalectví do Stříbra. Úbytek počtu přistěhovalců měl přitom dlouhodobý charakter. V 90. letech 14. století se intenzita přistěhovalectví pohybovala uprostřed mezi maximem a minimem prvních dvou desetiletí 15. století (roční průměr počtu přistěhovalců se pohyboval v rozmezí dvou až šesti osob), velmi pravděpodobně však byla vyšší než na počátku 15. století.

Pokles migračních aktivit na počátku 15. století odráží i přistěhovalectví do vesnic, jež tvořily na přelomu 14. a 15. století stříbrský (velko)statek: Otročin, Záchlum, Těchlovice, Svinná, Sytno, Kšice a Úlehle. Vesničany vedené jako berní poplatníky v jednotlivých vesnicích můžeme považovat za osoby, které v dané vesnici skutečně žily. Usuzuji tak na základě skutečnosti, že stříbrští měšťané, kteří drželi a zakupovali ve stříbrských vesnicích polnosti, jsou evidováni pouze ve vnitřním městě a nikoli ve vesnicích, i když existují i výjimky. Na základě knih soudnictví nesporného se nám podařilo vysledovat dvě osoby, které byly vedeny jako vesničané ve stříbrských vesnicích, avšak vlastnily i domy ve městě. I po jejich získání však byly nadále vedeny pouze ve vsi, z čehož můžeme usuzovat, že se fakticky do města nepřestěhovaly a získané domy patrně představovaly spíše objekty podnikání. Jedním z reprezentantů takového chování byl

Beneda z Otročina, vedený jako berní poplatník v Otročině v letech 1402–1419, který v roce 1404 svůj dům ve městě prodal.⁹⁸ Druhým je Frana z Únehle, vedený jako berní poplatník od roku 1388 a dále po roce 1392 v Únehli, který v roce 1398 vlastnil ve městě dům.⁹⁹ V jeho případě je ale možné, že se do města vskutku přestěhoval, protože berní knihy nám z roku 1398 chybějí a nedokážeme říci, v které osnově byl v tomto roce veden.

V období let 1380–1392 máme v berních rejstřících v sedmi stříbrských vesnicích, které ročně evidovaly mezi padesáti až šedesáti osobami, doloženo jedenáct nových přistěhovalců, k nimž můžeme přiřadit dalších pět evidovaných již před rokem 1380. Naopak v letech 1402–1419 se setkáváme pouze s pěti novými přistěhovalci. V mezidobí let 1392–1402 se migrace patrně pohybovala na úrovni 80. let, protože z berního rejstříku z roku 1402 známe osm přistěhovalců, kteří se přistěhovali právě v mezidobí 1392–1402. Jen na okraj v této souvislosti poznamenejme, že přistěhovalectví do sedmi stříbrských vesnic mnohem více než migrace do vnitřního města odráží skupinovou migraci, a to buď sourozenců, nebo otce a syna, který se následně objeví v berních pramenech v téže vesnici. Mezi takoveto případy patří například Martin a Jan z Bezemína, usazení v Únehli, Pešek a Václav z Machařova usazení rovněž v Únehli, Ješek a Václav z Bytkova usazení v Kšicích a Blažek a Mikeš z Křelovic usazení rovněž v Kšicích.

Intenzita přistěhovalectví před rokem 1380 je na základě stříbrských berních knih prakticky nestudovatelná. Jediným jejím možným měřítkem je porovnání podílu přistěhovalců v roce 1380 s podílem přistěhovalců v následujících letech. Na začátku berního roku 1380 se v celé stříbrské berní populaci nacházelo pouze šestačtyřicet přistěhovalců (jedenačtyřicet před rokem 1380 a pět nových přistěhovalců v roce 1380). Ve srovnání s podílem přistěhovalců v 80. letech je situace z roku 1380 výjimečná. Svou hodnotou odpovídá, podobně jako v roce 1402, intenzitě přistěhovalectví v prvním desetiletí 15. století. I v tomto případě je ovšem naše interpretace podílu přistěhovalců v rámci celé berní populace a intenzity migrace před rokem 1380 pouze hypotetická. Na základě analýzy situace v roce 1380 můžeme pouze předpokládat, že intenzita přistěhovalectví v 70. letech 14. století nedosahovala přistěhovaleckého maxima 80. let. Dlouhodobější trend před rokem 1380 však nemůžeme ani odhadnout. Stav z roku 1380 odráží v nejlepším případě pět, nanejvýš pak deset let před tímto datem.

Sledování počtu přistěhovalců v celé berní populaci, jak jsme je provedli na příkladě západočeského Stříbra, nám umožňuje provádět komparativní výzkumy s ostatními českými a moravskými městy, v nichž se nám pro období 14. a 15. století dochovaly berní rejstříky. Tento přístup nám rovněž dovolí ukázat, zda-li i pro jiná česká a moravská města představují berní rejstříky vhodný pramen pro studium migrace. Jako příklad si uveďme dynamicky se rozvíjející Jihlavu.¹⁰⁰ Její situace je do značné míry specifická, protože jihlavské berní rejstříky jsou dochovány až na výjimky jen z revolučního období. I když v samotné Jihlavě byla politická i konfesní situace v podstatě stabilní, přesto se do života tohoto města ve 20. a 30. letech 15. století promítaly mocenské střety, které otřásl řadou českých i moravských měst v samých základech. Katolická Jihlava se totiž velmi záhy stala útočištěm katolické, nejčastěji etnicky německé emigrace ze

⁹⁸ KSN II, f. 146r.

⁹⁹ KSN II, f. 86v.

¹⁰⁰ K sociální dějinám Jihlavy v 15. století srov. F. HOFFMANN, *Jihlava v husitské revoluci*, Havlíčkův Brod 1961.

Starého Města pražského, z Kutné Hory a Německého Brodu.¹⁰¹ První dochovaný berník rejstřík z roku 1425¹⁰² tedy patrně do značné míry odráží onu sociálně nestabilní situaci, která v zemi panovala. Ve vnitřním městě se v tomto roce nacházelo nejméně třicet přistěhovalců, popřípadě vdov po přistěhovalcích, kteří bydleli ve vlastním domě, přičemž tito přistěhovalci tvořili necelých 9 % jihlavské berní populace. V nájmu ve stejném roce žilo asi pětadvacet přistěhovalců, tedy o něco více než 10 % všech osob, které platily městskou berní ze svého majetku či z provozovaného řemesla bez vlastnictví bytí toho nejnuznějšího domu. O sedmnáct let později, tedy v roce 1442, žilo ve městě něco přes dvacet přistěhovalců. Při celkem stabilním vývoji počtu vlastníků městských nemovitostí tedy počet přistěhovalců v jedné generaci poklesl na 6 % v rámci celé berní populace. Ještě markantnější úbytek přistěhovalců se projevil v případě nájemníků – v roce 1442 se mi podařilo zjistit pouze jediného. V této souvislosti si ale musíme uvědomit dvě důležité skutečnosti: v rozmezí let 1425–1442 se v Jihlavě počet osob žijících v nájmu snížil nejméně o dvě třetiny, přičemž jejich úbytek je patrný již na přelomu 20. a 30. let. Stejně tak ale můžeme prokázat, že si řada nájemníků během několika let svého života ve městě zakoupila dům. Tento trend je přitom prokazatelný pro všechny typy nájemníků, tedy i pro nájemníky přistěhovalce. Naopak na jihlavských předměstích se v horizontu let 1425–1442 podíl přistěhovalců mezi berními poplatníky nezměnil: v obou případech se mi podařilo identifikovat jen o něco málo více než deset osob s přídomkem svého místa původu. Ve srovnání se západočeským Střibrem se tedy zdá, že jihlavské berní rejstříky nepředstavují pro studium imigrace příliš vhodný pramen. Nepovažuji totiž za příliš pravděpodobné, že by ani v době vypjaté politické a konfesní situace přistěhovalectví do Jihlavy nedosáhlo úrovně migrace do města, jež nabízelo pro migranty nesrovnatelně menší možnosti než moravské správní i politické centrum.

Obdobný pramen jako stříbrské a jihlavské berní rejstříky představuje evidence českobudějovických berních poplatníků z přelomu 14. a 15. století. Zde se dochovaly pro léta 1384 a 1385 berní rejstříky,¹⁰³ které sloužily k evidenci výběru daní během roku. Pro léta 1396–1416¹⁰⁴ máme k dispozici berní knihu, v níž je detailně evidován majetek berních poplatníků. Českobudějovická kniha však zároveň sloužila jako berní rejstřík, v němž se zaznamenávaly skutečně zaplacené berně. Stejně jako jihlavské berní rejstříky užívala českobudějovická městská správa topografický systém evidence poplatníků. Na rozdíl od Jihlavy zde ale nebyli obyvatelé žijící v nájmu evidováni u majitelů domů, nýbrž mezi *inquilini* a mezi jednotlivými řemeslnickými povoláními. Z našeho hlediska není důležité, zda *inquilini* skutečně žili v nájmu,¹⁰⁵ i když striktní oddělení evidence

¹⁰¹ Rámcově k celé problematice F. HOFFMANN, *Jihlava v husitské revoluci*, s. 43–44.

¹⁰² Rozbor zastoupení přistěhovalců mezi jihlavskými berními poplatníky jsem prováděl na základě rukopisů rejstříků, protože ještě nebyla k dispozici nedávno vydaná edice F. HOFFMANNA, *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442*, Praha–Jihlava 2005.

¹⁰³ SOKA České Budějovice. Rejstřík městských dávek z roku 1384, sign. D 4, z roku 1385 sign. D 5.

¹⁰⁴ SOKA České Budějovice. Kniha lozungů, sign. D 99.

¹⁰⁵ Diskuse týkající se interpretace pojmu *inquilini* v českobudějovických pramenech je stále otevřená. Srov. M. BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, *Majetková a sociální struktura Českých Budějovic koncem 14. a počátkem 15. století*, Sborník archivních prací 14/1964, s. 119–173; J. MEZNÍK, *K otázce struktury českých měst v době předhusitské*, s. 73–91. S novým výkladem přišel J. ČECHURA, *Nová interpretace berní knihy Českých Budějovic z let 1396–1416*, Jihočeský sborník historický 56/1987, s. 1–12; TÝŽ, *Poplatníci v berní knize Českých Budějovic z let 1396–1416*, Jihočeský sborník historický 56/1987, s. 57–70.

plnoprávných měšťanů a neplnoprávných obyvatel by vrhalo poněkud jiné světlo na výše uvedené teze o přijímání měšťanství a na právní význam měšťanství v českém království. Stranou rovněž můžeme nechat odlišné počty českobudějovických berních poplatníků, k nimž jednotliví badatelé dospěli v důsledku vskutku problematické identifikace některých poplatníků a častého nevyškrtávání poplatníků, kteří dlouhodobě neplatili berni, z osnova. V souvislosti s přistěhovalectvím nás pouze zajímá, jaký byl přibližný podíl přistěhovalců v českobudějovické berní populaci a zda místní berní prameny představují využitelný zdroj pro další analytický výzkum přistěhovalectví. Podíl přistěhovalců v českobudějovické berní populaci jsem sledoval ve čtyřech sondách pro léta 1385, 1396, 1400 a 1407.

V roce 1396 tvořili přistěhovalci méně než 10 % českobudějovické berní populace ve vnitřním městě (podařilo se identifikovat asi pětadvacet osob), naopak na předměstí byl podíl přestěhovalců zanedbatelný. Z tohoto ohledu se situace v Českých Budějovicích podobá situaci v Jihlavě. Totéž můžeme tvrdit o podílu přistěhovalců mezi obyvateli, jejichž fluktuace během roku byla velmi vysoká a každoročně se v berní osnově objevovalo mnoho desítek nových poplatníků a mnoho starých z ní rychle vypadávalo. V roce 1396 tvořili přistěhovalci asi 5 % poplatníků, uváděných jako *inquilini* či jako řemeslníci. Stejně jako ve Stříbře byli i v Českých Budějovicích mezi přistěhovalci hojně zastoupeny osoby pocházející z vesnic, jejichž vrchností byla českobudějovická městská rada. V roce 1400 byla situace přibližně stejná jako v roce 1396. Ve vnitřním městě se mezi majiteli domů opět nacházelo kolem pětadvaceti přistěhovalců. Naopak mezi *inquilini* a řemeslníky, jejichž počet stoupl, se vyskytovalo stále více přistěhovalců, v daném okamžiku rovněž 10 %. Tento trend měl kontinuální průběh, neboť i v roce 1407 tvořili přistěhovalci v této skupině asi 10 % a totéž platí i pro osoby samostatně evidované jako berní poplatníci ve vnitřním městě. Pro období od roku 1407 je však v důsledku evidence několika berní v rámci jedné osnovy velmi obtížné přesně stanovit dobu, kdy se poplatník-přistěhovalce mezi plátcí berně objevil. Naopak mnohem nižší podíl přistěhovalců vykazuje berní rejstřík z roku 1385, v němž se podařilo prozatím identifikovat asi dvanáct osob s udaným místem původu a mezi *inquilini* a řemeslníky pouze šest poplatníků. Protože však berní rejstřík z roku 1385 představuje poněkud odlišný typ pramene, v němž mohl být způsob evidence jednotlivých poplatníků jednodušší než v berní knize, která detailně sledovala majetek, nemůžeme s jistotou tvrdit, že by přistěhovalectví, či přinejmenším počet přistěhovalců v českobudějovické berní populaci stoupal. Na druhé straně však nárůst počtu poplatníků evidovaných jako *inquilini* a řemeslníci, k němuž došlo na konci 90. let 14. století a jenž se udržel na stabilní výši, popřípadě se v jednotlivých letech ještě zvyšoval, a s ním spojené větší zastoupení přistěhovalců v této sociální skupině mohou svědčit o skutečnosti, že migrace do Českých Budějovic spíše stoupala než klesala. Pokud tomu tak bylo, pak by zde probíhal odlišný proces než ve Stříbře, a to i navzdory skutečnosti, že v obou městech v tomto období došlo k výraznému nárůstu berních povinností. Na druhé straně je ale možné, že problém interpretace českobudějovického přistěhovalectví tkví stejně jako v případě Jihlavy v prameni, který používáme ke stanovení jeho trendů. Ve srovnání s oběma městy byl totiž podíl přistěhovalců ve stříbrské berní populaci mnohem vyšší.

Čechurovu interpretaci naposledy odmítl A. KOSTLÁN, *Feudální zatížení českého venkova po husitské revoluci. K hospodářským a sociálním dějinám jagellonského období českých dějin (1471-1526)*, s. 60-61, pozn. 25.

V některých letech zde totiž migranti tvořili více než 20 % populace,¹⁰⁶ kdežto v Jihlavě a v Českých Budějovicích nedosahovali při propojení údajů majitelů domů s nájemníky ani 10 %. V tomto ohledu by se situace západočeského Stříbra mohla jevit jako výjimečná a migrace ve srovnání s ostatními městy velmi vysoká. Protože však tuto skutečnost nepovažují za příliš pravděpodobnou, spíše se přikláním k interpretaci, že ve Stříbře bylo díky alfabertickému způsobu evidence berních poplatníků uvádění míst původu mnohem častější a pravidelnější než v jiných českých a moravských městech a že stříbrské berní prameny i přes omezenou vypovídací schopnost a ne zcela vyčerpávající zachycení všech aktivně činných stříbrských měšťanů představují pro studium městské migrace jedinečný pramen.

Sociální koncept přistěholectví

Sociální koncept přistěholectví představuje jeden z nejdůležitějších aspektů studia pozdně středověkých migrací, neboť sociální a majetková situace výrazně ovlivňovala migrační aktivity středověkých lidí. Pro majetného měšťana, který získal v místě svého pobytu ať již sám, nebo prostřednictvím svých předků jistou sociální prestiž, byla změna bydliště mnohem složitější než pro téměř nemajetného měšťana, který se za svůj život i několikrát přestěhoval. Podobná situace panovala i na venkově. Do okolních měst a městeček se však z venkova přistěhovali jak bohatí sedláci, jejichž rodina držela grunt po několik generací, tak relativně chudí zemědělci či synové movitějších sedláků, kteří neměli žádné vyhlídky na otcovské dědictví. Všechny uvedené příklady ale představují pouze mezní typy, mezi něž se mohla zařadit celá řada sociálně i věkově velmi odlišných přistěhovalců.

I přes rozdílné sociální postavení a sociální zkušenosti byli všichni přistěhovalci v novém „světě“ konfrontováni se stejnou realitou. Ve druhé polovině 14. století přicházeli imigranti do prostředí stabilních a víceméně hierarchicky uspořádaných sociálních vztahů. Většina českých královských měst se totiž konstituovala již během 13. století. Na počátku 80. let 14. století žily v jednotlivých městech desítky řemeslnických a obchodnických rodin, které ovládaly správu města.¹⁰⁷ Jejich vedoucí vrstvu si ale v žádném případě nemůžeme představovat jako zcela uzavřenou sociální kategorii.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Srov. M. NODL, *Národnostní vývoj předhusitského Stříbra (Modelová prosopografická analýza)*, s. 555, příloha č. 6.

¹⁰⁷ Detailně byla tato problematika sledována zatím pouze v Praze a v Brně. Situaci v těchto městech ale nemůžeme vztáhnout i na další, povětšinou relativně malá česká či moravská královská města – srov. J. MEZNÍK, *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*, Brno v minulosti a dnes 4/1962, s. 249–349; TÝŽ, *Praha před husitskou revolucí*, Praha 1990.

¹⁰⁸ V českém prostředí se většinou nerozlišuje mezi vedoucí vrstvou a patriciátem – srov. J. MEZNÍK, *K otázce struktury českých měst*, s. 73–91; F. HOFFMANN, *Struktura městského obyvatelstva v českých zemích do počátku 16. století*, in: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, Praha 1984, s. 325–328. K proměnám mezi tzv. starým a novým patriciátem v Praze srov. J. MEZNÍK, *Praha před husitskou revolucí*, s. 24–84. Podobnou situaci postihla prosopografickou analýzou přísežných měšťanů ve Wetzlaru E. M. FELSCHOV, *Wetzlar in der Krise des Spätmittelalters*, Darmstadt 1985, kde došlo k převrstvení starých rodin řemeslníky a obchodníky, často i z řad přistěhovalců, po roce 1430. Pozoruhodné je, že u radních toto převrstvení proběhlo již dříve, kolem roku 1400. Obdobně máme k dispozici detailní rozbor i pro Curych: F. DE CAPITANI, *Adel, Bürger und Zünfte im Bern des 15. Jahrhunderts*, Bern 1982, s. 72. K teoretickým problémům elit a vedoucí

Při současném stavu historického poznání je totiž zřejmé, že středověká ekonomika nabízela desítkám původně nemajetných osob sdostatek možností dynamického sociálního vzestupu.¹⁰⁹ Příčinou časté sociální mobility přitom bývalo především uzavírání jednostranně výhodných sňatků, např. tovaryšů s vdovami po mistrech,¹¹⁰ které sociální bariéry dlouhodobě bouraly.

Dosavadní výzkumy městského přistěhovalectví, které vycházely z analýz knih přijímání za měšťany, nedokázaly problematiku majetkové potence městských přistěhovačů ani v základních rysech objasnit.¹¹¹ Při znalostech výzkumů pro říšská města můžeme dokonce tvrdit, že knihy přijímání za měšťany učinily z městského přistěhovalectví sociálně omezenou záležitost. Využití kontinuálně vedených berních rejstříků naopak vnáší do sociálně laděných otázek týkajících se migračních aktivit středověkých lidí nové a netušené světlo, i když mnohé nedávno naznačila několikrát zmiňovaná analýza curyšského přistěhovalectví, v níž Bruno Koch propojil údaje knih přijímání za měšťany s údaji, bohužel jen torzovitě dochovaných berních knih (po roce 1400 je známe pouze pro léta 1408, 1410, 1444, 1463, 1467–1470).

Obecnou charakteristiku sociální struktury přistěhovačů můžeme ve Střibře postihnout prostřednictvím studia majetkových poměrů migrantů v roce jejich přistěhování, resp. v roce jejich první evidence mezi berními poplatníky. Časový vztah mezi přistěhováním a vedení mezi berními poplatníky přitom nedokážeme nijak určit, protože ve Střibře neexistoval žádný normativ, jenž by stanovoval, že přistěhovec může být po určité dobu osvobozen od placení berních poplatků. Majetek byl u přistěhovačů udáván zcela pravidelně. Pouze ve výjimečných případech, kdy přistěhovec pobýval ve městě jen několik měsíců a nezaplátil jedinou městskou sbírku, nebyl majetek uve-

vrstvy G. GEIGER, *Die Reichsstadt Ulm vor der Reformation. Städtisches und kirchliches Leben am Ausgang des Mittelalters*, Stuttgart 1971, s. 17–46; K. MESSMER, P. HOPPE, *Luzerner Patriziat. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zur Entstehung und Entwicklung im 16. und 17. Jahrhundert. Mit einer Einführung von Hans Conrad Peyer*, Luzern-München 1976, s. 1–28; I. BÁTORI, *Das Patriziat der deutschen Stadt. Zu den Forschungsergebnisse über das Patriziat besonders der süddeutschen Städte*, Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege 2/1975, s. 30; C. H. HAUPTMEYER, *Probleme des Patriziats*, s. 39–58; H. SAMSONOWICZ, *Die Führungsschichten in polnischen Städten des Spätmittelalters*, in: Hochfinanz, Wirtschaftsräume, Innovationen. Festschrift für Wolfgang von Stromer, hrsg. von U. Bestmann, F. Irsigler, J. Schneider, Trier 1987, díl 1, s. 469–486; M. PAULY, *Lucemburg im späten Mittelalter. Verfassung und politische Führungsschicht der Stadt Luxemburg im 13.-15. Jahrhundert*, Luxemburg 1992, s. 85–87.

¹⁰⁹ Typologicky K. BOSL, *Über soziale Mobilität in der mittelalterlichen „Gesellschaft“*, Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 47/1960, s. 306–332; E. MASCHKE, *Der wirtschaftliche Aufstieg des Burkard Zink (1396–1474/5) in Augsburg*, in: Festschrift für Hermann Aubin zum 80. Geburtstag, hrsg. von O. Brunner, H. Kellenbenz, E. Maschke, W. Zorn, Wiesbaden 1965, s. 235–262; G. WUNDER, *Die Sozialstruktur der Reichsstadt Schwäbisch Hall im späten Mittelalter*, in: Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa, s. 42–52; W. SCHNYDER, *Soziale Schichtung und Grundlagen der Vermögensbildung in den spätmittelalterlichen Städten der Eidgenossenschaft*, in: Festschrift Karl Schib zum 70. Geburtstag, Thayngen 1968, s. 230–245; D. HERLIHY, *Three Patterns of Social Mobility in Medieval History*, Journal of Interdisciplinary History, 4/1973, s. 623–647.

¹¹⁰ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 145; E. MASCHKE, *Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands*, s. 41–42; K. SCHULZ, *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter*, s. 242–248.

¹¹¹ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 142–143. Jedinou možností představuje stanovení spodních majetkových hranic a schopnosti zaplatit poplatek za přijetí městského práva. Tento deficit v budoucnu umožní překonat pouze komparace údajů z knih přijímání za měšťany s berními prameny.

Tabulka č. 1: Majetková struktura všech 248 přistěhovalců

	1380-1392	1402-1419	1402-1410	1411-1419	1380-1419
1-5 kop	80 (18)	60 (10)	20 (10)	40	140 (28)
6-10 kop	16 (6)	14 (4)	3 (4)	11	30 (10)
11-20 kop	8 (8)	3 (1)	0 (1)	3	11 (9)
21-40 kop	3 (4)	3 (2)	2 (2)	1	6 (6)
41- kop	2 (5)	0 (1)	0 (1)	0	2 (6)
Celkem	109 (41)	80 (18)	25 (18)	55	189 (59)

Vysvětlivky: První údaj zahrnuje poplatníky, u nichž známe majetek při přistěhování. Druhý údaj v závorce zahrnuje poplatníky, kteří se do Stříbra přistěhovali před rokem 1380, resp. mezi léty 1392-1402. Výše majetku v jejich případech představuje první příznávanou hodnotu v roce 1380, resp. 1402.

den.¹¹² Při kvantitativním zpracování majetkových poměrů všech přistěhovalců jsem tyto ojedinělé případy zařadil mezi poplatníky s nejnižším majetkem do 5 kop grošů.

Výzkum majetkových poměrů přistěhovalců, který berní prameny umožňují, ale reflektuje pouze jeden aspekt sociálního konceptu přistěhovalectví. Majetek, který migrant v době svého příchodu do města vlastnil, nemusí zcela relevantním způsobem odrážet sociální a majetkové poměry před přistěhováním. Druhorozený syn, který se do Stříbra přistěhoval s daněným majetkem kolem 5 kop grošů, mohl pocházet z měšťanské rodiny, jež se nalézala ve vyšších patrech společenské hierarchie. Při vystěhování z rodného města mu ale otec, který v místě svého bydliště nadále vykonával řemeslo nebo obchodoval, svěřil pouze určitý majetkový podíl. K podobným situacím mohlo docházet i u přistěhovalců z venkova. Pro české středověké prostředí však neexistují žádné prameny, které by nám mohly majetkové a sociální vztahy přistěhovalců k jejich místu původu objasnit. I přes tato omezení však v sobě údaje o výši majetku při usazení se ve městě skrývají velmi cenné informace, protože i přes rozvinuté vazby mezi přistěhovalcem a jeho rodinou byla většina migrantů v prvních letech pobytu v novém místě odkázána právě na ty finanční prostředky, které zachycují berní rejstříky.

Pro rozdělení poplatníků do jednotlivých majetkových kategorií jsem použil model, s nímž pracoval pro Stříbro v letech 1413-1418 Jaroslav Čechura.¹¹³ Tato stratifikace odpovídá celkovým majetkovým poměrům, které ve Stříbře panovaly.¹¹⁴ Majetkové rozpětí jednotlivých sociálních kategorií, které Čechura navrhl, zároveň umožňuje velmi

¹¹² Pouze u pěti osob se mi nepodařilo určit majetek při přistěhování. S osobami, jejichž majetek neznáme, při kvantitativní analýze pracuji jako s poplatníky, kteří daní majetek ve výši jedné až pěti kop. Ani jedna z těchto pěti osob se ve Stříbře trvale neusadila.

¹¹³ J. ČECHURA, *Vývoj majetkové diferenciacce*, s. 21-40. Podrobnější klasifikaci použil R. NOVÝ, *Stříbrské vojenství v době předhusitské*, *Historie a vojenství* 3/1963, s. 421. Pro studium majetkových a sociálních vrstev je ale tato klasifikace nepoužitelná, neboť jednotlivé kategorie jsou v ní zastoupeny nereprezentativně.

¹¹⁴ Nesouhlasím s Vladimírem Bystrickým, který Čechurovo rozložení jednotlivých majetkových vrstev bez hlubší analýzy zpochybnil v neobjektivní recenzi jeho studie v časopise *Minulosti západočeského kraje* 27/1991, s. 282-283.

detailní zpracování a posléze i zobecnění majetkové mobility jednotlivých, nově se ve městě usadivších berních poplatníků.

Charakteristickým rysem stříbrského přistěhovalectví byla nízká majetková potence migrantů. K nejnižší majetkové kategorii (1–5 kop grošů) přináležely celé tři čtvrtiny všech přistěhovalců. Z druhé majetkové kategorie, jejíž příslušníky rovněž považujeme za členy spodní vrstvy, pocházelo dalších 15 % přistěhovalců. Absolutní většina osob, které se v období let 1380–1419 do Stříbra přistěhovaly, se tak zařadila mezi příslušníky spodní vrstvy.

Přistěhovalci, kteří se již při svém přistěhování mohli počítat k stříbrské střední a horní vrstvě, byli mezi migranty výjimkou. Ke střední vrstvě s majetkem v rozmezí 11–40 kop grošů přináleželo pouze asi 10 % přistěhovalců. S majetkem nad 40 kop grošů se pak do Stříbra přistěhovaly pouze dvě osoby. Jednu z nich známe pouze zprostředkovaně, skrze jeho manželku. V roce 1381 byla totiž v berním rejstříku nově evidována Sudka z Plané, jež berní platí až do roku 1392 (v roce 1402 již evidována není). Protože se však v berní osnově roku 1380 s žádným Pavlem z Plané či s poplatníkem, jenž by s ním mohl být identifikován, nesetkáváme, nemůžeme rozhodnout, zda Sudka ovdověla již v Plané a následně se přestěhovala do Stříbra, či zda svého muže ztratila až ve Stříbře, někdy těsně před rokem 1380. Pozoruhodná je přitom skutečnost, že velmi záhy po roce 1381 začal její zdaňovaný majetek výrazně klesat: v prvních pěti letech ze 43 kop na 23 kop, resp. 21 kop, a do roku 1392 dokonce na 16 kop, resp. 14 kop. Na základě stříbrských pramenů bohužel nemůžeme určit, zda svůj majetek rozdělila mezi své děti, či ho využívala na své živobytí. Na každý pád se však někdy v roce 1387 dostala do svízelné finanční situace, o čemž svědčí skutečnost, že tehdy zastavila svůj dům a pole v Kšicích, jež získala v roce 1383 od Henslina z Lomu,¹¹⁵ za 10 kop grošů stříbrské městské radě.¹¹⁶ Druhým majetným přistěhovalcem byl Lev z Teplé, jenž v roce své první evidence zdaňoval majetek ve výši 50,5 kopy grošů. Berní však platil pouze v letech 1381–1383.¹¹⁷

V 80. letech pak ve Stříbře žilo ještě několik poplatníků, jejichž majetek v určitou dobu jejich života přesáhl výši 40 kop grošů. Protože však všichni z nich byli ve městě usazeni ještě před rokem 1380, nejsme s to určit, jak velký byl jejich majetek při přistěhování. K těmto nejmajetnějším přistěhovalcům patřili Aluška z Doubravy, vedený jako berní poplatník v letech 1380–1414, jenž v roce 1380 zdaňoval 56 kop grošů, Fridricus z Chebu, vedený jako berní poplatník v letech 1380–1410, jenž v roce 1380 zdaňoval

¹¹⁵ KSN I, f. 101v: „Henslinus de Lom resignavit agrum suum versus Ksycz penes Rosenpcher Sutke relicte Pauli de Plana hereditarie tenendum et possidendum.“

¹¹⁶ KSN II, f. 4r: „Sudka relicta olim Pauli de Plana obligavit domum eius penes Twertkonem et agrum eius in via Ksycz iacentem in decem sex. gr. iudici et iuratis in Misa una cum usura.“

¹¹⁷ Lev z Teplé se v roce 1382 objevuje i v první knize soudnictví nesporného, kde společně s bratry Přibyslavem a Předotou ze Štědré kupují dva lány a jedno jitro v Záchlumu. Pozoruhodné však je, že Lev je zde uveden jako tepelský měšťan – KSN I, f. 97v: „Joha gener Spetlinisse institricis duos laneis et unum quartale in Zachlum resignavit Leoni filio Czenowicz, civi de Tepla, Przibislao et Przedote fratribus de Sczedra hereditarie tenendum et possidendum.“ Ještě v téže roce je však v knize uveden zápis, podle něhož pole v Záchlumu koupil jen Lev z Teplé – KSN I, f. 102r: „Joha gener Spetlinisse institricis resignavit duos laneis et unum quartale in Zachlum Leoni dicto Czenowicz de Tepla et heribus suis hereditarie tenendum et possidendum eo iure, quo ipse tenuit et posedit.“ Podle zápisu z roku 1387 však Lev ještě žil, protože mu městská rada postoupila pole v Kšicích – KSN II, f. 1r. S největší pravděpodobností se však vrátil do Teplé a jeho pobyt ve Stříbře, vyjádřený placením velmi vysoké berně, byl pouhou epizodou v jeho životě.

123 kop grošů. Sezema z Lomu, vedený jako berní poplatník v letech 1380–1413, jenž v roce 1380 zdaňoval 88,5 kopy grošů. Protože všichni tři se mezi poplatníky vyskytují několik desetiletí, můžeme předpokládat, že i v době přistěhování byli velmi majetní a pravděpodobně patřili k horní majetkové vrstvě. Naopak další dva přistěhovalci, Lev z Hanova, vedený jako berní poplatník v letech 1380–1386, jenž v roce 1380 zdaňoval 64,5 kopy grošů, a Jakub z Plané, vedený jako berní poplatník v letech 1380–1382, jenž v roce 1380 zdaňoval 70 kop grošů, byli ve městě usazeni již delší dobu a odhadnout jejich majetek při přistěhování nemůžeme, i když v obou případech můžeme předpokládat, že oba, protože byli radní, patřili i v době přistěhování do Stříbra k majetným měšťanům. Obecně však z předchozích poznámek vyplývá, že zjištění majetkových poměrů přistěhovalců, kteří se ve Stříbře usadili již před rokem 1380, resp. v letech 1392–1402, je povětšinou velmi problematické. Během několika let pobytu ve městě se totiž mohly majetkové poměry přistěhovalců – jak detailně ukážeme – výrazně změnit. Majetek, který byl u těchto poplatníků uveden v roce 1380, resp. v roce 1402, se v důsledku těchto změn může od původního majetku při přistěhování do města dosti zásadním způsobem lišit.

Důležitým aspektem, který souvisí se studiem majetkových poměrů přistěhovalců, je vliv přistěhovalectví na změnu celkové sociální struktury města.¹¹⁸ Tato otázka má dvě dimenze. Při statickém vnímání sociální struktury středověkých měst, jež nerespektuje fenomén majetkové a sociální mobility jednotlivců,¹¹⁹ by se mohlo v případě Stříbra na první pohled zdát, že nepřiliš majetní přistěhovalci přispívali k relativnímu chudnutí města, neboť jejich prostřednictvím se tendenciálně zvyšoval počet nemajetných berních poplatníků. Abychom však mohli toto zjištění přijmout jako relevantní, musíme problematiku majetkové potence při přistěhování u každého berního poplatníka spojit jak s jeho časovou integrací, tak s jeho majetkovou mobilitou.

V celém čtyřicetiletém období mělo přistěhovalectví z hlediska majetkových poměrů nových obyvatel města prakticky stejnou tendenci. Porovnání let 1380–1392 a 1402–1419 vykazuje nepatrný nárůst majetně chudšího obyvatelstva v 15. století, který však nemůžeme považovat za změnu kvalitativní. I přes značný kvantitativní pokles přistěhovalectví v 15. století tedy nedošlo k proměně majetkových poměrů přistěhovalců. Jinak řečeno, mezi intenzitou přistěhovalectví a majetkovým potenciálem migrantů neexistovala ve Stříbře žádná souvislost. K výraznějším výkyvům docházelo v jednotlivých desetiletích pouze mezi majetnějšími příslušníky spodní vrstvy, kteří platili berní poplatky z 6–10 kop grošů. V 80. letech 14. století tvořili tyto poplatníci 15 % všech přistěhovalců. Naopak v prvním desetiletí 15. století jejich podíl poklesl na 10 %, kdežto v desetiletí druhém dosáhl svého maxima ve výši téměř 20 %.

Kvalitativně shodný vývoj majetkových poměrů stříbrských přistěhovalců na konci 14. a na začátku 15. století můžeme postihnout i prostřednictvím sledování průměrného majetku, který připadal na jednoho přistěhovalce.

¹¹⁸ M. MITTERAUER, *Probleme der Stratifikation in mittelalterlichen Gesellschaftssystemen*, in: *Theorien in der Praxis des Historikers*, hrsg. von J. Kocka, Berlin 1977 (*Geschichte und Gesellschaft*, Sonderheft 3), s. 13–43; E. WEYRAUCH, *Über soziale Schichtung*, in: *Städtische Gesellschaft und Reformation*, hrsg. von I. Batori, Stuttgart 1980, s. 5–57; E. FÜGEDI, *Steuernlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten*, in: *Städtische Gesellschaft und Reformation*, s. 58–96.

¹¹⁹ Téměř všechny studie, které se pokoušely sledovat sociální strukturu určité městské komunity, vycházejí ze statických průřezů v určitém roce. Ani jedna nevzala v potaz sociální mobilitu jednotlivců, resp. jejich časovou a sociální integraci. Totéž platí například i o analýzách demografického vývoje. Metodicky k tomu srov. M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 16–39.

Tabulka č. 2: Průměrný majetek v kopách grošů na jednoho přistěhovalce

	1380–1392	1402–1419	1380–1419
1– 5 kop	2.3	1.7	2.1
6–10 kop	7.6	7.9	7.7
1–10 kop	3.2	2.9	3.0
nad 10 kop	21.7	20.0	22.4
Celkem	5.4	4.2	4.9

Vysvětlivky: Průměrný majetek byl počítán pouze prostřednictvím poplatníků, u nichž známe vyšší majetku při přistěhování, resp. při prvním vedení mezi berními poplatníky.

U příslušníků spodní vrstvy byli v jednotlivých obdobích rozdily ve výši průměrného zdaňovaného majetku na jednoho přistěhovalce opět zanedbatelné. V 80. letech 14. století se do Stříbra přistěhovaly v průměru pouze o půl kopy grošů majetnější osoby než ve století následujícím. Ani analýza všech přistěhovalců nějaké výraznější rozdily nedokládá, protože průměrný zdaňovaný majetek v 15. století poklesl pouze o jeden a půl kopy grošů. Ve skutečnosti však rozdíl jedné a půl kopy grošů zdaňovaného majetku mezi prvním a druhým sledovaným obdobím nemůžeme považovat za bezvýznamný. V období let 1380–1392 celkový majetek všech nových přistěhovalců, kteří se v berní osnově objevují po roce 1380, činil přibližně 590 kop grošů. Pokles průměrného zdaňovaného majetku na jednoho přistěhovalce o jeden a půl kopy grošů by měl v tomto období za následek úbytek celých 30 % původního majetku (přibližně 175 kop grošů), což představuje více než polovinu celého zdaňovaného majetku, který si přistěhovalci v letech 1402–1419 (přibližně 330 kop grošů) do Stříbra přinášeli.

Hodnota celkového majetku, stejně jako průměrná hodnota majetku, který připadal na jednoho přistěhovalce, byla výrazně ovlivněna výší zdaňovaných majetků, které přesahovaly 20 kop grošů. Na konci 14. století zahrnoval majetek pěti přistěhovalců vyšší střední a horní vrstvy přibližně 187 kop grošů, kdežto na začátku 15. století 81 kop grošů, které zdaňovaly pouze tři osoby – Jan frenifex z Doubravy, Fylgrus pistor z Teplé a Jakub z Plané. Kdyby se v průběhu 15. století přistěhoval na jediný rok poplatník se zdaňovaným majetkem ve výši kolem 60 kop grošů, průměrný majetek všech berních poplatníků by se v tomto období zvýšil o celou jednu kopu. Z metodického hlediska se proto na základě stříbrského materiálu jeví jako nezbytné pracovat při studiu celkového sociálního vývoje města s průměrným majetkem pro jednotlivé majetkové kategorie zvlášť.

Předešlý, poněkud komplikovaný rozbor ukázal, že v letech 1380–1419 mezi stříbrskými přistěhovalci jednoznačně dominovali ti jedinci, kteří se zde zařadili mezi příslušníky spodní vrstvy. Tento trend ale nemusel odpovídat vývoji přistěhovalectví po celou druhou polovinu 14. století. Na podkladě stříbrských pramenů však můžeme tuto problematiku zkoumat pouze v náznacích. Majetková struktura dvaadvaceti přistěhovalců, kteří tvořili stříbrskou berní populaci již před rokem 1380, představuje relativně velký vzorek pro určení základních tendencí vývoje majetkových poměrů, které mezi přistěhovalci panovaly před rokem 1380. Z metodického hlediska je samozřejmě výpočetní hodnota velikosti majetku uvedeného v roce 1380, obdobně jako v roce 1402, dosti sporná, protože u většiny přistěhovalců musíme předpokládat jistý stupeň integrace a z ní vyplývající možnost majetkové mobility.

Ve srovnání s majetkovými poměry v 80. letech 14. století byla majetková struktura přistěhovalců, kteří byli ve městě usazeni již před rokem 1380, odlišná. Příslušníci spodní vrstvy sice tvořili i v této době většinu (58 %) přistěhovalců, výrazně dominantní charakter však ztratili. Naopak mezi příslušníky střední i horní vrstvy můžeme doložit výrazný nárůst (31 %, resp. 10 % všech přistěhovalců). Proměna majetkové struktury před rokem 1380 se odrazila i v dynamickém nárůstu průměrného zdaňovaného majetku na jednoho přistěhovalce, a to jak u spodní vrstvy (4 kopy grošů), tak především u střední a horní vrstvy (35 kop grošů). Výrazné zastoupení vysokých majetků se odrazilo i v průměrném majetku všech přistěhovalců. V roce 1380 byl průměrný majetek přistěhovalce 18 kop grošů, kdežto průměrný majetek všech přistěhovalců, u nichž známe jejich majetek při první evidenci mezi berními poplatníky, činil pouze 5 kop grošů.

Všechny doposud uvedené argumenty nasvědčují, že před rokem 1380 přistěhovalectví z hlediska majetkových poměrů probíhalo ve srovnání s léty 1380–1419 odlišným způsobem. Charakteristickým rysem tohoto období bylo větší zastoupení příslušníků střední a horní vrstvy a vyšší majetkový potenciál nejbohatšího obyvatelstva. Výsledky této sondy však nesmíme přeceňovat, protože podobný rozbor přistěhovalců vedených v roce 1402 zobrazuje podobnou realitu, přestože v 80. letech 14. století a před rokem 1380 byla majetková diferenciací přistěhovalců diametrálně odlišná.¹²⁰

I přes výše uvedená omezení představuje analýza majetkových poměrů stříbrských přistěhovalců dostatečný podklad pro obecnější interpretace. Stříbrský berní materiál vcelku jasně prokázal, že mezi přistěhovalci převažovali příslušníci spodní vrstvy. Tito nepříliš majetní migranti nebyli v žádném případě jednotnou sociální skupinou. Vedle skutečně nemajetných vrstev městské a venkovské společnosti k nim patřili i synové pocházející se sociálně výše postavených rodin. Motivace migrace příslušníků obou těchto sociálních kategorií byla ale pravděpodobně velmi podobná. Obě skupiny spatřovaly ve změně bydliště možnost nového uplatnění a s ním spojené sociální mobility.

Vedle spodní vrstvy se do měst přistěhovali i majetní měšťané nebo vesničané, kteří si ve svém původním bydlišti vydobyli jisté postavení. Jejich migrace ale byla z hlediska celkového charakteru městského přistěhovalectví a vystěhovalectví pouze okrajovou záležitostí. V tomto případě však nemusejí být výsledky studia stříbrského přistěhovalectví příliš reprezentativní, neboť Stříbro příslušelo mezi ekonomicky a hospodářsky slabší česká královská města. Praha, Plzeň či Kutná Hora mohly být pro majetné měšťany, kteří toužili po výrazném sociálním vzestupu, mnohem atraktivnější než na okraji zájmu bohatých měšťanů ležící Stříbro.

Svoboda přistěhovalectví

Problematika středověkého městského přistěhovalectví úzce souvisí s problematikou osobní svobody poddaných. Rozdíly mezi „svobodou“ a „nesvobodou“ měly ve středo-

¹²⁰ Vysoký průměr počtu grošů na jednoho přistěhovalce byl v roce 1402 zapříčiněn výrazným zastoupením nejmajetnějších stříbrských obyvatel. V této souvislosti ale musíme upozornit, že z celkového objemu majetku přistěhovalců v roce 1402 (asi 700 kop grošů) téměř dvě třetiny přináležely poplatníkům, kteří se do Stříbra přistěhovali již před rokem 1380. Jejich majetková potence se tak promítla jak do celkového objemu majetku v roce 1380 (asi 630 kop grošů), tak do velikosti majetku průměrného v téže roce.

věké společnosti výrazně strukturální charakter.¹²¹ Hranice svobody a nesvobody vedly v místech, kde se svoboda jedné skupiny přímo dotýkala nesvobody osob jiných,¹²² přičemž v obou směrech byla tyto hranice propustná. Mezi krajními póly však v praxi existovala řada mezistupňů, které zahrnovaly pouze určitou míru svobody.¹²³

Pojmy „svoboda“ a „nesvoboda“ se ve své působnosti neomezovaly pouze na politické aspekty středověkého života. K jejich každodennímu střetávání docházelo i ve sféře právních a hospodářských vztahů mezi poddaným a jeho vrchností. Teprve v období pozdního středověku se pojem nesvobody začal prosazovat v rámci dlouhodobého procesu sociální disciplinace či dokonce segregace marginálních skupin. I když dobová společnost vyjma kacířů respektovala a do jisté míry de facto tolerovala jejich faktickou existenci, přesto se občas, v pozdějších obdobích se stále větší intenzitou, pokoušela systémem striktních zákazů jejich svobodu minimalizovat, a tím je vytlačit až za okraj společnosti.¹²⁴

Středověká společnost byla po celé období své existence světem, v němž docházelo v důsledku kultivace dosud neobdělané země, formování nové, služebné šlechty a rozvoje nově zakládaných měst¹²⁵ k neustálým změnám právního a sociálního postavení jednotlivců.¹²⁶ V období pozdního středověku ale ztratily tyto velké transformační změny svou působnost. Nejvýznamnějším prostředkem sociální mobility se tak postupně stávalo právě městské přistěhovalectví, resp. migrace jako taková.

Kvantitativní nárůst vystěhovalectví z venkova bývá nejčastěji vysvětlován jako důsledek demografického růstu západoevropských agrárních oblastí a dynamického

¹²¹ Opírám se především o práci K. ARNOLDA, *Freiheit im Mittelalter*, *Historisches Jahrbuch* 104/1984, s. 1–21.

¹²² K. ARNOLD, *Freiheit im Mittelalter*, s. 21.

¹²³ K. ARNOLD, *Freiheit im Mittelalter*, s. 20.

¹²⁴ F. GRAUS, *Randgruppen der Städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*, *Zeitschrift für historische Forschung* 8/1981, s. 385–437. K některým jeho závěrům srovnej kritické postřehy a koncepční úvahy W. HARTUNGA, *Gesellschaftliche Randgruppen im Spätmittelalter. Phänomen und Begriff*, in: *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, hrsg. von B. Kirchgässner, F. Reuter, Sigmaringen 1986 (Stadt in der Geschichte 13), s. 49–114. Z hlediska migrace srovnej důležité studie: R. JÜTTE, *Abbild und soziale Wirklichkeit des Bettler- und Gaunertums zu Beginn der Neuzeit: sozial-, mentalitäts- und sprachgeschichtliche Studien zum Liber vagatorum (1510)*, Köln–Wien 1990, s. 26–53; B.-U. HERGEMÖLLER, *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Einheit und Vielfalt*, in: *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft*, hrsg. von B.-U. Hergemöller, Warendorf 1990, s. 1–51. V české literatuře byla této problematice zatím věnována pozornost jen zcela okrajově: F. ŠMAHEL, *Noch eine Randgruppe: Die Konkubinen der Landpfarrer im vorhussitischen Böhmen*, in: Biedni i Bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiąt rocznicę urodzin, Warszawa 1992, s. 85–94; J. MACEK, *Die soziale Randgruppen in der böhmischen Städte in der Jagellonenepoche 1471–1526*, in: *Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus*, s. 191–201. Z metodického hlediska je však Mackova drobná studie nedorozuměním. V rozporu s dnešním trendem Macek spojil skutečně vyděděná a marginalizovaná osoba s příslušníky spodní vrstvy, které považuje v duchu svého přežívajícího marxismu za městskou chudinu.

¹²⁵ K. ARNOLD, *Freiheit im Mittelalter*, s. 20. Podobně F. IRSIGLER, *Freiheit und Unfreiheit im Mittelalter. Formen und Wege sozialer Mobilität*, *Westfälische Forschungen* 28/1976–1977, s. 10.

¹²⁶ Souhlasím s názorem Franze Irsiglera: „Mittelalterliche Freiheit ist Freiheit in der Gebundenheit, sie verwirklicht sich nicht individuell – mit der Ausnahme vielleicht der adeligen Freiheit – sondern in der Gemeinschaft, im Verband der familia, in der Landgemeinde, in der städtischen Eidgenossenschaft, der Gilde, der Zunft.“ F. IRSIGLER, *Freiheit und Unfreiheit im Mittelalter. Formen und Wege sozialer Mobilität*, s. 14–15.

rozvoje městského způsobu života.¹²⁷ Venkovské vystěholectví probíhalo v období 11.–13. století ve dvou základních směrech. Část venkovského obyvatelstva se přestěhovala do extenzivně se rozvíjejícího, opět převážně zemědělského prostředí. Vedle rolníků, jejichž migrace vedla spíše ke změně jejich sociálního a právního postavení než k zásadní proměně stereotypů každodenního života, směřoval velmi intenzivní, avšak obtížně kvantifikovatelný proud migrantů do nově zakládaných měst.

Středověká města nabízela nesvobodným venkovským přistěhovalcům možnost zbatvit se přijetím městského práva stávajících právních omezení a dosáhnout osobní svobody.¹²⁸ Obecně se dnes předpokládá, že ve 13. a 14. století byli formálně nesvobodní poddaní z hlediska možnosti vystěhovat se na území jiné vrchnosti de facto svobodní. Již v těchto stoletích se však ze strany pozemkové vrchnosti začínají objevovat první právní omezení svobody venkovského vystěholectví. Tato omezení sledovala dvojí cíl. Na jedné straně se pokoušela upevnit vztah osobní závislosti poddaných na vrchnosti (požadavek odúmrti od vystěhovalců, kteří se usadili ve městě), na straně druhé se prostřednictvím teritoriálně vymezených zákazů snažila zabránit vystěholectví jako takovému.¹²⁹

Proti právnímu omezení se města v normativní rovině bránila ustanovením lhůty minimálního pobytu ve městě *diem et annum*, během níž mohl být poddaný svou vrchností pohnán k odpovědnosti. Ve druhém případě se sama města (nebo jejich vrchnost) snažila řešit paušální zákazy pozemkové vrchnosti vzájemnou dohodou.¹³⁰ Prosazení těchto obecných zákazů do praxe však v zásadě vždy zůstávalo otázkou faktické politické moci.

Ve 14. století došlo ke změně nástrojů, pomocí nichž se vrchnost pokoušela venkovské vystěholectví regulovat.¹³¹ Tento proces korespondoval s celkovou proměnou právního a sociálního postavení poddaných, projevující se stále širší osobní závislostí v mnoha aspektech každodenního života (pojem *Leibeigenschaft* je přitom dosti úzce vázán na německé jazykové prostředí).¹³² Nejrozšířenějším prostředkem omezování vy-

¹²⁷ W. ABEL, *Agrarkrise und Agrarkonjunktur*, Stuttgart 1966³, s. 49.

¹²⁸ K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, in: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, hrsg. von H. Patze, Sigmaringen 1983, s. 163, který detailně shrnul dosavadní bádání; F. IRSIGLER, *Freiheit und Unfreiheit im Mittelalter. Formen und Wege sozialer Mobilität*, s. 12.

¹²⁹ K omezování přistěhovalcetí v městském právu K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, s. 189, který se k významu zákazu vystěholectví v 11.–13. století postavil velmi kriticky: „Die Aufnahmeverbote zwar keine Garantie gegen die Abwanderung von Eigenleuten darstellen, sie aber andererseits doch einen gewissen Schutz für die in der Nachbarschaft sitzenden Leibherren bedeuteten, sofern diese ihre Interessen mit der nötigen Beharrlichkeit und Durchsetzungskraft zu wahren wußten und der Stadt an einem guten Verhältnis zu den benachbarten Herren gelegen war.“ Podnětně k tomuto problému N. BECKER, *Das Land am unteren Niederrhein. Untersuchungen zur Verfassungs- Wirtschafts- und Sozialgeschichte des ländlichen Raumes vom Hohen Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit (1100–1600)*, Köln–Weimar–Wien, 1992, s. 107–162.

¹³⁰ K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, s. 182–186.

¹³¹ C. ULBRICHT, *Leibeigenschaft am Oberrhein im Spätmittelalter*, s. 253–308: „Seit dem Ende des 14. Jahrhunderts läßt sich dann im gesamten süddeutschen Raum ein herrschaftlicher Intensivierungsprozeß feststellen, der sich fast immer in der Aufhebung der Freizügigkeit und dem Verbot der Verbürgerung, der freien Schirmwahl sowie der ungenoßsamene Ehe äußert,“ s. 265.

¹³² SAARBRÜCKER ARBEITSGRUPPE, *Die spätmittelalterliche Leibeigenschaft in Oberschwaben*, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 22/1974, s. 9–27; P. BLICKLE, *Agrarkrise und Leibeigenschaft im spätmittelalterlichen deutschen Südwesten*, in: *Agrarisches Nebengewerbe und Formen*

stěhovalecké svobody byly verbální nebo písemné výhrůžky peněžních trestů v případě nedovoleného odchodu z půdy. Spolu s nimi se postupně začaly prosazovat i písemné připovědi samotných poddaných, v nichž se vesničané zavazovali, že se nevystěhují do města ani na žádné jiné panství. V německé literatuře se v posledních letech pro tyto písemné sliby prosadil termín *Nichtabzugsverpflichtungen*, který nahradil dřívější *Treureverse*, *Leibeigenschaftsreverse*, *Bürgschaften* či *Verschreibungen*. Bádání, které se začalo problematikou omezování vystěhovalectví velmi intenzivně zabírat na počátku 70. let, prozatím nedospělo k jednoznačnému závěru, kdy k této proměně došlo,¹³³ přičemž většina výzkumů se samozřejmě věnovala především právní rovině celého problému.¹³⁴ Analýzy skutečného a pramenně doložitelného vlivu na omezování vystěhovalectví (přistěhovalectví) uvnitř konkrétního panství či velkostatku postrádáme. Ani příští mikroanalytický výzkum však na všechny eventuální otázky nebude s to odpovědět, protože i v jihoněmeckém prostředí, bohatém na prameny, můžeme migrační aktivity venkovského obyvatelstva sledovat pouze v jednostranném směru venkov-město. Právní omezení však mohla mít jistý vliv i na omezování jiného typu migračních aktivit poddaných, na přestěhování se do sousedních vesnic v rámci jednoho velkostatku, či venkovských lokalit, spadajících svou příslušností k jinému velkostatku. Analytický výzkum tohoto problému ale prozatím, pokud je mi známo, nikdy nebyl podniknut.

Ve 14. století bylo přijetí přistěhovačů mezi plnoprávné měšťany limitováno zaplacením velmi vysokých poplatků za udělení měšťanského práva (tzv. *Bürgeraufnahmegeld*).¹³⁵ Poddaní, kteří nemohli kvůli právním omezením své vrchnosti prodat svůj nemovitý majetek, nedisponovali pro přijetí plného městského práva dostatečnými fi-

der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19./20. Jahrhundert, hrsg. von H. Kellenbenz, Stuttgart 1975, s. 39–54. Autoři těchto studií, kteří sledovali problematiku „člověčenství“ na území středověkého Bavorska, Švábska a v hornorýnské oblasti jednoznačně spojují vznik „Leibeigenschaft“ s agrární krizí pozdního středověku. K omezování života poddaných v souvislosti s rozvojem osobní závislosti dále srov. S. JÄGGI, *Die Herrschaft Montagny von den Anfängen bis zum Übergang an Freiburg (1146–1478)*, *Freiburger Geschichtsblätter* 66/1989, s. 241; D. W. SABEAN, *Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs*, Stuttgart 1972, s. 36–48.

¹³³ Proti jednoznačnému spojování omezování migrací, které bylo jedním ze stěžejích prvků „Leibeigenschaft“, se postavil K.-H. Spieß, který prokázal výskyt tzv. „Nichtabzugsverpflichtungen“ již hluboko v první polovině 14. století – K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, s. 192: „Es gibt allerdings Anzeichen dafür, daß die Nichtabzugsverpflichtungen schon in der ersten Hälfte des 14. Jahrhundert größere Verbreitung fanden, als die Agrarkrise noch nicht zum Tragen gekommen war.“ Dále srov. J. MÖTSCH, *Sponheimische Nichtabzugsverpflichtungen. Landflucht in der Grafschaft Sponheim und ihre Bekämpfung 1324–1435*, *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte* 9/1983, s. 100–117.

¹³⁴ Všechny práce však prozatím sledovaly pouze právní a normativní stránku věci, nikoli její praktický dopad. Výjimku představuje studie H.-M. MAURERA, *Masseneide gegen Abwanderung im 14. Jahrhundert. Quellen zur territorialen Rechts- und Bevölkerungsgeschichte*, *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte* 39/1980, s. 30–93. Maurer prokázal, že přísahy proti vystěhovalectví skládali nejen vesničané, ale i obyvatelé poddanských měst (Pforzheim, Baden, Durlach, Ettlingen, Steinbach). Podle jeho názoru byly skupinové přísahy poddaných až tím nejkrajnějším prostředkem, pomocí něhož se vrchost snažila vystěhovalectví zamezit. Zároveň se domnívá, že tyto přísahy byly účinné a migraci skutečně regulovaly (s. 48–49).

¹³⁵ K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, s. 194–198. Na druhé straně situace v každém městě představuje svébytný fenomén. V některých městech ale můžeme zvyšování finančních požadavků městské rady pro přijetí městského práva skutečně doložit. I přesto však Spieß po mém soudu význam výše poplatku na skutečné omezování migrace poněkud přecenil, protože mohl postihnout pouze specifický typ migrace, nikoli však migraci jako celek.

nančními prostředky. Do podobné situace se dostávali i druhorození, tedy „vydědění“ synové. Ve většině říšských měst se nemajetným poddaným nabízela možnost získat omezené městské právo. Protože se však na přelomu 14. a 15. století začíná obecně prosazovat tendence sjednotit právní stav všech městských obyvatel i za cenu nuceného vystěhování neplnoprávných měšťanů, možnost zisku omezeného městského práva postupně ztrácela na dřívějším významu. K podobnému zpřísnění v přijímací praxi přistěhovalců docházelo i v případě městských cechů.¹³⁶

Proti skutečnému vlivu právního omezování svobody poddaných na intenzitu venkovského vystěhovalectví však svědčí dlouhodobě velmi vysoký podíl venkovských přistěhovalců, pocházejících z oblastí vzdálených padesát, či dokonce více kilometrů od cílového města. Značné množství vesničanů, kteří se přestěhovali do pozdně středověkých měst, zároveň zpochybňuje názory o finanční „nákladnosti“ zisku městského práva pro venkovské vystěhovalce. Samotné změny ve výši poplatků za přijetí městského práva (samozřejmě vyjma extrémních pokusů městských rad radikálně zamezit zvyšování počtu právoplatných měšťanů) tedy nemohly venkovské vystěhovalectví předem odradit od možného přestěhování se do města a mnohem významnější roli po mém soudu hrály jiné faktory.

V prostředí českých a moravských královských a markraběcích měst 14. a 15. století se naopak setkáváme s kvalitativně zcela odlišnými tendencemi, na což domácí historiografie prozatím nebrala příliš velký zřetel. Mezník v českém bádání o právní svobodě předhusitských sedláků představuje tolik diskutovaný druhý díl Grausových *Dějiny venkovského lidu*.¹³⁷ František Graus shromáždil doposud nejbohatší soubor dokladů týkajících se stěhování poddaných. Na jejich základě ale kupodivu přišel s interpretací, která odporuje skutečné realitě. Dle jeho soudu totiž dosáhl požadavek svobodného stěhování poddaných svého vrcholu v první polovině 14. století. Naopak ve druhé polovině téhož věku se postupně prosazovala opačná tendence, která směřovala k „zákazu stěhování a omezení práv poddaných“.¹³⁸ Píliřem Grausových závěrů bylo usnesení moravského zemského sněmu z roku 1380 a listina Václava IV. pro České Budějovice z roku 1393, která upravovala s odvoláním se na další královská města dosavadní praxi přijímání nových měšťanů.¹³⁹

Grausův výklad moravského výnosu z roku 1380 byl v literatuře již dostatečně a oprávněně zpochybněn.¹⁴⁰ Ani listinu Václava IV. však nemůžeme interpretovat jako

¹³⁶ Zhoršení v dostupnosti cechovního práva po roce 1400 doložil K. SCHULZ, *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter*, s. 211–218. K tomu srov. E. MASCHKE, *Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands*, s. 41–42.

¹³⁷ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, Praha 1957. Nejnověji k jejich pozadí srovnej příspěvky ve sborníku *František Graus – člověk a historik*, (edd.) Z. BENEŠ, B. JIROUŠEK, A. KOSTLÁN, Praha 2004 – J. ČECHURA, *František Graus jako vítěz. (Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II)*, s. 69–82; M. NODL, *František Graus. Proměny pojetí krize pozdního středověku*, s. 99–118; M. POKORNÁ, *František Graus, Dějiny venkovského lidu v Čechách, díl 2. Záznam z diskuse na prezidiu ČSAV*, s. 193–200.

¹³⁸ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, s. 246.

¹³⁹ Doslovně se v listině říká, že měšťané a obyvatelé Českých Budějovic mohou stejně jako měšťané a obyvatelé jiných českých královských měst přijímat do obce „wladikones, cives, opidanos, rusticos et alios“ – srov. *Privilegia královských měst venkovských v Království českém z let 1225–1419*, (ed.) J. ČELAKOVSKÝ, Praha 1895, č. 655, s. 843–844.

¹⁴⁰ J. VÁLKA, *Předpisy o stěhování osedlých poddaných v českých zemích a Polsku ve 14. století*, Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university C 10/1961, s. 121–133. Zmíněný výnos (CDM XI, č. 197,

výraz omezování migračních svobod poddaných. Svou dikcí dokonce vyznívá zcela opačně, než jak soudil František Graus. Václavovo nařízení totiž v normativní rovině právní mechanismus vystěhování se poddaných, jimž vrchnost odmítla vydat zhostný list, upravuje ve prospěch sedláků či obyvatel poddanských měst.¹⁴¹ V praxi ale Václavova snaha regulovat městské přistěhovalectví zůstala prázdňným právním výnosem. Většina sporů totiž byla na venkově řešena na úrovni vesnické obce, jejíž úředníci v čele s rychtářem se při správní a soudní činnosti střetávali jak se zájmy svých sousedů-poddaných, tak s tlakem vrchnosti, jíž stejně jako ostatní poddaní podléhali.¹⁴² Představa, že by tento nejnižší úřednický aparát prosazoval panovnická nařízení týkající se vystěhovalectví proti vlastní vrchnosti, zcela odporuje středověké realitě a nenacházíme pro ni v českých a moravských pramenech žádnou oporu.¹⁴³

Dosavadní interpretace právních podmínek migrace (zhostný list) středověkých sedláků nevzala v potaz intenzitu venkovského vystěhovalectví.¹⁴⁴ Přistěhovalectví do měst,

s. 197–198) není podle Války zákazem stěhování a připoutáním k půdě, jak soudil Graus, nýbrž regulativem vystěhovalectví. Ve své práci Válka upozornil na možné splyvání stěhování poddaných s prodejem poddanských nemovitostí (s. 130). Touto problematikou by se příští výzkum mohl na základě dochovaných předhusitských městských knih velmi detailně zabírat.

¹⁴¹ Venkovští přistěhovatelci se mohli při usazení ve městě vykázat místo zhostného listu pouze potvrzením od rychtáře a vesnických konšelů, že splnili vůči své vrchnosti všechny povinnosti. Naposledy k interpretaci této listiny F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 372.

¹⁴² Pro české prostředí srov. J. ČECHURA, *Zapomenuté listiny kláštera Želiv v předhusitském období*, Jihočeský sborník historický 57/1988, s. 25–39; TÝŽ, *Chotěšov v patnáctém století*, *Minulosti západočeského kraje* 27/1991, s. 51–78. Obecně k tomuto problému K. S. BADER, *Dorfpatriziat*, *Zeitschrift für Geschichte Oberrheins* 50/1937, s. 430–453; D. W. SABEAN, *Landbesitz und Gesellschaft*, s. 106–111; S. JÄGGI, *Die Herrschaft Montagny*, s. 185–210, kde venkovská obec zastupovala vesnici na venek a společně s kastelány vykonávala soudní pravomoc a rozhodovala o podnikatelských aktivitách vesničanů (pastva koní a dobytka v lese, pronájem pekáren apod); H. WUNDER, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland (11.–19. Jahrhundert)*, Göttingen 1986; TÁŽ, *Die ländliche Gemeinde als Strukturprinzip der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Geschichte Mitteleuropas*, in: *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, hrsg. von P. Blickle, München 1991, s. 385–402; P. BIERBRAUER, *Die ländliche Gemeinde im oberdeutschen-schweizerischen Raum* in: *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, s. 169–190; k širším souvislostem S. JÄGGI, *Die Herrschaft Montagny von den Anfängen bis zum Übergang an Freiburg (1146–1478)*, s. 185–210.

¹⁴³ Nesouhlasím tedy s Václavovou pozitivní interpretací vlivu panovnické moci na migraci poddaných, která se opírá o Karlem prosazovanou právní normu v *Majestas Carolina* (CDJ II/2, s. 160): „Můžeme předpokládat, že silný vliv královské moci v 2. polovině 14. století si jistá práva nad poddanými i nad jejich pohybem usurpoval.“ Tento názor dle mého soudu odporuje našim poznatkům o správním fungování velkostatku a vesnických obcí v českém i moravském prostředí.

¹⁴⁴ Příčinou této skutečnosti je jak absence kvantitativních výzkumů v českém prostředí, tak omezená znalost anglosaského bádání o intenzitě pozdně středověkých venkovských migrací spojených s trvalou či dlouhodobou změnou bydliště, v mnoha případech vázanou na uzavření manželství. Z nejnovějších studií srov. P. D. A. HARVEY, *A Medieval Oxfordshire Village. Cuxham 1240 to 1400*, Oxford 1965; J. A. RAFTIS, *Tenure and Mobility Studies in the Social History of the Medieval English Village*, Toronto 1964; A. F. BUTCHER, *The Origins of Romney Freeman, 1433–1523*, *Economic History Review* 27/1974, s. 16–27; TÝŽ, *Geographical Mobility in Lay Subsidy Rolls*, *Medieval Studies* 38/1976, s. 385–403; C. I. HAMMER, *The Mobility of Skiller Labour in Late Medieval England: some Oxford Evidence*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 63/1976, s. 194–210; Z. RAZI, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society nad Demography in Halesowen 1270–1400*, Cambridge 1980; B. M. S. CAMPBELL, *Population Pressure, Inheritance and the Land Market in a Fourteenth-Century Peasant Community*, in: *Land, kinship and life-cycle*, (ed.) R. M. I. Smith, Cambridge 1984, s. 87–134; J. RAVENSDALE, *Population Change and the Transfer of Customary Land on a Cam-*

migrace z vesnic do šlechtických nebo klášterních městeček, stejně jako přestěhování se z jedné vesnice do druhé byly podle názoru dosavadní literatury podmíněny vyhotovením zhostného listu. Během druhé poloviny 14. století by ale počet takovýchto listin musel jít do desítek tisíců. Jejich existence by znamenala zásadní změnu našeho vnímání písemného stvrzování právních aktů a funkce listiny v celé české středověké společnosti.¹⁴⁵ Realita je ale jiná. Z doby před rokem 1420 totiž nemáme dochován jediný zhostný list, což již samo o sobě vazbu mezi přistěhováváním se do měst a souhlasem vrchností, resp. jejichmi zásahy do migračních aktivit poddaných, zásadním způsobem relativizuje, když ne přímo zavrhuje. V této souvislosti je rovněž třeba upozornit na to, že úvahy o běžném, téměř každodenním vydávání zhostných listů vycházejí z naší představy o činnosti „kanceláří“ velkých předhusitských klášterních a šlechtických velkostatků. V žádném případě však nijak nerespektují existenci dalších typů pozemkové držby. Zhostné listy by totiž musel vydávat nejen vrchnostenský aparát rozlehlých klášterních dominií, nýbrž i drobný šlechtic, který vlastnil jednu jedinou vesnici, popřípadě i měšťan, držitel některého z deskových statků v blízkém či vzdálenějším okolí svého městského bydliště.

Ve skutečnosti ale měla praxe venkovského vystěhovalectví poněkud méně byrokratickou podobu. Venkovské vystěhovalectví bylo ve druhé polovině 14. století především zvykověprávním, smluvním aktem mezi vrchností a jejím poddaným. Stěhování držitelů venkovských gruntů bylo ve 14. století formálně skutečně vázáno na svolení vrchnosti, která ale v praxi mohla pouze požadovat, aby poddaní před vystěhováním zaplatili veškeré dávky i emfyteutické poplatky. V prostředí jednotlivých velkostatků a drobných šlechtických držav mohla být tato praxe samozřejmě doplňována o některá dílčí omezení, platná pouze pro danou lokalitu. Rozdíl mezi velkostatkem a drobnými šlechtickými statky pak po mém soudu spočívaly ve správním mechanismu, jehož prostřednictvím byl smluvní svazek mezi vrchností a jejím poddaným realizován. Na

bridgeshire Manor in the Fourteenth Century, in: Land, kinship and life-cycle, (ed.) R. M. I. Smith, s. 197–226; P. J. P. GOLDBERG, *Marriage, Migration, Servanthood and Life-cycle in Yorkshire Towns of the Later Middle Ages: Some York Casue Paper Evidence*, Continuity and Change 1/1986, s. 141–169; M. K. MCINTOSH, *Autonomy and Community. The Royal Manor of Havering, 1200–1500*, Cambridge 1986; B. A. HANAWALT, *The Ties that Bind: Peasant Families in Medieval England*, New York–Oxford 1986; L. R. POOS, *Population Turnover in Medieval Essex: The Evidence of some Early-Fourteenth-Century Tithing Lists*, in: *The World we Have Gined: Histories of Population and Social Structure: Essays presented to Peter Laslett on his Seventieth Birthday*, (edd.) I. Bonfield, R. M. Smith, K. Wrightson, Oxford 1986; TÝŽ, *A Rural Society after the Black Death: Essex 1350–1525*, Cambridge 1991, především s. 131–180; J. M. BENNETT, *Women in the Medieval English Contryside. Gender and Household in Brigstock before the Plague*, New York 1987; CH. DYER, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520*, Cambridge 1989, především s. 109–187; S. J. PAYLING, *Social Mobility, Demographic Change, and Landed Society in Late Medieval England*, Economic History Review 45/1992, s. 51–73; D. POSTLES, *The Pattern of Rural Migration in a Midlands Conty: Leicestershire c. 1270–1350*, Continuity and Change 6/1992, s. 139–151. V posledních deseti letech jsem bohužel neměl možnost anglosaské bádání soustavně sledovat. Pro poznání sociálních změn pozdně středověkého venkova má ale zásadní význam. Na druhé straně ale nesmíme zapomenat, že anglosaské bádání je založeno na analýze velmi bohatých manoriálních pramenů, které nemáme ve srovnatelné podobě dochovány jinde v západní a střední Evropě, a že se vztahy mezi vrchností a poddanými ve středověké Anglii či Walesu dosti výrazně lišily od vztahů, které známe z prostředí pozdně středověkých Čech a Moravy.

¹⁴⁵ Objevně z hlediska dochovaného a nedochovaného materiálu I. HLAVÁČEK, *Zum Urkunden- und Geschäftsgut der Pfarreien und ihrer Pfarherren im vorhussitischen Böhmen*, in: Festschrift für Peter Acht, München 1976, s. 242–255.

některých velkostaticích došlo v rámci emfyteutických vztahů k prosazení zvláštního poplatku za vystěhování, tzv. „schodného“. Spojovat existenci „schodného“ s předhusitských emfyteutickým právem jako takovým by ale bylo nepřesné, protože celá řada emfyteutických smluv „schodné“ vůbec nezná.¹⁴⁶ Obdobnou podobu, tedy bez celozemského dosahu, měl i požadavek vrchnosti, aby poddaný, který se chce odstěhovat, za sebe sehnal odpovídající náhradu.¹⁴⁷ V době populačních krizí mohl tento požadavek samozřejmě znamenat citelný zásah do práv a svobod poddaných. Protože však české země nebyly žádnou výraznou demografickou katastrofou, srovnatelnou se západoevropskou morovou epidemií z let 1347–1351, zasaženy, nepřipadá pro české země demograficky podmíněné zhoršování právního postavení sedláků v úvahu. Takovýmto mezníkem nemohla být ani morová epidemie let 1380–1381, jež v českém a patrně i moravském prostředí způsobila největší populační ztráty za celé předhusitské období. Maximální desetiprocentní úbytek obyvatelstva je ale kvalitativně nesrovnatelný se ztrátami, k nimž došlo v západní Evropě ve výši až 50 % procent celé populace.¹⁴⁸

Dosavadní výzkumy právního a ekonomického života jednotlivých klášterních velkostatků nijak neprokázaly, že by v prostředí některého z nich došlo k normativnímu zhoršování či omezování vystěhovalectví poddaných.¹⁴⁹ Tato skutečnost je rovněž velmi důležitá ve srovnání s jihoněmeckým prostředím, kde na konci 14. století migrace poddaných skutečně začíná být ve velké míře omezována.

Výsledky bádání tak prozatím mohou vést k jedinému možnému závěru. V předhusitském období nedošlo k proměně právních vztahů mezi vrchností a jejich poddanými. České venkovské obyvatelstvo požívalo z hlediska vystěhovalectví svobody, která nebyla v předhusitské době omezována. Tato svoboda se vztahovala jak na vesnickou spodní vrstvu a druhorozené potomky sedláků, tak na samotné držitele selských gruntů. Při všech interpretacích ale musíme mít neustále na paměti, že pro české a moravském prostředí postrádáme vskutku relevantní prameny, na jejichž základě by bylo možné sledovat každodenní správní a soudní praxi. Stejně tak si rovněž musíme uvědomit, že kvantitativní údaje samozřejmě nejsou nezpochybnitelnými důkazy pro jakékoli sociální interpretace a že morové epidemie mohly mít určitý vliv na utváření se právních vztahů mezi vrchností a poddanými. V 80. letech 14. století se v prostředí pražské kapituly rozhořela právní debata o poddanskou odúmrtí, v níž hrál důležitou roli pojem svobody. Ani v tomto případě, stejně jako v případě usnesení moravského sněmu z roku 1380 či Václavovy listiny pro České Budějovice není historiografie zajedno, zda-li vzdání se odúmrti vedlo k faktickému zlepšení, či naopak ke zhoršení postavení

¹⁴⁶ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, s. 246. Grausovu interpretaci zpochybňuje již ta skutečnost, že značná část českého venkova se nadále řídila nikoli emfyteutickým, nýbrž tzv. českým právem. Naposledy detailně F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 442–444.

¹⁴⁷ F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 444, kde zpochybňuje Grausovy vývody.

¹⁴⁸ Pro dopad morové epidemie let 1380–1381 ve Střibře srov. M. NODL, *Západočeské Stříbro v roce 1380. Kvantitativní analýza vlivu moru na demografický vývoj středověkého města*, *Minulosti západočeského kraje* 29/1993, s. 7–14. K diskusím o obecných problémech s důrazem na zásadním rozdíly mezi českými zeměmi a západní Evropou srov. J. ČECHURA, *Mor, krize a husitská revoluce*, *Český časopis historický* 92/1994, s. 286–303. Nejnověji M. NODL, *Předhusitské mory - k problémům jedné interpretace*, *Časopis Matice moravské* 120/2001, s. 491–503, s přehledem literatury.

¹⁴⁹ J. ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften im mittelalterlichen Böhmen unter besonderen Berücksichtigung der Klosterherrschaften*, Stuttgart-Jena-New York 1994, s. 126–129.

poddaných z hlediska jejich osobní svobody.¹⁵⁰ Pro problematiku venkovského vystěhovalectví jsou důležité dva aspekty tohoto právního sporu: nikde se v něm neobjeví ohlasy na důsledky morové epidemie a především se v něm nikde neřeší problematika poddanské svobody odstěhovat se do okolních měst či vesnic. Rozhodující úlohu v němž hrají pouze dědická práva a povinnosti, nikoli však možnost hledat lepší podmínky budoucí existence v novém sociálním prostředí.

Stříbro – nový koncept omezování vystěhovalectví?

V předhusitském Stříbře lze vliv poddanských poměrů na městské přistěhovalectví sledovat pouze v hrubých obrysech. Značnou část venkovských míst původu imigrantů totiž nedokážeme jednoznačně lokalizovat. U sídelních jednotek, které lze v horizontu vzdáleném padesát kilometrů od města identifikovat dvojím, popřípadě i trojím způsobem, bohužel nejsme s to určit charakter vrchnosti přistěhovalců. V 80. letech 14. století představují jednoznačně neidentifikovatelné lokality asi 30 % vesnic (10 % ze všech míst původu), v prvním dvacetiletí 15. století naštěstí pouhých 10 % vesnic (5 % ze všech míst původu).

Ostatní lokality, u nichž můžeme stanovit původní vrchnost přistěhovalců, i tak dle mého soudu reprezentují dostatečný soubor, s jehož pomocí je možné migrační tendence analyzovat. Výsledek jejich rozboru je více než překvapivý. Přestože pozemková držba v padesátikilometrové vzdálenosti od Stříbra byla rovnoměrně rozložena mezi církevní a světské vrchnosti,¹⁵¹ většina venkovských přistěhovalců přicházela do Stříbra z lokalit, jejichž držitelem byla šlechta. V 80. letech 14. století tvořili tito přistěhovalci 45 % všech venkovských přistěhovalců, v prvním dvacetiletí 15. století dokonce 65 %. Podíl přistěhovalců z vesnic, které vlastnil některý z klášterů, byl v obou sledovaných obdobích velmi nízký – asi 15 %. Rovněž podíl osob, které se do Stříbra přistěhovaly z vesnic, které byly součástí stříbrského (velko)statku, byl relativně nízký a pohyboval se na úrovni 5 % všech přistěhovalců.¹⁵²

Pozoruhodná je v této souvislosti skutečnost, že berní prameny pro sedm stříbrských vesnic odrážejí velmi intenzivní migraci v rámci stříbrského (velko)statku, i když jsme někdy samozřejmě na pochybách, zda-li ve všech případech skutečně došlo k přestěhování. V 80. letech známe dva případy vesničanů, kteří nejdříve platí berní v jedné ze stříbrských vesnic a poté ve vesnici jiné: v roce 1383 byl poprvé evidován v Sytnu Bohuslav ze Svojšína, který se v roce 1388 přestěhoval do Otročina, přičemž z jeho pole v Sytnu platil nový přistěhovalec, Martin z Černovic; v roce 1381 byl poprvé evidován v Sytnu Mach z Křelovic, který se v roce 1388/1389 přestěhoval rovněž do Otročina.

¹⁵⁰ Nejnověji se problematice sporu o poddanskou odúmrt' na arcibiskupských statcích věnoval M. ČERNÝ, *Kuneš z Třebovle – středověký právník a jeho dílo*, Plzeň 1999. K tomu však srov. moji recenzi v *Minulosti západočeského kraje* 36/2001, s. 353–357

¹⁵¹ Srov. kartografická zpracování pozemkové držby v západních Čechách v příloze studie Z. HOJDY, J. PEŠKA, *Osídlení a feudální rozdrobenost Plzeňského kraje (na základě berního rejstříku z roku 1379)*, *Historická geografie* 18/1979, s. 103–163.

¹⁵² Ke stříbrskému (velko)statku patřilo sedm vesnic, jejichž osadníci platili ve 14. století městskou berní: Ksice, Otročin, Svinná, Sytno, Únehle, Těchlovice a Záchlum. K nim zatím nejobširněji G. SCHMIDT, *Mießes Dörfer*, in: *Festschrift der Bergstadt Mies zur 800 Jahrfeier*, 11.–13. Juli 1931, Mieß 1931, s. 36–58.

V prvním dvacetiletí 15. století rovněž známe dva případy přestěhování se: v Záchlumu se v roce 1409 objevil Matěj, jenž od roku 1402 seděl v Otročině; v Záchlumu byl usazen od roku 1407 Johlín z Černošíma, jenž se v roce 1409 přestěhoval do Otročina. Vedle těchto přistěhovalců, kteří se posléze přestěhovali z jedné stříbrské vesnice do druhé, máme doloženo i několik dalších osob, které byly původně evidovány v jedné vesnici a pak se patrně přestěhovaly a byly evidovány ve vesnici jiné, i když jejich identifikace není vždy jednoznačná a nesporná: Damián, vedený v letech 1383–1387 v Kšicích a pak v letech 1388–1392 v Únehli; Držko, vedený v letech 1387–1388 ve Svinné a pak v letech 1388–1392 v Sytnu; Mach Hrneček, vedený v letech 1380–1382 ve Svinné a poté v letech 1383–1392 v Kšicích; Martin Muka, vedený v letech 1380–1387 v Únehli a poté v letech 1387–1392 v Kšicích; Kuba Gelkonis, vedený nejdříve od roku 1402 v Záchlumu a poté v letech 1407/1408–1419 v Kšicích; Neutl či Notl, vedený od roku 1402 v Kšicích a poté v letech 1410/1411–1419 v Otročině; Petr Kyčel, vedený v letech 1402–1408 v Kšicích a poté v letech 1411–1413 v Záchlumu; Racek, vedený v letech 1402–1405 v Otročině a pak v letech 1406–1409 v Kšicích. Sporný případ, svým způsobem charakteristický pro problémy identifikace poplatníků, představuje Václav Stachův, jenž byl v letech 1402–1410/1411 veden jako berní poplatník v Těchlovicích a krátkodobě v letech 1407–1409 současně i v Záchlumu (to je jediný případ současné evidence ve dvou vesnicích), kde byl mimochodem *Venceslaus filius Stachonis* evidován již v letech 1388–1392, resp. po roce 1392, a mohlo se jednat o stejnou osobu. A aby byl tento případ ještě komplikovanější, je dokonce možné, že týž poplatník je totožný s Václavem z Těchlovic, jenž byl v letech 1411–1418 s minimálním majetkem ve výši jedné kopy grošů veden na stříbrském předměstí, kde ale berní platil jen nepravidelně, naposledy v roce 1416.

Výše uvedené případy přestěhování se z jedné stříbrské vesnice do druhé svědčí o intenzivní komunikaci ve stříbrském příměstském regionu, zvláště i častými obchodními transakcemi měšťanů s polnostmi v některých ze sedmi vesnic. Na druhé straně je však třeba konstatovat, že oněch sedm stříbrských vesnic, v nichž bylo v každém roce dohromady evidováno mezi padesáti až šedesáti poplatníky, příliš nefungovalo jako základna pro přistěhovalectví do vnitřního města. V průběhu celých čtyřiceti let máme doloženo pouze dvanáct přistěhovalců, tedy kolem 5 % všech přistěhovalců, kteří do vnitřního města přišli z některé ze stříbrských vesnic: po jednom ze Svinné, z Úlehle a Kšic, dva ze Záchlumu a překvapivě sedm z Těchlovic. Problém je v tom, že téměř nikoho z nich nemůžeme ztotožnit s konkrétním poplatníkem z vesnice, odkud přišli, což po mém soudu svědčí o skutečnosti, že se buď jednalo o mladší bratry sedláků, nebo o druhorozené syny, jimž nemělo připadnout otcovské dědictví. Výjimku mezi těmito přistěhovalci představují pouze Bláha z Těchlovic, evidovaný ve vnitřním městě v letech 1386–1409, jenž by mohl být s jistou pravděpodobností totožný s *Blasim de domo Leonis pistoris*, jenž v Těchlovicích platil berní v roce 1388; Martin z Těchlovic, evidovaný ve vnitřním městě v letech 1392–1402, jenž by snad mohl být totožný s poplatníkem, vedeným do roku 1389 v Těchlovicích; Machko z Úlehle, vedený ve vnitřním městě v době před rokem 1402 až do roku 1405, jenž by mohl být totožný s Machkem, jenž v Úlehly platil berní v letech 1383–1392, resp. po roce 1392; a možná i výše zmíněný Václav z Těchlovic. K nim pak můžeme ještě připočítat výše zmíněného Bohuslava ze Svojsína, který se někdy před rokem 1380 přistěhoval do vnitřního města a byl zde jako berní poplatník evidován do roku 1383, poté přebýval v Sytnu a v Otročině a nakonec se s ním od roku 1389/1390 opět setkáváme mezi berními poplatníky

ve vnitřním městě. Jinak se naopak odvíjely životní osudy dvou dalších přistěhovalců, Velka ze Sekyřan a Macha z Křelovic. Velko se nejdříve usadil v Sytnu, kde platil berní v letech 1380–1381/1382, a pak se přestěhoval do vnitřního města, kde ho mezi berními poplatníky nacházíme v letech 1381/1382–1392, přičemž jeho zdaňovaný majetek neustále stoupal; Mach z Křelovic se jak známo nejdříve usadil v Sytnu, pak přesídlil do Otročina a nakonec ho v letech 1389–1392 nalézáme ve vnitřním městě, přičemž stejně jako všichni výše uvedení si uchoval u svého jména přídomek ze svého původního místa původu. Poněkud sporný, opět kvůli problémům s identifikací, je případ Jana z Černovic, vedeného v letech 1380–1382 v Sytnu, a poté možná pod jménem Jan Konderle z Černovic v letech 1383–1392 ve vnitřním městě.

Tímto exkurzem jsme sice poněkud odbočili od problematiky možného omezování přistěhovalectví jednotlivými vrchnostmi, i když na druhé straně tato byť omezená sonda svědčí o tom, že někteří přistěhovalci se mohli dostávat do Stříbra prostřednictvím několikanásobné migrace, a přitom si spolu stále nesli své místo původu, a tedy i stigma své původní vrchnosti.

I kdybychom hypoteticky připustili, že většina přistěhovalců, jejichž vrchnost nedokážeme identifikovat, přicházela do Stříbra z majetku chotěšovského či kladrubského kláštera, celkový obraz by se ve své podstatě nezměnil. Stříbrské přistěhovalectví se totiž koncentrovalo na velmi omezený počet lokalit, které byly vystěhovalceckými centry. Tento trend lze doložit jak pro klášterní, tak pro šlechtické vrchnosti.¹⁵³

Vedle venkovských lokalit byla mezi místy původu stříbrských přistěhovalců výrazně zastoupena i poddanská města a městečka. V jejich případě byl podíl šlechtické a církevní držby více méně vyrovnaný. Během čtyřiceti předhusitských let se však jejich poměr kvalitativně proměnil.¹⁵⁴ V 80. letech dominovala díky Plané šlechtická poddanská města, v 15. století byl díky nárůstu počtu přistěhovalců z Kladrub, Teplé a Úterý, tedy z městeček, jejichž vrchností byla církev, poměr víceméně vyrovnaný.

Mezi klášterními velkostatků a drobnými šlechtickými državami tedy existovaly zřetelné kvalitativní rozdíly. Z území šlechtických majetků se do Stříbra ve stejné míře přistěhovali jak venkovští poddaní, tak obyvatelé poddanských městeček. Naopak v případě klášterních velkostatků byl vztah mezi venkovskými a městskými sídelními jednotkami odlišný. Z klášterních velkostatků, které si v horizontu vzdáleném padesát

¹⁵³ Mezi klášterními majetky byly nejvýrazněji zastoupeny Křelovice (tříkrát – Manětín), Milíkov a Brdec (čtyřikrát, resp. dvakrát – Kladruby), Nová Ves (dvakrát – Teplá) a snad i Litice (dvakrát – Chotěšov), u šlechtických Černošín (devětkrát – Švamberkové), Lom nebo Lomy (šestkrát), Chodobá Planá (čtyřikrát), Sulislav (čtyřikrát), Svojsín (čtyřikrát) a několik dalších dvakrát (Erpužice, Jezerce, Holyně, Olbramov, Trpisty a Vseruby). Příčinou koncentrace přistěhovalceckých center do některých vesnic mohly být příbuzenské a sousedské vazby mezi dřívějšími přistěhovalci a přistěhovalci novými, kteří pocházeli ze stejné lokality.

¹⁵⁴ Šlechtická poddanská města: Bor (šlechta) – 7 osob; Brod (šlechta) – 1 osoba; Planá (šlechta) – 22 osob; Hostouň (šlechta) – 1 osoba; Lestkov (šlechta) – 1 osoba; Zbiroh (šlechta) – 1 osoba; Švihov (šlechta) – 1 osoba; Rožmberk (šlechta) – 1 osoba (sporná); Šternberk (šlechta) – 1 osoba (sporná); Žlutice (šlechta) – 3 osoby (sporná); Doupov (šlechta) – 1 osoba (sporná).

Komorní města: Stráž (komorní) – 4 osoby.

Klášterní města: Teplá (klášter Teplá) – 15 osob; Úterý (klášter Teplá) – 4 osoby; Kladruby (klášter Kladruby) – 8 osob; Dobřany (klášter Chotěšov) – 2 osoby; Nepomuk (klášter Pomuk) – 1 osoba; Křelovice (klášter Plasy) – 1 osoba; Vlašim (arcibiskup) – 1 osoba; Horšovský Týn (arcibiskup) – 3 osoby; Rokycany (arcibiskup) – 1 osoba.

Královská města: Klatovy – 4 osoby; Kadaň – 1 osoba; Plzeň – 5 osob; Praha – 1 osoba; Sušice – 1 osoba; Tachov – 8 osob; Domažlice – 2 osoby; Cheb – 3 osoby.

kilometrů od Stříbra vybudovaly kompaktní pozemkové vlastnictví (v průměru kolem sedmdesáti vesnic),¹⁵⁵ se do Stříbra přistěhovali především obyvatelé poddanských městeček. Na základě tohoto zjištění můžeme předpokládat, že kláštery Kladruby, Chotěšov a Plasy nekladly poddaným svých městeček při vystěhování žádné právní překážky. Pozoruhodné je to především v případě Kladrub, které měly se Stříbrem na konci 14. století v hospodářské rovině permanentní spory.¹⁵⁶

Naopak v případě klášterních vesnic můžeme určitá právní omezení předpokládat, i když v písemné formě je pro žádný velkostatek doložena nemáme. Minimální počet klášterních vesnic mezi místy původu stříbrských přistěhovalců však o jistém omezení vesnického vystěhovalectví patrně svědčí. Abychom však mohli problematiku omezování interpretovat se vši odpovědností, museli bychom toho vědět mnohem víc o migraci poddaných uvnitř kladrubského, chotěšovského nebo plaského velkostatku, resp. o přistěhovaleckých horizontech poddanských klášterních městeček, která mohla značnou část venkovských přistěhovalců absorbovat. Poddanská městečka mohla na konci 14. století fungovat i jako mezistupeň migrace venkov – královská města.¹⁵⁷ Značný počet vystěhovalců z těchto městeček (Kladruby, Úterý, Teplá), kteří se usadili ve Stříbře, by tomu alespoň částečně nasvědčoval.

Přistěhovalecký horizont a sociální stratifikace míst původu

V poválečném období se ve slovníku německé medievistiky objevily tři nové pojmy: Stadtlandbeziehungen, Zentralitätforschung a Residenzforschung, které reprezentují tři nové přístupy v bádání o dějinách měst. Všechny tři, samozřejmě v nestejně míře, reflektují problematiku městského přistěhovalectví. Především v bádání o pozdně středověkých rezidencích¹⁵⁸ byly ale souvislosti mezi demografickým i hospodářským růstem nerezidenčního středověkého města, které se v důsledku cílevědomé panovnické snahy proměnilo ve správní centrum, a mezi národnostně, sociálně a profesně vyhraněným přistěhovalectvím nastíněny prozatím jen v obecných rysech.¹⁵⁹

Vztahy mezi městem a jeho agrárním okolím byly po dlouhou dobu studovány vý-

¹⁵⁵ J. ČECHURA, *Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce*, Sborník historický 31/1985, s. 10–23.

¹⁵⁶ J. FRIEDRICH, *Boj stříbrských o privilegovanou cestu. Příspěvek k dějinám komunikací na českém jihozápadě*, *Minulost Plzně a Plzeňska* 1/1958, s. 36–49; R. NOVÝ, *Stříbrské vojenství*, s. 418–420. K městskému opevnění detailně s topografickým rozbohem G. MANET, *Befestigung und Bewaffnung der Stadt Mies vor den Hussitenkriegen*, in: *Festschrift der Bergstadt Mies zur 800 Jahrfeier*, 11.–13. Juli 1931, s. 20–35.

¹⁵⁷ K tomu srov. J. DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, *Mediaevalia archaeologica* 2/2000, především s. 220–237.

¹⁵⁸ Metodicky s přehledem bádání K. NEITMANN, *Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung*, in: *Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage*, hrsg. von P. Johaneck, Sigmaringen 1990, s. 11–43; P. MORAW, *Was war eine Residenz im deutschen Spätmittelalter*, *Zeitschrift für historische Forschung* 18/1991, s. 461–468; I. HLAVÁČEK, *Německé „Residenzforschung“*, *Český časopis historický* 88/1990, s. 909–912; TÝŽ, *Brün als Residenz der Makrgrafen der luxemburgischen Sekundogenitur*, in: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*, hrsg. von W. Paravicini, Sigmaringen 1991, s. 361–420.

¹⁵⁹ Pro pozdní středověk neznám jedinou podobnou práci. Pro pozdější období srov. CH. MÜLLER, *Karlsruhem im 18. Jahrhundert. Zur Genese und sozialen Schichtung einer residenzstädtischen Bevölkerung*, Karlsruhe 1992.

hradně v právně či správně historických souvislostech. Podobným směrem postupovala historiografie i při sledování vztahů mezi jednotlivými městy. Společně s analýzou právní a správní koexistence sousedních měst se však výzkum zaobíral i studiem mocensko-politických konfliktů, na jejichž řešení se říšská města v období úpadku centrální moci intenzivně podílela.¹⁶⁰ Později, po druhé světové válce, byly tyto přístupy rozšířeny o sociálně ekonomické aspekty, jejichž studium postupně začalo hrát rozhodující úlohu.¹⁶¹

Pro poznání významu a funkce městského přistěhovalectví mají největší význam výzkumy, které se věnují studiu teritorializace pozdně středověkých měst¹⁶² a analýze vztahů město – venkov. Cílem teritorializace říšských měst bylo vytvoření kompaktního hospodářského regionu, dosažení vyživovací soběstačnosti, ochrana obchodních cest, vojenská ochrana, ekonomická regulace konkurence venkovského řemesla, zisk soudních a policejních pravomocí v okolí města a v neposlední řadě i posílení městské pokladny berním zatížením venkova.¹⁶³

Rozsáhlé pozemkové vlastnictví získalo v pozdním středověku asi 10 % všech říšských měst.¹⁶⁴ Vedle obchodních transakcí (koupě, pacht, zástavy) a především na území švýcarského spříseženství i vojenské expanze se jako jedna z významných tendencí k vytváření městského teritoria prosazovalo přijímání venkovského obyvatelstva do městské korporace formou neplnohodnotného městského práva: Pfahlbürger, Ausbürger.¹⁶⁵ Teritorializace měla ve svém důsledku značný vliv i na nárůst stěhování šlechticů do měst a na vznik městských šlechtických rezidencí.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Především s bohatou literaturou P. MORAW, *Reichsstadt, Reich und Königtum im späten Mittelalter*, *Zeitschrift für historische Forschung* 6/1979, s. 385–424.

¹⁶¹ Přehled bádání R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land: Umlandpolitik, Bürgerbesitz und Wirtschaftsgefüge in Ostschwaben vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, Köln–Wien 1989, s. 1–23.

¹⁶² Např. K.-F. KRIEGER, *Bürgerlicher Landbesitz im Spätmittelalter. Das Beispiel der Reichsstadt Nürnberg*, in: *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit*, hrsg. von K. Schulze, Köln–Wien 1985, s. 77–98; E. ORTH, *Stadtherrschaft und auswärtiger Bürgerbesitz. Die territorialpolitischen Konzeptionen der Reichsstadt Frankfurt im späten Mittelalter*, in: *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit*, s. 99–157; W. LEISER, *Das Landgebiet der Reichsstadt Nürnberg*, in: *Nürnberg, Bern: zwei Reichsstädte und ihr Landgebiet*, hrsg. von R. Endres, Erlangen 1990, s. 227–260. České bádání zatím vcelku důsledně rozlišovalo mezi teritorializací (bez terminologického vymezení), jejímž výsledkem byl zisk tzv. městských vesnic, tj. vytvoření městského (velko)statku, a pozemkovou držbou měšťanů, která byla terminologicky vymezena pojmem „venkovské statky“ – srov. J. MEZNÍK, *Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století*, *Časopis Matice moravské* 79/1960, s. 129–147; TÝŽ, *Venkovské statky pražských měšťanů v době předhusitské a husitské*, Praha 1965; J. BAKALA, *Venkovské majetky měst a měšťanů na severní Moravě v předhusitské době*, *Časopis Slezského Muzea* 24/1975, s. 106–119; T. BOROVSKÝ, *Venkovské statky kutnohorských měšťanů v předhusitském období*, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university* C 45/1998, s. 65–78. Z poněkud jiného úhlu pohledu F. ŠMAHEL, *Základy města*, s. 59–74; J. ČECHURA, *České Budějovice – příklad vytváření městského velkostatku v středověkých Cechách*, *Jihočeský sborník historický* 54/1985, s. 161–172.

¹⁶³ F. SCHAFFER, *Die Geschichte der luzernischen Territorialpolitik bis 1500*, *Geschichtsfreund* 95–96/1940–1941, s. 119–263; H. SCHOPPEMEYER, *Probleme der zentralörtlichen Bedeutung Paderborn im Spätmittelalter*, in: *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, hrsg. von E. Meynen, Köln–Wien 1979, s. 112; J. KÜMMELL, *Bäuerliche Gesellschaft und städtische Herrschaft im Spätmittelalter (Zum Verhältnis von Stadt und Land im Fall Basel/Waldenburg 1300–1535)*, Konstanz 1984, s. 176.

¹⁶⁴ E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500*, s. 238–239.

¹⁶⁵ Jedinou speciální práci věnovanou této problematice představuje H. J. DOMSTA, *Die Kölner Ausbürger. Untersuchungen zur Politik und Verfassung der Stadt Köln von der Mitte des 13. bis zur Mitte des*

Středověké město hrálo uvnitř agrárního prostředí centrální funkci, která se prosazovala v ekonomických a obchodních vztazích město – venkov.¹⁶⁷ V okolí každého města se během desetiletí vytvářely poměrně stabilní obchodní zóny, které představovaly tzv. vlivové prostředí města.¹⁶⁸ Zóna každodenního trhu odpovídala bezprostřednímu agrárnímu zázemí města. Významnější vlivová zóna, která odrážela velikost týdenních,

16. Jahrhunderts, Bonn 1973. V Kolíně nad Rýnem byli „Ausbürger“ většinou šlechtici, kteří byli sice uváděni jako měšťané (s. 122–124), avšak mezi nově evidovanými novoměšťany vedeni nebyli, a tudíž neplatili ani poplatek za přijetí městského práva (s. 55–58). V Říši se ale město od města tento právní institut lišil, stejně jako se lišily sociální vrstvy, které ho využívaly. Vedle šlechty to byli v některých případech i sedláci – srov. D. DENECKE, *Beziehungen zwischen Stadt und Land*, s. 193; U. PORTMANN, *Bürgerschaft im mittelalterlichen Freiburg*, s. 70–71, 81–82.

¹⁶⁶ F. DE CAPITANI, *Adel, Bürger und Zünfte im Bern des 15. Jahrhunderts*, s. 32–45; K. SCHULZ, *Stadtadel und Bürgertum vornehmlich in oberdeutschen Städten im 15. Jahrhundert*, in: *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Mittelalters*, hrsg. von R. Elze, G. Fasoli, Berlin 1991, s. 161–182; H. KNITTLER, *Die österreichische Stadt im Spätmittelalter. Verfassung und Sozialstruktur. Unter besonderer Berücksichtigung des Problembereiches „Stadtadel und Bürgertum“*, in: *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Mittelalters*, s. 183–205; A. RANFT, *Adel und Stadt im späten Mittelalter. Ihr Verhältnis am Beispiel der Adelsgesellschaften*, in: *Die Kraichgauer Ritterschaft in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von S. RHEIN, Sigmaringen 1993, s. 47–64; H. WEIGL, *Städte und Adel im spätmittelalterlichen Österreich*, in: *Oberdeutsche Städte im Vergleich. Mittelalter und Frühe Neuzeit*, hrsg. von J. Jahn, Sigmaringendorf 1989, s. 74–100. Pro české prostředí srov. J. ČECHURA, *Městská šlechta – součást pražského patriciátu. K otázce kontinuity pražského patriciátu 14.–16. století*, *Documenta Pragensia* 9–1/1991, s. 57–76; R. NOVÝ, *Šlechtická rezidence v předhusitské Praze*, *Documenta Pragensia* 9–1/1991, s. 7–24. I přes pozoruhodný rozbor pražské situace (dlouhodobého vývoje zakupování šlechty ve městě) je Nového interpretace nepřesná. Nový se domnívá, že „šlechtická rezidence v pražských městech byla v předhusitském období zcela výjimečným jevem, který neměl jinde – mimo Brno – obdoby“. Ve skutečnosti se ale šlechtické rezidence, tzn. městské domy v rukou šlechty, nacházely i v jiných královských městech. Na základě stříbrského materiálu je například zřejmé, že se zde jako berní poplatník vyskytoval Sezema z Lomu – k němu K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte Deutschen im Böhmen* 51/1912, s. 180 – a Otík z Krásného Údolí. Prostřednictvím berního materiálu však často nedovedeme rozlišit, zda přistěhovalc pocházel z venkovského prostředí, či zda to byl nižší šlechtic ze stejnojmenné lokality. Protože však víme, že v roce 1400 již sídlil na tvrzi Zadub ležící 14 km od Stříbra, nepochybně se jednalo o šlechtice, který po určitou dobu bydlel ve Stříbrě a trpěl s městem – srov. KSN II, f. 108v: „Michael filius Martini Schybal iam habens annos discretionis obligavit per Otycone de Sontal residentis in Zadub Symoni iudeo conthorali sue et pueris suis domum suam sitam inter domos Stephani Radnyk et Johannis Palczek.“ Své domy, rezidence, měli v Českém Krumlově i rožmberští úředníci z řad nižší šlechty, kteří zastávali vysoké posty ve službách Oldřicha z Rožmberka a jeho synů – k tomu srov. dochované českokrumlovské berní rejstříky z přelomu 50. a 60. let 15. století. Obdobně nepřesná je i Nového interpretace středoevropského vývoje. Již ve 14. století se totiž v řadě oblastí setkáváme s pobytem šlechticů ve městech, kteří si zde zakládali vlastní „společnosti“.

¹⁶⁷ R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 692–742.

¹⁶⁸ M. MITTERAUER, *Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe*, *Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 58/1971, s. 433–467; F. IRSIGLER, *Stadt und Umland in der historischen Forschung. Theorien und Konzepte*, in: *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft. Stadt-Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich vom 14. bis 19. Jahrhundert*, Trier 1983, s. 13–38; H. SAMSONOWICZ, *Beziehungen zwischen den polnischen Kleinstädten und ihrem Hinterland im 15. Jahrhundert*, in: *Gewerbliche Produktion und Stadt-Land-Beziehungen*, hrsg. von K. Fritze, Weimar 1979, s. 119–126; H. DIEDERIKS, *Die Beziehungen zwischen Stadt und Land in den nördlichen Niederlanden am Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit*, in: *Gewerbliche Produktion und Stadt-Land-Beziehungen*, s. 144–154. K obchodním a tržním okruhům některých českých měst naposledy F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 362–365, kde shrnuta literatura. Pro Moravu J. DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, s. 220–237.

popřípadě výročních trhů, se shodovala s prostředím nejintenzivnějších ekonomických vztahů, do nichž spadala i okolní města a městečka. Pouze u významných, demograficky středních a především velkých měst existovala i třetí, teritoriálně striktně nevymezená zóna, která se shodovala s horizontem obchodu i dálkového přistěhovalectví.

Poválečný srovnávací výzkum, který vychází především z analytických studií Hektora Ammanna,¹⁶⁹ prokázal, že mezi obchodními a přistěhovaleckými zónami existovala vnitřní souvislost. Proměna hospodářské centrality výrazně ovlivňovala i pokles či naopak nárůst intenzity přistěhovalectví z jednotlivých regionů v okolí města.¹⁷⁰

Ekonomické aspekty vztahů město – venkov se však neprosazovaly pouze v obchodě. Výrazem těchto vztahů bylo i rozšíření městských mincí, měr, vah či technologických inovací v řemeslné výrobě.¹⁷¹ Již několikrát zmiňovaný František Graus nastínil i další aspekt vztahů město – venkov, který označil v duchu svého uvažování jako krizový.¹⁷² Vesnické elity mohly podle jeho názoru profitovat na hospodářsky krizovém vývoji města, kdežto spodní vrstvy mohly být touto krizí negativně zasaženy. Krize městské ekonomiky tak fakticky vedla – či mohla vést – k sociální polarizaci na venkově.¹⁷³ Tato Grausova teze je nepochybně velmi důležitá a podnětná pro poznání fungování hospodářských vztahů mezi městem a venkovem, avšak její analytické postižení v pramenech je velmi obtížné.

Pro studium migrací hrají nejdůležitější úlohu demografické aspekty sociální koexistence měst a venkova. Pozdně středověká města, v nichž povětšinou panoval odlišný demografický režim než na venkově,¹⁷⁴ by bez venkovského přistěhovalectví populačně nejen dlouhodobě stagnovala, ale patrně i upadala. Výzkumy vlivu vrchnostenských vztahů v přistěhovaleckém horizontu města na městskou imigraci, vztahů mezi vystěhovalectvím a demografickou stagnací, depopulací či dokonce pustnutím venkova jsou ale teprve v počátcích.¹⁷⁵ Analytickému zpracování většinou stojí v cestě nedostatky odpovídajících pramenů, které by umožňovaly srovnávací studium demografických a sociálních aspektů zároveň.

¹⁶⁹ H. AMMANN, *Die Bevölkerung von Land und Stadt Basel am Ausgang des Mittelalters*, Basler Zeitschrift für Geschichte 49/1959, s. 25–52; TÝŽ, *Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter*, Thayngen 1949; TÝŽ, *Untersuchungen über die Wirtschaftsstellung Zürichs im ausgehenden Mittelalter*, Zeitschrift für Schweizerische Geschichte 29/1949, s. 306–356, 530–567; TÝŽ, *Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen*, Berichten zur deutschen Landeskunde 31/1963, s. 284–316.

¹⁷⁰ H. DITT, *Bevölkerungseinzug und Raumbeziehungen*, s. 35–36; R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 722–742.

¹⁷¹ F. IRSIGLER, *Stadt und Umland*, s. 13–38.

¹⁷² K pojmání krize v myšlení Františka Grause M. NODL, *František Graus – Proměny pojetí krize pozdního středověku*, s. 99–118.

¹⁷³ F. GRAUS, *Tendenzen der Stadt-Land Beziehungen im ausgehenden Mittelalter*, in: Freiburg. Die Stadt und ihr Territorium, hrsg. von G. Gaudard, Fribourg 1981, s. 26–41.

¹⁷⁴ Nejdůležitější rozdíly mezi městem a venkovem existovaly ve velikosti a struktuře rodiny, v porodnosti, věku při uzavírání sňatku a v podílu mezi mužskou a ženskou populací. K tomu srov. F. BUOMBERGER, *Bevölkerungs- und Vermögensstatistik in der Stadt und Landschaft Freiburg (im Üechtland) um die Mitte des 15. Jahrhunderts*, Freiburger Geschichtsblätter 6–7/1900, s. 103–109; TH. SCHULER, *Familien im Mittelalter*, in: Die Familie in der Geschichte, hrsg. von H. Reif, Göttingen 1982, s. 53–60; R. C. HEAD, *Haushalt und Familie in Landschaft und Stadt Zürich, nach Steurbüchern des 15. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 40/1992, s. 113–132.

¹⁷⁵ K.-H. SPIEB, *Zur Landflucht im Mittelalter*, s. 163–164; R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 714–721.

Takovéto omezení samozřejmě platí i pro prostředí českých královských a moravských markraběcích měst, i když Jiří Doležel svými výzkumy nedávno prokázal, že především pro hospodářské vztahy mezi městem a venkovem existují i v našem prostředí doposud netušené možnosti.¹⁷⁶ Vztahy město – venkov nazírané prizmatem přistěhovalectví se ekonomických otázek dotýkají pouze v okrajové míře, i když i ony samozřejmě mohou osvětlit intenzitu hospodářských vztahů mezi jednotlivými lokalitami v určitém regionu.

Vedle kvantitativní analýzy intenzity migrace představuje druhé základní kritérium pro posouzení celkového charakteru městského přistěhovalectví stanovení tzv. přistěhovaleckého horizontu. Obdobně jako v jiných městech jsme i v západočeském Stříbře při jeho vymezení závislí na možném určení míst původu přistěhovalců. Protože však většina českých středověkých městeček a vesnic neměla ustálenou ani fonetickou, ani grafickou podobu svého jména, je lokalizace velkého množství míst původu – jak jsme se již zmínili – poněkud problematická. Vedle jednoznačně identifikovatelných lokalit městského typu se ve stříbrských berních knihách vyskytuje kolem 30 % neidentifikovatelných míst.

Nelokalizovatelná místa původu můžeme rozdělit na dva typy. První z nich představují lokality, které nelze s žádnou historickou sídelní jednotkou ztotožnit. V našem případě se jedná pouze o tři pravděpodobně vesnické lokality, z nichž se přistěhovalo pět berních poplatníků: *de Froleich*, *de Lupis*, *de Slocecz*.¹⁷⁷ Jejich celkový podíl v populaci stříbrských přistěhovalců je však zanedbatelný.

Druhou skupinu míst původu tvoří nejednoznačně lokalizovatelné sídelní jednotky vesnického typu, jejichž jméno se ve 14. a 15. století v horizontu vzdáleném padesát kilometrů od Stříbra, tedy ve vzdálenosti, kterou překračovali stříbrští přistěhovalci jen ojedinele, vyskytovala vícekrát.¹⁷⁸ Podíl těchto lokalit na celkovém počtu míst původu je

¹⁷⁶ J. DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, s. 220–237.

¹⁷⁷ U *de Lupis* se mohlo jednat i o les a mlýn zvaný Peklo, který se nacházel v okolí Stříbra – srov. G. SCHMIDT, *Verschundene Dörfer der Umgebung von Mieß*, in: Festschrift des Staatsgymnasiums in Mies 1870–1920, Mieß 1920, s. 112; TÝŽ, *Mießes Dörfer*, s. 55. Pouze v případě jediného poplatníka – *Petrus de medio molendino Lupis* – však bylo uvedeno, že pocházel z mlýna. Všichni tři poplatníci, uvedení jako *de Lupis*, byli jako berní poplatníci evidováni na počátku 80. let (již zmíněný *Petrus de Lupis*, *Vitus de Lupis* a *Pesco de Lupis*, jenž je zachycen i v první knize soudnictví nesporného v roce 1380 – KSN I, f. 86v). Poté se již nikdo v berní osnově s takovýmto označením nevyskytuje, což poněkud komplikuje jednoznačné přiřazení *de Lupis* právě k tomuto mlýnu či lesu a nechává otevřenou i lokalizaci do jiných míst (Vlkýš apod.) Z tohoto důvodu pracuji se všemi třemi poplatníky s uvedeným přídomkem *de Lupis* jako s neidentifikovatelnými a podotýkám, že všichni jsou poplatníky neintegrovatelnými, či poplatníky, u nichž integraci nemůžeme sledovat. Karl Beer se naopak hypoteticky domníval, že *de Lupis* by bylo možné lokalizovat jako Lippen, Lipno, jež bylo v roce 1379 šlechtickým majetkem – K. BEER, *Ein Alt-Mießes Kulturbild*, in: Festschrift des Staatsgymnasiums in Mies 1870–1920, s. 45. Tuto možnost však nepovažuji za pravděpodobnou. K lokalizaci míst původu jsem použil standardní práci A. PROFOUSE, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl 1–5, Praha 1947–1957. Spolu s nimi i V. V. KREMER, *Zaniklé osady bývalého klášterství kladrubského*, Sborník okresního musea v Tachově 10/1974, s. 7–11; P. ROŽMBERSKÝ, J. JANOUŠKOVEC, *Zaniklé středověké osady bývalého soudního Okresu Stříbro*, Sborník okresního musea v Tachově 15/1982, s. 16–42.

¹⁷⁸ Za nejednoznačně lokalizovatelná místa původu považuji Vlkýš, Štipoklasy, Všeruby, Radějovice (Radimovice), Otín, Lom (Lomy), Horní Kozolupy (Kozolupy), Zadní Chodov (Chodov), Ostrov, Lažany (Lišína), Lhota, Hradiště, Milíkov, Nová Ves, Racov (Račín), Dolní Viska, Sedlec, Výškovice (Výškov, Vitovice), Ujezd, Kejšovice (Kyšice). Samostatný problém představuje určení místa původu u poplatníků, kteří jsou vedeni s místem původu „Branav, Branaver, Brany, Braniov, Branov“. Nabízí

Tabulka č. 3: Přistěhovecký horizont – minimální

	1380–1392	1402–1419	1380–1419
1–10 km	36 (18) 33.3 %	29 (8) 37.2%	73 (18) 35.8%
11–20 km	31 (7) 28.7 %	14 (3) 17.9%	48 (7) 23.5%
21–30 km	32 (10) 29.6 %	27 (5) 34.6%	64 (10) 31.4%
31–40 km	2 (0) 1.9 %	3 (0) 3.9%	5 (0) 2.5%
přes 40 km	7 (4) 6.5 %	5 (2) 6.4%	14 (4) 6.8%
Celkem	108 (39)	78 (18)	204 (39)

Vysvětlivky: V závorce jsou uvedeni přistěhovanci před rokem 1380 a mezi léty 1392–1402. V celkové analýze let 1380–1419 jsou v závorce uvedeni přistěhovanci před rokem 1380. Procentuální výpočty se vztahují na poplatníky před závorkou. V souboru samozřejmě chybějí všichni přistěhovanci, jejichž místo původu není možné vůbec lokalizovat.

Tabulka č. 4: Přistěhovecký horizont – maximální

	1380–1392	1402–1419	1380–1419
1–10 km	22 (7) 20.4 %	26 (5) 33.3%	53 (7) 26.0%
11–20 km	29 (11) 26.9%	15 (1) 19.3%	45 (11) 22.0%
21–30 km	42 (13) 38.9%	26 (7) 33.3%	75 (13) 36.8%
31–40 km	6 (4) 5.5%	5 (1) 6.4%	12 (4) 5.9%
přes 40 km	9 (4) 8.3%	6 (4) 7.7%	19 (4) 9.3%
Celkem	108 (39)	78 (18)	204 (39)

Vysvětlivky: V závorce jsou uvedeni přistěhovanci před rokem 1380 a mezi léty 1392–1402. V celkové analýze let 1380–1419 jsou v závorce uvedeni přistěhovanci před rokem 1380. Procentuální výpočty se vztahují na poplatníky před závorkou. V souboru samozřejmě chybějí všichni přistěhovanci, jejichž místo původu není možné vůbec lokalizovat.

poměrně vysoký (25%). Podobný podíl vykazuje i poměr přistěhoveckých z nejednoznačně identifikovatelných lokalit vůči přistěhoveckým jako celku: přibližně šedesát z téměř dvou set padesáti osob.

se zde dvojnásobná lokalizace. E. Schwarz považoval některé z těchto osob za německé přistěhovance z hornofalckého Bärnau, vzdáleného od Stříbra přibližně čtyřicet kilometrů. V některých případech, výslovně *Voislaus de Braniov* a patrně i *Jan Sternada de Branav*, můžeme ale téměř jednoznačně předpokládat, že místem jejich původu byl Vranov, vzdálený od Stříbra čtyři kilometry, popřípadě i jiné lokality tohoto jména v horizontu do padesáti kilometrů. Podobně komplikovaná je i lokalizace *de Troppau*. Podle mého soudu není místem původu *Niklase de Troppau* Opava, nýbrž spíše dnes zaniklý Doupov, v pramenech 14. století vedený jako *Toppau*, popřípadě i *Tuppau*. Sporné je i určení místa původu tří poplatníků, kteří se do Stříbra přistěhovali *de Luticz*. Nabízejí se nám dvě varinaty: buď se mohlo jednat o rýzmberské, později elstenberské městečko Žlutice, nebo o vesnici kláštera Chotěšov zvanou Litice, v pramenech vedenou i jako *Luticz*.

S problémem dvojí lokalizace se samozřejmě potýkají všechny výzkumy středověké migrace. Pokud bychom akceptovali nejbližší možnou lokalizaci každého místa, mohlo by dojít k výraznému snížení teritoriálního rozsahu přistěhovaleckého horizontu. Naopak při akceptování nejvzdálenější možné lokalizace ztratí přistěhovalectví z bezprostředního agrárního zázemí města svůj jinak dominantní charakter. V žádném případě však nemůžeme zpracování nelokalizovatelných sídleních jednotek odmítnout, protože soubor, založený pouze na jednoznačně identifikovatelných lokalitách, by mohl být velmi nereprezentativní. Z metodického hlediska proto považují na účelné hovořit o tzv. minimálním a maximálním přistěhovaleckém horizontu.¹⁷⁹

Oba typy stříbrského přistěhovaleckého horizontu zachycují prakticky shodné migrační tendence. Absolutní většina všech přistěhovalců přicházela do Stříbra z bezprostředního okolí města. Procentuální rozdíly mezi maximálním a minimálním horizontem jsou téměř zanedbatelné. Rozdíly můžeme vysledovat pouze v intenzitě přistěhovalectví z agrárního zázemí města, tedy ze vzdálenosti maximálně deseti kilometrů. Jestliže u minimálního horizontu činil počet přistěhovalců z tohoto prostředí asi třetinu všech osob, potom u horizontu maximálního poklesl na jednu čtvrtinu. Tento pokles se pak zákonitě odráží v nárůstu přistěhovalců z teritoria vzdáleného od Stříbra dvacet až padesát kilometrů.

K výraznější proměně teritoriálního rozsahu přistěhovaleckého horizontu v letech 1380–1392 a 1402–1419, kdy byla intenzita přistěhovalectví z kvantitativního hlediska – jak víme – diametrálně odlišná, nedošlo. I přes téměř poloviční pokles přistěhovalectví v prvním dvacetiletí 15. století si i nadále udržely převahu osoby přicházející do města z jeho bezprostředního okolí. Tato skutečnost je po mém soudu dosti překvapivá, protože ve sledovaném období došlo nejen k poklesu přistěhovalectví, ale dokonce i k jeho strukturální proměně z hlediska sociální kategorie míst původu. Jak si ukážeme později, pokles přistěhovalectví v prvním dvacetiletí 15. století byl způsoben především poklesem intenzity přistěhovalectví z venkova. I přes tuto skutečnost ale nedošlo k úbytku, nýbrž naopak k mírnému vzestupu přistěhovalectví z agrárního zázemí města. Naopak i přes nárůst přistěhovalectví z královských měst migrace ze vzdálenějších míst (přes třicet kilometrů) nevzrostla.

Jedním z limitujících faktorů imigrace bylo přistěhovalectví ze sousedních královských měst. Protože nemáme k dispozici analýzy přistěhovalectví do žádného královského města v okolí Stříbra (Plzeň, Klatovy, Tachov, Domažlice),¹⁸⁰ přímý vliv těchto měst na dobový a strukturální vývoj stříbrské situace nedokážeme ani odhadnout. Podobně nejsme s to určit, které ze západočeských královských měst mělo z hlediska přistěhovalectví charakter centrálního místa. Pouze hypoteticky můžeme předpokládat, že takovouto roli sehrávala na přelomu 14. a 15. století Plzeň.¹⁸¹

¹⁷⁹ Použití pojmu „maximální horizont“, který předpokládá radius přistěhovalectví v maximální vzdálenosti padesáti kilometrů od Stříbra, považují v daném případě za zcela oprávněné, neboť při dvojí lokalizaci pracují pouze s vesnickým typem lokalit, jejichž přistěhovalecký horizont byl, jak se ukazuje, principiálně menší než přistěhovalecký horizont lokalit městského typu. Samostatná analýza městských lokalit pak jasně prokázala, že i mezi nimi zcela jasně převažovala města, vzdálená od Stříbra ne více než padesát kilometrů.

¹⁸⁰ Jediné, o co se můžeme opírat, jsou metodicky problematické analýzy přistěhovaleckých horizontů jednotlivých královských i poddanských měst, které v kartografické podobě zveřejnil E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte der Sudetenländer*, díl 1: *Böhmen*, München 1965.

¹⁸¹ K Plzni naposledy detailně J. BĚLOHLÁVKOVÁ, *Nejstarší dochovaná plzeňská městská kniha soud-*

I bez opory v pramenech ale můžeme vzájemné ovlivňování přistěhovalectví mezi jednotlivými královskými městy předpokládat, neboť většina z těchto měst ležela velmi blízko Stříbra: Tachov i Plzeň, obě města vzdálená vzdušnou čarou asi pětadvacet kilometrů, dokonce spadala do oblasti nejintenzivnějšího stříbrského přistěhovalectví. Vydeme-li z celkem reálné úvahy, že všechna západočeská královská města vykazovala obdobný přistěhovalecký horizont, potom na vývoj stříbrského přistěhovalectví měly vliv spádové oblasti všech uvedených královských měst. Protože však detailně neznáme ekonomický či sociální vývoj královských měst nacházejících se v bezprostředním okolí Stříbra, nedokážeme určit, jak se města navzájem ovlivňovala a zda měla situace v Plzni, Tachově či Domažlicích nějaký bezprostřední vliv na pokles přistěhovalectví do Stříbra na počátku 15. století.¹⁸²

Kartografické zpracování míst původu stříbrských přistěhovalců by bylo možné provést pouze pro jednoznačně lokalizovatelné sídlení jednotky, a proto jsme na něj rezignovali. Teritoriální rozložení přistěhovalectví je v tomto případě poněkud zavádějící, neboť do něj nemůžeme zahrnout 20 % „neurčitelných“ lokalit. I tak je ale zřejmé, že nejvíce přistěhovalců přicházelo do Stříbra ze severu, severozápadu a západu. Nižší intenzita přistěhovalectví z jižního a jihozápadního směru byla pravděpodobně ovlivněna jak jednoznačně nelokalizovatelnými vesnicemi, tak výše dotčeným „omezováním“ přistěhovalectví z území, které patřilo buď kladrubskému, nebo chotěšovskému klášteru. Prokazatelně nejnižší intenzitu měla migrace z východu. Stříbrskému přistěhovalectví zde patrně velmi výrazně konkurovala spádová oblast ekonomicky významnější a co do počtu obyvatelstva větší Plzeň.

Klasickou metodu studia městského přistěhovalectví představuje analýza sociální kategorie sídelních jednotek, z nichž přistěhovalci do svého nového působiště přicházeli. Dosavadní výzkumy prokázaly, že podíl venkovských a městských lokalit mezi místy původu byl závislý na teritoriálním rozsahu přistěhovalectví.¹⁸³ V případě malých, hospodářsky nepřilíh rozvinutých měst převažovalo přistěhovalectví z venkova.¹⁸⁴ Na-

ni z let 1407–1411, Sborník archivních prací 39/1989, s. 121–195, která vysledovala mezi osobami, které se v této soudní knize vyskytují, i osoby pocházející či usazené ve Stříbrě.

¹⁸² K regionu srov. například Z. HOJDA, J. PEŠEK, *Osídlení a feudální rozdrobenost Plzeňského kraje (na základě berního rejstříku z roku 1379)*, s. 103–163; J. ČECHURA, *Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce*, s. 10–23. Dále srov. příspěvky J. ČECHURY, *Dějiny Plzeňska*, s. 37–55; M. HAUSEROVÉ, *Urbanismus*, s. 138–172; *Městský obytný dům*, s. 222–249; V. RAZÍMA, *Městské opevnění*, s. 173–221, vše v katalogu *Gotika v západních Čechách*, (ed.) J. FAJT, díl 1, Praha 1995. Nepřilíh přínosné jsou naopak *Dějiny západních Čech*, díl 1: *Od pravěku do poloviny 18. století*, (ed.) J. KUMPERA, Plzeň 2004, pro námi sledované období schematická a z hlediska sociálních dějin přímo naivní kapitola J. KUMPERY, *Západní Čechy ve 14. a počátkem 15. století*, s. 78–99.

¹⁸³ H. DITT, *Bevölkerungseinzug und Raumbziehungen*, s. 76, předpokládá, že velikost a strukturální podoba přistěhovaleckého horizontu závisí na třech faktorech: a) velikosti města; b) přírodním charakteru městského okolí; c) teritoriální a hospodářské situaci města. Metodicky pozoruhodná je práce N. BECKERA, *Das Land am unteren Niederrhein*, s. 99–115, který studoval přistěhovalectví do Weselu na základě dvou soupisů: majitelů domů z roku 1319/1320 a novoměšťanů v let 1308–1319. Knihy přijímání za měšťany vykazaly větší intenzitu „blízké“ migrace do deseti kilometrů (70 % všech přistěhovalců z venkova), naopak z majitelů domů pocházelo ze stejného horizontu pouze 40 % vesnických přistěhovalců. Tuto skutečnost autor interpretuje jako větší zastoupení chudšího obyvatelstva v knihách přijímání za měšťany než v soupisu majitelů domů.

¹⁸⁴ Např. S. JÄGGI, *Die Herrschaft Montagny*, s. 274, analyzuje malé městečko s asi 130 domácnostmi, kde na začátku 14. století jednoznačně převažovalo venkovské přistěhovalectví z horizontu do deseti kilometrů. Maximální horizont zde činil padesát kilometrů.

Tabulka č. 5: Přistěhovalectví podle sociální stratifikace míst původu

	1380–1392	1402–1419	1380–1419
Města	42 (14) 38.5%	41 (5) 51.2%	88 (14) 42.5%
Vesnice	67 (27) 61.5%	39 (13) 48.8%	119 (27) 57.5%

Vysvětlivky: V závorce jsou uvedeni přistěhovalci před rokem 1380 a mezi léty 1392–1402. V celkové analýze let 1380–1419 jsou v závorce uvedeni přistěhovalci před rokem 1380. Procentuální výpočty se vztahují na poplatníky před závorkou.

opak u velkých západoevropských měst, jejichž přistěhovalecký horizont přesahoval sto kilometrů, mělo přistěhovalectví výrazně městský charakter.¹⁸⁵ Protože však tato města, která se většinou ve 13. a 14. století dynamicky rozvíjela, přitahovala široké vrstvy agrárního obyvatelstva z městského okolí, hrálo i zde vesnické přistěhovalectví velmi důležitou úlohu.¹⁸⁶

Většina badatelů studovala tento jev čistě „statisticky“. Výsledkem kvantitativního popisu je proto v mnoha studiích konstatování celkové převahy městského či naopak vesnického migračního trendu.¹⁸⁷ Doposud téměř nepoznány naopak zůstávají veškeré sociální a ekonomické aspekty těchto dvou specifických typů přistěhovalectví. Knihy přijímání za měšťany, z jejichž výpovědí studium sociální stratifikace míst původu přistěhovalců ve většině výzkumů vychází, nám však samy o sobě neumožňují dosavadní rámec bádání překročit. Naopak, jak jsem se pokusil ukázat již při studiu majetkové struktury stříbrských přistěhovalců, představují berní knihy či berní rejstříky z hlediska vesnického i městského přistěhovaleckého subsystému více než alternativní pramen, resp. pramen, který nahlíží daný problém z jiného úhlu a zachycuje sociálně odlišný typ migrace.

Srovnání městského a venkovského přistěhovalectví je z obecného hlediska ovlivněno stupněm rozvoje osídlení městského typu (urbanizace) v určitém regionu.¹⁸⁸ V předhusitských Čechách existovalo na začátku 15. století osmatřicet královských měst.¹⁸⁹ Naopak na Moravě byl počet markaběcích měst výrazně nižší: pouze dvanáct.¹⁹⁰ Vcelku

¹⁸⁵ H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 147, pro středně velká města (do 10 000 obyvatel) tvořili městští přistěhovalci asi 41–45 % všech imigrantů; K. FRITZE, *Bürger und Bauern*, s. 20, pro Stralsund a Lübeck, kde přistěhovalectví z měst tvořilo ve 14. století asi dvě třetiny všech nově přijatých plnoprávných měšťanů.

¹⁸⁶ H. AMMANN, *Vom Lebensraum*, s. 284–314, zde detailní kartografické rozborů.

¹⁸⁷ V řadě aspektů ale literatura akceptuje strukturální proměnu přistěhovalectví z hlediska vztahu město – venkov. Pregnantně to ukázal H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 146–150.

¹⁸⁸ Pro Říši bez Nizozemska se počítá se 4 000 městy, z nichž přes 2 000 obyvatel mělo více než dvě stě měst: H. AMMANN, *Wie gross war die mittelalterliche Stadt?*, *Studium Generale* 9/1956, s. 503–506. Ammann dokonce pro pozdní středověk mluví o „Überstädterung“.

¹⁸⁹ F. HOFFMANN, *K systémové analýze středověkých měst*, *Český časopis historický* 88/1990, s. 265, uvádí 37 královských měst; F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 355, uvádí 38 královských měst, tedy včetně sporného Chomutova.

¹⁹⁰ F. HOFFMANN, *K systémové analýze středověkých měst*, s. 265.

problematické je naopak určování počtu poddanských městeček,¹⁹¹ protože ještě na konci 14. století nebyl právní vývoj těchto lokalit zcela dokončen.¹⁹² Celou řadu míst, uváděných od druhé poloviny 14. století jako *oppidum*, lze ve stejné době najít v jiných pramenech pod označením *villa*.¹⁹³ I přes tyto problémy terminologické povahy ale můžeme tvrdit, že se před vypuknutím husitské revoluce v Čechách a na Moravě nacházelo zhruba pět set poddanských měst a městeček. Protože však prozatím postrádáme srovnávací výzkumy míry urbanizace v západní a střední Evropě, které by důsledně respektovaly strukturální rozdíly mezi jednotlivými typy měst,¹⁹⁴ nelze o intenzitě městského osídlení v Čechách vynášet žádné konečné soudy.¹⁹⁵

V pozdně středověkém Stříbře, které počtem svých obyvatel (1 000 až 1 500 osob)¹⁹⁶ patří do kategorie malých měst,¹⁹⁷ by podle obecného konceptu mělo výrazně převažovat přistěhovalectví z venkova. Kvantitativní analýza míst původu však venkovský charakter stříbrského přistěhovalectví neprokázala. Ve sledovaném období let 1380–1419 tvořili příchozí z venkova asi 57 % všech přistěhovalců. Přihlédneme-li i k osobám, které se ve Stříbře usadily již před rokem 1380, podíl nových berních poplatníků původem z vesnic je obdobný – asi 60 % všech přistěhovalců, přičemž mezi tyto osoby počítáme i ty přistěhovalce, kteří mohli být šlechtického původu (jednoznačně jsme s to určit Sezemu ze Záchlumu, Otika z Krásného Údolí, později ze Zadub, a dále víme i o Henslinovi, synovi Přibyslava z Lomu, který ves Lom prodal právě Sezemovi ze Záchlumu).

¹⁹¹ V literatuře se vyskytují tři údaje, které samy o sobě odrážejí městskou nevyhraněnost některých lokalit: R. NOVÝ, *Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách*, Československý časopis historický 21/1973, s. 73, uvádí pro české prostředí 290 takovýchto lokalit; F. HOFFMANN, *K systémové analýze středověkých měst*, s. 265, uvádí k roku 1400 v Čechách 326 a na Moravě 156 takovýchto lokalit; F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 355, uvádí takovýchto lokalit v Čechách asi 330 a více než 150 na Moravě.

¹⁹² Pregnantně tento problém opět vystihl F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 352–355.

¹⁹³ Z metodického hlediska srov. J. KEJŘ, *Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě*, Právněhistorické studie 28/1987, s. 9–44.

¹⁹⁴ D. STIEVERMANN, *Städtewesen in Südwestfalen*, Stuttgart 1978, s. 56–59.

¹⁹⁵ Srov. analýzu vývoje městské sítě ve Švýcarsku, kde i pokus o srovnání obdobného vývojového trendu v západní Evropě: R. FLÜCHTIGER, *Mittelalterliche Gründungsstädte zwischen Freiburg und Greyz*, Freiburger Geschichtsbllätter 63/1983–1984, s. 1–350. Ve Švýcarsku bylo ve 13. století založeno 152 z dnes známých 197 měst (s. 266–268). Autorova tabulka č. 23 zachycuje počet založených měst v Evropě pro 11.–14. století, podle jednotlivých věků: Švýcarsko 17 – 18 – 152 – 10; Anglie 24 – 67 – 65 – 8; Wales 9 – 20 – 46 – 7; Francie 8 – 16 – 157 – 45. Flüchtigerova práce je pozoruhodná především svým pojetím procesu zanikání měst (s. 269). Nevídí v něm čistě negativní jev, nýbrž spíše fenomén restrukturalizace osídlení – dva typy zániku: 1) totální zánik města; 2) ztráta městských funkcí – restrukturalizace na sídlo vesnického typu. Mezistupněm mezi oběma extrémy je město, které dále přetrvávalo v sousedství. Při studiu touto optikou zanikla ve Švýcarsku asi polovina měst z analyzovaných 197 lokalit: 95 měst zcela, 29 v podobě mezistupně, 46 přeměněno na vesnici. Obdobím nejmasivnějšího zanikání bylo 13. století, kdy jednou ze tří možných forem změnilo svůj charakter 84 měst.

¹⁹⁶ Většinou se uvádí velikost asi 2 000 obyvatel: R. NOVÝ, *Stříbrské vojenství*, s. 421: 1 900 až 2 000 obyvatel. Strážlivější počty předpokládají K. BEER, *Zur älteren Bevölkerungsstatistik Prags und einiger anderer Städte Böhmens*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte Deutschen im Böhmen 58/1920, s. 85: 1700 osob; F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 356: 1 400 osob.

¹⁹⁷ Základní typologické vymezení provedl H. AMMANN, *Wie gross war*, s. 503–506. Podle Ammannovy typologie mají malá města do 2 000 obyvatel, středně velká města mezi 2 000 až 10 000 obyvatel a velká města přes 10 000 obyvatel.

Během námi sledovaného čtyřicetiletého vývoje ale došlo k výrazné proměně poměru mezi venkovským a městským přistěhovalectvím: 80. léta 14. století, kdy bylo přistěhovalectví nejintenzivnější, vykazují i nejvyšší míru migrace z venkova: asi 60 %. V letech 1402–1419, kdy přistěhovalectví radikálně pokleslo, se podíl vesnických přistěhovalců snížil na 50 %. Analýza sociální stratifikace míst původu tak jednoznačně ukazuje, že výrazný pokles intenzity přistěhovalectví na počátku 15. století byl způsoben především poklesem přistěhovalectví venkovského.

Nereprezentativní sonda venkovského přistěhovalectví před rokem 1380, resp. mezi léty 1392–1402, ukazuje, že ve 14. století měla převaha přistěhovalectví z venkova dlouhodobý charakter (srov. tabulku č. 5). K jeho poklesu došlo až na začátku 15. století, což dokazuje i nejnižší podíl osob původem z vesnic za celé sledované období v letech 1410–1419: pouze asi 46 %.

Strukturální proměnu stříbrského přistěhovalectví v prvním dvacetiletí 15. století lze doložit i rozbořem intenzity přistěhovalectví z královských měst. Během let 1380–1419 počet těchto přistěhovalců neustále stoupal, přičemž právě v druhé polovině prvního desetiletí 15. století dosáhl svého vrcholu.¹⁹⁸ Naopak, jak počet lokalit, tak počet přistěhovalců z poddanských městeček ve srovnávaných obdobích klesal.¹⁹⁹

Rozbor stříbrských přistěhovalců z hlediska sociální stratifikace místa jejich původu se na první pohled liší od výsledků bádání z říšského prostředí. Protože však stříbrský výzkum zachycuje jiný typ městské migrace, nemůžeme rozdílné výsledky pouze ryze „statisticky“ srovnávat. K sociálním kořenům těchto rozdílů se ale dostaneme později. Na tomto místě postačí upozornit na možnost „zkreslení“ českých výzkumů klasifikací malých klášterních městeček jako lokalit městského typu. Sídlní jednotky, které měly v jednom teritoriu charakter městečka, mohly být na jiném územním celku vnímány jako tržní místa apod.²⁰⁰ Většina prací o městském a vesnickém přistěhovalectví proto musí být „čtena“ a srovnávána s velkou obezřetností.

Rozbor míst původu stříbrských přistěhovalců jednoznačně ukazuje, že migrační horizont byl omezen na okruh lokalit, vzdálených od Stříbra maximálně padesát kilometrů. Z tohoto hlediska by samozřejmě bylo velmi vhodné konfrontovat ho s okruhem, do něhož sahaly obchodní aktivity stříbrských měšťanů. Protože však pro jejich analýzu postrádáme jakékoli prameny, musíme se omezit na pouhé indicie, jež mohou teritoriální rozsah obchodních transakcí stříbrských měšťanů alespoň rámcově zachytit. V knihách soudnictví nesporného představují takovouto možnost zástavy a věřitelské smlouvy, jež stříbrští měšťané uzavírali s měšťany, šlechtici a možná i vesničany z blízkých i vzdálených lokalit.

Jako vzdálení věřitelé v nich přitom jednoznačně dominují osoby, jež žily v městech

¹⁹⁸ Podíl královských měst byl celkově velmi nízký. Před rokem 1380 sedm přistěhovalců ze šesti měst, mezi léty 1380–1392 čtyři přistěhovalci ze tří měst, před 1402 dva přistěhovalci z jednoho města a 1402–1410 deset přistěhovalců ze šesti měst. Celkově se v letech 1380–1419 do Stříbra přistěhovalo šestnáct přistěhovalců z osmi lokalit.

¹⁹⁹ Výrazně byla mezi místy původu stříbrských přistěhovalců zastoupena poddanská města a městečka. Před rokem 1380 sedm přistěhovalců ze šesti lokalit, v letech 1380–1392 devětáct přistěhovalců ze čtrnácti lokalit, před rokem 1402 tři přistěhovalci ze tří lokalit a v letech 1402–1410 jedenáct přistěhovalců z devíti lokalit. Celkově se v letech 1380–1419 do Stříbra přistěhovalo sedmdesát tři přistěhovalců z devatenácti lokalit typu poddanského města a městečka.

²⁰⁰ Pro české prostředí J. KEJŘ, *Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě*, s. 9–44.

a městečkách, z nichž se do Stříbra přistěhovali noví měšťané a obyvatelé: Cheb,²⁰¹ Bor,²⁰² Tachov,²⁰³ Úterý,²⁰⁴ Klatovy,²⁰⁵ Teplá,²⁰⁶ Planá,²⁰⁷ Plzeň,²⁰⁸ Nová Ves²⁰⁹ a Rokycany.²¹⁰ Mimo doposud zachycený horizont leží pouze Norimberk.²¹¹ Na základě jednotlivých zápisů samozřejmě nejsme s to určit, zda byli věřiteli pouze podnikatelé, či zda byli mezi nimi zastoupeni vzdálení příbuzní či bližší přátelé, žijící nepříliš daleko od Stříbra, kteří se svým blízkým pokoušeli pomoci či se společně s nimi podíleli na námi nijak nepodchytilitelných obchodních či podnikatelských aktivitách. Shoda mezi přistěhovaleckým horizontem a prostředím, odkud pocházeli věřitelé, by tomu mohla alespoň částečně nasvědčovat. Jinou skupinu pak tvořili podnikaví židé z Plzně²¹² či z Tachova,²¹³ kteří patrně disponovali vyšším kapitálem než židé stříbrští.

Jestliže se z kvantitativního hlediska městské a venkovské přistěhovalectví do Stříbra liší, pak z hlediska majetkových poměrů vykazují oba dva typy přistěhovalců pozoruhodnou shodu. Z obou typů sídelních jednotek přicházeli do Stříbra v absolutní většině (90%) příslušníci spodní vrstvy. Zbytek přistěhovalců je početně natolik malý, že na jeho základě není možné shledat nějaké zásadnější rozdíly, a to k nim ještě mohli patřit potenciální šlechtici, kteří si ve městě zakoupili nemovitosti, a popřípadě se do něj dokonce přestěhovali. Charakteristické jsou pouze dvě skutečnosti: z venkova se za celé období nepřistěhovala žádná osoba, jejíž majetek by ji při usazení ve městě zařadil mezi horní majetkovou vrstvu. Ta byla vyhrazena výlučně přistěhovalcům z královských měst. Venkovští přistěhovalci, kteří přináleželi ke střední vrstvě, byli ve srovnání s majetnými městskými přistěhovalci v průměru o téměř 10 kop grošů chudší. Celkově lze z hlediska majetkových poměrů venkovské přistěhovalectví v období 1380–1419 charakterizovat jako stabilní. Na tento trend tedy neměl žádný vliv ani výrazný pokles intenzity vesnického přistěhovalectví na začátku 15. století.

Naopak v případě městských přistěhovalců vývoj stejně stabilním způsobem neprobíhal. V 80. letech 14. století tvořili příslušníci střední vrstvy více než 15 % všech městských přistěhovalců, kdežto v prvním dvacetiletí 15. století se jejich podíl snížil na pouhých 5 %. Majetková potence městských přistěhovalců přitom poklesla ze všech možných hledisek: pokles se výrazně projevil jak v průměrném majetku na jednoho přistěhovalce z městského prostředí z řad spodní vrstvy, tak v jednoznačném nárůstu „nemajetných“ s jednou až dvěma kopami zdaňovaného majetku.

²⁰¹ KSN II, f. 46v; KSN II, f. 160v.

²⁰² KSN I, f. 121v; KSN I, f. 122v.

²⁰³ KSN III, f. 36r; KSN III, f. 42r; KSN III, f. 46v.

²⁰⁴ KSN II, f. 16r. V dalším případě – KSN II, f. 9v – vystupují v roce 1388 jako věřitelé úterský farář Oldřich, jeho bratr Jošt a pan Půta z Gutštejna, jimž zastavil svůj dům stříbrský měšťan Franko za 5 kop grošů.

²⁰⁵ KSN II, f. 22r.

²⁰⁶ KSN II, f. 27v; KSN II, f. 78r; KSN II, f. 79v.

²⁰⁷ KSN I, f. 130r.

²⁰⁸ KSN II, f. 54r; KSN II, f. 62v.

²⁰⁹ KSN II, f. 94v.

²¹⁰ KSN II, f. 176r.

²¹¹ KSN II, f. 40v; KSN III, f. 6r.

²¹² Věřitelem Cunlina, bratra rychtáře Lva, byl v roce 1387 plzeňský žid Berlin – KSN II, f. 3v.

²¹³ Věřitelem Hainlina řečeného Hakel byl tachovský žid Rauhel KSN I, f. 97v.

Tabulka č. 6: Majetková struktura přistěhovačů z venkova

	1380-1392	1402-1419	1380-1419
1- 5 kop	49 (11)	25 (7)	74 (18)
6-10 kop	12 (4)	11 (4)	23 (8)
11-20 kop	4 (7)	2 (0)	6 (7)
21-40 kop	2 (2)	1 (1)	3 (3)
41- kop	0 (3)	0 (1)	0 (4)
Celkem	67 (27)	39 (13)	106 (40)

Vysvětlivky: V závorce jsou uvedeny osoby, které se přistěhovaly před rokem 1380, resp. v letech 1392-1402 a jejichž majetek při prvním uvedení mezi berními poplatníky neznáme.

Tabulka č. 7: Majetková struktura přistěhovačů z měst

	1380-1392	1402-1419	1380-1419
1- 5 kop	31 (7)	35 (3)	66 (10)
6-10 kop	4 (2)	3 (0)	7 (2)
11-20 kop	3 (1)	1 (1)	4 (2)
21-40 kop	2 (2)	2 (1)	4 (3)
41- kop	2 (2)	0 (0)	2 (2)
Celkem	42 (14)	41 (5)	83 (19)

Vysvětlivky: V závorce jsou uvedeny osoby, které se přistěhovaly před rokem 1380, resp. v letech 1392-1402 a jejichž majetek při prvním uvedení mezi berními poplatníky neznáme.

Již při celkovém rozboru majetkových poměrů stříbrských přistěhovačů jsem upozornil, že před rokem 1380 mohlo přistěhovalectví probíhat v poněkud odlišných intencích. Jeho charakteristickým rysem byl vyšší kapitál, který si přistěhovačci do města přinášeli. Tento jev je přitom vysledovatelný pro oba typy přistěhovačů, což je překvapivé především u vesničanů, mezi nimiž se dokonce vyskytli i příslušníci horní vrstvy. Opět však musíme zdůraznit, že se mezi nimi mohli vyskytovat i potenciální šlechtici: zcela jistě Sezema z Lomu, který zdaňoval majetek vyšší než čtyřicet kop grošů, Henslin z Lomu, jenž byl synem bývalého majitele vsi Lom, který zdaňoval majetek ve výši třiceti kop grošů, a Otik z Krásného údolí, který zdaňoval majetek ve výši dvaadvacet kop grošů. Z toho tedy plyne, že absolutní většina přistěhovačů z venkova zdaňovala majetek do dvaceti kop grošů.

U samotné spodní vrstvy přistěhovačů z městských i venkovských lokalit se musíme zastavit poněkud důkladněji, protože rozdíly mezi jejich příslušníky nelze považovat za bezvýznamné. Dokazuje to několik nezávislých sond.

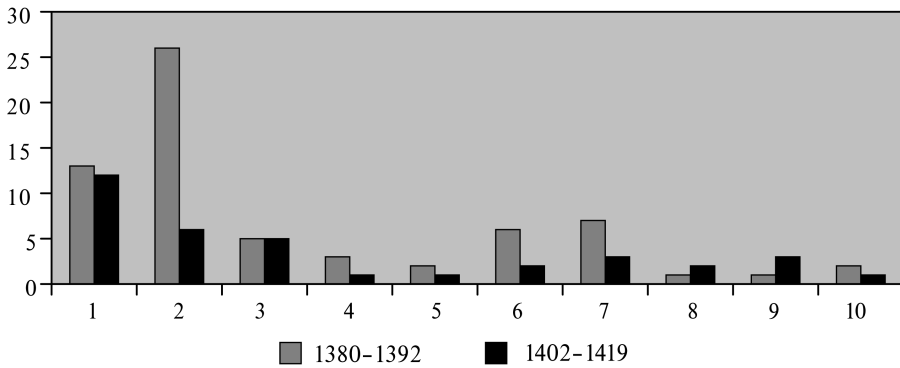
Přistěhovačci z městských lokalit, příslušníci spodní vrstvy, byli ve srovnání s přistěhovačci z venkova relativně chudší. K jejich zchudnutí došlo především v prvním dvacetiletí 15. století, kdy byla intenzita městského přistěhovalectví nejvyšší. K těmto chudým příslušeli jak migranti z poddanských městeček okolních klášterů, tak dřívější

Tabulka č. 8: Průměrný majetek v kopách grošů na jednoho přistěhovance z venkova/města

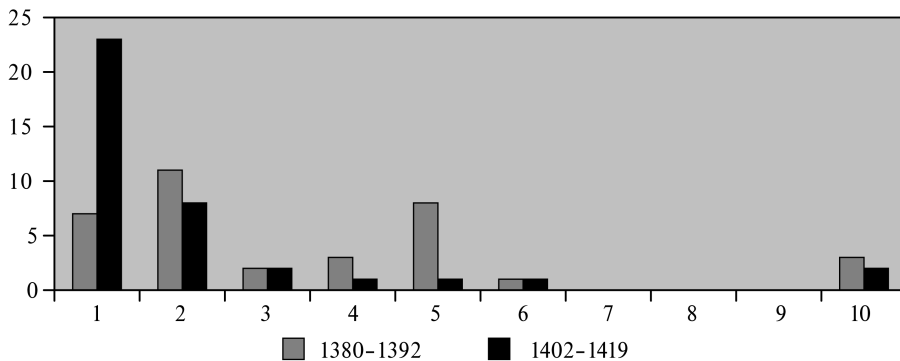
	1380-1392		1402-1419		1380-1419	
1- 5 kop	2.1	2.8	1.9	1.5	2.0	2.1
6-10 kop	7.2	9.0	7.8	8.7	7.5	8.8
1-10 kop	3.1	3.5	3.7	2.1	3.3	2.8
nad 10 kop	13.3 ¹	25.3	16.3	23.7	14.6 ¹	24.8
Celkem	3.7 ¹	7.2	4.7	3.7	4.1 ¹	5.4

Vysvětlivky: Vlevo jsou uvedeni přistěhovanci z venkova, vpravo z měst. Údaje označené inde-
xem ¹ nezahrnují dva šlechtické přistěhovance (Henslina z Lomu a Otika z Krásného Údolí).

Graf 3: Počet přistěhovalců z venkova s majetkem mezi 1-10 kopami grošů

Graf 4: Počet přistěhovalců z měst s majetkem mezi 1-10 kopami grošů

obyvatelé královských měst. Během čtyřicetiletého období 1380–1419, v němž byla intenzita přistěhovalectví z měst stabilní, došlo k tendenciálnímu zchudnutí městských migrantů. Pokud by se podařilo tento jev prokázat i pro další česká města, museli bychom naše znalosti o sociálním vývoji spodní vrstvy v královských předhusitských městech poněkud zrevidovat.²¹⁴ Prozatím ale představuje stříbrský fenomén pouze prostor k možným úvahám.

Komparativní analýza přistěhovalectví z městských a venkovských lokalit se zřetel na majetkové poměry migrantů celkem jednoznačně ukazuje, že vývoj stříbrského přistěhovalectví neprobíhal ve shodě s doposud známým západoevropským konceptem městských migrací. Přistěhovanci z měst totiž tvořili téměř polovinu všech nově se ve Stříbře usazených osob. Západoevropské bádání vcelku jednoznačně předpokládá, že přistěhovanci, kteří přijímali městské právo, příslušeli k majetnějšímu obyvatelstvu. Oproti knihám přijímání za měšťany registruje přistěhovalectví studované prostřednictvím berních pramenů téměř všechny majetkové kategorie přistěhovalců. Teoreticky by tak osoby, které do města přicházely z venkova, měly hrát v berních pramenech rozhodující úlohu, protože v takovémto typu pramene jsou zastoupeny všechny sociální vrstvy a ty nejméně majetné v nich povětšinou jasně dominují. Stříbrská realita byla ale zcela odlišná. Z této omezené sondy samozřejmě nevyplývá, že je nutné celý koncept přistěhovalectví revidovat. Na druhé straně je ale jasné, že i jedno politicky i hospodářsky nepřilíhající město v západních Čechách může díky svým pramenům odrážet mnohem pestřejší sociální vztahy, než jaké známe na základě studia přistěhovalectví prostřednictvím knih přijímání za měšťany.

Sociální svět přistěhovalců

Charakteristickým rysem, který doprovázel středověké měšťany a venkovany na cestě do Stříbra, byla relativní chudoba. Nové životní podmínky ale zároveň dávaly nemajetným přistěhovalcům přinejmenším naději dosavadní nepřízeň osudu alespoň do určité míry zvrátit.

Mezi městským a venkovským stříbrským přistěhovalectvím přes všechny zatím uvedené shody (majetkový potenciál, intenzita) existoval jeden zcela zásadní rozdíl. Přesídlení vesničanů do města vedlo ke změnám způsobu získávání obživy, kultury bydlení, k setkání s novými, pestřejšími podobami učenecké zbožnosti a v neposlední řadě i k setkání s jiným tempem a rytmem plynutí času. Sociální čas, který ve městě panoval, byl se sociálním časem venkova nesrovnatelný.²¹⁵ Ze sedláků se stávali řemeslníci, jejichž den byl rytmizován jinými činiteli než na vesnici, i když i oni se nadále částečně věnovali zemědělské činnosti, jak to nejen ve Stříbře dokládá vlastnictví polí uvnitř města, těsně za hradbami, kolem cest vycházejících z města či v blízkých vesnicích (většinou samozřejmě nevíme, zda měšťané svá pole obhospodařovali sami či zda si

²¹⁴ Problematiku otevřel F. GRAUS, *Městská chudina v době předhusitské*, Praha 1949. Naposledy F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 1, s. 377–392, kde přehled bádání.

²¹⁵ K rozlišení času města a venkova dnes již klasicky J. LE GOFF, *Temps de l'Eglise et temps du marchand*, *Annales E. S. C.* 15/1960, s. 417–433; TÝŽ, *Le temps travail dans la „crise“ du XIVe siècle: du temps médiéval au temps moderne*, *Le Moyen Age* 69/1963, s. 597–613. Obecně pak srov. J. LE GOFF, *Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt am Main 1999.

na práci najímali námezdní síly, popřípadě jim své statky pronajímali za roční úrok).²¹⁶ Světlo a den, déšť a slunce hrály pro řemeslníka, který pracoval i za tmy,²¹⁷ mnohem menší roli než pro zemědělce. Rovněž agrární kalendář, který se svou železnou pravidelností segmentoval vesničanův rok, byl ve městě zatlačen poněkud do pozadí. Jediné, o co se v městském vnímání času mohl přistěhovavší se venkovan opřít, byl církevní kalendář, který v hrubých rysech vcelku důvěrně ovládal a s jehož pomocí byl schopen orientovat se jak v minulosti, tak v budoucnosti.²¹⁸

Městský čas byl ve srovnání s časem venkovana mnohem méně periodický.²¹⁹ Mezi městským a venkovským časem by se sice dala nalézt celá řada styčných bodů, jejichž prazáklad spočíval v týdenním církevním cyklu,²²⁰ avšak oproti venkovu měl městský čas jednu výsadu, a to relativní přesnost.²²¹ Jejím nositelem se stávaly věžní orloje, které s neúprosnou pravidelností odbíjely jednotlivé hodiny. S podobnou vymožeností se přistěhovanci nesetkali jen ve velkých rezidenčních městech. Stejně překvapení je totiž čekalo i ve Stříbře, kde orloj ukrajoval čas měšťanů již před rokem 1380.²²²

Největší rozdíly mezi městským a venkovským časem ale tkvěly v rovině berního

²¹⁶ W. REININGHAUS, *Zur Entstehung der Gesellengilden im Spätmittelalter*, Münster 1980, s. 278–286, 300–310; R. SCHRÖDER, *Zur Arbeitsverfassung des Spätmittelalters. Eine Darstellung mittelalterlichen Arbeitsrechts aus der Zeit nach der großen Pest*, Berlin 1984, s. 142–161; H. BRÄUER, *Herren ihrer Arbeitszeit? Zu Organisation, Intensität und Dauer handwerklicher Arbeit in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Österreichischer Zeitschrift für Geschichte 1/1990, s. 75–95. I mezi vesnickými přistěhovanci se ale vyskytovaly skupiny, pro něž zůstával pracovní den nezměněn, neboť nádeníci, pomocný řemeslnický a služební personál tvořili nejchudší vrstvu jak ve městech, tak na venkově.

²¹⁷ Z české literatury srov. J. MACEK, *Pojem času v jagellonském věku*, in: Pocta Josefu Petráňovi k 60. narozeninám, Praha 1991, s. 140–141; Z. SMETÁNKA, *Legenda o Ostojovi*, Praha 1992, s. 114–128. Z nejnovější literatury je pro vnímání času nejvýznamnější G. DOHRN VON ROSSUM, *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnung*, München–Wien 1992, s vyčerpávajícím přehledem literatury.

²¹⁸ K tomu srov. M. NODL, *Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdně středověkých Čech*, Listy filologické 121/1998, č. 3–4, s. 255–275. Pozoruhodné aspekty způsobu vnímání času laiky přinesli nejnověji E. ESCH, *Zeitalter und Menschenalter. Der Historiker und die Ehrfahrung vergangener Gegenwart*, München 1994; J. FRIED, *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik*, München 2004.

²¹⁹ K širším souvislostem sociálních aspektů tohoto problému U. DIRLMEIER, *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen*, s. 39–66; TÝŽ, *Zum Problem von Versorgung und Verbrauch privater Haushalte im Spätmittelalter*, in: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt, hrsg. von A. Haverkamp, Köln–Wien 1984, s. 257–288; TÝŽ, *Die Ernährung als mögliche Determinante der Bevölkerungsentwicklung*, in: Determinanten der Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter, s. 143–154; TÝŽ, *Lebensmittel- und Versorgungspolitik mittelalterlicher Städte als demographisch relevanter Faktor?*, Saeculum 39/1988, s. 149–153.

²²⁰ I mezi městským a venkovským prostředím existovaly styčné plochy. Pregnantně tuto skutečnost vyjádřil P. MORAW, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung*, Frankfurt am Main–Berlin 1989, s. 131: „Das Leben in Stadt und Land wurde vom Rhythmus der Woche mit dem Höhepunkt des sonntäglichen Kirchganges und vom Rhythmus des Kirchenjahres geprägt.“

²²¹ J. MACEK, *Týden*, Archeologické rozhledy 43/1991, s. 595–597. Ze širšího hlediska srov. J. MATUSZEWSKI, *Ślowiański tydzień*, Łódź 1978.

²²² Berní kniha (1402–1411), rkp. č. 175: „Item Przymde de reformatione orlogii 0,5 sex“ (f. 14r); „Calciatori pro censu sancti Georgii de orlogia 0,5 sex“ (f. 58v); „Calciatori de orlogio circa festum Georgii 0,5 sex“ (f. 99r). Pro migrace specialistů na orloje srov. G. DOHRN VON ROSSUM, *Migration technischer Experten im Spätmittelalter. Das Beispiel der Uhrmacher*, in: Migration in der Feudalgesellschaft, hrsg. von G. Jaritz, A. Müller, s. 292.

a daňového zatížení. Vesničan byl po celý svůj život zvyklý platit své poddanské dávky dvakrát v roce ve striktně stanovených termínech na sv. Jiří a sv. Havla. Pokud se během svého života nepřestěhoval, nebo pokud se ekonomickými transakcemi nezměnila jeho vrchnost, zůstávala výše jeho berních povinností dlouhodobě neměnná. Jestliže se však usadil ve Stříbře, jeho život se od základů změnil. Ve Stříbře totiž neexistovaly ani pevné termíny vybírání berních poplatků,²²³ ani jejich fixně stanovená roční výše.²²⁴ Mezi jednotlivými léty panovaly výrazné rozdíly v berním základu, který poplatník odváděl z jedné kopy majetku. Z hlediska dvou generací pak dokonce v období let 1380–1419 berní zatížení stříbrských měšťanů stoupl o 100 %.²²⁵ Agrárnímu způsobu myšlení, vyjma sedláků, kteří byli poddanými městské vrchnosti,²²⁶ se takový berní systém vskutku zcela vymyká.

Nepravidelnost berního života měla za následek i proměnu hodnot a ekonomiky života venkovského přistěhovalce. Středověký vesničan, který se ve městě usadil, se musel naučit šetřit. Na venkově byl sice rovněž nucen obezřetně hospodařit s úrodou, aby mu vydržela celou zimu až do další sklizně, avšak nejnужnější peněžní hotovost většinou potřeboval jen jednorázově a každoročně ve stejné výši. Stříbrská rada naopak vlivem předpokládaných výdajů, z důvodu finančních požadavků panovníka²²⁷ nebo z nutnosti zajistit větší reprezentaci města²²⁸ vypisovala nové berně pro stříbrské obyvatele několikrát do roka a patrně bez dlouhodobějších úvah a diskusí v rámci obce. Vesnický

²²³ Teoreticky můžeme předpokládat, že berní sbírka se vybírala průběžně několik dní. Datum uvedené v berní knize jako datum vybírání sbírky tak může představovat pouze den zahájení. Na druhé straně ale byla ze stříbrských vesnic berně vybírána v jediný den speciálně pověřeným biřicem, který byl za tuto činnost honorován. Ve vydání z jedné berně se jeho plat vyskytuje vždy pouze jednou.

²²⁴ Tabulkově tyto výkyvy zachytil K. BEER, *Über Losungsbücher und Losungswesen böhmischer Städte im Mittelalter*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31/1915, s. 41–43, s omylem pro léta 1411 a 1412. V roce 1411 byly totiž vybrány pouze tři sbírky, všechny ve výši jednoho groše z kopy majetku. V roce 1412 pak tři sbírky ve výši dva a půl groše, poté jednoho a půl groše a nakonec jednoho groše z kopy majetku.

²²⁵ Srov. M. NODL, *Slušie-li dáti daň ciesařovi, čili neslušie? Berně a úroky ve středověkém Českém království*, s. 5–7. K markantnímu nárůstu zdanění došlo i v Českých Budějovicích. Výše jsem se pokusil ukázat, že podle českobudějovických berních pramenů nárůst berního zatížení možná nevedl k poklesu počtu přistěhovalců. Při nedostatečné evidenci přistěhovalců v českobudějovické berní knize je ale tato interpretace nejednoznačná.

²²⁶ Postavení těchto sedláků si v českém prostředí zaslouží detailní studium. Jeho výjimečnosti si prozatím nikdo nepovšiml a v typologické rovině nebyl mezi nimi a ostatním venkovským obyvatelstvem vytčen rozdíl: J. ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften*, s. 109–129.

²²⁷ Stablní výši berně odváděné z jednotlivých královských měst panovníkovi, kterou dosavadní literatura automaticky předpokládala, správně zpochybnil J. ČECHURA, *Finanční hospodaření Českých Budějovic v letech 1398–1416*, Numismatický sborník 19/1993, s. 33–66, kde i přehled českého bádání. Nový přehled bádání podal M. GOLINSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, díl 1, Wrocław 2000. K této práci srov. moji recenzi v Archeologických rozhledech 53/2001, 659–660.

²²⁸ P. F. KRAMML, *Kaiser Friedrich III. und die Reichsstadt Konstanz (1440–1493)*, Sigmaringen 1985, s. 105–106; I. HLAVÁČEK, *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole*, in: Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag, Graz 1992, s. 309–322. Zajímavým typem reprezentace města jsou obchodní či politické cesty měšťanů z pověření městské rady. Pro české prostředí jedinečně A. KOSTLÁN, B. ZYLINSKÁ, *Geografický horizont venkovského města ve druhé polovině 15. století (k možnostem využití edice lounské knihy počtů)*, Folia historica bohemia 9/1985, s. 427–471. Obecně H. DITT, *Entwicklung und Raumbeziehungen der Stadt Paderborn im 16. und 17. Jahrhundert*, Westfälische Forschungen 1976–1977/28, s. 51–52.

přistěhovalec tak musel mít neustále při sobě hotové peníze, aby mohl požadavky své nové vrchnosti v řádném termínu vyplnit.²²⁹

Naopak s progresivním zvyšováním daní při majetkovém růstu přistěhovalec z venkova patrně víceméně počítal. I život české pozdně středověké vesnice byl totiž naplněn prvkem velké sociální mobility.²³⁰ Pokud si sedlák přikoupil či propachtoval sousední pole, louku nebo několik let neobdělávanou „pustinu“, jeho podnikatelská aktivita se při nejbližším výběrčím termínu odrazila ve výši dávek odváděných vrchnosti.²³¹

Novotou pro agrárně myslícího člověka ale nepochybně bylo zdaňování hotových peněz, s nímž se setkáváme v řadě předhusitských měst.²³² Větší úroda obilí, vyšší přírůstek pro trh pěstovaného dobytka a drůbeže pro sedláka automaticky znamenaly vyšší zisk, nikoli však vyšší daně. Naopak výhodné obchodní transakce, zvýšení výroby a prodejeschopnosti obuvi, ošacení, dřevěného nářadí či hrncířských výrobků, zkrátka všeho, co městské řemeslo ve 14. a 15. století produkovalo, představovalo pro měšťana vedle vyššího zisku i vyšší daně. Městský berní systém se tak v mnohem větší míře podobal dnešku než středověký systém založený na pronájmu půdy za úrok.

Mohli bychom předpokládat, že schopnost přistěhovalců z venkova přizpůsobit se těmto změnám životních podmínek byla omezená. Studium časové a sociální integrace venkovských imigrantů nám ale jasně ukazuje, že nejméně polovina přistěhovalců z venkova se s modernizací ekonomického rázu vyrovnala až překvapivě snadno, a dokonce z nich i profitovala. Tento trend jasně potvrzuje i vysoká platební morálka všech stříbrských přistěhovalců.

Fenomén integrace

Integrace do městské korporace, v níž přistěhovanci hledali nové možnosti své příští existence, představuje jeden z fenoménů, jemuž západoevropská historiografie prozatím nevěnovala příliš velkou pozornost,²³³ s výjimkou nejnovější práce Bruno Kocha.

²²⁹ Na vysokou platební morálku ve Stříbře v letech 1413–1418 upozornil již J. ČECHURA, *Vývoj majetkové diferenciaci ve Stříbře*, s. 36.

²³⁰ Objevně F. ŠMAHEL, *Táborské vesnice na Podblanicku v letech 1420–1452*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 21/1981, s. 171–201.

²³¹ Jediný dynamický pramen pro studium proměn majetkových poměrů předhusitských sedláků, který doposud nebyl vůbec využit, představují každoročně vedené berní rejstříky městských poddanských vesnic ze Stříbra, Českých Budějovic a především z Chebu. Stříbrské prameny v tomto ohledu odrážejí velmi dynamické změny majetkových poměrů vesničanů a stejně tak i jejich častý podíl na trhu s nemovitostmi, především v podobě polností.

²³² Bohatou literaturu zde nemá cenu rozvádět. Pouze ilustrativně bych upozornil na danění příjmů z rent a kupeckého podnikání. Pro německé prostředí srov. například B. KIRCHGÄSSNER, *Währungspolitik, Stadthaushalt und soziale Fragen südwestdeutscher Reichsstädte im Spätmittelalter*, Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte 11/1965, s. 90–127; H. RÜTHING, *Höxter um 1500*, s. 27–28. Pro české prostředí J. MEZNÍK, *K otázce struktury českých měst*, s. 74.

²³³ P. M. LIPBURGER, A. MÜLLER, „*Es soll auch kainer fremder auff genommen werden, sunder man wiss, wer er sey...*“, s. 98, kteří mluví o vysokém integračním potenciálu pozdně středověkých a raně novověkých měst. Na základě výzkumu Radstadtu ale nelze tuto skutečnost potvrdit, protože integraci přistěhovalců zde autoři nijak neprokázali. Uvádějí pouze zcela ojedinělé doklady o členech městské rady. Lipburger a Müller rovněž upozornili na práci Richarda Pergera, která mi bohužel nebyla přístupná, o integraci přistěhovalců mezi příslušníky vídeňské městské rady v letech 1396–1526. Perger dle jejich sdělení identifikoval mezi radními 60 % přistěhovalců. Podle Lipburgera a Müllera ale Perger pracoval

Společně s prosopograficky pojatými analýzami postrádáme i pokusy o metodické vymezení tohoto problému.²³⁴ A přitom právě integrace představuje pro období pozdního středověku celý komplex vzájemně provázaných otázek, jež hrají důležitou úlohu při studiu demografických a ekonomických faktorů vývoje městské společnosti. Moderní sociologické reflexe sociální integrace nám při analýze středověké reality po mém soudu příliš nepomohou, protože vycházejí ze zcela jiných předpokladů a kladou si otázky, na něž středověké prameny nedovedou odpovědět.²³⁵

V „demografické“ rovině můžeme integraci chápat jako začlenění se přistěhovalce do městské populace, vyjádřené délkou pobytu nového měšťana ve městě. Pro každý výzkum by měl být právě tento aspekt výchozím bodem bádání, protože teprve při dostatečně dlouhé časové integraci můžeme odpovídajícím způsobem sledovat další, především sociálně podmíněné otázky.

Protože v dosavadní literatuře nebylo navrženo žádné metodické vymezení jednotlivých stupňů časové integrace, pokusím se jejich kategorizaci navrhnout. Mé vnímání středověké městské společnosti vychází z trojčlenného modelu. Ten má samozřejmě své oprávnění jak z ryze dobového hlediska trojčlenného uspořádání společnosti podle tří stavů, který od 11. století prosazovali křesťanští teologové, tak z hlediska moderního srovnání jednotlivých vrstev městské populace v jejich vzájemných vztazích. V případě časové integrace ale považuji za vhodnější rozšířit jej na model čtyřstupňový, jehož jednotlivé prvky jsou zastoupeny reprezentativně.

Čtyřstupňový model aplikovaný na studium stříbrského přistěhovalectví vychází ze znalostí celkového demografického vývoje města. V analýze populačního vývoje pozdně středověkého Stříbra jsem prostřednictvím tohoto čtyřstupňového modelu sledoval vývoj celé berní populace v období let 1380–1419. Prostřednictvím celé řady odlišně metodicky konstruovaných sond jsem se pokusil doložit, že v pozdně středověkém městě žily dvě základní skupiny osob: „populační jádro“ a „neintegrované obyvatelstvo“.²³⁶

i se zcela spornými údaji o původu, které procentuální podíl přistěhovalců značně zvýšily. Dále srov. F. IRSIGLER, *Die Wirtschaftliche Stellung der Stadt Köln im 14. und 15. Jahrhundert. Strukturanalyse einer spätmittelalterlichen Exportgewerbe- und Fernhandelsstadt*, Wiesbaden 1979, s. 303. Přistěhovalci velmi často v Kolíně nad Rýnem pronikali mezi osoby, které zde ovládaly obchod. Na druhé straně ale byla struktura těchto osob velmi nestabilní, neboť řada jednotlivců rychle upadala mezi malé obchodníky.

²³⁴ E. MASCHKE, *Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands*, s. 374–376; M. KRISSEL, *Die Salzburger Neubürger*, s. 266; K. LORENZEN-SCHMIDT, *Die soziale und Wirtschaftsstruktur schleswig-holsteinischer Landesstädte zwischen 1500 und 1550*, Neumünster 1980, s. 196. Jediným prosopografickým pokusem o postžení časové integrace představuje sledování délky pobytu nových měšťanů – nikoliv pouze přistěhovalců – ve Freiburgu: U. PORTMANN, *Bürgerschaft im Mittelalterlichen Freiburg*, s. 174–175, tabulka č. 55. Vývoj ve Freiburgu však byl ovlivněn morem v roce 1410, který postihl asi 10–20% všech měšťanů. 1416: 100% (505 osob a 171 nových); 1410–1415: 89% (505 osob); 1404–1409: 59% (472 osob); 1398–1403: 52% (314 osob); 1392–1397: 48% (195 osob); 1386–1391: 34% (71 osob); 1380–1385: 24% (49 osob); 1374–1379: 9% (15 osob); před 1374: 8% (7 osob).

²³⁵ Srov. například M. KRAUSS, *Integration und Akkulturation. Eine methodische Annäherung an ein vielschichtiges Phänomen*, in: Migration und Integration. Aufnahme und Eingliederung im historischen Wandel, hrsg. von M. Beer, M. Kintzinger, M. Kraus, Stuttgart 1997, s. 11–25, jenž chápe integraci v souvislosti s emigrací a s následnými pokusy o asimilaci v nové společnosti. Dále srov. J. EHMER, *Migration und Bevölkerung – Zur Kritik eines Erklärungsmodells*, in: Historische Migrationsforschung, Tel Aviv 1998 (Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27/1998), s. 5–30.

²³⁶ K funkčnímu dělení populace na „populační jádro“ a „neintegrované obyvatelstvo“ srov. M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 25–33. Zde podotýkám, že analýza populačního vývoje vycházela pouze z rozboru berních pramenů. Komparaci s knihami soudnictví nesporného by jistě

Protože však celkový demografický vývoj probíhal poměrně lineárním způsobem, není možné tyto dvě skupiny striktně vydělit, neboť ani jedna z nich netvořila zcela homogenní strukturu.

Za nejvyšší stupeň integrace považují tzv. „dlouhodobou integraci“, která odpovídá pobytu ve městě, vyjádřenou placením městské berně po dobu jedné generace, tzn. dvacet let a více.²³⁷ Při překročení tohoto limitu zůstávala většina přistěhovalců ve městě mnohem déle, pravděpodobně až do své smrti. „Střednědobá integrace“ odpovídá pobytu ve městě mezi deseti až dvaceti lety. Příslušníci této kategorie patřili k populačnímu jádru, neboť velkou část svého produktivního života spojili s prostředím jediného města. Rozdíl mezi dlouhodobou a střednědobou integrací tak spočíval, jak si následně ukážeme, především v intenzitě majetkových změn.

Naopak vymezení nejnižší kategorie je mnohem problematictější. Považovat všechny přistěhovalce, kteří žili ve městě po dobu kratší než deset let, za neintegrované, by bylo poněkud nepřesné. Stejně tak ale nemůžeme celou tuto skupinu považovat za osoby integrované krátkodobě, protože jednoroční či dvouroční pobyt přistěhovalce ve městě byl z hlediska vývoje celé městské populace takřka bezvýznamný. Za hranici mezi „neintegrováností“ a „krátkodobou integrací“ jsem proto zvolil pět let, protože pětiletý pobyt ve městě vytvářel dostatečné podmínky pro možnou sociální integraci: získání výučního listu, uzavření sňatku, založení rodiny a u majetnějších nových měšťanů i proniknutí do městské rady. Rovněž celkové populační změny, k nimž ve městě po pěti letech došlo (výzkum demografického vývoje ukázal, že v pětiletých intervalech se populace berních poplatníků změnila v celé jedné třetině),²³⁸ představují skutečný mezník pro život jedinců i města jako takového.

Doposud známé pozdně středověké prameny, s výjimkou torzovitě dochovaných – především v anglickém a francouzském prostředí – matrik, neumožňují odpovídajícím způsobem sledovat v dlouhodobých časových intervalech úmrtnost městského obyvatelstva.²³⁹ Předpokládat, že všichni přistěhovalci, kteří se ve Stříbře usadili na méně než deset let, brzy po svém přistěhování zemřeli, by jistě bylo zavádějící. Většina osob – jak z města, tak z venkova – totiž do měst přicházela v produktivním věku.²⁴⁰ Jejich naděje na dožití tedy byla relativně velmi vysoká: pokud byl nový měšťan stár kolem dvaceti let, jeho naděje na dožití přesahovala dalších dvacet let života.²⁴¹ Budeme-li respektovat

došlo k poopravení jednotlivostí, celkový trend, který se mi podařilo vysledovat, by se však s největší pravděpodobností nezměnil.

²³⁷ TH. SCHULER, *Der Generationsbegriff und die historische Familienforschung*, in: *Die Familie als sozialer und historischer Verband*, hrsg. von P.-J. Schuler, Sigmaringen 1987, s. 23-41; D. HERLIHY, *The Generation in Medieval History*, *Viator* 5/1974, s. 447-464.

²³⁸ M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380-1419*, s. 25-30.

²³⁹ I zde je ale sledování těchto aspektů velmi limitováno – srov. Z. RAZI, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney 1980, s. 34-44, 101-106, 124-130; J. HATCHER, *Plague, Population and the English Economy 1348-1530*, Cambridge 1984, s. 21-26.

²⁴⁰ Tento logický předpoklad nelze samozřejmě na základě středověkého materiálu doložit. Pro pozdější období srov. zajímavý rozbor E. FRANÇOISE, *Koblenz im 18. Jahrhundert. Zur Sozial- und Bevölkerungsstruktur einer deutschen Residenzstadt*, Göttingen 1982.

²⁴¹ J. C. RUSSELL, *Die Bevölkerung Europas 500-1500*, in: *Europäische Wirtschaftsgeschichte*, díl 1: *Mittelalter*, hrsg. von C. M. Cipolla, K. Borchardt, Stuttgart-New York 1978, s. 23. Po celé 14. století se ve dvaceti letech naděje na dožití pohybovala kolem 22 až 23 let, ve třiceti letech ještě přesahovala

tyto demografické aspekty, ke kterým dospěly především výzkumy anglických badatelů, vycházející z údajů pro šlechtické prostředí, můžeme na základě velkého počtu pouze krátkodobě usazených přistěhovačů předpokládat značný význam i krátkodobého vystěhovalectví a následného přistěhovalectví.²⁴²

Integrace městských přistěhovačů musí být ale vnímána nejen jako demografický, nýbrž i jako sociální jev. Majetkové poměry přistěhovačů přitom představují pouze první stupeň možného poznání. Při analýze sociálních fenoménů integrace by nám v první řadě mělo jít o postžení dynamiky majetkových a potažmo i sociálních změn, k nimž u jednotlivých přistěhovačů po jejich usazení ve městě došlo.

Sociální integrace zahrnuje i problémy, které nemusejí mít přímou souvislost s majetkovou mobilitou. Jeden z takových jevů představuje fungování městské správy a reprezentace moci. Bádání na téma sociální integrace se zde naskýtá možnost sledovat průniky přistěhovačů do existujících správních struktur – městské rady, sboru přísedících měšťanů, do úřadů městské správy či uplatnění se v úřední a politické činnosti ve prospěch města v institucích celozemského měřítka.²⁴³ Pod pojmem sociální integrace rovněž rozumím prosazení se přistěhovačů do tradičních sfér městského hospodářského života, projevující se jak ziskem pozemkového vlastnictví, tak samostatným provozováním řemesla či obchodu. Neméně důležitý jev představuje i pronikání do stávajících rodinných struktur. Právě výhodný sňatek mohl být v mnoha případech jednou z hlavních cest dlouhodobé integrace ve městě, jež bývala spojena s dynamickým sociálním vzestupem.²⁴⁴ Většinu těchto jevů je ale možné prostřednictvím pramenů dochovaných pro česká a moravská města sledovat pouze ve velmi omezené míře a stejně jako v západoevropském prostředí povětšinou jen na základě ne zcela reprezentativního vzorku přistěhovačů.

Oba typy integrace by bylo vhodné při dostatečné reprezentativnosti pramenného materiálu studovat v souvislosti s determinantami pozdně středověkého přistěhovalectví: se vzdáleností mezi městem a místem původu (přistěhovačský horizont), s vlivem intenzity přistěhovalectví okolních měst (centralita), se sociální stratifikací místa původu (město, městečko, vesnice), s právním omezením vystěhovalectví a s národností (v pozdějším období i konfesní) příslušností přistěhovačů.

Celistvý obraz nejrůznějších podob sociální integrace přistěhovačů však získáme teprve tehdy, když provedeme paralelní analýzu sociální integrace všech lidí, v našem případě všech berních poplatníků, žijících v daném městě. Přistěhovačci totiž přicháze-

20 let, ve čtyřiceti letech se pak pohybovala kolem 18 let. Pro Freiburg im Breisgau srov. zajímavé metodické postřehy P.-J. SCHULERA, *Die Bevölkerungsstruktur der Stadt Freiburg im Breisgau im Spätmittelalter. Möglichkeiten und Grenzen einer Quantitativen Quellenanalyse*, in: Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung, hrsg. von W. Ehbrecht, Köln-Wien 1979, s. 156–157.

²⁴² Ve Stříbrě lze doložit tento typ migrace formou nové evidence imigrantů, kteří se po svém prvním přistěhování krátkodobě vystěhovali: Bohuslav ze Svojšína (před 1380–1383; 1390–1406); Lev z Úterý (1389–1390; 1406–1419); Racek braseator z Kšic (1385–1385; 1387–1391); Bláha braseator z Křelovic (1390–1403; 1406–1409); Václav z Nové vsi (1380–1381; 1384–1387); Ješek vector z Prahy (před 1380; 1384–1385).

²⁴³ Teoretický koncept bez analytického výzkumu navrhl H. MITGAU, *Geschlossener Heiratskreis sozialer Inzucht*, in: Deutsche Patriziat 1430–1740, hrsg. von H. Rössler, Limburg an der Lahn 1968, s. 1–11.

²⁴⁴ E. MASCHKE, *Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands*, s. 41–42; K. SCHULZ, *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter*, s. 242–248.

li do hierarchicky uspořádaného městského světa, který možnosti a míru jejich sociální integrace spoluovlivňoval. Sledování vztahů mezi městem jako celkem a jednotlivými, sociálně vyhraněnými skupinami měšťanů (patricijové, přistěhovalci, cizinci, mocensky a ekonomicky neaktivnější řemesla apod.) bývá ve většině výzkumů pro jeho náročnost opomíjeno. V praxi totiž předpokládá provedení prosopografické analýzy celé městské populace, a nikoli pouze vyhraněné, byť pro dané město významné skupiny obyvatel.²⁴⁵ Analýza specifických městských vrstev či skupin bez vztahu k městu jako celku se ale často může změnit v pouhý popis či dokonce přepis kartoték,²⁴⁶ jež sice obsahují ohromné množství nestrukturovaného materiálu, avšak schází hlubší interpretace. Historici se tak velmi často dostávají do pozice archeologů, kteří pro určitý fenomén kupí stále nové a nové poznatky, jejichž detailní deskripci věnují desítky nálezových zpráv a studií. Vztah ke společnosti jako celku jim ale uniká a bez změny optiky svých přístupů ho možná ani nejsou s to postihnout.²⁴⁷

Integrace stříbrských přistěhovalců

Studium časové a sociální integrace stříbrských přistěhovalců je vnitřně omezeno podobou stříbrských berních rejstříků. Jejich ne zcela kontinuální dochování pro druhou polovinu 14. a pro první polovinu 15. století (1350–1450) detailní sledování integrace znesnadňuje. Přesné určení míry integrace je tak možné pouze u poloviny z 248 nám známých přistěhovalců. Přílišná skepse z jejich malého počtu však není na místě, neboť relativní určení míry integrace můžeme provést pro téměř tři čtvrtiny všech osob, které do Stříbra z města či venkova přišly.

Pro výzkum integrace stříbrských přistěhovalců máme k dispozici tři berní knihy pro léta 1380–1392 a 1402–1419. Ztracenou berní knihu z let 1392–1402 můžeme alespoň částečně nahradit prostřednictvím stříbrské knihy soudnictví nesporného, která zahrnuje léta 1387–1407. Značné omezení možného nahrazení ztracené berní knihy knihou soudnictví nesporného ale tkví v tom, že přistěhovalci se v trzích či zástavách nemovitostí objevují v mnohem menší míře než ostatní měšťané, což může být způsobeno jak jejich odlišnými majetkovými poměry, tak především problémy vzájemné identifikace konkrétních měšťanů v různých typech pramenů. V knihách soudnictví nesporného totiž nemuselo být uváděno místo původu přistěhovalce jako identifikátor, protože tímto identifikátorem byla již sama nemovitost, o níž byl učiněn zápis. Proto se podařilo prostřednictvím zápisů v knize soudnictví nesporného přibližně stanovit míru integrace pouze u několika málo přistěhovalců.²⁴⁸

²⁴⁵ Z posledních prosopografických prací např. M. PAULY, *Luxemburg im späten Mittelalter. Verfassung und politische Führungsschicht der Stadt Luxemburg im 13.-15. Jahrhundert*, Luxemburg 1992.

²⁴⁶ To platí například pro práci G. DIENERS, *Die Bürger von Graz. Örtliche und soziale Herkunft. (Von den Anfängen bis 1500)*, Graz 1979 (diss.).

²⁴⁷ Ke vztahu historie a archeologie inspirativně D. TŘEŠTÍK, *K poměru archeologie a historie*, *Archeologické rozhledy* 53/2001, s. 357–361. Vůči jeho postojům kriticky naposledy vystoupili N. PROFANTOVÁ, M. PROFANT, *Archeologie a historie aneb „jak vykopávat dějiny“*, in: *Dějiny ve věku nejistot*. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika, Praha 2003, s. 239–250.

²⁴⁸ Například Jan z Jezerce (1402–1408), jenž v roce 1396 prodal Petrovi Tulačkovi půl lánu v Kšicích – KSN II, f. 64r; Pešek z Těchlovic (1402–1409) získává v roce 1397 ve městě dům – KSN II, f. 75r, v roce 1399 podstupuje svůj dům – KSN II, f. 99r; Vachnik z Plané (1390–1392) podstupuje v roce 1394 svůj dům – KSN II, f. 48r; Otík z Krásného Údolí se v roce 1394 vzdává pole – KSN II, f. 53r,

V důsledku omezené pramenné základny musíme pracovat s relativně velmi vysokým počtem berních poplatníků, jejichž míru integrace neznáme. První skupinu tvoří přistěhovalci, kteří přišli do Stříbra již před rokem 1380. Z jedenačtyřiceti přistěhovalců nemůžeme stupeň integrace určit u jedenácti osob. Do druhé skupiny patří třináct přistěhovalců v let 1390–1392, kteří byli mezi berními poplatníky naposledy evidováni v roce 1392. U těchto osob můžeme pouze předpokládat, že se buď integrovali krátkodobě nebo vůbec. Třetí skupinu reprezentují osoby, které se do Stříbra přistěhovaly v letech 1392–1402. Z osmnácti nám známých jmen nelze stanovit ani základní stupeň integrace u šesti jedinců (neintegrování nebo krátkodobě integrování). Celkový počet přistěhovalců v tomto období samozřejmě rovněž neznáme. Při analýze kvantitativního vývoje stříbrského přistěhovalectví jsem se ale pokusil ukázat, že se v této době do Stříbra přistěhovalo asi třicet až šedesát osob. Většinu z přistěhovalců tohoto devítiletého období, nezachycených berním rejstříkem z roku 1402, tvořili pravděpodobně neintegrování berní poplatníci. Při krátkodobé integraci by se jich totiž muselo objevit v roce 1402 mezi berními poplatníky mnohem více než jen osmnáct, i když na druhé straně si musíme uvědomit, že některé k těm, kteří byli vedeni i po roce 1402, nejsme s to identifikovat. Obecná interpretace míry integrace přistěhovalců do Stříbra je ale těmito pouze pravděpodobnými závěry samozřejmě poněkud zrelativizována.

Poslední skupinu problematických přistěhovalců představují osoby, které ve městě žily po roce 1419. Z padesáti sedmi jedinců nemůžeme určit stupeň integrace u dvaceti tří osob. Protože však naše studium směřuje k vymezení integrace v předhusitské městské společnosti, můžeme z naší analýzy vypustit osmnáct přistěhovalců z let 1417 (10), 1418 (3), 1419 (5), kteří žili ve Stříbře nanejvýš čtyři roky, a fakticky tedy neměli jakoukoli možnost plně se sociálně zařadit do stříbrské populace.

Z více než dvou set přistěhovalců po roce 1380 tak nemůžeme ani relativním způsobem určit stupeň integrace u třiceti osmi osob, tedy asi u 20 % ze všech. Vyloučili jsme-li z výše uvedených důvodů přistěhovalce po roce 1416, počet zcela neurčitelných přistěhovalců (krátkodobě integrování nebo neintegrování) klesne na pouhých dvacet jedinců, tedy na 10 % ze všech.²⁴⁹

Metodické problémy však zůstávají i po vyloučení přistěhovalců, jejichž stupeň integrace nejsme s to stanovit. Přesné zjištění počtu let plnění berních povinností ve městě totiž můžeme provést pouze u sedmdesáti sedmi osob z let 1380–1392 (asi 70 %), resp. u třiceti pěti osob (asi 45 %) z let 1402–1419. Nízký počet přistěhovalců z prvních dvou

v roce 1395 podstupuje dům – KSN II, f. 56r, v roce 1400 vystupuje jako poručník Michala, syna Martina Schybalu, přičemž je již uveden *residens in Zadub* – KSN II, f. 108v, v soudních knihách naposledy vystupuje v roce 1411, nikoli však již jako majitel domu, přičemž je veden opět jako *residens in Zadub*, po roce 1402 však již nebyl veden jako berní poplatník, z čehož se dá usoudit, že ve městě zdaňoval svůj majetek pouze někdy do roku 1400; Pavel z Těchlovic (1402–1405) je v roce 1398 uveden jako majitel pole – KSN II, f. 86v; Machek z Únehle (1402–1405) postupuje v roce 1397 pole v Únehli – KSN II, f. 73v, z čehož by se dalo usuzovat, že až poté se přestěhovává do města, a je zde tedy veden až někdy po roce 1397; Pešek Kostelec z Plané (1380–1392) podstupuje v roce 1399 se svým bratrem Vavřincem dům – KSN II, f. 99r; Ješek sartor z Polžice (1383–1392) se vyskytuje ještě v roce 1404 jako majitel domu, resp. jiný dům je lokalizován podle domu, který mu patří, v tomto případě je ale možné, že dům byl lokalizován ještě podle starého poplatníka, který už ho ve skutečnosti nedržel – KSN II, f. 120v.

²⁴⁹ Tento procentuální podíl vychází z analýzy přistěhovalců z let 1380–1392, 1393–1401, kteří byli vedeni ještě v roce 1402, popřípadě v letech 1402–1416. Předpokládáme-li, že se v letech 1393–1401 přistěhovalo maximálně dalších pětáctýřicet nám neznámých osob, potom počet neurčitelných, resp. krátkodobě integrováných nebo zcela neintegrováných přistěhovalců dosahuje nejvýše 30 %.

Tabulka č. 9: Integrace přistěhovalců z let 1380–1392

1380–1392	A	B	C
neintegrování	35		13
krátkodobě	16		10
střednědobě	11		9
dlouhodobě	15		

Vysvětlivky:

A – jednoznačný stupeň integrace

B – extrapolací určený přesný stupeň integrace

C – extrapolací určený horní a dolní stupeň integrace (neintegrování nebo krátkodobě; krátkodobě nebo střednědobě)

Tabulka č. 10: Integrace přistěhovalců z let 1402–1419

1402–1419	A	B	C
neintegrování	27 ¹	19	6
krátkodobě	5	12	4
střednědobě	4	14	8

¹ Pět z dvaceti sedmi neintegrováných imigrantů se přistěhovalo v letech 1417 a 1418.

Vysvětlivky:

A – jednoznačný stupeň integrace

B – stupeň integrace v době do roku 1419

C – extrapolací určený horní a dolní stupeň integrace přistěhovalců před rokem 1402 (neintegrování nebo krátkodobě, krátkodobě nebo střednědobě, střednědobě nebo dlouhodobě)

desetiletí 15. století, u nichž můžeme jednoznačně stanovit stupeň jejich integrace, je způsoben vysokým podílem přistěhovalců, kteří žili ve Stříbře i po roce 1419 jako krátkodobě (dvanáct osob) a střednědobě (patnáct osob) integrování přistěhovalci.

Protože jak pramenné deperditum, tak absence berních pramenů po roce 1419 do značné míry problematizují studium míry integrace přistěhovalců z let 1402–1419, resp. z let 1392–1419, budeme se na prvním místě věnovat rozboru situace přistěhovalců z období nejintenzivnější migrace, tedy z let 1380–1392.

V letech 1380–1392 se do Stříbře přistěhovalo sto devět osob. Z nich můžeme přesně určit stupeň integrace pro 70 %, resp. 80 % jedinců (sedmdesát přesně a u devíti střednědobě integrovaných přistěhovalců s velkou mírou pravděpodobnosti). U ostatních přistěhovalců, které nemůžeme sledovat v letech 1392–1402, jsme s to stanovit stupeň jejich integrace pouze nepřímou. Podobně jako u přistěhovaleckého horizontu proto musíme pracovat s maximálním a minimálním integračním faktorem.

Z přistěhovalců, kteří přišli do Stříbra v 80. letech 14. století, se jich ve městě neintegrovalo 32–44 %. Dohromady s osobami integrovanými jen krátkodobě tvořili 59–68 % všech migrantů. Přes deset let ve městě pobývalo 32–41 % přistěhovalců, přičemž po dobu jedné generace – tedy dvacet let – žilo ve Stříbře ze všech přistěhovalců pouze něco přes 15 % osob. Pro celkové hodnocení charakteru přistěhovalectví 80. let 14. století je ale nejdůležitější, že mezi neintegrovanými (s krátkodobými) a dlouhodobě integrovanými (společně se střednědobě integrovanými) přistěhovalci existovaly z hlediska sociální stratifikace míst původu a majetkového potenciálu při příchodu do města velké rozdíly.

V 80. letech mělo větší intenzitu venkovské přistěhovalectví. Mezi přistěhovalci, kteří se ve městě neintegrovali, bylo zastoupení venkovských a městských migrantů vyrovnané, s mírnou převahou vesnic. Totéž platí i pro pouze krátkodobě usazené přistěhovalce. Naopak mezi dlouhodobě integrovanými přistěhovalci jednoznačně převažovali lidé, kteří do Stříbra přicházeli z vesnic: města 3, vesnice 12 (společně se střednědobě usazenými osobami: města 9, vesnice 17).

V letech 1402–1419 ke stejně jednoznačným závěrům dospět nemůžeme, neboť jsme limitováni rokem 1419, který berní knihy nedovolují překročit. Pro srovnání s 80. léty 14. století by bylo vhodné sledovat integrační tendence prvního desetiletí 15. století. Protože však v letech 1402–1410 byla intenzita přistěhovalectví nejnižší, má analýza tohoto období jinou vypovídající schopnost než ta, kterou jsme provedli pro konec 14. století, z hlediska přistěhovalectví nejméně intenzivnější období.

V letech 1402–1419 se do Stříbra přistěhovalo osmdesát osob. Z nich můžeme přesně určit stupeň integrace u 44 % (třicet pět osob). U ostatních přistěhovalců můžeme stanovit pouze stupeň jejich integrace v předhusitské stříbrské městské společnosti, tedy do roku 1419. Při jen velmi omezených znalostech situace po roce 1419 nemá v tomto případě smysl uvažovat o maximálním nebo minimálním integračním faktoru. Devatenáct přistěhovalců z let 1417–1419, kteří ve Stříbře žili i po roce 1419, musíme z našeho výzkumu vypustit, protože v jejich případě nemůžeme stupeň jejich integrace určit ani přibližně. Zkoumaný vzorek tak představuje pouze jedenašedesát osob.²⁵⁰

Z přistěhovalců, kteří přišli do Stříbra v letech 1402–1416, se jich v populaci berních poplatníků nijak neuplatnilo celých 40 %. Pouze krátkodobou integraci můžeme prokázat u 30 %. Přes deset let se pak mezi berními poplatníky vyskytovalo pouze 30 % všech přistěhovalců z tohoto období.

Porovnáme-li tyto výsledky se studiem časové integrace přistěhovalců z let 1380–1392, můžeme konstatovat, že obě dvě zkoumaná období vykazují přibližně stejné tendence. V obou tvořili neintegrování přistěhovalci přibližně 40 % populace migrantů. Naopak k přistěhovalcům, kteří se ve městě usadili na více než deset let, patřilo asi 35 % osob – s tendencí až ke 40 %.

I v prvním dvacetiletí 15. století panovaly z hlediska sociální stratifikace míst původu a majetkového potenciálu rozdíly mezi neintegrovanými (s krátkodobými) a střednědobě integrovanými přistěhovalci. Pro obecnější závěry je důležité, že tyto rozdíly jsou kvalitativně srovnatelné s koncem 14. století. Mezi neintegrovanými přistěhovalci jednoznačně převažovali městští přistěhovalci: město 19, vesnice 13 osob. Naopak u střednědobých (a potenciaálně střednědobých) přistěhovalců byli výrazněji zastou-

²⁵⁰ Z celkového počtu sledovatelných přistěhovalců ještě musíme odečíst pět osob z let 1417 a 1418, které se ve městě prokazatelně neintegrovaly.

Tabulka č. 11: Majetková struktura neintegrováných přistěhovalců

	1380-1392	1402-1419	1380-1419
1- 5 kop	27	23	50
6-10 kop	4	3	7
11- kop	4	1	5

Tabulka č. 12: Majetková struktura dlouhodobě a střednědobě integrováných přistěhovalců, včetně extrapolovaných k střednědobé integraci

	1380-1392	1402-1419	1380-1419
1- 5 kop	23	9	32
6-10 kop	8	6	14
11- kop	4	3	7

peny osoby, které do Stříbra přicházely z vesnic: města 12, vesnice 18. Sociální rozdíl tedy byly v tomto období mnohem méně patrné než v 80. letech. Zároveň si ale musíme uvědomit, že z našeho spektra pohledu bohužel vypadávají dlouhodobě integrovaní přistěhovalci, kteří tvořili v 80. letech zvláštní kategorii.

Přistěhovalecké tendence, které panovaly v letech 1392-1402, jsme schopni sledovat pouze na základně ne zcela reprezentativního vzorku. V metodické rovině představuje porovnání integračních faktorů z let 1380-1392, resp. 1402-1419, a skupiny přistěhovalců z devítiletého období, pro něž postrádáme odpovídající prameny, kteří ve Stříbře pobývali přes deset let, jednu z možností, jak alespoň v hrubých rysech vykreslit přesněji neurčitelnou intenzitu tehdejšího přistěhovalectví. Na základě berních poplatníků vedených v berní osnově roku 1402 můžeme prokázat, že střednědobě se ve Stříbře usadilo nanejvýš deset přistěhovalců z let 1392-1402. Pripustíme-li, že u některých přistěhovalců mohlo dojít ke ztrátě identifikátoru „místo původu“, nebo že se některý z nových berních poplatníků po svém přistěhování (před rokem 1402) krátkodobě vystěhoval, a poté se znovu přistěhoval v průběhu let 1402-1416, potom počet osob, které se do stříbrské populace integrovaly střednědobě, nepřesáhne hodnotu patnácti jedinců.

Na základě rozboru integrace v období let 1380-1392 a 1402-1416 víme, že střednědobě a dlouhodobě integrovaní přistěhovalci tvořili asi 35 % celé přistěhovalecké populace. Z tohoto zjištění můžeme *per analogiam* odvodit, že mezi léty 1392-1402 se přistěhovalo přibližně třicet osob, což odpovídá ročnímu průměru dvou až tří přistěhovalců za rok, tzn. intenzitě zcela srovnatelné s prvním desetiletím 15. století. Ani prostřednictvím této analogie ale nemůžeme vyloučit, že v 90. letech byla intenzita přistěhovalectví poněkud vyšší, než nám ukazuje počet středně a dlouhodobě integrováných migrantů. Větší intenzita migrace by se ale týkala pouze neintegrováných osob, které se ve Stříbře nedokázaly vyrovnat s pro ně novými sociálními podmínkami a které alespoň částečně známe ze zápisu knih soudnictví nesporného pro léta 1392-1402.

Mezi oběma sledovanými obdobími neexistovaly ani výraznější rozdíly z hlediska majetkového potenciálu přistěhovalců v době jejich prvního uvedení mezi berními po-

platníky. Největší část neintegrovanych přistěhovačů tvořili jak v letech 1380–1392, tak v letech 1402–1419 příslušníci spodní vrstvy, i když i mezi neintegrovanyi ojediněle nalezneme přistěhovačce, které by výše jejich zdaňovaného majetku řadila mezi střední a horní vrstvu. Rovněž mezi dlouhodobě integrovanyi přistěhovačci převažují v obou sledovaných obdobích příslušníci spodní vrstvy. Zastoupení přistěhovačů, kteří při prvním vedení mezi berními poplatníky zdaňovali více než šest kop grošů, byl ale v případě střednědobě a dlouhodobě integrovanych přistěhovačů vyšší než mezi přistěhovačci neintegrovanyi či integrovanyi jen krátkodobě. I když začlenění do stříbrské berní populace bylo možné i pro přistěhovačce, kteří do města přicházeli s minimálním majetkem, přesto možnost integrovat se v ní byla snažší a příznivější pro osoby, které do města přicházely přece jen s vyšším zdaňovaným majetkem než jen s jednou až pěti kopami grošů. A jak ukážeme později, vyšší majetek při přistěhování dával přichozím větší příležitost vyšvihnout se do vyšších majetkových vrstev a prosadit se mezi správní elitu města.

Populační nesoběstačnost města

Na základě studia časové integrace stříbrských přistěhovačů můžeme přistoupit k řešení základního demografického problému, tedy k rozboru populační nesoběstačnosti města.²⁵¹ Veškeré demografické výzkumy z konceptu demografické nesoběstačnosti města vycházejí.²⁵² Analytickým způsobem ale tento jev nebyl pro žádné pozdně středověké město na základně pramenů prozkoumán a doložen.²⁵³ Demografické ztráty, ke kterým docházelo během života jedné generace, byly podle konceptu demografické nesoběstačnosti nahrazovány²⁵⁴ právě přistěhovalectvím. Logicky i demografický růst města musel být v pozdním středověku zapříčiněn v prvé řadě nárůstem intenzity přistěhovalectví.²⁵⁵

Celkový demografický vývoj Stříbra v letech 1380–1419 byl relativně stabilní. Přesto během 90. let 14. století došlo k asi 5 % poklesu stříbrské (berní) populace. Během prvního dvacetiletí 15. století se tento pokles nepodařilo vyrovnat a populace nadále

²⁵¹ Srov. J. C. RUSSELL, *Die Bevölkerung Europas 500–1500*, s. 39.

²⁵² R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 714: „Daß die Bevölkerung in den Städten zu dieser Zeit nur durch Zuwanderung gehalten bzw. vergrößert werden konnte, wird allgemein angenommen.“

²⁵³ Srovnávání počtu nových měšťanů a celkového demografického vývoje města považují za poněkud sporné – tak to činí například H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 136; R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 714.

²⁵⁴ Podobně byly nahrazovány i ztráty způsobené demografickými katastrofami: H. REINCKE, *Bevölkerungsprobleme der Hansestädte*, *Hansische Geschichtsblätter* 70/1951, s. 1–33; TÝŽ, *Bevölkerungsverluste der Hansestädte durch den Schwarzen Tod 1349/50*, *Hansische Geschichtsblätter* 72/1954, s. 88–90; A. VON BRANDT, *Gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck*, in: *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa* s. 215–239; TH. PENNERS, *Fragen der Zuwanderung in den Hansestädte des späten Mittelalters*, *Hansische Geschichtsblätter* 83/1965, s. 12–45; H. VASARHELYI, *Einwanderung nach Nördlingen, Esslingen und Schwäbisch Hall*, s. 136–167; R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 715–717.

²⁵⁵ P.-J. SCHULER, *Goslar. Zur Bevölkerungsgröße einer mittelalterlichen Reichsstadt*, in: *Stadt im Wandel (Kunst und Kultur des Bürgertums im Norddeutschland 1150–1650)*, díl 3, s. 450; R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, s. 714–717. U nás například J. MEZNÍK, *K otázce struktury českých měst*, s. 74, pro České Budějovice.

klesala.²⁵⁶ Prostřednictvím výzkumu časové integrace všech berních poplatníků, kteří reprezentovali tzv. „populační jádro“, se mi podařilo prokázat, že tento pokles se ve větší míře projevil u nestabilní, neintegrováné složky městské populace.²⁵⁷

Stříbrské kontinuálně vedené berní rejstříky nám umožňují prostřednictvím prosopografické analýzy provést pro pozdní středověk – pokud je mi známo – první kvantitativní analýzu demografické nesoběstačnosti. Protože však berní rejstříky evidují minimální počet přistěhovalců, lze určit pouze minimální intenzitu vlivu přistěhovalectví na celkový demografický vývoj Stříbra. Při studiu populační nesoběstačnosti jsem vyšel ze znalosti integrace všech dvou set přistěhovalců z let 1380–1419. Těchto dvě stě osob strávilo ve Stříbře ve sledovaných letech nejméně 1 421 let, což hypoteticky reprezentuje asi 35 poplatníků s celkovým pobytem ve městě v produktivním věku po celých čtyřicet let. Zjištěný počet ale musíme rektifikovat o léta, která ve městě strávily tři typy přistěhovalců: 1) naposledy vedení v roce 1392; 2) poprvé zachyceni v roce 1402; 3) neznámí poplatníci z let 1392–1402.

V prvních dvou případech pracuji s předpokladem, že přistěhovalci mohli ve městě pobývat nejvýše dalších devět let. Složitější je určení počtu let, která ve Stříbře strávili neznámí přistěhovalci mezi léty 1392–1402. Prostřednictvím studia časové integrace jsem se pokusil prokázat, že se v tomto období mohlo do Stříbra přistěhovat nejvýše třicet osob, z nichž bylo v roce 1402 ve městě přítomno ještě čtrnáct poplatníků. Zbylých přibližně šestnáct přistěhovalců mohlo ve Stříbře pobývat nejdéle devět let.

Maximální rektifikovaný počet let, která přistěhovalci ve Stříbře prožili, tedy činí 1 979 let, tzn. asi 50 poplatníků s celkovým pobytem ve městě v produktivním věku po celých čtyřicet let. Ve skutečnosti je ale devítiletý pobyt u všech osob, které nemůžeme v letech 1392–1402 sledovat, nepravděpodobný. Za střední hranici jsem proto zvolil polovinu z devíti. Po této rektifikaci dospějeme k počtu 1 700 let, tzn. asi 43 poplatníků s celkovým pobytem ve městě v produktivním věku po celých čtyřicet let.

V období 1380–1419 by tak bez městského a venkovského přistěhovalectví klesla velikost stříbrské berní populace asi o čtyřicet poplatníků. Analýzou „demografického režimu“ se mi podařilo prokázat, že stříbrská populace skutečně poklesla o 10 % (asi 30 berních poplatníků). Naopak na předměstí, kde probíhal celkem stabilní vývoj, k takovému poklesu nedošlo.²⁵⁸ Protože předměstské přistěhovalectví mělo pro celkový „demografický“ vývoj Stříbra pouze okrajový význam, můžeme čtyřicet integrovaných přistěhovalců s předpokládaným čtyřicetiletým pobytem ve městě vztáhnout pouze na populaci vnitřního města.²⁵⁹ Při úplné absenci přistěhovalectví by tak velikost stříbrské populace (v našem případě samozřejmě populace berních poplatníků) v letech 1380–1419 poklesla přibližně o 15 %.

Aby byla naše analýza co nejprůkaznější, provedeme srovnávací průzkum populační nesoběstačnosti města i pro období let 1380–1392 a 1402–1419. V 80. letech bylo přistěhovalectví nejintenzivnější. Sledujeme-li celkový pobyt těchto přistěhovalců, zjis-

²⁵⁶ M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 24.

²⁵⁷ M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 38–39.

²⁵⁸ M. NODL, *Populační vývoj Stříbra v letech 1380–1419*, s. 39–42.

²⁵⁹ Protože pracujeme s rektifikovaným počtem, nepřesnosti, které spojením přistěhovalců do vnitřního města a na předměstí vzniknou, jsou víceméně zanedbatelné. Do celkové analýzy jsem rovněž nezahrnul rektifikaci přistěhovalectví na předměstí v letech 1393–1401, protože jeho intenzitu nelze ani přibližně určit.

tíme, že ve městě strávili 507 let, tzn. asi 39 poplatníků s integrací třináct let: při absenci přistěhovalectví by tedy došlo k poklesu berní populace o 15 %. Naopak v letech 1402–1419, kdy došlo především v prvním desetiletí 15. století k výraznému poklesu přistěhovalectví, strávili migranti ve městě do roku 1419 pouze 399 let, tzn. asi 22 poplatníků s integrací osmnáct let: při absenci přistěhovalectví by tedy došlo k poklesu berní populace o 8 %.

Tyto dvě časově omezené sondy mohou po mém soudu metodicky obohatit problematiku kvantitativního výzkumu populační nesoběstačnosti středověkých měst. Výsledky, k nimž lze dospět studiem krátkých časových období, ale mohou být výrazně ovlivněny dvěma aspekty: intenzitou přistěhovalectví a proměnou této intenzity ve studovaném období. Stejně tak se nemůže v krátkém časovém období odrazit dlouhodobá integrace, která ovlivňovala demografický vývoj nejvýrazněji.

Vliv přistěhovalectví na demografický vývoj města v horizontu 1380–1419 však můžeme sledovat i prostřednictvím další metody. Populace z roku 1380, tzn. osoby, které žily ve Střibře i před tímto datem, byla tvořena 291 jedinci. Z těchto poplatníků zůstalo ve Střibře do roku 1419 jako berní poplatníci pouze osmnáct měšťanů. Během čtyřiceti let tak došlo k výměně 95 % procent původní berní populace. Tato výměna však probíhala v horizontu let 1380–1419 postupně. Prosopografickým výzkumem integrace poplatníků z roku 1380 se mi podařilo prokázat, že díky neintegraci všech těchto osob do roku 1419 muselo být pro zachování velikosti populace „doplněno“ asi 7 720 let, tzn. asi 195 osob se čtyřicetiletým pobytem ve městě, vedených jako berní poplatníci.

Paralelně k populaci z roku 1380 můžeme provést i prosopografickou analýzu integrace všech nových berních poplatníků, kteří byli evidováni v letech 1380–1419. Těchto přibližně 1 100 osob strávilo ve Střibře (po rektifikaci provedené stejným způsobem jako při studiu integrace přistěhovalců) asi 8 500 let, což představuje 213 osob se čtyřicetiletým pobytem ve městě v roli berních poplatníků. Přistěhovalců, kteří jsou do tohoto počtu zahrnuti, se tak týká asi 20 % let strávených ve Střibře všemi novými berními poplatníky v horizontu let 1380–1419.²⁶⁰

Na základě tohoto spíše jen matematicky modelového rozboru můžeme předpokládat, že přistěhovalectví vyrovnávalo přirozené populační změny ve Střibře nejméně z jedné pětiny. Zbýlé čtyři pětiny byly vyrovnávány reprodukci vlastní střiberské populace. Tento rozbor znovu potvrzuje, že teorie populační nesoběstačnosti pozdně středověkých měst není pouhou fikcí medievalistického bádání. Střiberský výzkum tudíž celkem jednoznačně prokazuje, že populační ztráty byly vyrovnávány právě díky přistěhovalectví. Dokumentuje to i celkový střiberský populační pokles v letech 1380–1419, který

²⁶⁰ Počet nových poplatníků se čtyřicetiletým pobytem (213 osob) ve městě je ve srovnání s úbytkem poplatníků z let 1380 s předpokládaným čtyřicetiletým pobytem (195 osob) neúměrně vysoký. V celém sledovaném období populace poklesla asi o 30 poplatníků, a tudíž i počet nových poplatníků s předpokládaným čtyřicetiletým pobytem by měl být o určitý podíl z těchto třiceti osob nižší (číslo méně než třicet let vychází ze skutečnosti, že populace klesala až od druhé poloviny 90. let 14. století, nikoli ihned po roce 1380). Tyto disproporce mohou být způsobeny řadou aspektů. Pokud by například každý z asi 1 100 nových poplatníků pobýval ve Střibře o rok méně, což je pravděpodobné (např. nově veden v polovině roku 1405, naposledy veden v polovině roku 1410 – pobyt tedy není šest ale pouze pět let), potom by se počet osob se čtyřicetiletým pobytem snížil o asi 27 poplatníků. Tyto nepřesnosti mají ale pouze sekundární význam, protože při studiu populační nesoběstačnosti nám nejde o přesná čísla, nýbrž o poměr mezi přistěhovalci a ostatními novými poplatníky. Nemusím jistě připomínat, že výše zmíněná numerická nepřesnost se vztahuje na obě kategorie.

byl výrazně podmíněn nízkou intenzitou přistěhovalectví na konci 90. let 14. století a v prvním dvacetiletí 15. století.

Analýzou populační nesoběstačnosti města prostřednictvím stříbrských berních pramenů jsem se již dříve rovněž pokusil ukázat, že přistěhovalectví mělo pouze omezený vliv na počestřování předhusitských českých či moravských měst.²⁶¹ Přistěhovalectví z českého venkova a z okolních českých či národnostně smíšených měst sice představovalo jeden z fenoménů složitého etnického procesu, na počestřování však musely působit také jiné, jen obtížně vysledovatelné faktory, jež vlivy migrace dynamizovaly. Totéž pak po mém soudu platí i o vlivu přistěhovalectví na celkový populační vývoj Stříbra. Při absenci přistěhovalectví, resp. při poklesu jeho intenzity, sice docházelo k ubývání počtu berních poplatníků, a tím i k poklesu velikosti městské populace jako takové, avšak tento proces měl velmi pozvolný charakter. K radikálnímu poklesu docházelo pouze pod vlivem rozsáhlých demografických katastrof, s nimiž se však ani ve Stříbře, ani v celých Čechách v předhusitském období nesetkáváme. A protože morové epidemie měly v českém prostředí jen minimální demografické dopady, nemohly následné reakce, známé z prostředí západní Evropy, nastartovat vyšší migrační aktivity vesničanů a měšťanů z nepostížených, či jen relativně málo postižených oblastí, jež by v průběhu příštích let a desetiletí vyrovnaly velké populační ztráty, známe především z let 1347–1351.

Sociální mobilita přistěhovalců

Většina přistěhovalců přicházela do Stříbra s minimálními finančními prostředky. Na základě výzkumu délky jejich dalšího pobytu ve městě jsem ukázal, že více než polovině z nich se nepodařilo ve městě integrovat. Většina osob se ale ve městě jistě usazovala s představou sociálního vzestupu. Předpokladem majetkové a sociální mobility přitom bylo zakoupení (pronajmutí) městské nemovitosti nebo její části, uplatnění se na městském trhu práce a proniknutí do místních řemeslnických a obchodních struktur.

V případě západočeského Stříbra máme tu výhodu, že můžeme při kontinuálním dochování berních pramenů sledovat proměny majetkových poměrů poplatníků v dlouhodobém časovém horizontu, někdy po celý jejich produktivní život ve městě. A protože stříbrský berní systém velmi citlivě reagoval na změny majetkových poměrů jednotlivých poplatníků, a to i v průběhu jednoho jediného roku, jsme schopni sledovat dynamické změny sociálních poměrů v té nejdetailnější podobě, i když bohužel povětšinou neznáme příčiny těchto změn.

Na následujících stranách se pokusíme co nejpodrobněji rozkrýt dynamiku sociální mobility stříbrských přistěhovalců, především ve vztahu k jejich časové integraci v rámci městské populace. Nejdříve vyjdeme ze zdánlivě bezvýznamného sledování změn majetkových poměrů neintegrováných přistěhovalců. Ta vcelku jednoznačně ukázala, že ke změnám ve výši zdaňovaného majetku v drtivé většině případů docházelo až po několika letech pobytu ve městě. Neintegrování přistěhovalci, jejichž majetek začal vzrůstat již v prvních dvou nebo třech letech, byli výjimkou. Na druhé straně ale tyto ojedinělé případy dokládají, že adaptabilita středověkých přistěhovalců na nové životní podmínky

²⁶¹ M. NODL, *Národnostní vývoj předhusitského Stříbra (Modelová prosopografická analýza)*, s. 551–552.

byla někdy velmi vysoká.²⁶² U neintegrováných osob, jejichž majetek i přes časově velmi omezený pobyt ve městě vzrostl, se ale s největší pravděpodobností výrazně prosazoval vliv soukromých vazeb a styků přistěhovačů k některým, již delší dobu usazeným stříbrským měšťanům. V 80. letech k takovýmto měšťanům patřili Václav z Nové vsi, jenž v roce 1380 zdaňoval pouze jednu kopu majetku, poté vypadl z evidence a nově se objevil v roce 1384 s deseti kopami grošů zdaňovaného majetku, přičemž do roku 1387, kdy z osnovy opět vypadl, jeho majetek klesl na osm kop grošů a nakonec na pouhé dvě kopy grošů; Volfhard z Brodu v roce 1382 zdaňoval jedenáct kop grošů a do roku 1386, kdy z osnovy vypadl, jeho zdaňovaný majetek činil sedmáct, resp. dvaadvacet kop grošů; Vávra z Plané v roce 1386 zdaňoval čtyři kopy grošů a do roku 1387, kdy z osnovy vypadl, zdaňoval deset, poté čtrnáct a nakonec devatenáct kop grošů; Petr z Vlašimi v roce 1385 zdaňoval pět kop grošů, do roku 1387, kdy z osnovy vypadl, zdaňoval postupně dvaadvacet, pětadvacet a nakonec pětatřicet kop grošů; Racek sartor z Královic při prvním uvedení mezi berními poplatníky zdaňoval dvě kopy grošů, do roku 1389, kdy z osnovy vypadl, jeho majetek nejdříve stoupl na osm kop grošů, pak ale znovu poklesl na dvě kopy grošů; Ješek z Křelovic v roce 1383 zdaňoval pouze jednu kopy grošů, pak jeho majetek stoupl na pět, resp. osm kop grošů, následně však do roku 1387 znovu poklesl na šest, resp. jednu kopy grošů; Cunczlin z Tachova v roce 1385 zdaňoval tři kopy grošů, poté jeho majetek stoupl na sedm kop grošů a v roce 1387, kdy z osnovy vypadl, klesl na čtyři kopy grošů; Matěj z Hradiště zdaňoval v roce 1388 pouze dvě kopy grošů, poté jeho majetek stoupl na čtyři, resp. čtrnáct kop v roce 1392 (v roce 1393 byl již mrtev). V 15. století k takovýmto přistěhovačům patřil Petr Chrt z Milikova, jenž poprvé v roce 1414 zdaňoval čtrnáct kop grošů, poté jeho majetek stoupl na třiaadvacet kop grošů, následně klesl na osmnáct kop grošů a při svém posledním vedení mezi berními poplatníky jeho majetek činil pouze šest kop grošů. U zbylých neintegrováných z prvních dvou desetiletí 15. století byly jejich majetkové poměry stabilní. V případě některých přistěhovačů z 80. let je poněkud zarážející, že i přes vcelku radikální nárůst jejich majetku ve městě nezůstali delší dobu. Snad jim v tom zabránilo úmrtí, či jiné okolnosti, jež nejsme s to na základě existujících pramenů rozkrýt.

K výraznějším majetkovým proměnám ve většině případů docházelo teprve po několika letech pobytu ve městě. Majetková mobilita tak byla ve Stříbře jednoznačně podmíněna dlouhodobějším pobytem. Její detailní prosopografická analýza má proto smysl pouze v případě přistěhovačů, u nichž můžeme doložit nejméně krátkodobý stupeň integrace. Protože se kniha berních rejstříků z let 1392–1402 nedochovala, nelze analýzu majetkových proměn provést pro všechny integrované přistěhovače. Ze zkoumaného vzorku proto musíme vyloučit dva druhy poplatníků: přistěhovače mezi léty 1392–1402, u nichž neznáme výši majetku, který si do Stříbra přinesli, a středně a i dlouhodobě integrované osoby, které se ve Stříbře objevily teprve po roce 1389.

Pro 80. léta lze z těchto důvodů detailně sledovat pouze padesát čtyři osoby. V období let 1402–1419 je počet zkoumatelných osob ještě nižší: čtyřicet tři poplatníci. V obou sledovaných obdobích máme ale i tak k dispozici relativně vysoký vzorek, na jehož základě je možné stanovit vývojové trendy.

²⁶² Příklady rychlého majetkové vzestupu neintegrováných: Petr z Vlašimi (1385–1387) z 5 kop na 35 kop; Cunczlin z Tachova (1385–1387) z 3 kop na 7 kop, poté ale ihned poklesl na 4 kopy; Haindl Pleier z Černošína (1417–1419) z 10 kop na 25 kop; Petr Chrt z Milikova (1414–1417) vzestup ze 17 kop na 23, poté poklesl na 6 kop; Ondřej z Těchlovic (1409–1410) – vzestup z 8 kop na 25 kop.

Tabulka č. 13: Majetkový vývoj 1380–1392

	1–5 kop	6–10 kop	11– kop
konstantní	6	1	2
mírně vzestupný	14	1	1
vzestupný	5	1	2
vzestupný přes	11	4	0
sestupný	0	4	2

V 80. letech 14. století byli integrováni přistěhovanci, u nichž můžeme sledovat majetkové změny v horizontu prvních pěti let pobytu ve městě, tvořeni z téměř 90 % příslušníky spodní vrstvy. Z jejich rozboru jednoznačně vyplývá (tabulka č. 13), že na konci 14. století byla majetková mobilita velmi dynamická. Patnácti přistěhovalcům (32 %) se podařilo během prvních pěti let pobytu ve městě proniknout mezi příslušníky střední (13) a dokonce i horní (2) majetkové vrstvy. Ani nárůst celkového majetku nad dvacet zdaňovaných kop grošů ale nebyl nijak neobvyklý (v 7 případech).²⁶³ U dalších 45 % přistěhovalců ze spodní vrstvy majetek mírně, tzn. o jednu či dvě kopy (32 %) – popřípadě i výrazněji (13 %) – v rámci majetkového rozpětí spodní vrstvy, vzrostl.

Intenzivní majetková mobilita 80. let 14. století se projevila i kolísáním (růst a následný pokles) majetku integrovaných přistěhovalců. K této proměně, kterou můžeme sledovat u 25 % přistěhovalců (13 osob), došlo jak u přistěhovalců s mírným majetkovým vzestupem, tak u osob, jejichž majetek vzrostl na úroveň další majetkové kategorie.²⁶⁴ Pouze v jediném případě ale bylo kolísání výše zdaňovaného majetku příčinou poklesu pod původní hodnotu.²⁶⁵

Rozbor přistěhovalců v letech 1380–1392 lze shrnout konstatováním, že téměř u 80 % z nich došlo v souvislosti s časovou integrací k nárůstu jejich zdaňovaného majetku. U více než třetiny těchto přistěhovalců byla majetková mobilita tak vysoká, že se jim podařilo vyhoupnout mezi příslušníky vyšší majetkové vrstvy.

Ve srovnání s prvním sledovaným obdobím měla majetková mobilita integrovaných přistěhovalců z let 1402–1419 menší dynamiku. I v letech 1402–1416 imigranti pocházeli z téměř 90 % ze spodní vrstvy. Majetkový vzestup ale můžeme prokázat pouze u 50 % z nich. I ostatní aspekty dokládají, že na začátku 15. století došlo k tendenciálnímu

²⁶³ Příklady přistěhovalců z 80. let 14. století, jejichž majetek v prvních pěti letech pobytu ve městě výrazně vzrostl: Jan ze Slavic (1383–1393) ze 2 kop na 63 kop; Racek z Lestkova (1382–1419) z 5 kop na 26,5 kopy (v tomto případě ale pravděpodobně po otci hospodařil a podnikal stejnojmenný syn); Franko z Plané (1383–1391) vzestup z 5 kop na 58 kop, poté pokles na 12,5 kopy; Ješek pannifex z Újezda (1386–1392 a dále) vzestup ze 4 kop na 30 kop, poté pokles na 20 kop; Elblín z Teplé (1381–1389) vzestup ze 6 kop na 36 kop.

²⁶⁴ Příklady přistěhovalců, jejichž majetek kolísáním výrazně poklesl: Jan ze Slavic (1383–1393) vzestup ze 2 kop na 63, poté pokles na 5 kop; Otík z Holyně (1385–1419) vzestup z 9 kop na 25 kop, poté pokles na 14 kop; Jindřich z Hradiště (1382–1409) vzestup z 8 kop na 15 kop, poté pokles na 10 kop; Jindřich faber z Boru (1386–1413) – vzestup ze 2 kop na 67 kop – pokles na 8 kop; Franko z Plané (1383–1391) vzestup z 5 kop na 58 kop, poté pokles na 12,5 kopy; Ješek pannifex z Újezda (1386–1392) vzestup z 4 kop na 30 kop, poté pokles na 7 kop.

²⁶⁵ Pavel z Vrbic (1381–1409) vzestup ze 7 kop na 25 kop, poté pokles na 4 kopy.

Tabulka č. 14: Majetkový vývoj 1402–1419

	1–5 kop	6–10 kop	11– kop
konstantní	14	1	1
mírně vzestupný	5	2	1
vzestupný	4	0	2
vzestupný přes	4	4	0
sestupný	2	1	2

poklesu majetkové mobility. Mezi příslušníky střední vrstvy proniklo pouze osm (23 %) přistěhovalců, na úroveň horní vrstvy se nedostal ani jediný. Podobně nevýrazný byl i nárůst majetků nad 20 kop grošů – pouze v případě dvou přistěhovalců.²⁶⁶ I v případě kolísání majetku, jež ovlivňovalo dynamiku sociálních proměn, byl počátek 15. století mnohem méně výrazný (šest osob) než 80. léta 14. století. Pokles majetku pod původní hladinu nastal u přistěhovalců ze střední vrstvy, tedy podobně jako v období předcházejícím.²⁶⁷

I přes kvalitativní rozdíly mezi léty 1380–1392 a 1402–1419 můžeme interpretovat výsledky studia sociální integrace vcelku jednoznačně. V průběhu prvních pěti let po přistěhování se do města došlo u většiny migrantů, příslušníků spodní vrstvy (asi 65 %), k majetkovému nárůstu. Dynamiku majetkových změn nejprůkazněji odráží sociální mobilita, jejímž prostřednictvím berní poplatníci překračovali majetkové hranice jednotlivých sociálních vrstev. K této kvalitativní proměně majetkové potence přitom ve čtyřicetiletém období nedocházelo nijak ojediněle. Ze všech přistěhovalců spodní vrstvy, kteří se integrovali do populace berních poplatníků, se podařilo dosáhnout výrazné změny sociálního postavení 25 % z nich.

Předešlé rozborů tak dávají tušit, že stříbrské přistěhovalectví bylo doprovázeno značnou majetkovou mobilitou. Ve skutečnosti ale musí být naše hodnocení poněkud střízlivější. V letech 1380–1419 se ve Stříbře usadilo více než dvě stě přistěhovalců. Téměř polovinu z nich přitom tvořily osoby, které se do stříbrské berní populace neintegrovaly. Z integrovaných přistěhovalců spodní vrstvy se nám podařilo prokázat majetkový růst u více než padesáti osob, přičemž pouze polovina z nich pronikla během prvních pěti let mezi střední vrstvu. Jak jsem ale již několikrát uvedl, provedená analýza odráží minimální počty, a tudíž i trendy u integrovaných poplatníků.

Na druhé straně maximální počet integrovaných přistěhovalců, u nichž došlo k majetkovému vzestupu, se od minimálního příliš neliší. Z celkového výzkumu časové integrace tedy jednoznačně vyplývá, že mezi nesledovatelnými migranty (po roce 1389; poprvé vedení 1402; po roce 1416) a zcela neznámými migranty (neintegrování a krátkodobě integrování z let 1392–1402) se vyskytovalo velké množství přistěhovalců, kteří se do berní populace neintegrovávali. Ve skutečnosti došlo k majetkovému vzestupu

²⁶⁶ Václav z Teplé (1406–1419) z 1 kopy na 24,5 kopy; Jan z Nynkova (1411–1419) vzestup z 8 kop na 31 kop.

²⁶⁷ Uvádím maxima a minima majetku: Jakub z Plané (1408–1418) z 35 kop na 27 kop; Vojislav z Vranova (před 1402–1413) ze 16 kop na 6,5 kopy. Radikálně klesl majetek i Martinu Nosovi z Teplé (1405–1414), z 10 kop na jedinou, z níž pak nadále danil po roce 1410.

v prvních pěti letech pobytu ve městě pouze asi u 30–35 % všech stříbrských přistěhovalců. Během tohoto časově krátkého období ale vedla tato majetková mobilita k výrazné změně sociálního postavení jednotlivců vcelku ojediněle, protože nárůst majetků nad dolní hladinu střední majetkové vrstvy (10 kop grošů) můžeme prokázat pouze pro maximálně 15 % přistěhovalců.

Naopak ke zhoršení majetkových poměrů přistěhovalců docházelo minimálně. Pro celé období se podařilo majetkový pokles pod původní hodnotu prokázat pouze pro jedenáct přistěhovalců. Charakteristická je přitom skutečnost, že tento jev postihoval téměř výhradně přistěhovalce ze střední vrstvy. Podobná tendence panovala i v případě kolísání majetků: i zde překračovaly výkyvy ve výši majetku hranice spodní a střední vrstvy jen výjimečně. Přestože se u majetnějších přistěhovalců pohybujeme v prostředí malých čísel, můžeme se pokusit o obecnější interpretaci. Původní výše majetku ovlivňovala majetkovou a sociální mobilitu pouze v omezené míře. Majetek přes 10 kop grošů v žádném případě nezaručoval dynamičtější majetkový vzestup. Možná tomu bylo dokonce naopak, protože u majetnějších přistěhovalců můžeme mnohem častěji než u přistěhovalců nemajetných prokázat tendenci k majetkovému poklesu, jehož příčiny bohužel neznáme (hypoteticky mohlo být zhoršení majetkových poměrů způsobeno ovdověním, rozdělením dědictví mezi potomky, špatnými investicemi apod.).

Sociální mobilita dlouhodobě integrovaných přistěhovalců

Studium majetkové mobility v prvních pěti letech pobytu ve městě reflektuje pouze jednu rovinu sociálních proměn: kvantitativně převažující vzestup. Vývoj majetkových poměrů středně a dlouhodobě integrovaných přistěhovalců byl naopak ve srovnání s výše zkoumaným modelem mnohem složitější.

Analýza všech aspektů sociálních změn je ve Stříbře – podobně jako v jiných studovaných aspektech – omezena horizontem dochovaných pramenů. Skutečný majetkový vývoj od přistěhování se až po „vymazání“ z berního rejstříku můžeme sledovat pouze u malého vzorku přistěhovalců. Celý problém je ještě komplikovanější kvůli tomu, že pro léta 1392–1402 nemůžeme majetkový vývoj postihnout vůbec. Porovnáním stavu v roce 1392 a 1402 lze sice stanovit jistou tendenci, avšak značné majetkové výkyvy, které můžeme sledovat během deseti let u řady přistěhovalců, výsledky statického porovnávání majetků více než relativizují.

Celkový majetkový vývoj jsme schopni stanovit pouze v případě třiceti šesti přistěhovalců, kteří se ve Stříbře usadili střednědobě či dlouhodobě. Do zkoumaného vzorku jsem zařadil i přistěhovalce, kteří do města přišli před rokem 1380 a kteří se díky svému dlouhodobému pobytu (přes třicet let) museli do Stříbra přistěhovat několik málo let před tímto datem. U většiny z těchto třiceti pěti osob můžeme doložit nárůst jejich zdaňovaného majetku. Majetkový vzestup přes pomyslné hranice sociálních vrstev vykazuje 50 % přistěhovalců: dvě třetiny z jedné vrstvy do druhé a jedna třetina ze spodní vrstvy až mezi příslušníky vrstvy horní.

U poloviny přistěhovalců, jejichž majetková mobilita přesahovala hranice sociálních kategorií, došlo v posledních letech pobytu ve městě k následnému poklesu mezi příslušníky spodní vrstvy. Skutečné příčiny tohoto jevu neznáme. V některých případech mohl být ovlivněn neúspěšností ekonomického podnikání, většinou se však v pozadí pomyslného majetkového pádu mohlo skrývat předání nemovitosti, provozování ře-

mesla či finanční hotovosti potomkům, kteří s nimi začali volně disponovat a hospodařit. Pokles majetku byl tedy v těchto případech pouze zdánlivě výrazem ztráty dřívější sociální prestiže, doprovázené sestupem mezi stříbrskou spodní vrstvou. Naopak jednoznačný pokles, bez předchozího vzestupu, lze doložit pouze pro pět dlouhodobě integrovaných přistěhovalců.

V omezené míře můžeme sledovat majetkové proměny i u střednědobých a potenciálně dlouhodobě integrovaných osob, které se přistěhovaly před rokem 1380, v mezidobí let 1392–1402 a více než devět let před rokem 1419. Během celého pobytu ve městě došlo k poklesu výše zdaňovaného majetku pouze u sedmi z nich.²⁶⁸ Takovýto pokles může v jejich případě odrážet tendenci dlouhodobého majetkového vývoje, jehož podobu jsem nastínil již výše.

Výrazný majetkový vzestup ze spodní do střední vrstvy jsme schopni doložit u 40 % přistěhovalců (dvaadvacet osob). Až na výjimky se však u těchto sociálně mobilních osob (5 %) nesetkáme se zpětným poklesem jejich majetku. U přistěhovalců, jejichž majetkové poměry nemůžeme po roce 1392, resp. po roce 1419 sledovat, celkem logicky nelze doložit platnost výše nastíněného modelu dlouhodobých změn. Zároveň však tyto případy ukazují, že střednědobá integrace byla nejméně u poloviny přistěhovalců spojena s majetkovým vzestupem a s jemu odpovídající sociální mobilitou.

Studium majetkové a sociální mobility stříbrských přistěhovalců tedy vcelku jednoznačně prokázalo, že migrace byla jednou z možností sociálního vzestupu. Většina přistěhovalců přicházela do Stříbra s minimálními finančními prostředky. Změna sociální situace, nový způsob ekonomického a kulturního života a rostoucí daňový tlak městské rady (a řada dalších, dnes nepostižitelných aspektů) zapříčinily, že se do městské populace integrovala pouze polovina všech přistěhovalců. Na druhé straně si však musíme uvědomit, že značná část neintegrovaných přistěhovalců pravděpodobně nepřicházela do Stříbra za účelem trvale se ve městě usadit a založit zde rodinu. Do města je přiváděly jak jejich obchodní aktivity, tak snaha uplatnit se na městském trhu práce: v řemesle nebo formou služby v měšťanské domácnosti.

I přes nízké majetkové poměry integrovaných přistěhovalců, kteří při svém příchodu do města téměř výhradně přináleželi ke spodní vrstvě, se začaly již v průběhu prvních pěti let pobytu ve městě majetkové poměry mnohých z nich měnit. Intenzivnější podoba však majetkový vzestup nabýval až při delší časové integraci.

Sociální mobilita vyjádřená vyšvihnutím se do vyšší sociální a majetkové vrstvy je doložitelná u více než poloviny střednědobě integrovaných přistěhovalců. Analyzujeme-li však problém sociální mobility střednědobě integrovaných ve vztahu k městskému přistěhovalectví jako celku, pak se ukazuje, že k výrazným majetkovým a sociálním změnám došlo pouze u čtvrtiny z nich. U ostatních přistěhovalců se majetkové poměry většinou měnily jen nepatrným způsobem. Rovněž výrazný pokles majetkových poměrů přistěhovalců byl ale v konceptu sociální integrace pouze okrajovým jevem, i když v souvislosti s tím nesmíme zapomínat, že u řady osob, které do města přišly z venkova či z města, již téměř nebylo kam klesat.

²⁶⁸ Bláha braseator z Lomu (před 1380–1402) pokles ze 17 kop na jednu kopu; Aluška z Doubravy (1380–1414) pokles z 56 kop na 4 kopy; Sezema z Lomu (před 1380–1413) pokles z 88,5 kopy na 20 kop; Jakub z Černovic (před 1380–1392) pokles z 24 kop na 5 kop; Tomáš Moravka ze Sekyřan (před 1380–1390) pokles ze 40 kop na 20 kop; Vojislav z Vranova (před 1402–1413) pokles z 9 kop na 6,5 kopy; Fylgrus pistor z Teplé (1409–1419) pokles z 36 kop na 8 kop.

Relativně nevýrazné proměny zdaňovaného majetku v rámci rozpětí spodní vrstvy však v žádném případě nemůžeme vnímat jako prvky stagnace. Pro přistěhovalce, který do města přišel s majetkem pět či méně kop grošů zdaňovaného majetku, byl vzestup o dvě či více kop grošů vskutku výrazný. I když nadále zůstával příslušníkem „nemajetné“ vrstvy, jeho životní podmínky se z jeho hlediska znatelným způsobem změnily. Naopak nárůst zdaňovaného majetku u příslušníků střední a horní vrstvy o 5 či 10 kop grošů nemusel znamenat výraznější změnu jejich každodenního života. Majetková mobilita tak nepochybně měla svou silnou sociální dimenzi.

Vedle přistěhovalců, u nich můžeme prokázat dynamické změny majetkových poměrů, tvoří pozoruhodnou skupinu integrovaných přistěhovalců i osoby, jejichž majetek se nijak neměnil. Tento typ přistěhovalců přicházel do Stříbra jak v době největší intenzity migrace, tak v době její krize. Přistěhovalci, jejichž majetkové poměry byly veskrze stabilní, pocházeli především z řad nejhudších vrstev a vlastnili zdaňovaný majetek ve výši méně než 5 kop grošů, i když ojediněle se s nimi setkáváme i mezi majetnějšími přistěhovalci.²⁶⁹ V letech 1380–1419 tvořily tyto osoby celých 20 % střednědobě a dlouhodobě integrovaných přistěhovalců. V předhusitském období tak přicházeli do Stříbra lidé, kteří se sice v městské společnosti časově plně integrovali, avšak na jejich sociální poměry neměl život ve městě žádný zásadní vliv.

Řada přistěhovalců, kteří se ve Stříbře usadili dlouhodobě a jejichž majetek původně dynamicky vzrůstal, se musela v pozdějších letech vyrovnávat s velmi hlubokým poklesem svých majetkových poměrů. Příčiny těchto negativních změn musíme v prvé řadě hledat v cyklickém, generačně strukturovaném způsobu městského života. Ve skutečnosti ale ovlivňovaly majetkový pokles i jiné faktory než generační cykly. Dokladem „negeračního“ jednání jsou po mém soudu právě oni dlouhodobě integrovaní přistěhovalci, u nichž během dvaceti až čtyřicetiletého pobytu ve městě ke změně majetkových poměrů nedošlo. Pochopit příčiny a souvislosti tohoto odlišného sociálního chování integrovaných přistěhovalců ale patrně nebude nikdy možné, protože středověké prameny nám spíše dovolují klást si otázky, než na ně adekvátně odpovídat.

Sociální a sociokulturní integrace přistěhovalců

Majetková mobilita stříbrských přistěhovalců v prvních letech jejich ekonomicky aktivního života ve městě, vyjádřeného placením městské berně, představuje pouze jeden z fenoménů sociální integrace do městské populace. Jak jsme již několikrát uvedli, dovolují nám stříbrské prameny překročit horizont časové a majetkové integrace přistěhovalců pouze ve velmi omezené míře. Základním prvkem správy a reprezenta-

²⁶⁹ Například Henslin z Lomu, který zdaňoval v letech 1381–1392 majetek 30 až 35 kop grošů; Havlík z Trpíst (1407–1419), který od roku 1410 zdaňoval 3 až 4 kopy grošů; Cuncz faber z Tachova, který v letech 1402–1419 zdaňoval 23 kop grošů, Niklin ze Svojsína, který v letech 1402–1418 zdaňoval 5 až 6 kop grošů; Mikuláš z Tachova, který v letech 1380–1406 zdaňoval pouze 1 až 2 kopy grošů; Mikuláš z Doubravy, který v letech 1380–1392 zdaňoval 5 až 7 kop grošů; Václav z Olbramova, který v letech 1380–1389 zdaňoval 4 až 6 kop grošů; Martin ze Sulislavi, který v letech 1389–1415 zdaňoval 1 až 2 kopy; Jakub z Kladrub, který v letech 1385–1403 zdaňoval až na nepatrné výjimky 2 kopy; Hainl z Tachova, který v letech 1380–1411 zdaňoval kolem 2 až 3 kop, Velislav ze Lhoty, který v letech 1386–1406 zdaňoval mezi 2 až 4 kopami; Jakub z Jezerce, který v letech 1392–1406 zdaňoval kolem 2 kop; Jindřich Ječmík z Bernartic, který v letech 1388–1419 zdaňoval pouhou 1 kopy grošů.

ce politické moci každého města byla městská rada se svou soudní a správní působností. Neméně významným, a z hlediska sociokulturního života města v některých ohledech rozhodujícím prvkem byla správa církevní, do níž zasahovala městská rada, popřípadě jednotliví měšťané, prostřednictvím výkonu patronátního práva, zakládáním nových oltářnických beneficí a v individuální rovině prostřednictvím zbožných soukromých darů jednotlivým kostelům či oltářům, jež měly hříšníkům ulehčit spásu jejich duší.

Studium prosazování přistěhovalců do stříbrské městské rady je však výrazně limitováno jen torzovitě dochovanými údaji o radních v rámci námi sledovaného čtyřicetiletí před vypuknutím husitské revoluce. Proto nemůžeme v případě Stříbra pracovat s detailními seznamy přísežných radních pro celé období let 1380–1419. V některých letech dokonce neznáme vůbec žádné radní, popřípadě máme doloženy nanejvýše tři osoby z dvanáctičlenné rady: 1384, 1386, 1389–1393, 1401, 1405–1407, 1409, 1412. I když jsou naše znalosti v tomto směru velmi omezené a pro prosopografický výzkum neuspokojivé, pokusíme se na jejich základě alespoň o rámcovou analýzu podílu přistěhovalců na městské správě, a to ve vztahu k jejich majetkovým poměrům a k jejich integraci do městské populace. I v tomto případě, možná ještě více než při studiu jiných fenoménů stříbrského přistěhovalectví, jsme ale limitováni naší neschopností rozkrýt rodinné a generativní struktury. Z jiných měst přitom velmi dobře víme, že se v rámci jednotlivých, většinou majetných a ve městě dlouhodobě usazených rodin uplatňovalo v radách hned několik jedinců, kteří se při pravidelné výměně radních pokoušeli pro svou rodinu či pro svůj širší rodový klan udržet vliv na chod městské správy a na reprezentaci města směrem navenek.

Z období let 1380–1419 se nám podařilo vysledovat, především na základě analýzy stříbrských soudních knih, přibližně sto deset radních (u asi dvou desítek opět narážíme na problémy s jejich identifikací a totéž platí i pro jejich určení jako berních poplatníků). Mezi těmito sto deseti radními, z nichž kolem dvaceti bylo radními déle než deset let, nalézáme čtrnáct přistěhovalců, přičemž rovněž v jejich případě se potýkáme s problémy ztotožnění jednotlivých radních.²⁷⁰ Pouze dva z nich se však na radní správě podíleli nejméně deset let: Fridrich z Kadaně prokazatelně v letech 1388–1402 a Fridrich z Chebu prokazatelně v letech 1380–1392, k nimž snad můžeme přiřadit rovněž Habarda z Úterý, jenž byl stříbrským radním v letech 1410–1418. Ostatní přistěhovalci se stříbrskými radními stali buď pouze jednou, což je případ Henslina z Lomu (1387), Jana z Úterý (1414–1415), Lva z Úterý (1413), pokud ho neztotožníme s Mikulášem, synovcem Úterského (1417), a Pesolda z Černošína (1408). Tříkrát byl radním jeden z nejbohatších stříbrských měšťanů Sezema ze Záchlumu (1395, 1397, 1398), dvakrát pak Jan z Doubravy (1417, 1418), Johlín z Teplé (1387–1388), Lev z Hanova (1382, 1385), Václav z Teplé (1413, 1416), třikrát velmi movitý Racek z Lestkova (1385, 1387, 1388) a čtyřikrát *Vitus in Giro* (1414–1417), jenž je patrně totožný s Vitem z Tažovic.

Na první pohled překvapivě se nám však nepodařilo všechny stříbrské radní identifikovat s jednotlivými berními poplatníky, což svědčí o skutečnosti, že stříbrské berní knihy odrážející specifický druh sociálně vymezené migrace. Problémy s identifikací máme u Pesolda z Černošína. Mezi berními poplatníky se nachází v roce 1408, kdy

²⁷⁰ *Johanes Utersky* v radě let 1414 a 1415, *Leo Utersky* v radě roku 1413, *Nicolaus gener Utersky* v radě 1417 a *Utersky*, s největší pravděpodobností opět on bez bližší specifikace v jiné zmínce o radě z 1417.

byl radním, pouze *Pesoldus braseator*, jenž byl stříbrským berním poplatníkem v letech 1380–1419. Interpretace je tedy dvojitá: buď se jedná o téhož poplatníka, jenž neměl v berních knihách přídomek podle místa původu, anebo byl v soudních knihách uveden přídomek z Černošína omylem, protože z jiné zmínky o radě v roce 1408 víme, že zde byl Pesoldus zapsán bez přídomku. Mezi berními poplatníky se mi nepodařilo najít ani *Habarda de Novo foro*, tedy Habarda z Úterý, jenž byl stříbrským radním přinejmenším deset let. Jako berní poplatník byl v letech 1411–1419 veden pouze Habardus, jenž by mohl být totožný s naším radním. Problém je ale v tom, že *Habardus de Novo foro* se ve stříbrských soudních knihách jako stříbrský měšťan vyskytuje už od roku 1405, kdy získal dvůr v Sytnu, který patřil jinému dřívějšímu stříbrskému radnímu, Ješkovi Podščíkovi.²⁷¹ V téže roce pak získal ve Stříbře i dům, přičemž po určité době držel také dům, který kdysi patřil Ješkovi Podščíkovi.²⁷² V roce 1410 se ve třetí soudní knize objevuje *Habardus dictus Podssczyk*, což by mohlo svědčit o tom, že Habard byl dědicem Ješka Podščíka. V roce 1413 byl Habard jako radní uveden rovněž s přídomkem *Podssczyk*.²⁷³ V roce 1416 pak vystupuje jako správce sirotčích peněz dvou synů Ješka Podščíka.²⁷⁴ Ten byl ale jako berní poplatník veden až do roku 1411, tedy do roku, kdy se nově jako berní poplatník objevuje Habard. V roce 1405 byl však Ješek již prokazatelně mrtev. Hypoteticky můžeme připustit, že v berní osnově pokračoval po otci v roce 1405 Habard a v roce 1411 byl nakonec veden již pod vlastním jménem. Záhada však tkví ve skutečnosti, proč se v soudních knihách vyskytuje s přídomkem *de Novo foro*. Jediné vysvětlení vidím v tom, že se ještě za života svého otce odstěhoval do Úterý, odkud mohla pocházet původně jeho rodina, a po otcově smrti se do Stříbra vrátil. O tom by svým způsobem mohla svědčit i skutečnost, že je Habartova matka v roce 1418 zmiňována jako vdova po Janovi z Úterý, jímž mohl být právě onen Ješek Podščík; tehdy se společně se svým synem Habardem neúspěšně snažila domoci uznání patronátního práva v Doubravě.²⁷⁵ Sám Ješek Podščík ale nikdy nebyl v berních knihách uveden s přídomkem z Úterý, takže jeho původ je nejasný. Možné však je, že jeho rodina pocházela z Úterý již v několikáté generaci, a protože patřil k významným stříbrským radním, občas v pramenech původ rodiny ještě probleskne. Dorota se mohla k Ješkovi původu hlásit při sporu s městem a syn z výše uvedených důvodů. Na tomto místě jen podotýkám, že do kvantitativní analýzy přistěhovalců jsem ani Habarda, ani jeho otce Ješka, stejně jako výše zmíněného Pesolda z Černošína nezahrnul, a to kvůli problematickosti určení doby jejich přistěhování, resp. jejich skutečného přistěhovaleckého původu.

Pokud je naše interpretace původu radního Habarda správná, otvírají se nám tím i možnosti pro částečnou identifikaci dalších tří poněkud sporných radních, původem z Úterý: Jana, Lva/Mikuláše. Lev z Úterý se v berních knihách vyskytuje v letech 1406–1419, přičemž i on patřil k velmi movitým poplatníkům. Poprvé sice zdaňoval

²⁷¹ KSN II, f. 157v.: „Habardus de Novo foro, concivis noster, Dorothea conthoralis sua et heredes sui tenentur et debitorie obligantur orphanis olim Jessconis Podssczyk.“

²⁷² KSN II, f. 161r.

²⁷³ KSN III, f. 39v.

²⁷⁴ KSN III, f. 49r.

²⁷⁵ *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 6: 1399–1410, (ed.) J. EMLER, Praha 1883, s. 136; *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 7: 1410–1419, (ed.) J. EMLER, Praha 1886, s. 270.

pouze 10 kop grošů, v dalších letech však jeho majetek vzrostl až na 49 kop grošů, později za 59 kop grošů a nakonec až na úctyhodných 75 kop grošů, což ho řadilo mezi nejbohatší členy horní stříbrské vrstvy. Poprvé se stal radním až v roce 1413. V pozdějších letech pak do rady s největší pravděpodobností vysílal své příbuzné. V roce 1417 se totiž stal radním Mikuláš, jenž se v berních pramenech poprvé objevuje v roce 1415 jako *Nicolaus gener Utersky*. Mimo to je rovněž možné, že v nějakém příbuzenském vztahu s Lvem z Úterý byl i Jan z Úterý, který byl radním v letech 1414 a 1415, jehož ale v berních pramenech nenalzáme, resp. ho nejsme s to s žádným berním poplatníkem ztotožnit.

Další problematickou postavou je i radní, vedený jako radní poprvé v roce 1393 a poté ještě v roce 1402 pod jménem *Cadaner*, eventuálně ve druhém případě jako *Fridricus Cadanensis*, i když ve skutečnosti by se mohlo jednat o dva radní, *Fridricha* a *Cadanera*. V berních pramenech se objevuje jediný přistěhovelec z Kadaně, vedený jistě před rokem 1380, avšak pouze do roku 1381. Poté se již nikdo jako *Cadaner* mezi berními poplatníky nevyskytuje. Částečně mohou vyřešit tento problém dvě zmínky ve stříbrských soudních knihách. V roce 1388²⁷⁶ městská rada prohlašuje, že došlo k vyplacení zástavní listiny na majetek v Těchlovicích, jenž byl vlastnictvím *Fridricha Cadanera*. V roce 1404 pak Sezema z Lomu zastavil dlouholetému stříbrskému rychtáři Lvovi a *Fridrichovi Cadanerovi* všechn svůj majetek v Záchlumu.²⁷⁷ Ani mezi berními poplatníky se však v 80. letech 14. století, resp. v prvním desetiletí následujícího věku, nevyskytuje nikdo, s kým bychom mohli *Fridricha Cadanera* identifikovat. Naopak po celá 80. léta a naposledy ještě v roce 1408 bývá jako radní, bez jakéhokoli přídomku, velmi často uváděn *Fridricus*; na počátku 80. let rovněž vystupuje jako radní *Fridricus de Egra*, tedy *Fridrich* z Chebu, jenž patřil k nejbohatším měšťanům, zdaňoval majetek až ve výši 200 set kop grošů a byl poplatníkem až do roku 1410. Jako radní byl ale v podobě *Fridricus de Egra* uváděn pouze v letech 1380, 1381 a pak až v roce 1394. Proto je po mém soudu pravděpodobné, že se za jmény *Fridrich Cadaner* a *Fridricus de Egra* skrývá tentýž poplatník, o čemž by mohla svědčit rovněž skutečnost, že *Fridricus de Egra* měl stejně jako *Fridricus Cadaner* majetek v Těchlovicích, i když nejen tam. Zcela jednoznačně však není možné otázku identifikace těchto poplatníků vyřešit.

Problematickou osobou je i radní, vedený pod jménem *Vitus in Giro*, popřípadě *Vitus de Giro*. Onen místní přídomek *in Giro* by teoreticky mohl odkazovat k lesu zvanému Jirná (*Gyrny*), jenž se velice často objevuje jako místní název ve stříbrských soudních knihách. Jinou variantou by mohl být *Jinin* (*Genyn*, *Gynyn*) ležící 6 kilometrů jižně od Strakonic, popřípadě *Jino* (*Junin*, *Ginin*) ležící 7 kilometrů jižně od Přeštic. *Jiná*, po mém soudu pravděpodobnější varianta je sice poněkud překvapivá, avšak mnohem spíše odpovídá stříbrským pramenům. V berní osnově let 1411–1413 se totiž u již dříve vedeného (od roku 1402) poplatníka pouze pod jménem *Vitus* objevuje přízvisko *in Giro*. A protože se prokazatelně jedná o jednu a tutéž osobu, jež daní majetek ve výši 39 kop grošů, pak je ono ztotožnění jisté. Věc má však jeden háček. V roce 1410 totiž vystupuje jako stříbrský měšťan *Vít* z Tažovic,²⁷⁸ jenž zakládá aniversarium pro

²⁷⁶ KSN II f. 9v 1388.

²⁷⁷ KSN II f. 88v.

²⁷⁸ Samotné místo původu je problematičné. Karl Beer ho mimochodem identifikovat nedokázal. Jako jediná možnost se nabízí dosti vzdálená venkovská lokalita, jež byla ve vlastnictví drobné šlechty, Tažovice, ležící 10 km jihozápadně od Strakonic. Majitelem vsi však *Vít* nebyl, protože na počátku prvního

své příbuzné, mezi nimiž figuruje i dlouholetý stříbrský měšťan Jindřich z Hradiště.²⁷⁹ V roce založení iniversaria jeho majetek vskutku klesl o 11 kop grošů. Problém je však v tom, že v roce 1417 byl Vít z Tažovic již mrtev,²⁸⁰ kdežto *Vitus in Giro* byl veden až do roku 1419. A mimo to existuje ještě jedna možnost identifikace Vít z Tažovic. Mohl by být totiž hypoteticky totožný s Vitem Šiškou, berním poplatníkem vedeným v letech 1411–1419, jenž rovněž několikrát zasedal ve stříbrské radě (poprvé v roce 1414) a jenž by mohl být dědicem Jindřicha z Hradiště. Alespoň by tomu odpovídalo první uvedení v berních pramenech v roce 1411, tedy po Jindřichově smrti. Na základě několika indicií však dávám přednost identifikaci *Vita in Giro* s Vitem z Tažovic a takto s tímto přistěhovalcem pracuji i v kvantitativních analýzách.

Rovněž s velkou nejistotou identifikovatelný radní je Frenczlin z Chebu, jenž je jako radní uveden v roce 1380.²⁸¹ V knihách soudnictví nesporného se však Frenczlin z Chebu vyskytuje s přízviskem *de Egra* až do roku 1387,²⁸² i když je možné, že se skrývá i v jiných zápisech, kde figuruje pouze Frenczlin či Franczlin. Měšťanů, s nimiž by mohl být ztotožněn, je však několik, a stejně tak je možné, že onen Frenczlin z Chebu je ve skutečnosti rovněž radní Fridrich z Chebu. Jako samostatný přistěhovalec však není Frenczlin z Chebu v rámci jednotlivých kvantitativních analýz zahrnut.

Mezi příslušníky stříbrské horní vrstvy patřil i jiný radní, Lev z Hanova. Ten byl jako berní poplatník veden před rokem 1380 a pak až do roku 1386. Dobu jeho přistěhování, stejně jako výši jeho majetku na začátku jeho pobytu ve městě sice neznáme, avšak v 80. letech patřil k nejmovitějším měšťanům. V roce 1380 zdaňoval více než 60 kop grošů, poté jím zdaňovaný majetek sice klesl na 40 kop grošů, avšak i nadále patřil jak mezi přistěhovanci, tak mezi radními k nejbohatším měšťanům. Velmi majetným radním-přistěhovalcem byl i Johlín z Teplé. Ten se v berních pramenech poprvé objevil v roce 1383 a byl veden i po roce 1392, o čemž rovněž svědčí skutečnost, že v radě zasedal ještě v roce 1393. V době přistěhování do města zdaňoval 21 kop grošů; v prvních pěti letech stříbrského pobytu zůstával jeho majetek konstantní, pak se krátkodobě vyšvihl až na 42 kop grošů, poté se však opět snížil až na 30 kop grošů a dále klesal. Jediné, co o Johlínovi víme, je, že ve městě vlastnil dům²⁸³ a že měl synovce Jakuba,²⁸⁴ jenž měl ve Stříbře rovněž vlastní dům, avšak mezi berními poplatníky ho nenacházíme, což ovšem může být způsobeno ztrátou berní knihy z let 1392–1402. Mezi horní vrstvu patřil i Henslin z Lomu. Poprvé se jako stříbrský berní poplatník objevil v roce 1381 a platil městskou sbírku až do roku 1392, resp. po roce 1392. V berní osnově roku 1381 byl uveden jako *Henslinus filius Przybonis*. Henslin byl skutečně synem Přibyslava, ma-

desetiletí zde vystupuje jako majitel Lev z Tažovic – AČ 35, s. 213–214. Vít je ve stříbrských pramenech uváděn jako *Vitus de Tazyewycz*, *Vitus dictus de Tazelycz*, *Vitus dictus de Tazowycz* či dokonce *Vitus Tazowecz*.

²⁷⁹ Srov. K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 333–335; KSN III, f. 8r.

²⁸⁰ Srov. KSN III, f. 57r.

²⁸¹ KSN I, 81v.

²⁸² KSN II, f. 4v.

²⁸³ KSN II, f. 19r: „Martinus Kabat resignavit domum suam iacentem inter domum Johlinum Teplensis et domum Fyerek carnificis Venceslao fabri, conthorali sue et heredibus ipsorum iure tenendum et possidendum. Acta sunt in iudicio presentibus contestato iudice et scabinis.“

²⁸⁴ KSN II, f. 25v: „Thomas Morawka resignavit domum suam iacentem inter domum Podssczyconis et domum Themlini Zmyetcze Jacobo genero Johlini Teplensis, Anne conthorali sue iure tenendum et possidendum.“

jitele od Stříbra nepřilíš vzdálené vsi Lom.²⁸⁵ Po otcově smrti Henslin ještě nějaký čas vesnici držel a pak ji prodal Sezemovi.²⁸⁶ Mimo to vlastnil i pole, které postoupil Sudce, vdově po Pavlovi z Planě.²⁸⁷ Ve Stříbře Henslin z Lomu v roce 1381 zdaňoval majetek ve výši 30 kop grošů. Po celou dobu jeho trpění s městem pak zůstával jeho majetek relativně stabilní a kolísal mezi 35 až 30 kopami grošů.

Radním se stal i Sezema ze Záchlumu, který si v roce 1381 koupil od Henslina vesnici Lom za více než dvě stě kop grošů.²⁸⁸ V té době ale měl již v držení ves Nynkov, kterou původně rovněž vlastnil Henslinův otec. Protože však Sezema patrně neměl sdostatek prostředků, musel nejdříve zastavit svůj majetek v Záchlumu²⁸⁹ a poté stříbrskému měšťanovi Fridrichovi z Chebu prodal své majetky v Nynkově.²⁹⁰ Mezi berními poplatníky byl původně veden jako Sezema z Lomu, posléze jako Sezema ze Záchlumu, po roce 1402 pak jen jako Sezema (*Czesema*). Jeho obchodní transakce z počátku 80. let se promítly do několika škrtů výše zdaňovaného majetku, který se pak po roce 1383/1384 ustálil na téměř 110 kopách grošů. V roce 1400 Sezema prodal plat ze svého majetku v Lomu tachovskému měšťanovi Mikuláš suknakraječiči²⁹¹ a v roce 1401 zastavil stříbrskému měšťanovi Václavovi, synovi Jaxo Czolnera, svůj majetek v Záchlumu.²⁹² V roce 1403 svůj majetek, tedy dům ve městě a majetek v Záchlumu, postoupil Janovi Chlévovi z Chlév a Sezemovi z Lomu,²⁹³ který se skutečně objevil v berních knihách v roce 1403, přičemž zdaňoval majetek ve výši 88 kop grošů, kdežto Sezemovi ze Záchlumu jeho majetek klesl ze 106 kop grošů na 22 kop grošů. S tímto majetkem byl pak

²⁸⁵ Podle údajů berního rejstříku plzeňského kraje držel vesnici Lom v roce 1379 skutečně Přibyslav z Lomu – srov. J. EMLER, *Ein Bernaregister des Pilsner Kreises vom Jahre 1379*, Prag 1876, s. 25. Přibyslav měl podle zápisu majetek i v Nynkově.

²⁸⁶ KSN I, f. 92v.

²⁸⁷ KSN I, f. 101v.

²⁸⁸ KSN I, f. 90v: „Henslinus Przibonis resignavit villam suam dictam Lom cum omnibus proventibus et utilitatibus ad dictam villam pertinentibus Sezame amico suo Clare uxori sue et heredibus suis hereditarie tenendum et possidendum.“ Dále srov. zápis o zaplacení v KSN I, f. 91v.

²⁸⁹ KSN I, f. 88r.

²⁹⁰ KSN I, f. 91v: „Sezama de Lom resignavit villam suam Nynkow hereditarie tenendum et possidendum Fridrico de Egra et Anne conthorali sue et heredibus suis cum omnibus proventibus ad ipsam spectantibus.“

²⁹¹ Srov. K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 181. Sezema je zde uveden jako šlechtic: „emit a nobili viro Sezema de Lom, conthoralis sua et heredibus suis legitimi in villa Lom Bohemicali prope Misam civitatem“.

²⁹² KSN II, f. 112v: „Sezema de Zachlum, Herka conthoralis sua et heredes sui legitimi obligaverunt Venceslao filio olim Jaxonis Czolner concivis nostri omnem hereditatem ipsorum in Zachlum cum curia ibidem ad ipsam hereditatem pertinente cum omnibus suis pertinenciis et utilitatibus.“ K tomu srov. zápis v KSN II, f. 116r.

²⁹³ KSN II, f. 87v: „Sezema dictus de Zachlum, Herka conthoralis sua legitima heredes eorum legitimi resignaverunt et condescenderunt Sezeme de Lom et Johanni Chlewecz de Chlew de omnibus bonis eorum mobilibus et immobilibus quocumque vocabulo possunt designari specificice tamen domum eorum sitam inter domum Fridrici et inter domum Viti antiqui iudicis et alodium in villa Zachlum ipsorum cum omnibus iuralis censibus utilitatibus pertinenciis ad ipsa bona et dominium spectantibus.“ K tomu srov. KSN II, f. 155v, kde Sezema ze Záchlumu podstupuje svůj majetek v Záchlumu Sezemovi z Lomu, tzn. čtyři lány bez jedné čtvrtiny lánu: „Sezema de Zachlum conthoralis sua et heredes sui resignaverunt Sezeme de Lom conthorali sue et heredibus suis bona eorum in villa Zachlum videlicet quatuor laneos agrorum minus uno quartali lanei cum curia ad ipsas hereditates pertinente censibus utilitatibus proventibus laboribus quas vulgariter roboti dicuntur.“ Následně mu však Sezema z Lomu majetek v Záchlumu zastavuje (KSN II, f. 155v) a podstupuje mu i dům – KSN II, f. 156r: „Sezema de Lom (...) resignaverunt Sezeme de Zachlum (...) domum eorum iacentem inter domos Fridricii et Viti.“

veden až do roku 1413. Naopak onen poněkud záhadný Sezema z Lomu, jemuž byl majetek společně s Janem Chlévem z Chlév postoupen, je mezi berními poplatníky veden pouze roce v 1403/1404, kdy zaplatil dvě berně. Poté byl ještě zapsán v osnovách let 1405 a 1406, vždy s majetkem 88 kop grošů, avšak nezaplatil nic a nakonec byl škrtnut. Tento Sezema z Lomu pak v roce 1404 zastavil rychtáři Lvovi a Fridrichovi, řečenému *Cadaner*, tedy možná opět Fridrichovi z Chebu, svůj majetek v Záchlumu.²⁹⁴ Naopak Sezema ze Záchlumu byl mezi berními poplatníky veden až do roku 1413 s majetkem 22 kop grošů. Několikrát však zastavil svůj dům ve městě.²⁹⁵ Jako majitel domu byl naposledy uveden při zástavě domu Víta z Tažovic, který ležel právě po boku domu Sezemy ze Záchlumu.²⁹⁶ Kdo byl oním druhým Sezemou z Lomu bohužel nedokážeme určit, protože se v jiných stříbrských pramenech neobjevuje. Je ale možné, že se jednalo o šlechtice, který držel ves Lom u Tachova a jehož aktivita souvisela s odkazem tachovského měšťana Děpolda stříbrskému minoritskému klášteru a s tím spojeným odkazem tachovského měšťana Mikuláše suknakraječe, jenž převáděl v roce 1401 plat z Lomu u Tachova právě na plat z Lomu u Stříbra.²⁹⁷ Na každý pád ale jako stříbrský radní působil pouze Sezema ze Záchlumu, a to pouze na konci 90. let, kdežto druhý Sezema se ve městě nijak neintegrovával a pouze zaplatil v roce 1403 dvě berně.²⁹⁸

Ve druhé polovině desátých let byl radním i Václav z Teplé (*Venceslaus Teplsky*), který se mezi berními poplatníky vyskytoval v letech 1406–1419, resp. nepochybně i po tomto roce. Při přistěhování se do Stříbra patřil k nejhudším berním poplatníkům, neboť jim zdaňovaný majetek činil pouze jednu kopu. Již během prvním pěti let jeho pobytu ve městě však jeho majetek stoupl až na 9 kop grošů a i v následujících letech rostl, na 13 kop grošů, 17 kop grošů a před vypuknutím revoluce až na 24,5 kopy grošů, čímž se zařadil mezi příslušníky střední vrstvy.²⁹⁹ V případě Václava z Teplé se nabízí lákává interpretace, že patřil k několika málo přistěhovalcům, kteří do města přišli s minimálním majetkem a jimž se podařilo vyšvihnout mezi střední vrstvy a dokonce i mezi radní. Ve skutečnosti však mohl být jeho osud komplikovanější, čemuž by napovídalo vedení v berních rejstřících s přídomkem *Teplsky*. Václav totiž mohl být potomkem některého ze stříbrských přistěhovalců, který do města přišel někdy před rokem 1406 a který se v městě etabloval. Václavovi nejdříve předal část svého majetku a nakonec na něj přešel majetek celý, což by vylučovalo rychlou integraci původně téměř nemajetného přistěhovalce mezi radní vrstvu. Popravdě řečeno, nikoho takového však mezi berními poplatníky nenacházíme, a proto můžeme pracovat s pravděpodobnou hypotézou, že Václav z Teplé vskutku patřil k sociálně nejmobilnějším přistěhovalcům do Stříbra.

²⁹⁴ KSN II, f. 88v: „Sezema de Lom conthoralis sua et heredes sui legitimi obligaverunt Leoni iudici et Fridrico Cadaner et heredibus eorum omnia bona eorum in Zachlum mobilia atque immobilia cum universis suis pertinenciis proventibus ac utilitatibus.“

²⁹⁵ V roce 1408 pak Sezema ze Záchlumu tento dům zastavuje Petrovi z Bytkova (KSN II, f. 179r). O rok později ho ve snaze získat finanční prostředky zastavuje i Václavovi, synovi Jaxo Czolnera (KSN III, f. 5r), jemuž kdysi zastavil už svůj majetek v Záchlumu.

²⁹⁶ Srov. KSN III, f. 30v.

²⁹⁷ K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 180–181.

²⁹⁸ Nabízí se ještě jedna interpretace. V roce 1410 sepsala testament Bětka, vdova po Jindřichovi z Hradiště, která v něm zmiňuje i Sezemu z Lomu neboli z Touškova. Je tedy možné, že onen Sezema z Lomu, který se objevuje mezi berními poplatníky ve chvíli, kdy od Sezemy ze Záchlumu získal jeho majetek, ve skutečnosti sídlil v Touškově, poddanském městě kladrubského kláštera – srov. KSN III, f. 13v.

²⁹⁹ V roce 1410 si koupil dům od Martina a Jana, synů Konráda – KSN III, f. 14v; o pět let později získal patrně další dům od faráře v Kšicích – KSN III, f. 43r.

Mezi stříbrskou střední vrstvu se zařadil i Jan frenifex z Doubravy, jenž byl radním v letech 1417 a 1418 a jako berní poplatník byl veden od roku 1415 do roku 1419. Při první evidenci v berních rejstřících zdaňoval 21 kop grošů a v následujících letech jeho majetek ještě stoupl až na 28 kop grošů.

Neznámo kdy po svém přistěhování do Stříbra se mezi příslušníky střední vrstvy vyšvihl i Racek z Lestkova, jenž platil berní od roku 1382 až do roku 1419 (fakticky však jen asi do roku 1388). V době příchodu do města činil jeho majetek pouhých 5 kop grošů, velice záhy však stoupl na 18 a dále na 29 kop grošů. Ačkoli to z berních knih jednoznačně nevyplývá, přesto je jasné, že Racek z Lestkova, který byl radním v 80. letech, zemřel někdy na konci 80. let a že po něm byl jako berní poplatník veden jeho stejnojmenný syn. Vyplývá to ze zápisu z roku 1396, kdy Dorota, vdova po Rackovi z Lestkova, zastavila svůj dům z důvodu dosud nevyplaceného dluhu, který měla vůči své dceři Markétě a vůči Janovi, jenž byl rovněž synem Racka z Lestkova.³⁰⁰

I přes problémy s identifikací jednotlivých radních-přistěhovačů se zdá být vcelku zřejmé, že proniknutí mezi radní vrstvu bylo vázáno na příslušnost přinejmenším ke stříbrské střední vrstvě. Na druhé straně však i mezi přistěhovači nacházíme takové osoby, které patřily ke střední vrstvě (například Vavřinec z Plané, šlechtic Otík z Krásného Údolí či Jakub a Lev z Teplé), kteří se radními nestali. V některých případech může být jejich absence způsobena naší nedostatečnou znalostí všech stříbrských radních, jindy naopak neznalostí rodinných struktur a přátelských vazeb, jejichž prostřednictvím mohli mít i tito majetní přistěhovači vliv na chod stříbrské městské správy.

Abyste naše úvahy o jen velmi omezeném pronikání stříbrských přistěhovačů do městské rady nezůstaly pouhým torzem, podíváme se na stejný fenomén ve dvou nepříliš vzdálených královských městech, kde máme z předhusitského období dochovány seznamy radních v relativní úplnosti, v Českých Budějovicích a Plzni.

Díky berním pramenům a díky velmi bohatému listinnému materiálu známe v Českých Budějovicích radní od poloviny 80. let 14. století do roku 1416 téměř bez výjimky. Mezi sto čtyřiceti radními z let 1384–1416, u nichž je možné podle berních pramenů stanovit jejich majetek, nacházíme přinejmenším sedmáct osob, které se do města přistěhovaly, tedy stejně jako ve Stříbře něco více než 10% z celkového počtu radních. Spolu s tím si musíme uvědomit, jak velmi podrobně vysledovala Milena Urbánková-Borská, že ne všichni radní se vyskytují mezi berními poplatníky.³⁰¹ Ostatně totéž jsme již konstatovali pro Stříbro. Ze soupisu, který Urbánková-Borská publikovala, je patrné, že jednotliví přistěhovači působili jako radní dlouhodobě jen výjimečně (Ondřej Písecký, Oldřich z Lomnice, Petr z Ústí, Matyáš Písecký, Jan z Netolic, Ondřej Hořícký, Jan Erhard ze Stradonic a Oswald z Rejštejna) a nepatřili k nejlivnější vedoucí vrstvě města. Většina radních, původem přistěhovačů, příslušela k osobám, jejichž majetek byl ve srovnání s ostatními radními průměrný či dokonce podprůměrný (zdaňovali méně než 15 či 20 kop grošů). Výjimku z tohoto hlediska tvořili pouze Ondřej Hořícký, Jan z Lomnice, Jan z Netolic a Jan z Ústí.

Detailněji než ve Stříbře můžeme od 80. let sledovat obsazování městských rad i v Plzni, jež byla na přelomu 14. a 15. století rozhodně významnější městskou lokalitou než kdysi hornický cíl Stříbro. V letech 1407–1418 známe plzeňskou městskou radu

³⁰⁰ KSN II f. 59v.

³⁰¹ M. BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, *Sociální a majetková struktura městských rad v Českých Budějovicích v době předhusitské a husitské*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1994, č. 4, s. 124.

díky dochovaným soudním knihám v úplnosti a jsme schopni sledovat i příklon jednotlivých radních k husitské reformaci.³⁰² Vyjma roku 1407, kdy bylo mezi dvanácti radními zastoupeno šest až osm přistěhovalců, či potomků přistěhovalců,³⁰³ jejichž příchod do Plzně nelze datovat (rok 1407 může, ale také nemusí odrážet situaci z předešlého desetiletí, kdy máme bohužel seznamy radních dochovány jen velmi torzovitě), a vyjma roku 1409, kdy přistěhovalců bylo v radě pět, se mezi radními imigranti povětšinou střídali pouze jeden až tři. Na rozdíl od Českých Budějovic se ale v Plzni velmi mnoho radních, jejichž původ ležel za městskými branami (i když samozřejmě nevíme, zda tomu tak bylo v jejich generaci, či už v generaci jejich předků), patřilo k osobám, které se na výkonu městské správy podílely dlouhodobě: Jan z Týna, Jakub Jesenický, Václav ze Zbiroha, Vávra z Lutic, Mach z Prachatic a snad i Petr Borovský. Jejich majetkové poměry, sledovatelné ve vztahu k majetkovým poměrům všech ostatních radních, ale bohužel v Plzni neznáme.

Jiný faktor sociální integrace přistěhovalců a jejich synů představuje jejich pronikání do duchovní správy. Ve Stříbře však tento jev můžeme sledovat jen ve velmi omezené míře. Problém totiž tkví v tom, že konfirmační knihy a akta svěcenců nám nedávají možnost určit, zda některý ze synů stříbrských přistěhovalců obdržel v prvním dvacetiletí 15. století v Praze jeden ze stupňů církevního svěcení či se ve městě stal farářem nebo oltářníkem, popřípadě zda získal beneficium v kostelích, kde městská rada nebo stříbrští měšťané drželi patronátní právo (Doubrava, Záchlum, Kšice). Pokud bylo u kleriků uvedeno jméno jejich otců, pak pouze s přídomkem ze Stříbra, což jakýkoli doklad o jiném možném původu stírá. Totéž platí i pro více než dvě desítky kleriků původem ze Stříbra, kteří získali některé církevní beneficum na území pražské diecéze.³⁰⁴ Jedinou výjimku představuje příbuzný Jakuba z Plané (*Jacobus Plansky*), jenž v roce 1383 nadal ve farním kostele Všech svatých nově založený oltář sv. Jiří ročním úrokem 8 kop grošů. Patronátní právo však napříště přenechal městské radě a městskému rychtáři. Ve svém testamentu si pouze vymínil, že se prvním oltářníkem má stát jeho příbuzný, kněz Jan, syn Macha ze Stříbra,³⁰⁵ který toto beneficium držel do roku 1395, kdy zemřel. Jakub z Plané, jak jsme se již zmínili, patřil k nejbohatším měšťanům ve Stříbře. Kdy se ve městě objevil, nevíme, avšak prokazatelně zde byl veden před rokem 1380, a to nejen podle svědectví berních rejstříků, ale i díky zápisu z roku 1362, podle něhož mu zastavil dům vedle kostela Všech svatých stříbrský měšťan Matěj.³⁰⁶ Poslední berní sbírku zaplatil v roce 1382. Ještě na počátku 80. let zdaňoval značně vysokou částku, 70 kop grošů. Během dvou let však jeho majetek postupně klesal na 61, 52 a 37 kop grošů, možná právě v souvislosti se zřízením oltářnického benefícia. V roce 1382 pak Jakub z Plané zdaňoval 44 kop grošů, přičemž příčinu mírného nárůstu neznáme. Stejně tak neznáme ani případné Jakubovy potomky, které mohl ve Stříbře zanechat. Jediné, co víme, je, že se v roce 1381 mezi berními poplatníky nově objevil jeho synovec Tomáš,

³⁰² Tak E. MAUR, *Zrození husitské Plzně*, Západočeský historický sborník 2/1996, s. 5–28

³⁰³ Vycházím ze seznamu městských rad, který sestavil V. VOJTÍŠEK, *Z nejstarších právních dějin města Plzně*, in: Týž, Výbor rozprav a studií, Praha 1953, zde s. 188.

³⁰⁴ Vysledoval je G. SCHMIDT, *Über kirchliche Zustände Westböhmens in vorhusitischer Zeit*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte Deutschen im Böhmen 42/1904, s. 464–466.

³⁰⁵ Srov. *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV. Liber III. (1385–1390)*, (ed.) C. BOROVÝ, Praha 1879, č. 475, s. 327; *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 5: 1390–1399, (ed.) F. A. TINGL, Praha 1865, s. 10.

³⁰⁶ KSN I, f. 3r.

jenž v byl v berních osnovách veden až do roku 1387. I po Janově smrti však toto oltářnické beneficium sloužilo především pro místní kleriky, kteří ho někdy využívali jako odrazový můstek pro získání výnosnějšího farářského benefícia v Doubravě.³⁰⁷ Ostatně i jiná beneficia ve Stříbře, stejně v Záchlumu a Kšicích, byla často obsazována kleriky původem ze Stříbra, kteří tímto způsobem těžili z příbuzenských a sousedských vazeb. Zda se mezi nimi vyskytovali i synové přistěhovalců, však nevíme.

Ze stříbrských přistěhovalců držel patronátní právo k některému ze stříbrských kostelů, resp. z kostelů, kam zasahoval vliv stříbrské rady, pouze několikrát zmiňovaný Sezema ze Záchlumu. Své patronátní právo v Záchlumu však uplatnil pouze jednou, v roce 1395, kdy sem prezentoval faráře Romana, původem z Úterý.³⁰⁸ V této době byl ale Sezema rovněž členem městské rady, takže nelze vyloučit ani možnost, že vliv na obsazování faráře v záchlumském kostele měla tato instituce jako celek. Svým způsobem by o tom mohla svědčit i skutečnost, že v roce 1377 zde patronátní právo vykonával stříbrský rychtář Michal a stříbrský měšťan Beneda.³⁰⁹ V roce 1407³¹⁰ a pak ještě v roce 1415³¹¹ do Záchlumu prezentovali faráře stříbrští měšťané Franzlin Stauer a jeho syn Hanko, jenž byl služebníkem chotětovského kláštera.

Rovněž naše informace o stříbrských přistěhovalcích jako o zbožných donátorech jsou velmi kusé. Blíže známe pouze dva odkazy stříbrskému minoritskému klášteru Vítem z Tažovic.³¹² První představuje aniversarium za duši stříbrského měšťana Jindřicha z Hradiště.³¹³ Druhá učinila v roce 1410 Bětka, vdova po tomtéž Jindřichovi z Hradiště,³¹⁴ jenž mimochodem nepatřil k příliš bohatým měšťanům, protože na konci jeho života činil jeho majetek pouze 10 kop grošů. Ostatní zbožné odkazy, jež byly ve Stříbře povětšinou odkazovány rovněž minoritskému klášteru, pocházejí od měšťanů, kteří se v první generaci do Stříbra nepřistěhovali, popřípadě od okolní drobné šlechty³¹⁵ či od měšťanů jiných západočeských královských měst.³¹⁶

³⁰⁷ Detailně G. SCHMIDT, *Über kirchliche Zustände Westböhmens in vorhusitischer Zeit*, s. 477–485.

³⁰⁸ *Libri quinti confirmationum. Annus 1390*, (ed.) F. A. TINGL, s. 224: Dne 4. července 1395 prezentuje Sezema ze Záchlumu k místnímu kostelu faráře Romana z Úterý – „ad presentacionem discreti Sazeme clientis ibidem de Zachlum residentis in Miza patroni“.

³⁰⁹ *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 3–4: 1385–1390, (ed.) J. EMLER, Praha 1879, s. 78.

³¹⁰ *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 6: 1399–1410, s. 199.

³¹¹ *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim*, díl 7: 1410–1419, s. 184.

³¹² Srov. K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 333–335.

³¹³ KSN III, f. 8r.

³¹⁴ Srov. KSN III f. 13v.

³¹⁵ Srov. odkazy dochované v *Liber obligationum* stříbrského minoritského kláštera: K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 173–176 (Bohuslava z Erpužic a její muž Manhodl z Erpužic), s. 176–177 (Strojmir z Trubic), s. 178–179 (Strojmirovi synové), s. 179–180, 332–333 (Petr z Lohova), s. 328–330 (Beneš a Jindřich ze Švamberka), s. 330–322 (Maršik z Hrádku, sídlící na hradu Lopata), s. 335–340 (Bohuslav a Hynek Krušina ze Švamberka). Kostelu v Doubravě učinil zbožný odkaz ve výši dvou kop ročního úroku ze svého majetku v Malovicích 11. dubna 1407 *famosus vir, armiger Pragensis dioecesis* Jan z Malovic, podle testamentu svého otce Habarda – *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV. Liber III. (1398–1407)*, (ed.) C. BOROŮVÝ, Praha 1889, č. 1006, s. 733–734.

³¹⁶ Doložen ale máme pouze jeden případ již zmiňovaného Děpolda z Tachova – srov. K. BEER, *Über kirchliche Verhältnisse der kgl. Stadt Mies in vergangenen Jahrhunderten*, s. 180–181.

Jeden ze stupňů integrace přistěhovalců do městské společnosti představuje koupě místní nemovitosti, nejčastěji domu, popřípadě i polnosti ve městě, těsně za hradbami, nebo, jak bylo ve Stříbře velmi časté, v některé z vesnic, jejichž vrchností bylo město a kde stříbrští měšťané buď hospodařili sami, nebo zakoupená pole pronajímali místním sedlákům a brali od nich pouze úrok.³¹⁷ Ve stříbrských soudních knihách bohužel nemáme zachyceny všechny transakce s nemovitostmi (prodeje a zástavy), k nimž docházelo, a tak rozbor jejich zápisů musíme považovat za pouhou sondu do ekonomického chování přistěhovalců. Protože se však přistěhovalci jako majitelé nemovitostí ve městě vyskytují velmi často, představují stříbrské zápisy ve srovnání s údaji o majetkových poměrech migrantů, o době jejich přistěhování a o délce jejich pobytu ve městě vhodný pramen pro alespoň částečné prohloubení studia sociální integrace. Na druhé straně je ale třeba si uvědomit, že při obchodních transakcích ve Stříbře se neuváděly ceny prodávaných nemovitostí. V případě zástav sice známe zástavní sumu, ta se ale může velmi výrazně lišit od skutečné, prodejní ceny nemovitosti. Z těchto důvodů tedy rezignujeme na byť jen hypotetické určení honosnosti jednotlivých nemovitostí získávaných přistěhovalci, stejně jako na analýzu sociální exkluzivity domů v rámci městské zástavby, protože přes usilovnou snahu není možné ve Stříbře jednotlivé nemovitosti bez topograficky vedeným berních knih přesně lokalizovat v rámci městské zástavby.³¹⁸

Vlastnictví nemovitosti se na základě srovnávací analýzy berních knih a knih soudnictví nesporného podařilo prokázat u přibližně osmdesáti přistěhovalců, tedy asi u 35 % všech přistěhovalců. V případě přistěhovalců, kteří se do stříbrské populace integrovali z hlediska jejich délky pobytu ve městě, resp. doby vedení v berních rejstřících, je četnost jejich prokazatelného vlastnictví nemovitostí ve městě mnohem vyšší: v případě střednědobě integrovaných přesahuje polovinu všech přistěhovalců a v případě dlouhodobě integrovaných více než tři čtvrtiny všech přistěhovalců.

Dosavadní badání povětšinou předpokládá, že přijetí měšťanského práva bylo ve většině měst vázáno na vlastnictví některé z městských nemovitostí. Z českého prostředí sice takovýto striktní předpoklad neznáme, což po mém soudu opět souvisí s poněkud volnějším právním pojetím měšťanství v českých a moravských městech ve srovnání s městy říšskými, na straně druhé je ale celkem jisté, že začlenění se do městského sociálního světa předpokládalo získání vlastní nemovitosti, a tím i jisté ekonomické a samozřejmě i sociální nezávislosti. Výzkumy zaměřené na sociální topografii pak svědčí o tom, že v případě majetných měšťanů hrála roli i již několikrát zmiňovaná otázka prestiže místa bydliště v rámci městské zástavby. Při studiu situace ve Stříbře jsme limitováni skutečností, že nejsme s to oddělit majitele domů od osob žijících v nájmu, a tudíž ani nekodážeme říci, zda velké množství přistěhovalců, u nichž se nám nepodařilo prokázat vlastnictví jakékoli nemovitosti a mezi nimiž převažují osoby, které se do městské populace neintegrovaly, tvoří právě oni nájemci, kteří byli velmi nestabilní a dynamicky velmi proměnlivou sociální strukturou každého středověkého města. Vyvrátit či naopak verifikovat tuto interpretaci bohužel nemůžeme ani prostřednictvím sledování prvního zapsání přistěhovalce v berních rejstřících a doby zakoupení si nemovitosti. Ve Stříbře totiž s největší pravděpodobností nebylo placení berně vázáno na vlastnictví

³¹⁷ Výjimku představuje zástava majetku v Kšicích a Těchlovicích Mikulášem Vavřátkou – srov. KSN III, f. 6r.

³¹⁸ Z hlediska místa bydliště přistěhovalců, resp. novoměšťanů, sledoval integraci prozatím pouze B. KOCH, *Neubürger in Zürich*, s. 216–230.

nemovitosti, a tudíž zde mohly být jako berní poplatníci vedeny osoby, které žádnou nemovitost neměly. Stejně tak ale jistě existovaly měšťané a obyvatelé, kteří nějakou nemovitost drželi, avšak nebyli z nejrůznějších důvodů vedeni v osnově berních poplatníků. Souvislost mezi prvním vedením v berních knihách a získáním nemovitosti se podařilo prokázat pouze v několika málo případech, jež rozhodně nejsou reprezentativní, a z nichž tudíž nemůžeme vyvozovat žádné závěry.³¹⁹ Případů, kdy můžeme konec vedení v berních knihách ztotožnit s prodejem nemovitosti či dokonce se smrtí poplatníka, zachycenými v knihách soudnictví nesporného, je dokonce ještě mnohem méně.³²⁰

Závěr

Zevrubná analýza přistěhovalectví do pozdně středověkého města Stříbra v období od 80. let 14. století do roku 1419 představuje modelovou studii možností zkoumání sociálních aspektů pozdně středověkého přistěhovalectví. Oproti většině dosavadních výzkumů městského přistěhovalectví, jež v posledních desetiletích předložila západoevropská, především německá, švýcarská a rakouská medievistika, vychází z jiného typu pramene, z kontinuálně vedených a kontinuálně dochovaných berních rejstříků. Komparací s jinými českými a moravskými městy, jež mají obdobné typy pramenů souvisele zachovány pro přibližně stejné období, jsem se pokusil ukázat, že stříbrské berní prameny, vedené alfabetycky, představují výjimečný pramen, v nichž jsou přistěhovanci evidováni s větší pečlivostí, než tomu bylo v berním pramenech vedených topograficky. Ani stříbrské berní prameny však stejně jako berní prameny ostatních měst či jako knihy přijímání za měšťany neevidují všechny přistěhovalce, kteří do města přicházeli s nejrůznější motivací a s odlišnými perspektivami jejich budoucího života. Prosopografický rozbor stříbrských knih soudnictví nesporného prokázal, že se ve Stříbře vyskytovali držitelé nemovitostí, kteří nebyli z nejrůznějších důvodů evidováni jako berní poplatníci. Mezi držiteli nemovitostí zároveň figurovali přistěhovanci, kteří zase nebyli evidováni mezi berními poplatníky s udáním místa původu. Část z nich se podařilo identifikovat, část z nich nám bohužel uniká, protože pouhá znalost jejich křestního jména neumožňuje jejich jednoznačné ztotožnění s konkrétními berními poplatníky. Své limity má však každý prosopografický výzkum. Ani přibližně 10 % přesně neidentifikovatelných přistěhovačů proto po mém soudu nemůže zpochybnit trendy většiny sociálních aspektů, které jsme zde sledovali. V případě knih přijímání za měšťany totiž musejí badatelé pracovat s mnohem větším procentuálním zastoupením přistěhovačů, jejichž místo původu není možné určit.

³¹⁹ Jiří z Rožmberka, vedený jako berní poplatník v letech 1402–1419, získal dům v roce 1402 (KSN II, f. 124v); Sulko sutor z Hradiště, vedený jako berní poplatník v letech 1402–1419, získal dům v roce 1402 (KSN II, f. 129v); Martin Nos z Teplé, vedený jako berní poplatník v letech 1405–1414, držel dům už v roce 1405 (KSN II, f. 173v); Vlk z Ostrovice, vedený jako berní poplatník v letech 1417–1418, byl majitelem domu již v roce 1417 (KSN III, f. 50r); Matěj faber z Trpíst, vedený jako berní poplatník v letech 1415–1419, získal dům v roce 1417 (KSN III, f. 51v); Jan z Gutštejna, vedený jako berní poplatník v letech 1405–1419, získává dům v roce 1405 (KSN II, f. 166r); Elblin z Teplé, vedený jako berní poplatník v letech 1381–1389, získává dům v roce 1381 (KSN I, f. 92v); Jakub z Milíkova, vedený jako berní poplatník v letech 1410–1419, získává dům v roce 1413 (KSN III, f. 34r).

³²⁰ Bohuslav ze Svojšína byl v berních knihách veden v letech 1380–1406, synové po zemřelém otci jsou pak zapsáni v roce 1406 (KSN II, f. 159v).

S důrazem na sociální aspekty pozdně středověkého přistěhovalectví jsem se pokusil ukázat, v čem spočívají limity výzkumů založených výhradně na rozboru knih přijímání za měšťany. Tyto limity je po mém soudu možné překročit právě za pomoci využití některých pramenů berních, popřípadě souběžnou analýzou obou typů pramenů, jak se o to nedávno pokusil Bruno Koch.³²¹ Ani v případě studia přistěhovalectví do pozdně středověkého Stříbra však nesmíme zapomínat na skutečnost, že máme co dočinění se zcela specifickým typem migrace, jež předpokládá určitý stupeň integrace, vyjádřený zapsáním mezi berní poplatníky a placením (byť třeba jen jedenkrát) městské berně. Analýza stříbrského přistěhovalectví přitom vychází z prosopografického výzkumu celé stříbrské berní populace let 1380–1419 a v některých aspektech navazuje na již provedené výzkumy demografického vývoje tohoto města ve čtyřicetiletém období před vypuknutím husitské revoluce a v některých případech nám dává možnost sledovat vztah sociálně specifické skupiny přistěhovalců k berním poplatníkům jako celku.

Metodické postupy, které jsem se pokusil při studiu přistěhovalectví do Stříbra uplatnit, jsou tedy dvojího druhu. Na jedné straně analyzuji jevy, jimiž se studium přistěhovalectví zabývá již více než sto let: kvantitativní vývoj přistěhovalectví a velikost přistěhovalceckého horizontu. Vedle těchto dnes již klasických postupů vysloveně kvantitativní povahy, jež se pokoušejí stanovit především dlouhodobé trendy a odhalit výrazné změny, k nimž z hlediska intenzity a teritoriálního rozsahu přistěhovalectví docházelo, jsem zaměřil svou pozornost především na sociální aspekty přistěhovalectví. To bylo možné pouze díky prosopografickému sledování všech přistěhovalců jako konkrétních jedinců, u nichž známe nejen rok přistěhování, resp. prvního vedení mezi berními poplatníky, ale především celkovou dobu jejich pobytu ve městě, resp. celkovou dobu vedení mezi berními poplatníky, majetkové poměry při přistěhování a změny majetkových poměrů během celé doby jejich evidence mezi berními poplatníky, i když jsme samozřejmě limitováni jak absencí berní knihy z doby od konce roku 1392 do počátku roku 1402, tak berních pramenů z doby před rokem 1380 a po roce 1419. Další berní kniha začíná až rokem 1445, což je bohužel, jak víme na základě rozboru demografického vývoje předhusitského Stříbra, již příliš dlouho od poslední berní evidence v roce 1419.

Prostřednictvím detailních znalostí o jednotlivých poplatnících jsme tedy mohli v řadě případů vůbec poprvé sledovat majetkové poměry přistěhovalců a především jejich majetkovou mobilitu. A protože známe dobu jejich pobytu ve městě, podařilo se nám i prokázat vliv časové integrace přistěhovalců na změny jejich majetkových poměrů. Většina přistěhovalců (90 %) přicházela do Stříbra s minimálními finančními prostředky a v době přistěhování patřila mezi spodní vrstvu. I z tohoto hlediska je zřejmé, že přistěhovalci reprezentovali v rámci městské populace sociálně specifickou kategorii, kterou známe povětšinou pouze jako anonymní masu hospodářsky a politicky pasivního obyvatelstva. Změny majetkových poměrů původně chudých stříbrských přistě-

³²¹ B. KOCH, *Neubürger in Zürich. Migration und Integration im Spätmittelalter*, passim. Bruno Koch ale ve skutečnosti nepodnikl srovnávací analýzu přistěhovalectví podle curyšských knih přijímání za měšťany a podle curyšských berních pramenů, nýbrž pouze sledoval přistěhovalce-novoměšťany, jež bylo možné ztotožnit s konkrétními berními poplatníky. Ostatně paralelní výzkum curyšské prameny ani neumožňují, protože berní knihy zde nejsou dochovány kontinuálně. Jak jsem již poznamenal, jedinečnou možností paralelního výzkumu nabízejí dodnes nevyužitě chebské prameny, dochované pro konec 14. a celé 15. století.

hovalců však dávají tušit, že i pro příslušníky spodní vrstvy nabízela středověká města možnosti, jak se sociálně etablovat, a dokonce se i uplatnit v rámci starých městských elit. Z tohoto důvodu je v této modelové studii kladen maximální důraz na výzkum sociální integrace, a to nejen z hlediska vztahu doby pobytu ve městě a majetkových poměrů, ale i z hlediska zakupování si městských nemovitostí, pronikání do městské rady (v tomto případě jsem se pokusil srovnat stříbrské poměry se situací v Plzni a v Českých Budějovicích rovněž na přelomu 14. a 15. století) a podílu na církevní správě a zřizování zbožných nadací. Na druhé straně je ale zřejmé, že stříbrské prameny umožňují studovat aspekty sociální integrace přistěhovalců jen ve značně omezené míře. Protože nejsme s to detailně prosopograficky sledovat rodinné a přátelské vazby valně větší přistěhovalců, nedovedeme odpovědět na velmi důležitou otázku, jak možnosti rychlé a výrazné sociální integrace ovlivňovaly vazby přistěhovalců k ostatním měšťanům ještě před jejich přistěhováním se do města, resp. v prvních letech po proniknutí mezi berní poplatníky. Konkrétní případy, které známe, jsou bohužel až příliš jedinečné a neumožňují nám mluvit o určitém způsobu chování jako o jevu, ve své době obvyklém.

Sociálních aspektů pozdně středověkého přistěhovalectví se dotýkají i dva další jevy. Dosavadní bádání o dějinách měst pracuje s modelem populační nesoběstačnosti. Bez přistěhovalectví by podle teoretických konceptů město populačně stagnovalo a dlouhodobě se zmenšovalo. Kvantitativní rozbory skutečné populační nesoběstačnosti města však prozatím nebyly k dispozici. Proto jsem se prostřednictvím prosopografické analýzy přistěhovalců a celé stříbrské populace, s důrazem na tzv. časovou integraci berních poplatníků, pokusil ukázat, že alespoň pro Stříbro základní principy předpokládané populační nesoběstačnosti vskutku platí a že bez přistěhovalectví by docházelo k tendenciálnímu úbytku populace. A protože v letech 1402–1419 nastal ve srovnání s léty 1380–1392 pokles intenzity přistěhovalectví, došlo v tomto období, jak víme i z rozboru populačního vývoje tohoto města, k asi desetiprocentnímu poklesu celé populace. Na druhé straně však rozbor národnostních aspektů stříbrského přistěhovalectví ukázal, že počesťování tohoto města bylo dlouhodobým procesem, v němž české přistěhovalectví nehrálo nijak zásadní roli, což po mém soudu platí i pro další česká a moravská města.

Druhý jev pak představuje koncept omezování přistěhovalectví po roce 1380, jenž výrazně souvisí s obecnými otázkami sociálního vývoje předhusitské venkovské společnosti. Prostřednictvím analytických sond i teoretických úvah jsem se pokusil ukázat, že v normativní rovině není možné pro předhusitské období o omezování přistěhovalectví mluvit. Na druhé straně se však domnívám, že především na církevních velkostatecích se mohly uplatňovat určité jevy, které konkrétně neznáme, jež mohly ve svých důsledcích vést k omezování vystěhovalectví z venkova a naopak k volnosti vystěhování se z poddanských měst. Rozborem přistěhovalectví do sedmi vesnic, jež tvořily stříbrský městský (velko)statek, jsem se snažil doložit, že v předhusitském období panovala i vcelku intenzivní venkovská migrace, kterou detailně známe z nejnovějších anglosaských výzkumů a která pro české a moravské prostředí zatím patří společně se sledováním sociálních aspektů pozdně středověkého městského přistěhovalectví k jevům nejméně prozkoumaným. Oba však hrají natolik významnou úlohu v rámci sociálních dějin pozdního středověku, že by právě jim měla být věnována soustavná pozornost. Z tohoto důvodu jsem se ve své studii zaměřil právě na detailní zkoumání sociálních jevů a pokusil jsem se – i přes nepochybné interpretační limity, způsobené jak torzovitostí pramenů, tak obtížností identifikovat a jednoznačně ztotožnit jednotlivé stříbrské

měšťany a obyvatele v různých typech pramenů – osvětlit v co nejširších souvislostech. Všechny závěry přitom považuji za otevřené a především jen s obtížemi přenositelné do prostředí dalších českých a moravských měst. Každé středověké město považuji za natolik specifické a svébytné, že se stavím vůči jednoduchým a nepodloženým analogiím velmi skepticky. Pro koncept pozdně středověkého přistěhovalectví tedy z modelové studie, jejíž podstatou je analýza středně velkého královského města, jež mělo na přelomu 14. a 15. století méně než dva tisíce obyvatel, nevyplývají téměř žádné závěry obecné povahy. Na druhé straně se však domnívám, že tato modelová analýza dává alespoň tušit, že dynamika sociálních změn byla v pozdně středověkých městech velmi výrazná a že v mnoha aspektech přesahuje dosavadní představy především o chování spodních vrstev pozdně středověké společnosti.

Příspěvek k problematice pozdně středověké městské imigrace

Opavští měšťané v Krakově

MARTIN ČAPSKÝ (Opava)

Jedním z důležitých ukazatelů vypovídajících o mobilitě pozdně středověké společnosti je bezpochyby i míra městského přistěhovalectví. Okruh otázek spojených s touto problematikou v sobě zahrnuje limity městské imigrace, podobně jako integrační a segregáční mechanismy nastavené societou cílové obce. Mezi klíčové koncepty městského přistěhovalectví počítáme i osu venkov – lokální městské sídlo – velkoměsto, která reflektuje postupnou změnu venkovského rytmu na městský, nezbytnou pro integraci nově příchozího mezi plnoprávné měšťany. Podmínky, které určovaly rychlé začlenění nového měšťana do sociálních struktur města, tak v sobě zahrnují určitou míru ekonomického i sociálního kapitálu, který stejnou měrou vypovídá jak o novém působišti, tak o mateřské obci.¹

Úvahy o vzestupu, nebo naopak poklesu významu měst na základě kariér měšťanů v novém prostředí se stávají aktuální zejména v okamžiku, kdy se naše pozornost obrátí k městům bez zachovaných úředních písemností, podobně jako je tomu v případě středověké Opavy. Řadu nových informací tak můžeme zjistit díky rodinným a profesním vazbám opavských měšťanů k jiným obcím. Jedním z nejvýznamnějších pramenů, který umožňuje sledovat zájem opavských měšťanů o kariéru v novém prostředí, jsou knihy nově přijatých měšťanů Krakova, kterým dosud při studiu opavských dějin nebyla věnována pozornost.²

Integrace nově příchozího měšťana často závisela na síti starších sociálních vazeb,

¹ K diskusi o středoevropské městské migraci se nejnověji vyjádřili M. NODL, *Raně novověké městské migrace: Perspektivy, tendence a metodické podněty německého bádání 70. až 90. let*, *Folia historica Bohemica* 18/1997, s. 289–303 J. MILLER, *Raně novověká městská migrace - české země, královské Uhry, polsko-litevský stát: Pokus o základní komparaci*, *Český časopis historický* 100/2002, s. 522–553, kteří shrnují i dosavadní literaturu k tématu. Pojem sociální kapitál používá L. BUŠTÍKOVÁ, *Analýza sociálních sítí*, *Sociologický časopis* 35/1999, s. 193–206, po vzoru P. BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998.

² Nejstarší knihy nově přijatých měšťanů zahrnují v případě Krakova kontinuální období let 1392–1506 – srov. *Księgi przyjeźd do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, (ed.) K. KACZMARCZYK, Kraków 1913.

kteří jej pomohly ukotvit v novém prostředí. Jako modelový příklad rychlé kariéry, na které se stejnou měrou podílely finanční zázemí i pokrevní svazky, lze uvést vzestup uherské rodiny Thurzů. Obchodní kontakty Jiřího Thurza s Krakovem měly svůj počátek ve 30. letech 15. století a vyvrcholily o tři desítky let později spřízněním jeho potomků s krakovským patriciátem. Syn Jan, který v roce 1463 přesídlil do města, měl usnadněnou cestu mezi patricijskou vrstvou a mezi léty 1477–1507 zasedal v konšelské lavici.³ Síť spřízněných osob se však jen zřídka podaří zrekonstruovat tak, jako tomu bylo v případě zámožných horních podnikatelů a kupců. Knihy přijatých měšťanů jsou v tomto případě jen slabým vodítkem. Strohé zápisy stereotypně opakují pouze jméno a místo původu přijímaného kandidáta, popřípadě v přídomku zachycují jeho řemeslo. Lépe jsme informováni pouze v případech, kdy se za nového měšťana zaručuje již usedlý obyvatel nebo zástupce některého z krakovských cechů.⁴ Potvrzuje se tak předpoklad, že jednou z primárních podmínek úspěšného proniknutí mezi plnoprávné měšťany byly již dříve navázané kontakty.

Prestižní postavení jednotlivých krakovských rodin můžeme sledovat na základě jejich vazeb k nejvýznamnějším kostelům, tvořícím pevné body v sociální topografii města. Plně to platí i pro Jana Czaudicze,⁵ nejúspěšnějšího z opavských měšťanů, kteří se v průběhu 15. století přesunuli do Krakova, jenž ve své poslední vůli odkázal značný plat k vybavení oltáře sv. Hedviky, Alžběty a Ludmily v kapli sv. Barbory. Když v roce 1424 nechával sepsat svou závěť, přizval si mezi svědky Michala, mistra cechu stolařů a malířů, dále malíře Petra⁶ a duchovní z mariánské fary.⁷ Na předním místě mezi duchovními pak byl uveden někdejší student krakovské univerzity, mistr svobodných umění Jošt z Glucholaz.⁸ Vazbami, které usnadňovaly vzestup v novém prostředí, byl Jan Czaudicz pevně napojen na správce obročí v nejvýznamnějším městském chrámu. Ostatně prvním duchovním, který se měl ujmout správy zamýšlené fundace, měl být Mikuláš z Pštiny, sloužící bohoslužby na téže místě.⁹ Okruh kněží a oltářníků zmiňovaných v Czaudiczově poslední vůli tak zároveň odkazuje na roli, jakou v krakovském prostředí sehrával kostel Nanebevzetí Panny Marie.

V průběhu první poloviny 15. století se završil proces přeměny chrámu stojícího na centrálním náměstí do podoby „městské katedrály“. Stoupající vliv konšelského sboru

³ Bliže K. LAMBRECHT, *Aufstiegschancen und Handlungsräume in ostmitteleuropäischen Zentren um 1500. Das Beispiel der Unternehmerfamilie Thurzó*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47/1998, s. 317–346.

⁴ Příkladem je zápis: „Mika Cichner de Oppauia h.i., pro littera fideiussit Schilder et Alexius ad Michaelis [Portavit].“ Srov. *Księgi przyjeżdż do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, s. 73, č. 2738.

⁵ Měšťanské právo získal v roce 1421 – srov. *Księgi przyjeżdż do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, s. 96, č. 3383.

⁶ „Magister Michael mensifex, Petrus Pictor et alii quidem concives et mechanici huius urbis.“ Srov. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2: 1416–1450, (ed.) S. KURAŚ, Lublin 1973, s. 88–91, č. 253.

⁷ „Petrus de Ticzin, Johannes de Grotkow dictus Hesse et Nicolaus de Ognis dictus Rolle.“ Srov. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2, s. 88–91, č. 253.

⁸ „Illuminatus vir magister Jodocus canonicus regularis de Wratislaui, magister in artibus et baccalarius in decretis.“ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2, s. 88–91, č. 253. Jošt z Glucholaz přišel studovat na krakovskou univerzitu v roce 1421 a o dva roky později dokončil svá právnícká studia získáním bakalářského gradu. Srov. J. DRABINA, *Jodok von Ziegenhals und seine Chronik der Augustiner-Chorherren*, in: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*, hrsg. von G. Kosellek, Frankfurt am Main 1997, s. 183–191.

⁹ Srov. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2, s. 88–91, č. 253.

na obsazování obročí ještě více podtrhl tradiční prestižní postavení kostela, vyjadřované okázalou náboženskou aktivitou a fundátorstvím nejvýznamnějších patricijských rodů. V této době začal vznikat i pás osmi patricijských kaplí lemujících boční lodě celé stavby.¹⁰ V Czaudiczově závěti a v následných listinách jeho příbuzných ale nacházíme více osob spojených s městskou farou než jenom duchovní. Petr Fetter, patrně příbuzný Janovy manželky Kateřiny,¹¹ který po Czaudiczovi zdědil fundátorská práva, byl po své smrti pohřben právě v mariánském kostele, stejně jako Mikuláš Lang (*Langniclos*), který byl jedním ze čtyř vykonavatelů závěti.¹²

Vedle fundací a pohřbů vypovídá o prestiži patricijských rodů i činnost v církevním bratrstvu, jež působilo od poloviny 14. století při městské katedrále. Obdobně můžeme uvažovat i o druhém bratrstvu, založeném v roce 1404 při kapli svaté Barbory, na hřbitově vedle mariánské fary.¹³ Skutečnost, že Jan Czaudicz nadal oltář právě v kapli svaté Barbory, naznačuje, že se přes svou zámožnost a spřízněnost s konšelskými rody musel spokojit s aktivitou v méně prestižním společenství. Mikuláš Lang, dlouholetý krakovský radní, byl přitom Janovi zavázán obrovskou sumou 400 hřiven grošů a opavští vévodové mu na svých městech pojistili roční plat 20 kop grošů.¹⁴ Ukazuje se, že pouhá zámožnost v Krakově k rychlému proniknutí mezi úzkou městskou elitou nestačila.¹⁵ Bez dlouhodobě udržovaných vazeb k předním patricijským rodům nemohl opavský měšťan překročit neviditelnou, ale pevnou hranici mezi tradičními a nově příchozími rodinami, a to tím spíše, že se to nezdařilo ani Janu Czaudiczovi, který patřil v Opavě k nejřednějším měšťanům.¹⁶

Prohlubující se rozdíl mezi oběma městy ještě více vysvitne při porovnání stavu ze 14. století, kdy několik Opavanů proniklo mezi krakovskou radní vrstvu.¹⁷ Ve století následujícím se s žádným podobným případem nesetkáme a proud opavských měšťanů

¹⁰ Osudům mariánské fary v Krakově se nejnoveji věnovala E. PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła mariackiego (XIII–XVI w.)*, Kraków 2000.

¹¹ Kateřina, vdova po Janu Czaudiczovi, si po smrti manžela vybrala poručníka svého majetku a musela se účastnit několika soudních sporů – srov. Archiwum państwowe Kraków, fond: Archiwum miasta Krakowa, Consularia Cracoviensia – inscriptiones, sg. J – 7554 (mikrofilm), f. 228 a 236.

¹² E. PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła mariackiego (XIII–XVI w.)*, s. 162.

¹³ Krakovským církevním bratrstvům se nejpodrobněji věnovala H. ZAREMSKA, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław–Kraków–Gdańsk 1977.

¹⁴ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2, s. 88–91, č. 253.

¹⁵ Na tomto konstatování nic nemění ani podrobnější pohled na okruh Czaudiczových „přátel“. Přídomky duchovních z Janova testamentu ukazují, že vedle náboženských vazeb hrály výraznou roli při Czaudiczově začleňování do krakovské obce i vazby regionální. Opava, Pština, Grotkov i Glucholazy jsou městy moravsko-slezského pomezí a Janova sociální síť se tak do značné míry utvářela z jeho „krajjanů“. Vazby k duchovním a k zástupcům krakovských uměleckých řemesel však nemohly v tak krátkém čase překonat uzavřenost tradičního patriciátu, a to tím spíše, že šlo v rámci městského mikrokosmu o odlišné světy.

¹⁶ Dokazují to jeho konšelský úřad – jako opavský radní byl připomínán v roce 1403 v krakovských knihách, srov. Archiwum państwowe Kraków, fond: Akta miasta Krakowa, Consularia Cracoviensia – Inscriptiones, sg. J-75553 (mikrofilm) – i těsné vazby na vévodský dvůr. V roce 1416 byl na hostině v Czaudiczově opavském domě přítomen vévoda i zástupci zemské šlechty. Srov. zápis z městské knihy převzatý do *Chronicon Oppaviense* (též *Fürstensteinská kronika* podle místa jejího posledního známého uložení) z poloviny 16. století. Kronika zmizela v závěru druhé světové války, ale zmiňovaný text se zachoval ve výpiscích Josefa Zukala, srov. Zemský archiv Opava, fond: Josef Zukal, Chronik Fürstenstein, sg. 208aII, f. 28.

¹⁷ Jako radní byl mezi léty 1362–1366 připomínán *Gosselinus de Oppavia* (přísežný v letech 1348–1349), v roce 1319 Henmanus de Oppavia (v roce 1317 jako přísežný) a jako přísežný v období 1321–1337

znatelně slábl. Omezování městské imigrace se však netýkalo jen přichozích z moravsko-slezského pomezí. Postupné snižování počtu nově přijatých měšťanů lze pozorovat po celé 15. století. Zatímco v letech 1392–1400 se v krakovských knihách objevilo 127 nových jmen, v dalších desetiletích toto číslo klesalo až na 59 osob přijatých v rozmezí let 1491–1500.¹⁸ Příčiny lze hledat ve slábnoucím postavení Krakova v rámci středoevropské obchodní sítě a v rostoucím protekcionismu ze strany polských králů. Pokud však své úvahy omezujeme na spojnici Opava – Krakov, neměli bychom podceňovat ani zhoršující se ekonomickou situaci Opavy.¹⁹

V letech 1392–1506 se mezi novými krakovskými měšťany objevilo 39 osob z Opavy. Zejména při porovnání s blízkou Olomoucí (27 osob) a vzdálenějším Brnem (20 osob) tak ještě více vystoupí do popředí orientace zámožnějších opavských kupců, kteří se zaměřovali na obchod s polskou solí, olovem, sukrem a kořením, které putovalo do Krakova přes východní trhy.²⁰ Bylo by však chybou ztotožňovat opavskou imigraci do Krakova pouze s obchodníky, kteří, jak ve své listině z roku 1449 prohlásil polský král Kazimír IV.,²¹ přijímali měšťanské právo jen naoko a na škodu zeměpanským příjmům, zatímco jejich rodiny a majetky zůstávali za hranicemi království. Vedle kupců, kteří takto obcházeli královská nařízení o clech a právech povinného skladu, se mezi přichozími pohybovali i řemeslníci.²²

Vodítkem při pátrání po příčinách zájmu o krakovské měšťanské právo nám mohou být i příbuzenské vazby již zmíněného Jana Czaudicze. V červnu roku 1426 se patronátního práva k oltáři v kapli svaté Barbory zřekli Czaudiczovi příbuzní, bratři Jan Romer z Kaziměře a Jiří zvaný Woys Jorge z Opavy.²³ Jan Romer byl v této době připomínán v soudních knihách Kaziměře jako vlastník soukenického krámu²⁴ a díky rodinným kontaktům se jeho bratrovi otevírala možnost využívat výsad krakovského souměstí. Zboží by tak mohlo putovat k jeho rukám až z Toruně nebo ze Lvova, aniž by podléhalo krakovskému privilegii nuceného skladu.²⁵ Bez povšimnutí by rovněž nemě-

Iohannes de Oppavia, srov. *Kodex diplomaticzny miasta Krakowa*, díl 1: 1257–1506, (ed.) F. PIEKO-SIŃSKI, Kraków 1879, s. XXII, XXV, XLVIII, L.

¹⁸ Srov. J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, díl 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 317.

¹⁹ Srov. J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 371–393. Hospodářským vývojem Opavy v době pozdního středověku se nejnověji zabýval M. ČAPSKÝ, *Opavské vévodství v roli brány obchodu se solí*, in: *Korunní země v dějinách českého státu*, díl 1: *Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, (ed.) Lenka Bobková, Praha 2003, s. 77–95.

²⁰ M. ČAPSKÝ, *Opavské vévodství v roli brány obchodu se solí. Poznámky k úloze pavských měšťanů v dálném obchodě*, s. 77–95.

²¹ *Kodex diplomaticzny miasta Krakowa*, díl 1, s. 211–212, s. 148.

²² Vedle čtyřech kupců se mezi Opavany objevili i dva pláteníci, olejník, pasíř, koželuh, krejčí a bradýř. U zbývajících nebyla profese uvedena. Podobná řemesla lze najít i mezi nově přichozími obyvateli Kaziměře v krakovském sousedství, kde se zhruba mezi 60. léty 14. století a počátkem 15. století objevují dva tkalci, koželuh, kožešník, jehlář a nožíř z Opavy. Srov. *Księgi radzieckie Kazimierskie (1369–1381) i (1385–1402)*, (ed.) A. CHMIEŁ, Kraków 1932.

²³ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, díl 2, s. 108–109, č. 266.

²⁴ *Księga ławnicza Kazimierska 1407–1427*, (ed.) B. WYROZUMSKA, Kraków 1996, s. 400, č. 3030. Sousední krám držel podle téhož zápisu Jan Tropper.

²⁵ Ukázkový příklad nám přibližuje soudní spor opavského radního Pavla Eckeho, který se přes někdejšího opavského měšťana sídlícího již v Krakově pokoušel prodávat sukna ve Lvově – srov. Archiwum państwowe Kraków, fond: Archiwum miasta Krakowa, Scabinalia – Inscriptiones (1431–1446), sg. J-6495 (mikrofilm), f. 37.

la zůstat skutečnost, že rodové jméno Czaudiczů nebylo v krakovských knihách zcela nové. Mezi nejvýznamnější nositele rodinného přídomku patřil v polovině 14. století i několikanásobný přísežný a radní²⁶ Heinko Czaudicz, který vedle dvou soukenických krámů²⁷ držel i dva domy na dnešní ulici Stolarské (dříve *platea Predicatorum*).²⁸ Dům na téže ulici držel podle svědectví z roku 1424 i Jan Czaudicz a je otázkou, zda nešlo o dědictví předávané po jednotlivé generace. Snaha o udržení krakovského zázemí by opět ukazovala na dlouhodobé obchodní zájmy.²⁹ Janova připomínaná kariéra však ukazuje, že úspěch v krakovském prostředí se neodvíjel pouze od výše finanční hotovosti. V polovině 15. století navíc docházelo ke stále důraznějšímu vytlačování drobných kupců z velkých střeoevropských trhů. Symbolem nové doby se stávalo kupecké konsorcium a typ obchodníka, který seděl ve své faktorii a své záležitosti řídil prostřednictvím agentů a písemného styku.³⁰ Opavští kupci se dostávali na okraj velkého obchodu i díky rostoucím finančním problémům mateřského města. Krakovští radní se v roce 1438 nechali slyšet, že opavská strana zadržuje platy náležící krakovským měšťanům, a pokud se město nezaváže dodržovat své závazky a tento svůj slib nedoprovodí vévodskou a sněmovní pečeti, budou opavští formané stavění na všech cestách vedoucích ke Krakovu.³¹

Za těchto okolností množství nově přicházejících osob z Opavy přirozeně klesalo. Posuny v zájmu o krakovské měšťanské právo nejlépe dokazuje časové rozložení jednotlivých inkolátů. Drtivá většina opavských (a pro srovnání i hlubčických a krnovských) měšťanů přesídlila do Krakova v první polovině 15. století (příloha č. 1). V následujících desetiletích můžeme sledovat jen jejich sporadické příchody. Nabízí se proto otázka, zda jde o povšechný jev, zvláště když počty nově přichozích měšťanů obecně klesaly po celé 15. století. Při srovnání s dalšími slezskými městy (Vratislav, Těšín a Opole – příloha č. 2) a obdobnými čísly získanými pro Prahu, Brno a Olomouc (příloha č. 3) se ale ukazuje, že tak výrazný trend k omezení vzájemných kontaktů, jaký platí pro moravsko-slezské pomezí, je výjimečný. Knihy přichozích měšťanů přirozeně nezachycují celou populaci, která se v daném období usídlila v Krakově. Pokud se však zaměříme na obyvatele usilující o plné měšťanské právo, neboť bez jeho držby byla podvázána jejich hospodářská aktivita, lze se záznamy o nově přichozích měšťanech pracovat jako s výpovědí o existujícím trendu. Po polovině 15. století podíl přichozích z Opavy prudce klesl. Vlastní hospodářské problémy a strukturální změny v nadregio-

²⁶ *Kodex diplomaticzny miasta Krakowa*, díl 1, s. XXV, L.

²⁷ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, (ed.) F. PIEKOSIŃSKI, J. SZUJSKI, Kraków 1878, s. 157, č. 1424; s. 184, č. 1685.

²⁸ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, s. 167, č. 1510, 1512; s. 182, č. 1611; s. 183, č. 1622.

²⁹ Bližší rodinné vazby mezi oběma osobami však zůstávají nejasné. Dlouhodobou rodinnou aktivitu na středovýchodě Evropy potvrzuje i osud Ondřeje Czaudicze, který v roce 1426 přijal měšťanské právo ve Lvově – srov. *Pomniki dziejowe miasta Lwowa z archiwu miasta*, díl 3, (ed.) A. CZOŁOWSKI, Lwów 1905, s. 128, č. 422. Tyž Andris Czaudicz se prosadil roce 1441 při volbě nových konšelů – srov. *Pomniki dziejowe miasta Lwowa z archiwu miasta*, díl 4: *Księga Ławnicza 1441-1448*, (ed.) A. CZOŁOWSKI, F. JAWORSKI, Lwów 1921, s. 7.

³⁰ Srov. A. J. GUREVIČ, *Středověký kupec a jeho svět 11.-15. století*, in: *Středověký člověk a jeho svět*, (ed.) J. Le Goff, Praha 1999, s. 226. Postřehy z českého prostředí uvedl J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*, díl 1: *Hospodářská základna a královská moc*, Praha 1992, s. 114-115.

³¹ Srov. Archiwum państwowe Kraków, fond: Archiv miasta Krakowa, Consularia Cracoviensia – Inscriptioes, sg. J – 7554 (mikrofilm), f. 394-395.

nálním obchodě tak mohly mít výrazný podíl na snižující se mobilitě opavských měšťanů. Tuto tezi je však třeba ověřit na dalších nezávislých pramenech.

Dalším zdrojem k posouzení mobility společnosti a zároveň určité sociokulturní úrovně na sledovaném území jsou počty univerzitních studentů zapsaných na blízké univerzity. Vzhledem ke katolické víře opavských měšťanů lze z okruhu jejich zájmu vyloučit utrakvistické vysoké učení v Praze a sledovat jejich kroky především na univerzitách v Krakově a ve Vídni.

Opavané přicházející studovat na krakovské vysoké učení bývali počítáni do českého národa a zpravidla byli vedle sebe zapisováni i do univerzitních matrik. Forma záznamů tak zachovala svědectví o jejich přirozené pospolitosti při putování na vzdálenou univerzitní půdu. Mimořádného rozsahu nabyl tento zvyk v roce 1446, kdy na univerzitu zamířil vévodský potomek a pozdější vratislavský kanovník Přemek Opavský. Spolu s ním zřejmě cestovalo dalších pět měšťanských synů. Poté však dříve poměrně pravidelné příchody studentů z prostředí opavských měšťanských rodin na několik let ustaly. Pravděpodobnou se zdá teze, že vrstevníci mladého Přemyslovce bezesbýtku využili možnosti pobývat v Krakově po jeho boku a relativně úzká skupina zájemců o univerzitní vzdělání se tak v mateřském městě na nějaký čas vyčerpala.³² Po vévodově přechodu na vídeňskou univerzitu už jej ale někdejší souputníci nenásledovali.

Vídeňské matriky zachovaly nepoměrně skrovnější výčet studentů z opavského vévodství než krakovské.³³ Studenti bývali zapisováni do uherského národa a přes jejich malý počet můžeme i zde mluvit o zřetelném trendu v měnícím se množství opavských scholárů. Až do 50. let množství studentů jak ve Vídni, tak v Krakově narůstalo, a poté došlo k výraznému snížení jejich počtu. Teprve v 80. letech se na krakovské vysoké učení vydala téměř desítky dalších studentů.³⁴ Ve Vídni nebylo možné podobné oživení zaznamenat. Čísla získaná sledováním opavského vzorku studentů se tak výrazně rozcházejí s obecným trendem zaznamenaným na Jagellonské univerzitě. Zde po celé 15. století počet scholárů vzrůstal a úpadek nastal teprve s příchodem reformace.³⁵ Důvody obou rozdílných tendencí tak nelze hledat ve vnitřním nastavení jednotlivých univerzit, nýbrž (opět) spíše v prostředí pozdně středověké Opavy.

Indicií nám mohou být i seznamy opavských městských rad. Definitivní výčet všech osob zastávajících konšelský úřad asi nikdy nebudeme mít k dispozici, ale i tak se s narůstající četností zhruba od 30. let 15. století podařilo rekonstruovat složení celé řady radních sborů.³⁶ Značná fluktuace jmen však nedává možnost těsněji vymezit tradiční

³² Srov. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, díl 1: *Ab Anno 1400 ad Annum 1489*, (ed.) A. KSTERKIEWICZ, Kraków 1887, s. 115. Jan Mikulášův z Opavy, který byl již v této době vratislavským kanovníkem, byl zapsán odděleně a do „družiny“ zřejmě nepatřil – srov. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, díl 1, s. 111.

³³ *Die Matrikel der Universität Wien*, díl 1: *1377-1450*, Wien-Köln 1956 díl 2/1: *1451-1518*, Wien-Köln 1967.

³⁴ V 90. letech získali univerzitní grad dva Opavané a v prvním desetiletí 16. století dalších sedm – srov. *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, (ed.) J. MUCZKOWSKI, Kraków 1849.

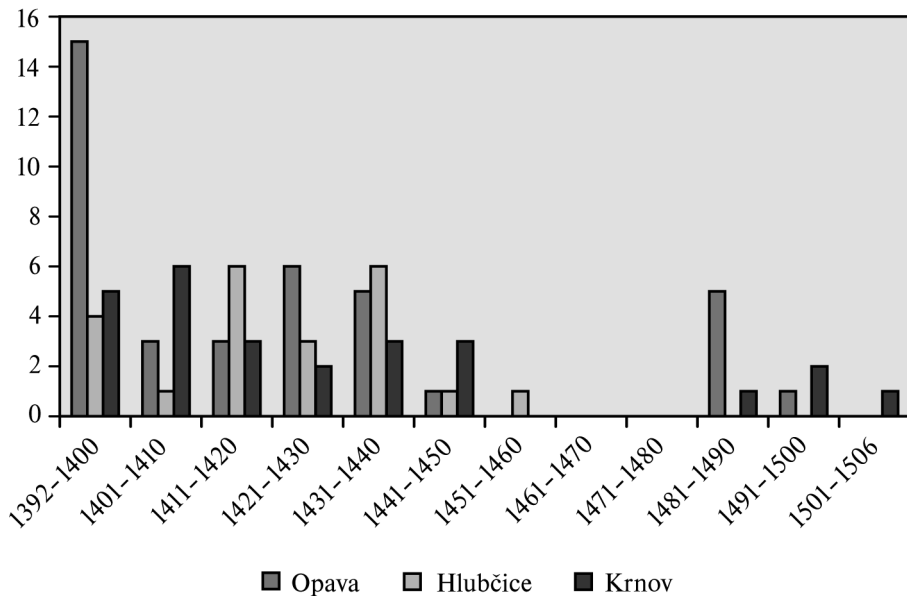
³⁵ Srov. I. KANIEWSKA, *Die Struktur der Studenten der Krakauer Akademie vom XV.-XVIII. Jahrhundert*, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace historyczne* 93/1991, s. 43–63. M. TRUC, *Jagellonská univerzita a české země v 15. a 16. století*, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 5/1964, s. 135–163.

³⁶ P. LAŠTŮVKOVÁ, *Vývoj opavské městské správy ve středověku*, Opava 2004 (magisterská práce).

radní vrstvu podílející se na správě města. Nivelizované prostředí opavského měšťanstva postrádalo v druhé polovině 15. století městskou elitu, která by se opakovaně ucházela o místa konšelů, nebo se prosazovala přes církevní bratrstvo Božího těla a Panny Marie působící bez většího zájmu fundátorů u městské fary. Nastíněné poznámky lze proto shrnout do následujícího závěru.

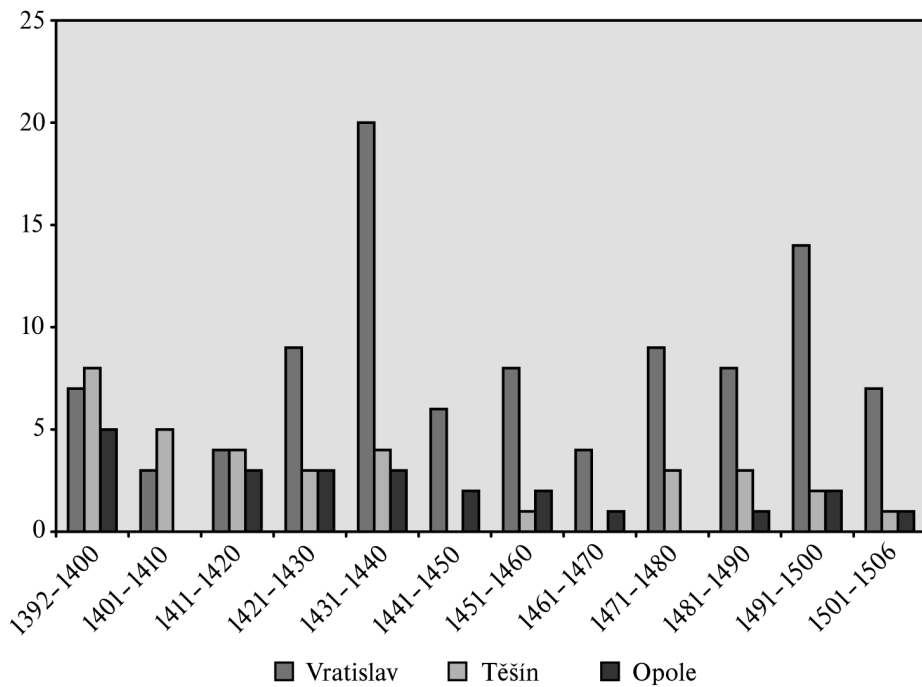
Opavští měšťané byli na konci první poloviny 15. století vytlačeni z krakovských trhů a postupující ekonomický regres města, které kdysi zaujímalo dominantní hospodářskou pozici na moravsko-slezském pomezí, se odrazil i ve snížené mobilitě jeho obyvatel. Zchudnutí kupecké vrstvy specializované dříve na nadregionální obchodní trhy nivelizoval městskou společnost. Postupně oslabované kontakty a nízký finanční kapitál vyřazoval opavské měšťany ze zápolení o kariéru v Krakově a uzavíral jejich obchodní snahy do okruhu regionálních trhů. Jejich podíl na pohybu zboží v přílehlých oblastech Moravy a Slezska však bude nutné teprve zhodnotit.³⁷

Príloha č. 1: Přijetí do práva Krakova

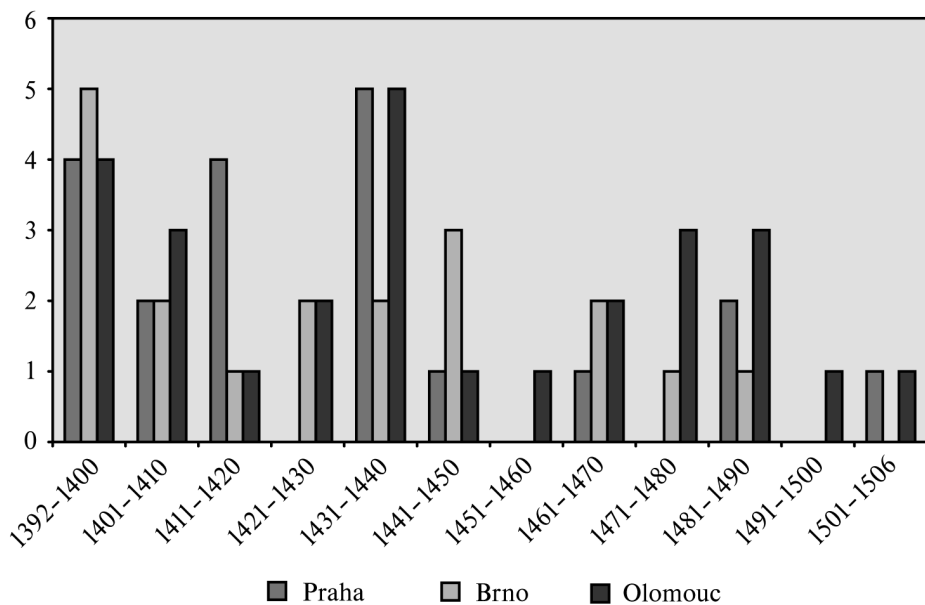

³⁷ Tento příspěvek byl zpracován s podporou grantu GA ČR č. 404/02/1555.

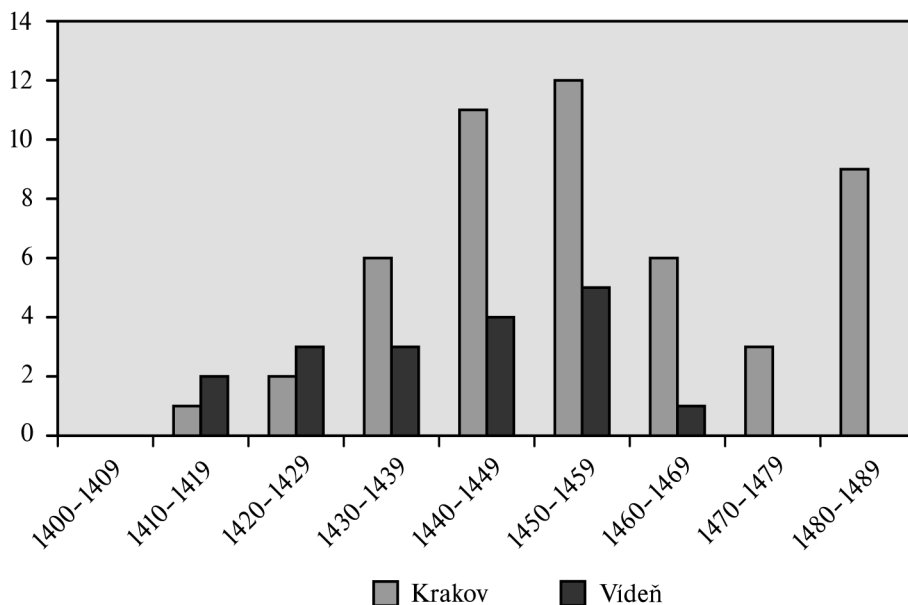
Príloha č. 2: Prijetí do práva Krakova

Príloha č. 3: Prijetí do práva Krakova

Príloha č. 4: Opavští studenti na univerzitách v Krakove a ve Vídni

Socjotopografia Torunia i Elbląga w późnym średniowieczu

KRZYSZTOF MIKULSKI (Toruń)

Socjotopografia miast na terenie obecnej Polski nie była dotąd tematem zbyt często podejmowanym w pracach historyków polskich. Poza kilkoma analizami socjotopografii miast w późnym średniowieczu (Czaja,¹ Goliński,² Sowina,³ Wiesiołowski,⁴ Mikulski⁵) brak opracowań, które by w poważniejszym stopniu dotyczyły wyżej zakreślonego problemu. W swoim referacie chciałbym się zająć porównaniem dwóch ośrodków miejskich z terenu Prus – Torunia i Elbląga, dla których istnieją już opracowania obejmujące późne średniowiecze (XIV–XV w.)

Stare Miasto Toruń powstało w wyniku stopniowego rozwoju, w kilku wyraźnych fazach osadniczych. W obecnym miejscu Stare Miasto założone zostało najpewniej w 1236 r., na skutek przeniesienia z terenu pierwotnej lokacji w Starym Toruniu. Początkowo rozplanowano południową część późniejszego miasta z centralnie położonym kościołem parafialnym św. Jana i placem targowym, który mógł początkowo pełnić też pewne funkcje obronne (Werder). W kierunku kościoła i Werder prowadziła główna ulica miasta – św. Anny – łącząca centrum z przeprawą funkcjonującą nadal w miejscu wcześniejszej lokacji w Starym Toruniu.⁶ Kolejny etap rozbudowy miał miejsce po 1251 r. – rozplanowano wówczas Rynek oraz ulice w zachodniej i północnej części Starego Miasta, włączono w jego obręb m.in. klasztor franciszkanów. W 1264 r. lokowane zostało Nowe Miasto, które rozplanowano zdecydowanie w jednym momencie, na co wskazuje bardzo symetryczna struktura jego ulic.⁷ Rozbudowa przedmieść trwała

¹ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992.

² M. GOLIŃSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997; TENŻE, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, tom 1, Wrocław 2000.

³ U. SOWINA, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa-Sieradz 1991.

⁴ J. WESIOŁOWSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa-Poznań 1982; Poznań 1997².

⁵ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.

⁶ K. MIKULSKI, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej w świetle źródeł podatkowych z końca XIV i pierwszej połowy XV wieku*, *Zapiski Historyczne* 61/1996, s. 7–24.

⁷ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 33–40.

znacznie dłużej. W pierwszym okresie, zaraz po powstaniu Starego Miasta powstały tam pierwsze obiekty produkcyjne (cegielnia, wapiennik, młyny), handlowe (port) i sakralne (kościół i szpital). Potem rozwinęło się osadnictwo rzemieślnicze – najpierw w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Chełmińskiej (kołodzieje, kowale) i Prawej (garncarze, kaszarze w tzw. polskiej Wsi). Ok. 1350 r. doszło do rozbudowy sieci ulicznej przedmieść, szczególnie na północ od murów miejskich, gdzie zapewne wówczas też osiedli bardzo liczni tam w końcu XIV w. przedstawiciele rzemiosł metalowych (ślusarze, nożownicy) i odzieżowych (płóciennicy).⁸

Powstanie Starego Miasta Elbląga datować można na okres od 1237 r. Wówczas to, zgodnie z kroniką Piotra z Dusburga, krzyżacy założyli nad rzeką Elbląg gród na kępie. Stąd Czaja za starszą literaturą dopatruje się w tym fakcie umiejscowienia grodu na wyspie, po środku nurtu rzecznej – wskazywano tu na kępę zwaną w połowie XIII w. Starym Elblągiem, a później Moczarką (Herrenpfeil).⁹ Wydaje się jednak, że możemy tu mieć do czynienia ze znanym z Torunia przypadkiem budowy pierwotnych umocnień na terytorium późniejszego miasta. Wskazywałoby to na podobną strategię zakładania miast na terenach podbijanych przez Zakon. Najpierw zakładano wstępnie umocniony „werder“, a wokół niego, czy obok niego rozplanowywano miasto. Wydaje się to tym bardziej prawdopodobne, że już w 1238 r. istniały wały miejskie obok klasztoru dominikanów. Możliwość założenia grodu w 1237 roku, jego translokacja i otoczenie wałami w przeciągu kolejnego roku, nie wydają się przedsięwzięciami racjonalnymi i możliwymi do zrealizowania w tym czasie. W 1242 r. lokowany został szpital Św. Ducha. Prawdopodobnie w 1240 r. przybyli do Elbląga pierwsi osadnicy z Lubeki, którzy przejęli władzę w kształtującym się ośrodku miejskim. W 1246 r. Elbląg uzyskał prawo miejskie lubeckie, co było wyraźnym ustępstwem ze strony Zakonu na rzecz sprzymierzonej z nim w tym czasie, udzielającej mu wsparcia w konflikcie z Prusami Lubeką.¹⁰ W przeciwieństwie do Torunia, Stare Miasto Elbląg objęło od razu całe swoje późniejsze terytorium. Jedynie w 1326 r. zachodnia granica miasta została przesunięta w stronę rzeki Elbląg. Plan miasta był w związku z tym bardzo regularny, jego podstawową osią była rozszerzona w stosunku do innych ulica biegnąca równolegle do biegu rzeki (późniejszy Targ Chlebowy, Targ Sienny, Targ Węglowy), z poszerzonym placem targowym przed kościołem parafialnym św. Mikołaja. Od tej ulicy odchodziły prostopadle dwie grupy ulic – dłuższe i o okazalszej zabudowie w kierunku rzeki, i krótsze w kierunku murów.¹¹ Obszar pierwotnego placu targowego uległ likwidacji w związku z budową na nim ratusza, sukiennic, ław rzeźnickich, wreszcie bud murowanych zamieszkałych głównie przez szewców i kramarzy, okalających kościół św. Mikołaja.¹² Wokół miasta bardzo szybko rozwijało się osadnictwo przedmiejskie. Podobnie jak w Toruniu miało ono na początku charakter przemysłowy. Już w 1273 r. stał młyn na przedmieściu wschodnim, napędzany przez kanał rzeczki Kumieli, jeszcze w końcu tego stulecia powstały też pierwsze ogrody mieszczańskie. Poważniejszy rozwój przedmieść miał jednak miejsce dopiero w XIV w. Powstało wówczas tzw. Przedmieście

⁸ K. MIKULSKI, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV-XVII wieku*, *Zapiski Historyczne* 63/1998, z. 3-4, s. 7-33.

⁹ R. CZAJA, T. NAWROLSKI, *Pierwotny Elbląg*, in: *Historia Elbląga*, tom 1, pod red. S. Gierszewskiego i A. Grotha, Gdańsk 1993, s. 64, 73, ryc. 12.

¹⁰ R. CZAJA, T. NAWROLSKI, *Pierwotny Elbląg*, s. 65-70.

¹¹ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 15-18

¹² R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 20-23.

Portowe, obejmujące urządzenia służące do obsługi portu (żuraw 1364–1380, dom śledziowy 1366, waga miejska, waga ponder w 1319 r.). W tym stuleciu zagospodarowano ostatecznie Wyspę Spichrzów, na której oprócz magazynów znajdowały się też place składowe drewna. Po pożarze w 1396 r. dokonano przebudowy wyspy – obok spichrzów znalazły się tam też rzeźnia, cieślarnia, stajnia miejska, Dwór Smolny. Na północ od miasta ulokowano stocznię, a także urządzenia sukiennicze (ramy i folusz) i powroźnicze (tory powroźnicze do skręcania z lnu i konopi lin okrętowych). Na początku XV w. Wyspa posiadała już wewnętrzną sieć uliczną i umocnienia obronne. Również na Przedmieściu Wschodnim powstały w XIV w. dalsze obiekty młyńskie (razem ulokowano tam 4 młyny i olejarnię), a poza tym świniarnię zakonną i łaźnię oraz ogród strzelecki. Przedmieście to uzyskało dość gęstą sieć ulic odchodzących od Grobli Młyńskiej. Podobnie jak w Toruniu na przedmieściach lokowano też kolejne obiekty sakralne – najstarszą instytucją było leprozorium i kaplica św. Jerzego (koniec XIII w.), kościół filialny św. Jakuba oraz kaplicę i szpital św. Elżbiety.¹³ Momentem nadającym aglomeracji elbląskiej kształt ostateczny była lokacja Nowego Miasta w 1347 r., przy czym proces powstawania nowej osady rozpoczął się zapewne wkrótce po 1335 r. Miasto uzyskało kształt prostokąta z rynkiem w środku.¹⁴

W Elblągu występowały właściwie trzy rodzaje działek: samodzielne (Erbe), gospodarcze (Wurt) i budy (Bude). W Starym Mieście Elblągu było ostatecznie w XV w. 344 działki typu Erbe, 20 działek typu Wurt i 294 budy (razem 658 nieruchomości).¹⁵ Działki samodzielne „Erbe“ składały się z domu mieszkalnego i podwórza, i zajmowały razem połowę głębokości bloku. Budy rozlokowane były wokół kościoła parafialnego, na terenach w pobliżu portu oraz przy ul. Kuśnierskiej). Działki gospodarcze znajdowały się w północno-wschodnim i południowo-wschodnim narożniku miasta. Na Wyspie Spichrzów znajdowały się ok. 1430 r. 222 spichrze, 65 placów składowych, 19 ogrodów ze spichrzami i 17 ogrodów.¹⁶ Na przedmieściach znajdowało się ogółem 588 działek, w tym 383 budy i budy z ogrodami, 74 stajnie, 41 ogrodów i działek gospodarczych.¹⁷ Wreszcie w Nowym Mieście znajdowało się 239 działek.¹⁸

W Toruniu mamy do czynienia, w odróżnieniu od Elbląga, z śródlądowym typem parceli miejskich. Charakteryzują się one częstym występowaniem działek, które możemy określić jako przelotowe (otwarte), a więc takich które przechodziły przez całą szerokość bloku, z jednej strony zamknięte były domem głównym (mieszkalnym), zazwyczaj z przyziemiem handlowym, z drugiej domem tylnym (budą czynszową) z wjazdem, prowadzącym do wnętrza parceli, gdzie znajdowały się z kolei zabudowania gospodarcze i magazynowe. Działki takie występują głównie wokół Rynku i przy ulicach, zamieszkałych przez kupców. Przy Rynku występują szczególnie licznie przy pierzejach „młodszych“, które powstały podczas trzeciego etapu rozbudowy miasta i zajmują wnętrza bloków, obudowane po bokach ciągami bud i mniejszych działek zamkniętych. Działki te charakteryzują się tendencją do częstego ich dzielenia i łączenia. Początkowo większa liczba tego typu działek mogła znajdować się przy północnej, wschodniej

¹³ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 145–166.

¹⁴ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 167–174.

¹⁵ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 27.

¹⁶ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 150.

¹⁷ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 165.

¹⁸ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 168. Pierwotnie miasto mogło być podzielone na 160 działek, które podlegały potem procesom podziału.

i zachodniej pierzei Rynku. Poza Rynkiem działki tego typu należały do rzadkości; już przy południowej jego pierzei występowała początkowo tylko jedna taka działka, przy Gerstengasse – dwie, przy Schulgasse – jedna, przy S. Annengasse – dwie, przy Seglergasse – jedna. Trudno określić, czy powstanie tej grupy działek (poza trzema pierzejami przyrynkowymi) było efektem późniejszych przekształceń, czy też pozostałością po pierwotnym rozplanowaniu bloków z pierwszej połowy XIII w. Na to pierwsze rozwiązanie wskazywać się zdaje niezbyt symetryczne względem siebie położenie i rozmiary domów głównych i tylnych w tych działkach, na drugie – wyraźna pierwotna dominacja tych części bloków, przy których znajdują się domy główne, nad ulicami z domami tylnymi i wjazdami (Schulgasse – Brückengasse – S. Annengasse – Rabengasse). Porównując pod względem budowy działek Stare i Nowe Miasto wskazać trzeba przede wszystkim na zdecydowane między nimi różnice. Stare Miasto było na początku XV w. bardzo ściśle wypełnionym zabudową miastem kupieckim, gdzie każdy skrawek powierzchni zajęty był przez domy mieszkalne i gospodarcze. Można przypuszczać, że poza budami przymurnymi, wszystkie staromiejskie budynki mieszkalne mogły być już w tym czasie murowane. W Nowym Mieście – odwrotnie, mamy do czynienia z bardzo luźną i niepełną zabudową. Jako główną przyczynę tego stanu rzeczy przyjąć musimy konieczność utrzymywania znacznej liczby pustych placów potrzebnych do rozwoju sukiennictwa. Jeszcze w XV w. musiały znajdować się w Nowym Mieście znaczna liczba domów drewnianych. Co prawda brak bezpośrednich przekazów źródłowych na ten temat, ale dość częste informacje w najstarszej księdze ławniczej o domach murowanych zdają się potwierdzać istnienie budynków o lżejszej i mniej trwałej konstrukcji. Na zachodnim obrzeżu Nowego Miasta dostrzec można wyraźną ekspansję typów zabudowy charakterystycznych dla Starego Miasta: bud (Bude) w rejonie klasztoru dominikanów i wysokich domów murowanych przy południowej pierzei ul. Sadlarskiej (Schmergasse). Chociaż nie mamy bezpośrednich przekazów źródłowych na ten temat możemy, na podstawie zachowanych przykładów budownictwa staro- i nowomiejskiego, wskazać na wyraźną różnicę w wysokości kamienic staromiejskich, które za wyjątkiem zachodniego krańca miasta (okolice ul. Heiligengeistgasse, Bäckergasse, Ziegengasse, Altthornischegasse, Kirche S. Marien), były z reguły trzypiętrowe, od najwystawniejszych kamienic rzemieślniczych w Nowym Mieście – dwu- i jednopiętrowych. Te różnice w wysokości budynków pogłębiały dysproporcje wynikające z szerokości kamienic.

Na podstawie przytoczonego wyżej materiału możemy podzielić parcele miejskie na pewne generalne typy. W grupowaniu tym musimy wziąć pod uwagę element wartościowości działek. Jak starałem się wykazać wyżej ta ostatnia cecha zależna była od szerokości i wielkości działek oraz dostępności ich zaplecza gospodarczego. W przypadku Nowego Miasta musimy też uwzględnić specyfikę gospodarczą tamtejszych działek garbarskich i „gospodarczych“ (puste place – Hofestete, ramy sukiennicze – Reme, spichrze, mielcuchy – Melzhäuser), które wyodrębniłem jako osobne grupy. Ostatecznie można zaproponować następujący podział typologiczny działek: I. Działki o charakterze mieszkalnym i mieszkalno-gospodarczym: otwarte szerokie (o szerokości frontu 25 stóp i większej) i wąskie (o szerokości frontu poniżej 25 stóp), zamknięte szerokie i wąskie, budy (wraz z podmurnymi i tylnymi), garbarskie, II. Działki o charakterze gospodarczym: mielcuchy, spichlerze, garbarnie, ramy sukiennicze, puste place.¹⁹

¹⁹ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 47–57.

Ok. 1400 r. w Starym Mieście Torunia było 565 działek, w tym 98 otwartych szerokich, 93 otwarte wąskie, 114 zamknięte wąskie, 64 zamknięte szerokie i 196 bud.²⁰ Trudno ustalić liczbę parceli nowomiejskich w średniowieczu. Była ona zapewne zbliżona do liczby podatników, wykazanych w 1455 r. (346 osób). W połowie XVI w., dla której mamy dokładniejsze dane było tych działek 325, w tym pełnowartościowych 179, bud 38, 87 działek gospodarczych i 21 garbarskich. Zmiany w zabudowie, jakie możemy ustalić dla okresu między 1455 a 1550 r. polegały głównie na likwidacji budynków najmniejszych.²¹ Prawie zupełnie zniknęły przed połową XVI w. liczne jeszcze w poprzednim stuleciu budy rozmieszczone przy murach obronnych, głównie w okolicach bram miejskich. Olbrzymi wpływ na stan zabudowy południowej części miasta (od okolic kościoła św. Jakuba aż po ul. Gerbergasse) miał wielki pożar miasta z 1455 r. Jeszcze w połowie XVI w. większość działek przy południowej pierzei Rynku, ul. św. Jakuba i Ogarnej pozostawała niezabudowana.

Na zmiany w strukturach społecznych Elbląga i Torunia wpływ podstawowy miały zmiany koniunktur gospodarczych. Aż do końca lat osiemdziesiątych XIV w. obrót nieruchomościami w Toruniu był niewielki. Kupcy, pomyślnie rozwijający swoje interesy handlowe, inwestowali raczej w towar i rentę, aniżeli w zakup nieruchomości. Ożywienie obrotów w latach dziewięćdziesiątych oraz ich stały już wzrost po 1398 r. wiązały z ujawnionym wówczas kryzysem dalekosięznego handlu hanzeatyckiego. Zjawiska kryzysowe zostały pogłębione przez wojny polsko-krzyżackie, po których następowały kolejne kulminacje obrotów. Dopiero w latach 1438–1454 (z pewnymi oznakami załamania w latach 1444–1448) doszło do uspokojenia rynku, który można interpretować jako przejaw ożywienia handlu i czasowego przełamania kryzysu po zakończeniu wojny polsko-krzyżackiej. W tym samym jednak czasie, jak na to wskazuje liczba transakcji w Nowym Mieście po 1441 r. pogłębiać się zaczął, na krótko tylko przytłumiony, kryzys toruńskiego rzemiosła. Generalnie trzeba przyjąć, że pierwsza połowa XV w. była okresem bardzo niekorzystnym zarówno dla toruńskich kupców, jak też rzemieślników. To zapewne w tym okresie większość toruńskich rzemiosł produkujących na rynek zewnętrzny przeżywała kryzys objawiający się wyraźnym zmniejszaniem się liczby mistrzów w poszczególnych zawodach (rzemiosła „ślusarskie“, sukiennicy). Wybuch wojny trzynastoletniej zakończył też okres względnej stabilizacji obrotów w Starym Mieście. W okresie wzrostu liczby transakcji (1455–1497) mamy do czynienia ze zdecydowaną zmianą sposobów uprawiania handlu. Na miejsce dominujących jeszcze w pierwszej połowie XV w. kupców zajmujących się handlem dalekosięznym wchodzili i uzyskiwali coraz większe znaczenie pośrednicy w handlu skórą, a następnie zbożem, między zapleczem polskim a Gdańskiem. Doszło do pełnej prawie wymiany warstwy rządzącej miastem i wyraźnych przemian w strukturze majątkowej mieszczan. Obok pojawienia się „nowego“ patrycjatu okres ten charakteryzował się też pomyślniejszą koniunkturą dla miejscowego rzemiosła. W półwieczu tym obserwujemy wzrost zamożności piekarzy, piwowarów oraz przedstawicieli rzemiosł skórzanych (szczególnie kuśnierzy), co znajdowało odzwierciedlenie we wzroście ich udziału w transakcjach kupna nieruchomości. Najaktywniejsi gospodarczo piekarze uczestniczyli aktywnie w handlu zbożem,

²⁰ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 54, tab. 1.

²¹ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 55, tab. 2.

konkurując w tej mierze z kupcami. Znamienny jest przykład Michaela Krancha, którego rada kilkakrotnie napominała, by określił czy chce pozostać piekarzem, czy też kupcem zbożowym. Ostateczny efekt tych napomnień nie jest znany – w każdym razie syn Krancha był już „tylko“ bogatym kupcem, wszedł nawet do rady miejskiej. Można więc uznać, że awans społeczny ojca został utrwalony. W drugiej połowie XV w. wyraźnie wzrastała też pozycja społeczna miejscowych piwowarów. Było to zjawisko charakterystyczne również dla innych wielkich miast pruskich (Gdańska, Elbląga) i wiązało się z rozwojem rynków lokalnych z jednej strony i emancypacją własnościową tej branży z drugiej. Wysoka pozycja kuśnierzy w tym okresie wiąże się znowu z pomyślną koniunkturą na eksport skór. Spowodowało to duże możliwości awansu społecznego kuśnierzy, którzy porzucali z czasem produkcję skór i zajmowali wyłącznie handlem nimi. Jako kuśnierz występował na początku swej kariery w Toruniu późniejszy rajca Benedict Koye, do tego cechu należał też Wolfgang Gregers, określany jako „polnische korschner“, właściciel kilku domów w Toruniu. Można generalnie stwierdzić, że od drugiej połowy XV w. rozpoczyna się proces majątkowej emancypacji pospólstwa. Również bowiem przedstawiciele uboższych rzemiosł coraz częściej stawali się właścicielami, a nie tylko dzierżawcami, nieruchomości. Ta pomyślna koniunktura gospodarcza nie objęła jednak wszystkich rzemiosł, a w tych które na niej skorzystały – wszystkich mistrzów. Nadal trwała stagnacja, a nawet pogłębiał się upadek niektórych zawodów – zmniejszała się liczba ślusarzy, nożowników, paśników, rymarzy i siodlarzy.²²

Koniunktura gospodarcza podobnie oddziaływała na strukturę społeczną mieszkańców Elbląga. Do końca XIV w. możemy mówić o wyraźnym dobrobycie mieszkańców miasta. Składało się ono z dość silnej grupy zamożnej (14%, nieco mniej niż w Toruniu – ok. 19%), licznej grupy średniozamożnej (28%) i najliczniejszej grupy ubogiej – 58%. W przeciągu XV w. następowały bardzo charakterystyczne zmiany w tej strukturze – kosztem grupy najbogatszej (spadek z 14 do 8%) rósł udział w strukturze grupy najuboższej (58 i 64%). Wskazywało to na proces pauperyzacji społeczeństwa, charakterystyczny też dla innych miast z rejonu oddziaływania Hanzy – Rostocku, Stralsundu, czy wreszcie Lubeki, gdzie jednak kryzys ten wystąpił z pewnym opóźnieniem. W Elblągu, podobnie jak w Toruniu, kryzys tamtejszego kupiectwa zbiegł się z procesem emancypacji i wzrostu zamożności niektórych branż rzemieślniczych. Dotyczyło to przede wszystkim piwowarów (browarników) i piekarzy, a więc tzw. „rzemiosł spożywczych“ Znane są też spektakularne przykłady awansu np. z kowala na browarnika (Hans Scharffenort). Niewiele można powiedzieć o dynamice przemian w innych gałęziach rzemiosła, ale musiały one przebiegać podobnie jak w Toruniu. Na miejscu licznej grupy kupców prowadzących handel dalekosiejętny, pojawiali się w II połowie XV w. mniej liczni, ale nawet bogatsi pośrednicy w handlu zbożem i drewnem. Rozwijały się też rzemiosła, obsługujące rosnące zapotrzebowanie rynków lokalnych.²³

Szukając analogii w badaniach nad koniunkturą w innych miastach rejonu Bałtyku można wskazać na wyniki dociekań R. Hammela dla Lubeki.²⁴ Określone przez niego

²² K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 70–76, 133–136.

²³ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 52–55.

²⁴ R. HAMMEL [- KIESOW], *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten*, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 10/1987, s. 85–300.

warianty kryzysów handlu dalekosiężnego w średniowiecznej Lubece znajdują pełne potwierdzenie wśród analogicznych zjawisk obserwowanych w Toruniu i Elblągu. Kryzys handlu dalekosiężnego (typ A), polegający na obniżaniu się podaży w sektorze handlowym i wzrostem popytu w sektorze rzemieślniczym, co było związane z wyczerpywaniem się kapitałów kupieckich, wystąpił w obu analizowanych miastach w pierwszej połowie XV w. Powodował on koncentrację własności nieruchomości w rękach najbogatszych kupców przy rosnącym udziale rzemieślników w obrocie nieruchomościami. Z kolei oznaki kryzysu w drugiej połowie tego stulecia można wiązać z trzecim typem wskazanym przez Hammela – recesja trwała w sektorze handlowym, ale popyt w obu sektorach rósł, a wraz z nim rosła też wielkość obrotów. W okresie tym dokonywała się zmiana sposobów uprawiania handlu oraz dalsza emancypacja majątkowa rzemiosła.

Z kolei analiza majątkowej struktury mieszczan toruńskich w XV–XVII w. ukazuje nam główne kierunki przemian, jakie zachodziły w tym czasie w obrębie własności nieruchomości w Toruniu. Analogicznych badań dla Elbląga właściwie brak. Na ich tle niezwykle wyraźnie rysują się przede wszystkim losy najbogatszych grup społeczeństwa miejskiego – kupców i piwowarów.

Wewnątrz kupiectwa dominował w średniowieczu patrycjat, który w przypadku Torunia można utożsamiać z grupą rodzin, które wprowadzały swoich przedstawicieli do rady miejskiej. Członkowie tej grupy rekrutowali się spośród najbogatszych kupców, zajmujących się handlem dalekosiężnym. Swoje dochody lokowali oni częściowo w nieruchomościach – posiadali (obok kamienicy, w której mieszkali) budy czynszowe. Najbogatsi posiadali znaczne często dobra ziemskie. W XV w. doszło do niespotykanej wcześniej ani później koncentracji własności nieruchomości w rękach najbogatszych kupców. Ich zasoby finansowe zostały jednak poważnie uszczuplone w okresie wojen polsko-krzyżackich, szczególnie podczas wojny trzynastoletniej. Ten czynnik, wraz ze zmianami w organizacji handlu, spowodowały upadek starego patrycjatu. W drugiej fazie kryzysu, po 1454 r., liczni jego przedstawiciele porzucali częściowo miasto, przenosząc się do swych posiadłości ziemskich.

Miejsce tego „starego” patrycjatu zajęli w drugiej połowie XV w. nowi kupcy, handlujący przede wszystkim zbożem. Była to grupa znacznie mniej liczna, niż elita kupiecka z przełomu XIV/XV w., ale bardzo szybko skoncentrowała władzę w mieście. „Nowy” patrycjat różnił się od też od „starego” statusem społecznym. O ile Hitfeldowie, von Allenowie, Watzenrodowie, Rusowie, Rusopowie, von der Lindenowie należeli do dominującej w państwie krzyżackim grupy mieszczan-rycerzy, łączyli zajęcia kupieckie ze służbą wojskową, posiadali wszystkie atrybuty pozwalające ich zaliczyć do stanu rycerskiego, o tyle ich następcy byli w momencie startu tylko mieszczanami. Bardzo szybko jednak starali się swoją przynależność do elity miejskiej wzmocnić przywilejami szlacheckimi. Krügerowie, mimo iż zapewne nie posiadali praw szlacheckich, przejęli dobra ziemskie po Watzenrodach i von Allenach i uważali się za szlachtę. Koyenowie przejęli herb po wygasłych w linii męskiej toruńskich Teudenkusach, uzyskali nobilitację cesarską potwierdzoną potem przez królów polskich (1577). O nobilitacje i polskie indygenaty zabiegali i uzyskali je Strobandowie, Rüdigerowie (1552, 1569), Gretschowie (1580), Eskenowie i Lichtfusowie (1527).²⁵

²⁵ K. MIKULSKI, *Wymiana elity władzy w Toruniu w drugiej połowie XV wieku (Przyczynek do badań nad mechanizmami kształtowania się elit)*, in: *Elity mieszczkańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, pod red. J. Staszewskiego, Toruń 1995, s. 51–93.

Dla przedstawionego wyżej procesu można wskazać wiele analogii w innych miastach polskich i europejskich. Problem upadku dziedzicznego patrycjatu był bowiem zjawiskiem charakterystycznym dla całego kontynentu.²⁶ Bardzo ciekawych analogii do sytuacji w Toruniu można się doszukać w przemianach społecznych, dokonujących się w XV–XVII w. w innym wielkim mieście hanzeatyckim – Lubece. Również tam w drugiej połowie XV w. pełnię władzy w mieście przejął nowy patrycjat, skupiony w „Zirkelgesellschaft”. Jego przedstawiciele dążyli do uzyskania praw szlacheckich i nabywali dobra ziemskie. W XVII w. dochodzi do kryzysu tej grupy społecznej. Traciła ona stopniowo wpływ na władzę w mieście, jej członkowie przenosili się do swoich posiadłości ziemskich. W XVII w. do rady lubeckiej wybrano ok. 1/3 przybyszów. Bardzo ciekawe jest porównanie owej otwartości rady lubeckiej z sąsiednimi Hamburgiem (1/4 rajców to przybysze) i Bremą (1/5 rajców to przybysze).²⁷ Podobnie było w Prusach Król. – w bogatszym Gdańsku dziedziczny patrycjat utrzymywał władzę aż do połowy XVIII w., w uboższym Toruniu warstwa ta upadła w ciągu XVII w. Z tych porównań można wyciągnąć wniosek, że otwartość rad miejskich dla obcych rosła wraz z narastaniem negatywnych tendencji gospodarczych w mieście. Miasta bogatsze lepiej konserwowały swój ustrój społeczny i dawały większe szanse stabilizacji miejscowej elicie władzy.

Również analiza rozmieszczenia poszczególnych zawodów i branż w obrębie miasta i na przedmieściach pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków natury ogólniejszej. Ze względu na słabe rozpoznanie tych elementów socjotopografii dla Elbląga, skoncentruję się w tym miejscu na przykładzie Torunia, odnosząc go tylko w momencie możliwym do porównań do innych ośrodków miejskich. Topografia społeczna Starego Miasta Torunia w końcu XIV w. była bardzo uporządkowana i kryła w sobie być może ślady ściśle rozplanowanego pierwotnego rozmieszczenia poszczególnych rzemiosł w obrębie miasta i przedmieść. Można wręcz podzielić obszar Starego Miasta na dwie „dzielnice”: kupiecką i rzemieślniczą. Ta pierwsza obejmowała południowo-wschodnią część miasta oraz okolice Rynku i ul. Schildergasse w części północnej. „Dzielnica rzemieślnicza” zajmowała zachodnie i północne obrzeża miasta. Podział taki nie występował w Nowym Mieście. W jego centrum przemieszani byli ze sobą przedstawiciele różnych cechów spożywczych i ludność nie zrzeszona w cechy, a członkowie wielkich cechów produkcyjnych (sukiennicy, garbarze, kuśnierze) zamieszkiwali na obrzeżach miasta.

W rejonach zamieszkałych przez rzemieślników wystąpiły bardzo wyraźne koncentracje piwowarów, piekarzy i rzeźników oraz kuśnierzy i kaletników w Starym Mieście, a także sukienników, kuśnierzy i kaletników, garbarzy, piekarzy, rzeźników w Nowym Mieście, wreszcie kołodziejów, garnarzy i rzemiosł ślusarskich na przedmieściu. Pod tym względem w socjotopografii Torunia można się doszukać wielu analogii z Poznaniem w drugiej połowie XV w. Tam również wystąpiły w średniowieczu silne koncentracje rzemiosł spożywczych. Trudno natomiast odnaleźć podobieństwa Torunia z bardziej ludnym Wrocławiem. Wydaje się, że większy obszar tego miasta i dłuższy,

²⁶ Por. I. BATÓRI, *Das Patriziat der deutschen Stadt. Zu den Forschungsergebnissen über das Patriziat besonders der süddeutschen Städte*, Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege 2/1975, s. 1–30.

²⁷ Por. C. MEYER-STOLL, *Die lübeckische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts unter wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Aspekten*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1989.

ewolucyjny rozwój spowodowały znacznie bardziej zagmatwany obraz jego topografii zawodowej. Rzemieślnicy branży „spożywczej“ nie tworzyli tam wyraźnych, wspólnych koncentracji – karczmarze np. zamieszkiwali dość równomiernie obszar całego miasta – było to skutkiem późnego ich wyodrębnienia się jako samodzielnej grupy zawodowej, wcześniej łączono szynkowanie piwa z innymi zawodami, piekarze tworzyli co najmniej 5 skupisk przy głównych ulicach bramnych.²⁸

Niewielka była też zbieżność koncentracji browarników toruńskich z późnośredniowiecznym Elblągiem – piwowarzy zajmowali tam o wiele bardziej eksponowane siedzi- by niż w Starym Mieście Toruniu. Już jednak piekarze i rzeźnicy tworzyli poważniejsze skupiska osadnicze w obrębie miasta. W Starym Mieście większość piekarzy zamieszkiwała w domach przy północnej części Targu Węglowego. Rzeźnicy nie tworzyli większych skupisk w Starym Mieście (a przynajmniej nie potrafimy ich obecnie wskazać), ale w Nowym Mieście Elblągu istniał wyraźny związek rozsiedlenia rzeźników z rozmieszczeniem łąw rzeźnickich. W Elblągu istniały też ulice „rzemieślnicze“. Niemożność dokonania identyfikacji zawodowej zamieszkujących je rzemieślników uniemożliwia jednak wiązanie z ich nazwami zamieszkiwania tam konkretnych rzemieślników.²⁹

Najwyraźniejsze koncentracje przestrzenne w Toruniu dotyczyły zawodów o najstarszej metryce zamieszkiwania i zorganizowania w mieście, wyróżniających się liczebnością i masowym charakterem produkcji – czy to na rynek wewnętrzny (piekarze, rzeźnicy, piwowarzy, szewcy), czy zewnętrzny (sukiennicy, garbarze, kuśnierze). Można też wyróżnić grupę zawodów, których rozmieszczenie było efektem racjonalnego planowania miejsca zamieszkania związanego ze zbytem swoich produktów – piwowarzy (karczmarze) osiedlali się przy głównych ulicach bramnych najstarszego Torunia (Culmischegasse, Altthornischegasse i jedna z ulic prowadzących do portu – Heiligengeistgasse). Towarzyszyli im związani z nimi z racji produkowanego wyrobu podstawowego bednarze. Kowale mieszkali również w tych rejonach, ale bliżej bram miejskich. Zamieszkiwali tam z kołodziejami i stelmachami. Te powiązane ze sobą przez obsługę środków transportu zawody sąsiadowały też na Przedmieściu Chełmińskim – przy głównym trakcie prowadzącym z miasta na północ. Koncentracje rzeźników związane były z bliskością rzeźni miejskich znajdujących się poza murami.

Kolejne profesje zawdzięczały lokalizację występowaniu sprzyjających warunków „naturalnych“ do produkcji swoich wyrobów. Dotyczyło to przede wszystkim rzemiosł, dla których konieczny był dostęp do wody bieżącej. Było to wręcz nieodzowne dla garbarzy, którzy swą grupą zasiedlili parcele położone między ul. Gerbergasse a strugą. Z nieco innych przyczyn mieszkali w pobliżu wody przedstawiciele niektórych rzemiosł metalowych – ślusarze, nożownicy, kotlarze, odlewnicy – szczególnie licznie zamieszkiwali oni w budach ulokowanych przy murach i w okolicach obu bram łączących Stare i Nowe Miasto, oraz w Nowym Mieście w domach, których zaplecza wychodziły na strugę. Zdecydowały o tym względy przeciwpożarowe. Zagrożenie ogniem spowodowało zepchnięcie osadnictwa tych rzemiosł na skraj miast, w pobliże murów miejskich i wody. W pobliżu strugi ulokowane też były w Nowym Mieście siedziby kuśnierzy nowomiejskich. Niedaleko (po obu stronach Paulerbrücke – Schustergasse i Nonnegasse) mieszkali też szewcy, którzy korzystali z urzędzeń garbarskich nad strugą.

²⁸ Por. J. WIESIOŁOWSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, ryc. 9, 11.

²⁹ R. CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, s. 133–138, 173–174, plan 5 i 6,

Pozostałe zawody rzemieślnicze w Starym Mieście rozrzucone były w „dzielnicy kupieckiej”. Również jednak i w ich przypadkach nie było to pozbawione racjonalnych i funkcjonalnych założeń. Szczególnym skupiskiem rzemiosł był południowo-wschodni narożnik Rynku i położone w pobliżu ciągi bud przy Breitengasse oraz Hühnergasse. Przy południowo-wschodnim narożniku Rynku i w sąsiadujących z nim budach przy Hühnergasse mieszkali toruńscy konwisarze. Przeciwległe pierzeje początkowego odcinka Breitengasse zamieszkałe były przez rymarzy i siodlarzy. Przy Hühnergasse znajdowało się w średniowieczu skupisko pantoflarzy i szewców. Krawcy co prawda nie tworzyli poważniejszych skupisk przestrzennych, ale za to zamieszkiwali w Starym Mieście wyłącznie w budach czynszowych należących do kupców. Tak więc w tym pozornym galimatiasie widać też bardzo racjonalne i uporządkowane założenia socjotopograficzne. W obrębie „dzielnicy kupieckiej” miejsca skupisk rzemieślniczych pokrywały się wyraźnie z występowaniem mniejszych parceli i budynków mieszkalnych bez zaplecza gospodarczego (bud).

Jedynie najbogatsi z rzemieślników mieszkali w dzielnicy kupieckiej w domach własnych, przemieszani z kupcami. W XV-wiecznym Toruniu zjawisko to było charakterystyczne dla złotników, płatnerzy oraz kilku najbogatszych pańników, a w nieco późniejszym okresie (połowa XV w.) przy głównej ulicy miasta – Breitengasse prosperowało przez czas dłuższy kilku producentów kusz (łuczników). W przypadku tych najbogatszych rzemiosł, podobnie jak w stosunku do kupców, o miejscu zamieszkania decydowała waloryzacja społeczna przestrzeni miejskiej. „Dzielnica kupiecka” obejmowała ekskluzywne domy wokół rynku, kamienice przy głównych ulicach prowadzących nad Wisłę (Gerstengasse-Schulgasse, Hühnergasse-Seglergasse, Brückengasse) oraz główne szlaki drogowe miasta (Breitengasse, Schildergasse, S. Annengasse).

Przyjęcie tezy o bardzo wczesnych koncentracjach przestrzennych niektórych zawodów czy branż w obrębie Starego Miasta (branża spożywcza, skórzana) pomaga też zrozumieć genezę dalszej rozbudowy miasta. Nowe zawody nie mogły znaleźć dla siebie miejsca w już istniejącym mieście – szukały go więc poza nim. W przypadku innych miast (Poznań, w pewnym sensie Wrocław) tkacze (sukiennicy) i garbarze osiedlali się poza miastem, w przypadku Torunia przedstawiciele tych rzemiosł uzyskali bezpieczniejsze siedziby w obrębie Nowego Miasta. Poza trzema głównymi cechami produkcyjnymi, które w nim osiadły (sukiennicy, garbarze i kuśnierze), osiadła tam też znaczna liczba drobnych kupców i ludności nie zrzeszonej jeszcze w cechach. Mieli oni wszyscy, zapewne podobnie jak we Wrocławiu, skąd zapewne pochodziła część przybyszów, prawo do szynkowania piwa. Z czasem, w wyniku pogłębiania się specjalizacji zawodowej rzemieślników, z tej grupy wykształcił się dominujący pod względem zamożności cech piwowski i charakterystyczne dla Nowego Miasta (spotykane w innych miastach, ale nie w Starym Mieście Torunia), a skupiające niezamożnych i nie zrzeszonych w cechach rzemieślników (a może też bogatszych przedstawicieli plebsu) – bractwo Najświętszej Marii Panny.

Kolejne grupy zawodowe, które nie znalazły dla siebie miejsca w trakcie zakładania obu miast toruńskich zasiedliły w późniejszym okresie budy przymurze w obrębie obu miast i wyrosłe około połowy XIV w. przedmieścia. W okolicach murów miejskich osiedlili się przedstawiciele najuboższych rzemiosł (m.in. krawcy) oraz szczególnie liczni przedstawiciele rzemiosł metalowych, których usuwano na skraj miasta ze względu na zagrożenie pożarowe związane z uprawianymi przez nich rzemiosłami. Na przedmieściu skupili się rzemieślnicy obsługujący wzrastający z czasem ruch kołowy. Kołodzieje

i stelmachowie byli zapewne najstarszymi mieszkańcami przedmieść – w każdym razie ich zamożność i eksponowany rejon zamieszkania przy głównym wjeździe do miasta od północy znalazł odbicie w dominującym udziale tej grupy we władzy sądowniczej – przedmiejskim sądzie ławniczym. Przede wszystkim na przedmieściu osiadła jednak najliczniejsza chyba rzesza toruńskich rzemieślników z XIV i początku XV w. – ślusarze, nożownicy i paśnicy. O ich zamieszkaniu tutaj zadecydowały zapewne, podobnie jak w przypadku wnętrza miasta, względy przeciwpożarowe. Na przedmieściu mieszkali też cieśle i garncarze – raczej z racji bliskości surowca i konieczności jego składowania (cieśle) bądź miejsca pozyskiwania (garncarze). Z racji późniejszego rozwoju rzemiosła i w związku z koniecznością korzystania z wody bieżącej najstarsi płóciennicy osiedli również na przedmieściu i to chyba najpóźniej ze znaczących rzemiosł toruńskich.

Można więc wysunąć tezę, że struktura socjotopograficzna Torunia kształtowana była w dwojaki sposób – poprzez pierwotne, „uporządkowane“ pod względem przestrzennym osadnictwo głównych grup ludności (kupcy, najważniejsze cechy rzemieślnicze – piekarzy, rzeźników, piwowarów – ale tylko w Starym Mieście, garbarzy, kuśnierzy i sukienników w Nowym Mieście) oraz ewolucyjnie poprzez napływ nowych grup zawodowych i rozrost przestrzenny aglomeracji. Wyraźnie odmienne były wzorce rozwoju Starego i Nowego Miasta. W tym pierwszym bardzo szybko doszło do objęcia władzy przez warstwę bogatych, napływowych kupców (początkowo ze Śląska, od końca XIII w. napływających głównie z Westfalii) i wykształcenia się pełnej struktury cechowej. W Nowym Mieście proces ten postępował wolniej, z licznymi analogiami do rozwoju struktur zawodowych na Śląsku (opracowanych dla Wrocławia). Początkowo wykształciły się tam zapewne tylko zawody produkujące na rynek, a pozostali obywatele dysponowali wolnością szynkowania piwa. Z czasem grupa ta uległa rozpadowi i wykształciły się z niej kolejne branże z piwowarami na czele, którzy też stali się najbogatszą grupą zawodową w mieście. Ten ewolucyjny charakter rozwoju struktur zawodowych w Nowym Mieście zadecydował zapewne o znacznym rozproszeniu piwowarów, rzeźników, w mniejszym stopniu piekarzy, oraz przedstawicieli innych rzemiosł w skali całego miasta. O ile wyodrębnione wcześniej i skupione przestrzennie cechy garbarzy, kuśnierzy i sukienników zajęły obszary położone na krańcach miasta (pewne analogie w innej oczywiście, większej skali, można tu zauważyć znów we Wrocławiu, gdzie przedstawiciele tych zawodów osiedli poza pierwotnym murem Starego Miasta), to karczmarze, członkowie bractwa NMP (ubodzy rzemieślnicy nie zrzeszeni w cechy) i przedstawiciele „młodszych“ cechów dominowali w blokach wewnętrznych. Do uzyskania stosunkowo korzystniejszych miejsc zamieszkania w centrum Nowego Miasta przez rzemieślników przyczynił się też brak konkurencji kupców, którzy w średniowieczu tu nie występowali.³⁰

³⁰ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, s. 303–313.

Dlaczego tylko jeden Wrocław? *Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich* *Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania*

MAREK SŁOŃ (Warszawa)

Ile było miast w średniowiecznym Wrocławiu? Jeżeli pominiemy stosunkowo krótki okres niezależności Nowego Miasta (1263–1327) można uznać, że tylko jedno – przynajmniej w sensie prawnym. Fakt ten powinien wywołać zdziwienie: wszystkie sąsiednie ośrodki podobnej rangi funkcjonowały u schyłku średniowiecza jako aglomeracje złożone z co najmniej dwóch gmin. W Pradze istniały cztery miasta lokacyjne, podobnie w Poznaniu; w Gdańsku (do połowy XV w.) i Krakowie po trzy, w Toruniu (też do połowy XV w.) i Magdeburgu po dwa.¹

Niniejszy tekst jest próbą studium porównawczego,² w którym wybrane aspekty rozwoju średniowiecznego Wrocławia będą analizowane na tle innych dużych miast w tym regionie. W centrum uwagi znajdzie się struktura polityczno-administracyjna poszczególnych aglomeracji oraz zachodzące w nich przemiany przestrzenne i osadnicze. Nie zostaną uwzględnione np. ważne dla omawianych zagadnień przywileje handlowe lokowanych miast. Materiał porównawczy będziemy czerpać z dziejów Pragi, Krakowa

¹ Zagadnienie „Nowych Miast” było podejmowane w historiografii niemieckiej i polskiej: H. PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz-Köln 1954, s. 210–217; K. BLASCHKE, *Altstadt - Neustadt - Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 57/1970, s. 350–362; E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter, 1200–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988, s. 44–46; A. CZACHAROWSKI, *Początki „Nowych Miast” w państwie krzyżackim*, in: Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach, Warszawa 1991, s. 47–55; Z. H. NOWAK, *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit*, in: Stadt und Orden. Das Verhältniss des deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich, Marburg 1993 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44), s. 129–142.

² Historia porównawcza miast nie jest dziedziną nową, czego najlepszym świadectwem jest istniejący od 1969 r. Institut für vergleichende Städtegeschichte w Münster, prowadzący pod kierownictwem H. Stooba (1969–1979), a następnie W. Ehbrechta (1979–1984) i P. Johanka (od 1984) aktywną działalność: cykliczne konferencje i wykłady, serie wydawnicze, edycje źródłowe, atlas historii miast, bibliografie, by wymienić tylko najważniejsze dziedziny aktywności.

i Poznania.³ Miasta te miały porównywalne z Wrocławiem wielkość i rangę, istotne były również bliskie kontakty śląskiej metropolii z każdym z nich. O wyborze zdecydowała jednak przede wszystkim zbliżona sytuacja u progu lokacji. Były to ośrodki władzy monarszej i biskupiej. Umocniona rezydencja władcy i miejscowego ordynariusza była najważniejszym punktem wśród rozłożonych wokół niej osad. Na lokalizację i możliwości rozwoju tych ostatnich wpływały warunki naturalne i uzależnione od nich przebieg dróg. Szczególną rolę odgrywało położenie przepraw, gdyż każde z tych miast było leżało nad dużą rzeką. Osadnictwo skupiało się przede wszystkim, choć nie wyłącznie, wokół klasztorów i innych placówek kościelnych. Można powiedzieć, że opisane okoliczności sprzyjały rozwojowi więcej niż jednego ośrodka miejskiego.

Pierwszy etap lokacji polegał na ustanowieniu jednej gminy kupieckiej. Była ona prawdopodobnie skupiona wokół swojego kościoła parafialnego, a jej przedstawiciele zamieszkiwali względnie zwarty obszar w jego okolicy. Brak jednak, jak dotąd, przekonujących dowodów na wytyczenie już wtedy regularnej siatki ulic. Przeważa pogląd, że władca nie wydzielił jeszcze na tym etapie obszaru obowiązywania nowego prawa, lecz jedynie udzielił przywileju określonej grupie osób.⁴

W Krakowie pierwszą gminę kupiecką możemy łączyć z kościołem Świętej Trójcy, a jej pojawienie się przypada na koniec drugiej dekady XIII w.⁵ W Poznaniu, mimo wysuwanych w tej kwestii wątpliwości, należy przyjąć istnienie osady kupieckiej wokół kościoła św. Małgorzaty już w latach trzydziestych XIII w.⁶ W obydwu miastach był to teren oddalony od grodu o 300–500 m i oddzielony odeń jedynie niewielkim ciekim

³ W kontekście studiów porównawczych nad tymi ośrodkami trzeba wspomnieć przede wszystkim o działającym w Lipsku (Geistwissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas) zespole badawczym *Metropolen und Zentren: Ihre Entwicklung als Faktoren und Orte staatlicher Repräsentation sowie kultureller und gesellschaftlicher Integration in Ostmitteleuropa (15./16. Jahrhundert)* organizowanych przezeń konferencjach: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert. Prag - Krakau - Danzig - Wien*, hrsg. von A. LANGER, Stuttgart 2001; *Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen in frühmodernen Staat*, hrsg. von M. DMITRIEVA, Stuttgart 2002; oraz o badaniach L. BELZYTA, *Kraków i Praga około 1600 roku. Porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowo-Wschodniej*, Toruń 1999, próbę w tym kierunku podjął też piszący te słowa, M. SŁOŃ, *Fundatio civitatis. Program fundacyjny procesu lokacyjnego na przykładzie Wrocławia, Krakowa i Poznania*, in: *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, pod red. C. Buśko i M. Golińskiego, Wrocław 2003; jedyne znane mi studium porównawcze „Nowych Miast” należących do tych aglomeracji to artykuł L. BELZYTA, *Die Prager Neustadt und Kazimierz bei Krakau im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit (1335/1348–1612). Ein Versuch des sozialgeschichtlichen Vergleichs*, in: *Nové Město pražské ve 14.–20. století*, (edd.) V. Ledvinka, J. Pešek, Praha 1998 (Documenta Pragensia 14), s. 61–74.

⁴ A. RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA, *Gmina miejska w początku XIII w. w Polsce*, in: *Wiek średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 143–150; B. ZIENTARA, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, in: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa 1976; s. 82–84; K. KAMIŃSKA, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne)*, Toruń 1990, s. 130; w tych pracach starsza literatura.

⁵ J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich*, in: *Dzieje Krakowa*, tom 1, red. J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, s. 153n; S. GAWLAS, *Nova Civitas in Okol. Fragment z dziejów Krakowa*, *Spoleczeństwo Polski Średniowiecznej* 6/1994, s. 101–106;

⁶ A. ROGALANKA, *Lokacja miasta na lewym brzegu Warty*, in: *Dzieje Poznania*, tom 1: *Do 1793 r.*, red. J. Topolski, Poznań 1988, s. 147n.

wodnym. W Pradze natomiast gmina zaczęła się kształtować po drugiej stronie rzeki, w większej odległości od grodu. Nastąpiło to jeszcze w XII w. Tu obdarzona przywilejami książęcymi (1174–1178) wspólnota kupców niemieckich rozwijała się równolegle do osady targowej. Przyjmuje się, że wójt tej ostatniej, potwierdzony w 1212 r., reprezentował władzę książęcą również wobec zorganizowanych według nacji grup kupców. Potwierdzenie przywileju Sobiesława w 1231 r. świadczy o próbach obrony ekskluzywizmu gminy niemieckiej wobec dokonującego się przełomu lokacyjnego.⁷

Rozwiązanie przyjęte przez Henryka Brodatego we Wrocławiu przypominało pod względem przestrzennym sytuację w Pradze, natomiast zastosowane tu formy organizacyjno-prawne były podobne, jak we wspomnianych miastach polskich.⁸ Nie jest pewne, czy wybór padł tu, jak w stolicy Czech, na najlepiej rozwiniętą osadę. Choć badania archeologiczne i lokalizacja dwunastowiecznych świątyń wrocławskich dokumentują rozwój osadnictwa i rosnącą produkcję rzemieślniczą na lewym brzegu Odry, główny punkt wymiany handlowej znajdował się na Ołbinie, czyli po przeciwległej stronie całego kompleksu osadniczego.⁹

Drugi etap lokacji jedynie w Poznaniu wiązał się ze znacznym przemieszczeniem centrum nowej gminy. *Cives de Sroda* musieli przenieść się na drugą stronę Warty. Wytyczony w 1253 r. rynek znalazł się niemal kilometr od grodu.¹⁰ Trudniej scharakteryzować przemiany topograficzne w Pradze. Kościół niemieckiej wspólnoty kupieckiej, podobnie zresztą jak osada żydowska i targ, znalazły w obrębie wznoszonych w latach XIII w. murów miejskich. Jednak centrum nowej gminy związane było z kościołem św. Gawła, który był nieco bardziej oddalony od Hradczan, niż wyżej wymienione obiekty. W Krakowie wytyczenie regularnej siatki ulic przyniosło jedynie niewielkie zwiększenie odległości od Wawelu do granic gminy miejskiej; w ich obrębie znalazł się dotychczasowy ośrodek, czyli kościół Świętej Trójcy. Podobnie było we Wrocławiu: nowy rynek był nieco bardziej oddalony od Ostrowia Tumskiego, niż kościół św. Wojciecha (włączony w obręb lokowanego miasta). Inna była jednak sytuacja wyjściowa: po drugim etapie lokacji, związanym z reorganizacją przestrzeni miejskiej i ustanowieniem Ławy, Kraków pozostał jedynym spośród czterech omawianych tu ośrodków, gdzie siedziba władzy świeckiej i kościelnej znajdowała się na tym samym brzegu rzeki, co miasto komunalne. Położony między nimi obszar gęstej zabudowy, Okół, stał się obszarem ścierania się wpływów obu tych ośrodków.

Przełom lokacyjny zmienił radykalnie obraz środkowoeuropejskich metropolii. Najważniejsze konsekwencje dla ich dalszego rozwoju wiązały się z dwoma aspektami zaszytymi tu zmian. Pierwszy to pojawienie się drugiego, obok grodu, centrum aglomeracji. Pozostawało ono wciąż słabsze politycznie, prawdopodobnie również gospodarczo.

⁷ *Privilegia civitatum Pragensium*, (ed.) J. ČELAKOVSKÝ, Praha 1886 (Codex juris municipalis Regni Bohemiae, tom 1), s. XVI–XVIII, XXI; č. 1–2; J. JANÁČEK, *Dzieje Pragi*, Warszawa 1977, s. 46–52.

⁸ M. MŁYNARSKA-KALETYNOWA, *Wrocław w XII–XIII w. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław 1986, s. 79n; za istnieniem regularnej siatki ulic już w tym okresie opowiada się – m. in. na podstawie nieopublikowanych jeszcze wyników badań J. Niegody i C. Buśko: C. BUŚKO, M. KACZMAREK, *Wrocław od pradziejów do połowy XIII w.*, in: *Historia Wrocławia*, tom 1: *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, Wrocław 2001, s. 86 n.

⁹ S. TRAWKOWSKI, *Ołbin wrocławski w XII w.*, *Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych* 20/1958, s. 73–103; M. MŁYNARSKA-KALETYNOWA, *Wrocław*, s. 38–44; C. BUŚKO, M. KACZMAREK, *Wrocław*, s. 73 n.

¹⁰ A. ROGALANKA, *Lokacja*, s. 148–162.

Było jednak organizmem niezwykle dynamicznym. Jego błyskawiczny wzrost demograficzny, ekonomiczny wkrótce uczynił zeń partnera liczącego się również w grze o władzę. Spełnił pokładane w nim nadzieje na zyski pieniężne, stał się jednak jednocześnie potencjalnym zagrożeniem. Drugi istotny aspekt przemian lokacyjnych stanowiło ukształtowanie się samego modelu miasta lokacyjnego. Jego możliwości rozwoju, nieporównywalne z osadami starego typu, czyniły zeń podstawowy instrument organizacji przestrzeni stołecznej aglomeracji. Stało się oczywiste, że jej dalsza ekspansja będzie się odbywać przede wszystkim poprzez włączanie nowych obszarów do istniejącej już komuny lub poprzez stworzenie nowych gmin opartych na podobnych zasadach.

Ramy nałożone w trakcie drugiego etapu lokacji wkrótce okazały się zbyt szcuple dla szybko rosnących metropolii. W Pradze już w 1257 r. zostało lokowane drugie miasto: Mała Strana. Objęło ono dobrze zagospodarowane tereny u podnóża grodu, oddzielone od głównego miasta wodami Wełtawy.¹¹ W Krakowie prawa miejskie uzyskał Okół. Nastąpiło to znacznie później, niż w stolicy Czech, gdyż dopiero w drugiej dekadzie XIV w. Rozwiązanie przestrzenne było natomiast podobne, przywilejem objęto osadę położoną między rezydencją władcy a gminą lokowaną wcześniej. Najistotniejsza różnica polegała na tym, że nowa osada nie była oddzielona od starego miasta. Stanowiła więc pomost wypełniający przestrzeń między dwoma najważniejszymi ośrodkami krakowskiej aglomeracji. Z konsekwencji tego faktu zdawały sobie sprawę obie strony, o czym wymownie świadczą zdarzenia lat 1305–1306: wzniesienie murów łączących gród z miastem, następnie spalenie Okołu wraz z jego obwarowaniami i przywilej władcy, który zobowiązywał się nigdy więcej murów tych nie odbudowywać. Lokacja w tym miejscu gminy silnie związanej z królem była odpowiedzią na bunt mieszczan w 1312 r.¹²

W Poznaniu w 1288 r. lokowana została Śródka. Była to, podobnie jak w przypadku Pragi i Krakowa, osada związana z dawnym podgrodzem. Miała jednak inne perspektywy rozwoju, niż Okół i Mała Strana. Przede wszystkim nie krępowało go bliskie sąsiedztwo potężniejszej gminy, która pozostała na przeciwległym krańcu aglomeracji, oddzielona odeń nie tylko rzeką (jak w Pradze), ale też znaczną odległością (ponad kilometr) i samym grodem książęcym. Ten ostatni też zresztą nie przylegał do nowo lokowanej osady. Ponadto ważny mógł być fakt, że najprawdopodobniej właśnie tu funkcjonowała pierwsza osada kupiecka. Równolegle z lokacją 1288 r. Śródka została przekazana biskupstwu poznańskiemu.¹³ Wzmocniło to pozycję instytucji kościelnych, już wcześniej posiadających w tej części Poznania znaczne dobra, i tym samym zaważyło na dalszym rozwoju aglomeracji.

Również we Wrocławiu została lokowana druga gmina.¹⁴ Nowe Miasto leżało między wodami Oławy, oddzielającej je od Starego Miasta, oraz Odry; po drugiej stronie

¹¹ V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy*, díl 1, s. 224–227; *Privilegia*, s. LIV–LXXIV; J. JANÁČEK, *Dzieje Pragi*, s. 56 n.

¹² S. GAWLAS, *Nova Civitas in Okol. Fragment z dziejów Krakowa*, s.106–109, passim. Autor przekonująco łączy z lokacją Okołu wzmiankę z 1317 r. o Piotrze *de Nova Civitate* oraz osadzenie tu klarysek (1316–1320); przesłanki te, jak również związek z buntem wójta Alberta, pomija J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 259–264, i datuje lokację na trzecią dekadę XIV w.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, tom 2, Poznań 1877, nr. 625; A. GAŚSIOROWSKI, *Miasto późnośredniowieczne*, in: *Dzieje Poznania*, s. 230; odrębny tom Kroniki Miasta Poznania nie porusza problemu istniejącej tu w średniowieczu gminy miejskiej.

¹⁴ Stan badań nad wrocławskim Nowym Miastem podsumował ostatnio S. ROSIK, *Wrocławskie Nowe Miasto: przegrany konkurent, zbuntowany satelita metropolii czy intratna posada dla Gerharda z Głogo-*

głównego nurtu tej ostatniej stał gród książęcy i katedra. Pod względem komunikacyjnym Oława nie stanowiła istotnej bariery; była rzeką stosunkowo niewielką, a na odcinku położonym między dwiema osadami niosła jeszcze mniej wody, gdyż część jej nurtu skierowano do staromiejskiej fosy. W praktyce Nowe Miasto znalazło się więc pod murami Starego, odseparowane od grodu potężnymi wodami głównego nurtu Odry. Najdogodniejsza droga z Nowego Miasta do siedziby księcia wiodła przez Stare Miasto. Przez nową osadą nie przechodził też, w przeciwieństwie do Malej Strany, Okołu i Śródky, żaden szlak handlowy. Lokację Nowego Miasta (1263) poprzedziło rozszerzenie obszaru Starego Miasta (1261). Przyłączony obszar znacznie przekraczał powierzchnię Nowego Miasta, miał też dogodniejsze położenie: przecinały go główne drogi biegnące do Wrocławia z zachodu i południa. Objął też część dwunastowiecznej osady tkaczy walońskich. Jurysdykcji miejskiej poddano większość Wyspy Piaskowej. Był to ważny element wrocławskiego zespołu osadniczego: wyspa położona na głównej przeprawie przez Odrę, między grodem a Starym Miastem, z bogatym opactwem kanoników regularnych reguły św. Augustyna, dobrze zagospodarowana.¹⁵ Warto zauważyć, że żadne z pozostałych analizowanych tu miast ani w średniowieczu, ani w epoce nowożytnej nie rozszerzyło swoich granic.¹⁶ Fakt ten świadczy nie tylko o znaczącym potencjale demograficznym i gospodarczym wrocławskiej gminy staromiejskiej już w połowie XIII w., ale również o jej silnej pozycji wobec władcy. Nowe Miasto stanęło więc od razu w cieniu o wiele potężniejszego sąsiada. Nawet utrzymanie praw zagwarantowanych w przywileju lokacyjnym wymagało zdecydowanego poparcia ze strony księcia. Mimo, iż zostały one raz jeszcze potwierdzone w 1290 r., już w 1306 r. Rada staromiejska doprowadziła do drastycznego ich uszczuplenia. Nowa gmina znalazła się od początku w sytuacji bardzo niekorzystnej, znacznie trudniejszej, niż podobne osady w Pradze, Poznaniu i Krakowie. Jedynie krakowski Okół również znalazł się od razu pod silną presją starszej gminy; ten jednak miał mocne oparcie w rezydującym na Wawelu królu.

Znaczenie tego faktu odzwierciedla przebieg kolejnego etapu rozwoju urbanistycznego czterech aglomeracji, który możemy datować na drugą i trzecią ćwierć XIV w. Warto zastrzec na wstępie, że jego przebieg w Krakowie budzi wśród badaczy kontrowersje. Sporna jest lokalizacja wzmiankowanej w 1321 i 1343 r. *altae civitatis*, adresat przywileju z 10 VI 1335 r. dla „Nowego Krakowa“, funkcjonowanie gminy miejskiej na Okole w latach 1336–1346 oraz status Kleparza przed 1366 r.¹⁷ Pewnym jest, że „Nowe Miasto“ na Okole do połowy XIV w. przestało istnieć. Nie ulega też wątpliwości, że Kazimierz Wielki w 1335 r. dokonał lokacji miasta na wyspie położonej na południowy wschód od grodu, oddzielonej odeń bocznym korytem Wisły i opartej o zakole głów-

wa?, in: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praha 2002, s. 123–134.

¹⁵ M. MŁYNARSKA-KALETYNOWA, *Wrocław*, s. 37–38, 163; M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, in: *Historia Wrocławia*, tom 1, s. 100n.

¹⁶ Pomijam tu hipotetyczne przesunięcie granic Krakowa w kierunku klasztoru św. Marka i kościoła Św. Krzyża w pierwszych latach po lokacji, które zarówno pod względem czasowym, jak i przestrzennym byłoby jedynie dokonana niemal na bieżąco korektą planu lokacyjnego.

¹⁷ Kontrowersje te podzieliły już F. Piekosińskiego i J. Szujskiego, J. DZIKÓWNA, *Kleparz do 1528 roku*, Kraków 1932, s. 16 por. J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 238–244, 259–266 S. GAW-LAS, *Nova Civitas in Okol. Fragment z dziejów Krakowa*, s. 108–110.

nego nurtu rzeki. Nadał nowej osadzie nazwę od swego imienia – Kazimierz. Objęła ona tereny dotąd słabo zagospodarowane, choć trzeba wspomnieć o istniejących tu już wcześniej trzech osadach wokół ważnych świątyń: św. Michała, św. Jakuba i św. Wawrzyńca. Nawiasem mówiąc, władca ufundował jeszcze w mieście dwie monumentalne gotyckie świątynie: farę pw. Bożego Ciała i klasztor augustianów eremitów. Przez wyspę biegł ważny szlak handlowy z Węgier. Obszar przydzielony nowej gminie nieznacznie ustępował powierzchni Starego Miasta. Mieszczanie kazimierscy uzyskali też prawo do wzniesienia fortyfikacji, w pełni niezależnych od umocnień grodu i głównej gminy krakowskiej.¹⁸ Warto przy okazji wspomnieć, że jeszcze w XIV w. zmieniono obwód murów tej ostatniej. Włączono do niego – wbrew wspomnianemu przywilejowi z 1306 r. – teren Okołu. Miasto powiększyło więc swój obszar, i to teren dobrze zagospodarowany, lecz jednocześnie stało się bezbronne wobec ewentualnej interwencji z zamku. Jeżeli porównamy więc układ Kraków-Okół z układem Kraków-Kazimierz to widać, że relacja między starym a nowym miastem zmieniła się więc wyraźnie na korzyść tego ostatniego. Nie jest w tym miejscu najistotniejsze, czy przywileje Okołu przejął Kazimierz w 1335 czy Kleparz po 1346 r.: faktem jest, że rolę konkurenta wobec rosnącej w siłę rady staromiejskiej przejęła gmina nazwana imieniem swego fundatora.

Wypada przy tym zaznaczyć, że konkurencji nie można uznać za „niejako programowe niszczenie przez monarchów organizmów miejskich silnych, niewątpliwie przynoszących dochody, po to, aby w ich miejsce tworzyć nowe, o wątpliwej najczęściej przyszłości”.¹⁹ Falszywa jest postawiona przez Jana Dąbrowskiego alternatywa: konkurencja albo wzajemne uzupełnianie się obu organizmów gospodarczych.²⁰ Kazimierz niewątpliwie powstał na skutek ogólnego rozwoju głównej gminy krakowskiej i nie zahamował go w następnym okresie. Rzecz w tym, że nie wszystkie korzyści z tego rozwoju trzymał odtąd w ręku magistrat staromiejski: znaczącą jego częścią rozporządzała rada kazimierska. Środki te nie tylko pozostawały poza zasięgiem rajców krakowskich, ale mogły być też użyte przeciwko nim. Król niewątpliwie troszczył się o wzrost gospodarczy Krakowa, lecz równie ważne dla niego było, żeby nie pociągnął on za sobą zbyt dużego awansu komuny staromiejskiej na arenie politycznej.

Jeszcze przed 1366 r. zostało lokowane kolejne miasto krakowskie.²¹ Przywilej lokacyjny zamknął przekształcanie się w samorządny organizm miejski intensywnie rozwijającego się północnego przedmieścia, położonego przy rozwidleniu szlaków handlowych. Jego rdzeń stanowiła osada wokół kościoła św. Floriana, ciesząca się jeszcze dwunastowieczną metryką. Od tej właśnie świątyni otrzymało nazwę Florencia, która

¹⁸ W. KONIECZNA, *Początki Kazimierza (do r. 1419)*, in: *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Kraków 1938, s. 7-90; M. FRIEDBERG, *Zarys dziejów miasta Kazimierza*, in: *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335-1802*, oprac. M. Friedberg, Warszawa 1966, s. 9-15; M. BOROWIEJSKA-BIRKENMAJEROWA, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 157-177; S. ŚWISZCZOWSKI, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981, s. 50-86; B. KRASNOWOLSKI, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, *Rocznik Krakowski* 54/1988, s. 17-57; J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 238-244.

¹⁹ J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 239.

²⁰ J. DĄBROWSKI, *Czy Kazimierz i Kleparz założono jako miasta konkurencyjne dla Krakowa*, in: *Księga pamiątkowa. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu*, Warszawa 1960, s. 181-187.

²¹ J. DZIKÓWNA, *Kleparz*, s. 28-33; M. BOROWIEJSKA-BIRKENMAJEROWA, *Kształt*, s. 194-200; J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 259-269.

wkrótce została wyparta przez inną – Kleparz. Mimo zakresu praw podobnego do lokowanego niewiele wcześniej Kazimierza, rozwój tego ośrodka był bez porównania wolniejszy. Z zawartego w przywileju lokacyjnym prawa do wzniesienia obwarowań władze Kleparza nigdy nie skorzystały. Potężna gmina staromiejska nie mogła pozwolić na to, by mogła rosnąć w siłę osada powstała u jej bram, na przyznanym jej wcześniej terenie, a od niej całkowicie niezależna.

Sytuacja, jaka ukształtowała się w tym samym okresie w Pradze, wykazuje zastanawiające podobieństwa i różnice. Tu również powstały dwa nowe miasta: jedno silne, będące słabszym, ale jednak partnerem dla gminy staromiejskiej, drugie natomiast stanowiące zdecydowanie podrzędną osadę. Jedno z nich ułożyło się bezpośrednio przed murami Starego Miasta, drugie zaś w znacznym od niego oddaleniu, na przeciwnym krańcu aglomeracji. W Pradze jednak owo miasto silniejsze – zresztą znacznie silniejsze również od swego krakowskiego odpowiednika – znalazło się tuż obok głównego dotąd ośrodka. Zaplanowane i budowane z nieprawdopodobnym wręcz rozmachem i pozostające pod szczególną opieką Karola IV było dla głównego dotąd ośrodka groźnym wyzwaniem. Patrząc na plan Starego i Nowego Miasta Praskiego można odnieść wrażenie, że miało tu miejsce po prostu rozszerzenie tego pierwszego i budowa nowego pierścienia murów – tyle tylko, że nowy obszar przekraczał niemal trzykrotnie powierzchnię objętą dotąd fortyfikacjami.²² W rzeczywistości nastąpiła radykalna zmiana w układzie sił w obrębie aglomeracji, i to na niekorzyść najstarszej gminy. Lokowana wcześniej (prawdopodobnie za Jana Luksemburskiego) gmina miejska na zachodnim podgrodzium Hradczan, była krokiem w tym samym kierunku, lecz o nieporównywalnie mniejszym znaczeniu.²³ W rezultacie w połowie XIV w. Stare Miasto nie byłoby już w stanie, nawet przy obojętności opiekującego się nowymi gminami władcy, podjąć kroków w celu objęcia zwierzchnictwa nad całym zespołem osadniczym. Samo Nowe Miasto miało potencjał wystarczający, by stawić skuteczny opór takim zakusom.

Najmniej wiemy o zmianach dokonanych w tym okresie w Poznaniu; prawdopodobnie zresztą były one po prostu niewielkie i tego względu zachowało się niewiele śladów źródłowych. Z tego czasu datują się wzmianki o mieszczanach (*cives*, 1335 r.) i wójcie z Ostrowia Tumskiego. Pełne prawa miejskie osada mogła otrzymać później; ich potwierdzenie znamy dopiero z 1444 r.²⁴ W każdym razie już w tym czasie dały o sobie znać ambicje kapituły, dążącej do uzyskania własnej gminy miejskiej, pozostającej pod jej kontrolą i jej przynoszącej dochody. Był to też kolejny krok w kierunku zrównoważenia w pewnym stopniu przewagi Starego Miasta na rzecz lewobrzeżnej części poznańskiej aglomeracji.

We Wrocławiu zaszły w tym okresie zmiany równie istotne, jak w Krakowie i Pradze, lecz szły one w zupełnie przeciwnym kierunku. 9 VIII 1327 r. książę zlikwidował

²² Nowe Miasto Praskie ma bogatą literaturę, do najważniejszych prac należą: *Privilegia*, s. LXXV–XCI; V. LORENC, *Nové Město Pražské*, Praha 1973; *Nové Město pražské ve 14.–20. století*, (edd.) V. LEDVINKA, J. PEŠEK, Praha 1998 (Documenta Pragensia 14); zob. też ważne uwagi nt. wzajemnych relacji między Starym a Nowym Miastem, I. HLAVAČEK, *Staré a Nové Město Pražské a jejich spojení na sklonku vlády Karla IV*, Documenta Pragensia 4/1984, s. 84–98.

²³ Miasto należało do urzędu burgrabiego Królestwa Czeskiego, przez niego też zapewne było lokowane, V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy*, tom 1, s. 532–534; J. JANÁČEK, *Dzieje Prahi*, s. 69.

²⁴ A. GAŚSIOROWSKI, *Miasto*, s. 231; *Najmniejsze miasto Korony Polskiej. Ostrówek, jego lokacja i trwanie*, Kronika Miasta Poznania 1/1997, s. 210–212.

odrębność Nowego Miasta, włączając je w obręb Starego. Oczywiście wydanie monarszego dyplomu było jedynie punktem zwrotnym trwającego dłużej procesu. Za jego początek można uznać już 1306 r., kiedy przywileje Nowego Miasta zostały poważnie ograniczone na korzyść silniejszego sąsiada. Od tego też czasu Rada staromiejska zaczęła przejmować część opłat należnych księciu i wójtowi nowomiejskiemu. Już po wydaniu aktu inkorporacji nastąpiły kolejne regulacje prawne, usuwające ślady odrębności gminy nowomiejskiej. Ich ukoronowaniem był wykup tutejszego wójtostwa w 1329 r. Mieszkańcy wcielonej osady, zepchniętej do roli uboższego przedmieścia, prawdopodobnie próbowali jeszcze stawiać opór. W 1333 r. wybuchł we Wrocławiu bunt tkaczy. Jego przebieg nie jest nam dobrze znany. Dysponujemy jedynie jednym krótkim opisem wydarzeń, dokonany z punktu widzenia rady staromiejskiej. Prawdopodobnie nie był to ruch jednorodny, jednak, jak wykazał A. Kowalik, można w nim widzieć przede wszystkim rewoltę społeczności Nowego Miasta.²⁵ Nie ulega natomiast wątpliwości, że był to zryw daremny. Książę opowiedział się po stronie rady Starego Miasta, przywódców buntu skazano na śmierć lub wygnanie. Nowe Miasto pozostało jednym z kwartałów podatkowych miasta. Jego odrębność zaznaczała się wyraźnie na wielu płaszczyznach. Mieszkańcy tej dzielnicy byli opodatkowani na zasadach korzystniejszych, niż pozostali. Posiedzenia Ławy odbywały się osobno dla Starego i Nowego Miasta. To ostatnie miało też swojego wójta, podległego radzie urzędnika o skromnych kompetencjach sędowo-administracyjnych. Tutejsi sukiennicy, stanowiący większość posesjonatów w kwartale nowomiejskim, skupieni byli w osobnym cechu. Dzielnica była osobną parafią; rolę fary pełnił zarazem szpitalny i klasztorny kościół Św. Ducha.²⁶ Przedstawiciel miejscowej elity, Johann Maurer, ufundował w na przełomie XIV/XV w. kaplicę cmentarną św. Klemensa.²⁷

Rozwój Wrocławia i pozostałych analizowanych tu miast przebiegał aż do tego okresu podobnie. Zasadniczy zwrot dokonał się dopiero w pierwszej połowie XIV w. W Pradze i Krakowie doszło do utrwalenia się wielocłonowej struktury aglomeracji, w Poznaniu rozpoczął się proces zmierzający w tym samym kierunku, który w XV w. doprowadził do funkcjonowania na prawym brzegu Warty zespołu trzech miast kościelnych. Można więc postawić hipotezę, że o kształcie tych czterech ośrodków zdecydował układ sił panujący tam w pierwszej połowie XIV w. Na pierwszym miejscu należy tu zwrócić uwagę na relacje między główną gminą a monarchą, następnie na obecność i postawę innych sił działających w obrębie danej aglomeracji.

Przed wszystkim wszystkie cztery „Stare Miasta“ dojrzały już na początku XIV w. do odegrania samodzielnej roli na scenie politycznej. W Poznaniu i Krakowie wyrazem tego były skierowane przeciw księciu bunty stojących na czele mieszczańskiej elity wójtów: Alberta w latach 1311–1312 i Przemka w 1314 r. Warto podkreślić, że oba skończyły się rychłą klęską i surowymi represjami wobec miasta.²⁸ Patrycjat praski

²⁵ A. KOWALIK, *Aus der Frühzeit der Breslauer Tuchmacher*, Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau 5/1938, s. 27–64; por. R. HECK, *Walki społeczne w średniowiecznym Wrocławiu*, Rocznik Wrocławski 1/1957, s. 50–51, 55–60; M. GOLIŃSKI, *Wrocław*, s. 138n.; S. ROSIK, *Wrocławskie*, s. 126.

²⁶ M. GOLIŃSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia. Przestrzeń - podatnicy - rzemiosło*, Wrocław 1997, s. 220–237; M. SŁOŃ, *Szpital średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, s. 97–105.

²⁷ „In - newenstat capellen gelegen, di Johannes Mawer gestift hat in der newestat,“ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, G 1, 9, f. 172b., 1402 r.

²⁸ Poznań: *Przywilej lokacyjny Poznania i dziedziczeni wójtowie miasta*, Kronika Miasta Poznania 1/1999, s. 11–13; Kraków: J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, s. 199–212.

w burzliwych latach 1306–1310 był podzielony na dwa wrogie sobie stronnictwa, z których każde gotowe było wydać otworzyć bramy przed swym pretendentem i zwalczać wszelkimi środkami kontrkandydata.²⁹ Wrocław nie zbuntował się co prawda przeciw swemu księciu, Henrykowi VI, lecz wcześniej niż on i niezależnie od niego prowadził pertraktacje z Luksemburgami na temat zhołdowania księstwa. Jest też prawdopodobne, że miasto walnie się przyczyniło, m. in. finansowo, do ostatecznego zawarcia układu w 1327 r. Książę ustanowił swoim spadkobiercą Jana Luksemburskiego.³⁰ Można więc powiedzieć, że rajcy wrocławscy prowadzili politykę bardzo zbliżoną do ich poznańskich i krakowskich kolegów, zrobili to jednak skuteczniej. Nie okazali się wiarołomnymi buntownikami, lecz zręcznymi dyplomatami i mogli liczyć na wdzięczność monarchy. W latach 1327–1335, czyli między zawarciem układu a śmiercią Henryka VI we Wrocławiu wytworzyła się sytuacja szczególna. Formalnie władzę sprawował książę, on miał prawo m. in. lokować nowe miasta lub likwidować stare. Jednocześnie podlegająca mu formalnie wrocławska Rada była faktycznie co najmniej równorzędnym partnerem, szczególnie wobec książęcego suwerena – króla Czech. Było bowiem jasne, że wkrótce politykę królewską we Wrocławiu będzie realizował nie książę, lecz tutejszy magistrat. Słabo jeszcze utwierdzone panowanie Luksemburgów nad Śląskiem kazało liczyć się z cennym sprzymierzeniem. Właśnie na te lata datuje się m. in. wykup wójtostwa obu gmin wrocławskich przez Radę staromiejską, utworzenie urzędu burmistrza, przekazanie jednemu z mieszczan wójtostwa krajowego czy wreszcie inkorporacja Nowego Miasta. Niespełna rok po zawarciu układu z Luksemburgami wrocławski patrycjat poczuł się na tyle silny, że wystąpił otwarcie przeciw biskupowi. Mieszczanie wtargnęli do katedry i do domów kanoników, zabijając i ograbiając osoby z najbliższego otoczenia miejscowego ordynariusza. Konflikt skończył się, co prawda, porażką wrocławian, bardziej jednak prestiżową, niż faktyczną.

Wydarzenia na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu kierują naszą uwagę na drugi, obok relacji między Starym Miastem a władcą, aspekt rozwoju omawianych aglomeracji. Lokacja Hradczan w Pradze oraz nowych gmin w Poznaniu nie były dziełem władcy. Musiał on na nie wyrazić zgodę; nie mogły być one sprzeczne z kierunkiem realizowanej przez niego polityki, lecz nie od niego musiała wychodzić inicjatywa. Do utworzenia nowej gminy mogła doprowadzić inna siła działająca w mieście. Ani instytucje kościelne, ani pełniący wysokie urzędy możni nie mieli jednak takich możliwości działania, jak panujący. Zakładanie przez nich nowych miast polegało praktycznie na nadaniu samorządu osadzie, która dysponowała już odpowiednim potencjałem gospodarczym i demograficznym.³¹ Istnienie takich ośrodków, które w miarę rozwoju całej aglomeracji nabierały powoli charakteru miejskiego i posiadały protektora odpowiednio silnego, by zapewnił im nadanie autonomii prawnej miało to szczególne znaczenie w mieście, które nie mieściło głównej rezydencji monarchy. Zauważmy, że tak właśnie

²⁹ J. JANÁČEK, *Dzieje Pragi*, s. 65–67.

³⁰ K. MALECZYŃSKI, *Wrocław od czasów najdawniejszych do 1618 r.*, in: *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, red. W. Długoborski, J. Gierowski, K. Maleczyński, s. 170–175; M. GOLIŃSKI, *Wrocław*, s. 133–135;

³¹ Materiału porównawczego dostarczają przede wszystkim studia nad przedmieściami, *Stadterweiterung und Vorstadt*, hrsg. von E. Maschke, J. Sydow, Stuttgart 1969; H. SAMSONOWICZ, *Le „suburbium“ en Pologne, vers la fin du Moyen Age: l'importance économique et social des faubourgs au XIVe–XVe s.*, *Studia Historiae Oeconomicae* 13/1978, s. 73–82; K. CZOK, *Vorstädte. Zu ihrer Entstehung, Wirtschaft und Sozialentwicklung in der älteren deutschen Stadtgeschichte*, Berlin 1979; T. JASIŃSKI, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982; o „miastotwórczym” potencjale przedmieść

było w Pradze za rządów Jana Luksemburskiego, w Poznaniu od 1314 r. czy we Wrocławiu po 1335 r.

Dwa ostatnie miasta pełniły w drugiej połowie XIV i w XV w. rolę głównego ośrodka jednej z ważniejszych prowincji królestwa. Odmienne okazały się warunki rozwoju gospodarczego, jak to dobitnie pokazuje porównanie liczby ludności. W początku XV w. Wrocław liczył około 20 tysięcy mieszkańców, Poznań blisko pięciokrotnie mniej; proporcje te zmieniły się w ciągu XV stulecia na korzyść stolicy Wielkopolski, pozostała ona jednak miastem ponad dwukrotnie mniejszym, niż jego śląski odpowiednik.³² Mimo tych różnic można wskazać interesujące analogie w układzie obu aglomeracji. Dla każdego z poznańskich miasteczek kościelnych można wskazać odpowiednik we wrocławskim zespole osadniczym. Śródką to osada o przedlokacyjnych jeszcze tradycjach odrębności prawnej i elementach gospodarki miejskiej; istotne znaczenie miało też posiadanie własnej parafii. Takie kryteria spełniała też podwrocławska osada tkaczy walońskich przy kościele św. Maurycego. Powstała ona prawdopodobnie w drugiej połowie XII w. Już w dobie pierwszej lokacji była podzielona między własność kościelną i świecką. Tzw. druga lokacja z 1261 r. doprowadziła do kolejnego podziału. Teren należący dotąd do księcia znalazł się częściowo w obrębie nowych obwarowań, reszta pozostała poza nimi. Mimo utrzymania przynajmniej do końca XIV w. resztek samorządu (ławnicy i wójt o bardzo ograniczonych kompetencjach sądowniczych, odrębny cech sukienników, kwartał waloński w obrębie murów) nie miała więc szans na rozwinięcie się w odrębną gminę.³³

Wrocławski Piasek, podobnie jak poznańskie Chwaliszewo, był wyspą, stanowiącą pomost między starym grodem a głównym miastem, gdzie dominowała własność kościelna. Również tutaj na drodze do rozwoju odrębnej gminy stanęły przede wszystkim postanowienia tzw. drugiej lokacji z 1261 r., oddające pod jurysdykcję miasta znaczną część wyspy. Opactwo kanoników regularnych, mające tu swoją siedzibę i posiadające resztę Piasku, bezskutecznie próbowało później uzyskać kontrolę nad całym tym terenem. W rezultacie ukształtowała się swoista dwuwładza nad wyspą. Kolejne umowy między opatem a Radą zmieniały jego szczegóły, lecz ogólna zasada pozostała niezmienna. Każda ze stron miała przewagę na swojej części Piasku i wpływy na pozostałym terytorium, co znalazło wyraz między innymi w taryfach podatkowych. Klasztor posiadał teoretycznie mniej niż połowę wyspy, lecz właśnie w części miejskiej ulokowane były m. in. konwent żeńskiej gałęzi zakonu, cmentarz z kaplicą, karczma, młyn, plac sądowy (opat sądził tam swoich podanych z Piasku). W drugiej ćwierci XV w. kościół klasztorny zaczął funkcjonować jak miejska parafia, powstała przy nim otwarta dla mieszczan szkoła i wzorowany na miejskich placówkach szpital; z tym też okresem można wiązać nadanie wspólnocie beginek charakteru konwentu augustianek. Przy opactwie rozwijało się cechowe i pozacechowe rzemiosło, choć to ostatnie było

K. BLASCHKE, *Die Stellung der Vorstädte im Gefüge der mittelalterlichen Stadt*, in: *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung der mitteleuropäischen Städte*, hrsg. von P. Johanek, Köln 1997, s. 172-191, szczególnie s. 185; wypada jednak zaznaczyć, że autorzy ci, z K. Blaschke na czele, przeciwstawiają przedmieściom i „Nowe Miasta” i osady wokół grodu i katedry.

³² M. GOLIŃSKI, *Wrocław*, s. 207 n.; A. GAŚSIOROWSKI, *Miasto*, s. 215.

³³ T. GOERLITZ, *Die Breslauer Wallonenviertel*, Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau 3/1937, s. 77-106; B. ZIENTARA, *Wallonowie na Śląsku w XII-XIII wieku*, Przegląd Historyczny 66/1975, s. 353-357.

wskutek nacisku rady bardzo ograniczone liczebnie.³⁴ Poczynania opatów zmierzały wyraźnie ku przekształceniu Wyspy Piaskowej w odrębny organizm miejski; jednak zdecydowanie przeciwna temu polityka Rady sprawiała, że starania te nie miały szans powodzenia.

O bardzo bliskiej analogii możemy mówić w odniesieniu do Ostrowa Tumskiego; nawet nazwa była w obydwu miastach identyczna. Charakter miejski tej części aglomeracji, choć coraz dalej odbiegała ona od mieszczańskich standardów, nie może ulegać wątpliwości. We Wrocławiu świadczą o tym choćby pełnione wciąż przez Ostrów funkcje centralne, nagromadzenie specyficznie miejskich instytucji, ciągła, w znacznej mierze murowana zabudowa głównej ulicy, świadczone na znaczną skalę usługi z wyszynkiem piwa na czele, działalność rzemieślników, wreszcie powstanie odrębnego przedmieścia. We Wrocławiu kontrolę nad wyspą sprawował przede wszystkim współdziałający z kapitułą katedralną biskup, który w końcu XIV w. był postrzegany jako gospodarz tego terenu. Staraniom o uzyskanie tu pełnej jurysdykcji służyło m. in. kumulowanie posiadłości w obrębie wyspy. W realizacji tego celu na przeszkodzie stała nie tyle kurcząca się własność książęca, co działki innych instytucji kościelnych z kapitułą kolegiaty świętokrzyskiej na czele. W drugiej połowie XIV w. akcja ta przybrała na sile, co zaowocowało ostrym konfliktem między kapitułą świętokrzyską a biskupem. Do połowy XV w. cała wyspa podzielona była już między trzech właścicieli: miejscowego ordynariusza i dwie kapituły.³⁵ Zaistniała sytuacja wykazuje więc, w porównaniu z Poznaniem, istotne podobieństwa. Cały obszar dawnego grodu i podgrodzia znalazł się w posiadaniu Kościoła, z kapitułą katedralną na czele, która starała się rozwijać tu osadę o cechach miejskich. Niezależna i ekspansywna zarazem postawa kanoników świętokrzyskich znajduje ograniczoną analogię w odrębności kapitulnej i biskupiej części Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Na to nałożyły się znacznie ostrzejsze, niż w mieście nad Wartą, konflikty z główną gminą komunalną; w ciągu XIV w. wrocławski Ostrów Tumski był trzykrotnie (1328, 1340 i 1381) plądrowany. Władca, starając się zachować pozycję arbitra, wyraźnie faworyzował jednak stronę mieszczańską.³⁶ Trudno przypuścić, by w tej sytuacji kapituła uzyskała zgodę na lokację Ostrowa. Skomplikowane stosunki własnościowe były więc tylko jednym z czynników utrudniających powstanie tu odrębnej gminy. Może natomiast zastanawiać fakt, dlaczego kapituła nie otrzymała takiego przywileju w okresie konfliktu miasta z Jerzym z Podiebradów. Przy obecnym stanie badań trudno odpowiedzieć na tak postawione pytanie. Nasuwają się dwie hipotezy, zresztą wcale się nie wykluczające. Pierwsza to brak zainteresowania samych kanoników taką inwestycją. Bolesne doświadczenia poprzedniego stulecia mogły zniechęcić do mocniejszego wiązania się z terenem położonym w zasięgu działań niebezpiecznego przeciwnika. Postawa wrocławian dowodziła, że nawet łaska królewska nie jest wystarczającą gwarancją bezpieczeństwa. Przeciw takiej interpretacji przemawiają jednak ciągnące się przez cały XV w. spory kapituły z ratuszem, dotyczące

³⁴ M. GOLIŃSKI, *Podstawy gospodarcze mieszczaństwa wrocławskiego w XIII w.*, Wrocław 1991, s. 10–14; TENŻE, *Socjotopografia*, s. 237–250; M. SŁOŃ, *Szpitalce*, s. 253–255, 284.

³⁵ Przemiany na Ostrowie Tumskim przedstawiam na podstawie nieopublikowanych wyników badań Adama Żurka, za których udostępnienie serdecznie dziękuję; zob. też M. GOLIŃSKI, *Socjotopografia*, s. 250–256.

³⁶ T. SILNICKI, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 230–284.

m. in. działalności rzemieślników na Ostrowiu: lokacja wydawałaby się więc dla strony kościelnej rozwiązaniem optymalnym.³⁷ Druga hipoteza łączy się właśnie z siłą, jaką reprezentowała wrocławska komuna miejska. Choć ostatecznie musiała ulec przewadze króla, nigdy nie została do końca rozbita. Nawet w okresie dotkliwych niepowodzeń mogła skutecznie przeciwstawić się niepożądanym dla niej rozwiązaniom w samym Wrocławiu, które dla władcy miały znaczenie drugorzędne. Na te trudności nakładały się złe stosunki z kapitułą świętokrzyską.

Pozostaje faktem, że przez cały XIV i XV w. nie doszło we Wrocławiu do żadnej lokacji, choć w tym samym czasie w Pradze i Krakowie powstały po dwa nowe miasta. W XV stuleciu oba te ośrodki pełniły już rolę stolic władztw terytorialnych, których siła i charakter w niczym nie przypominały dzielnicowego księstwa. W tym okresie będzie zatem porównywalny z Wrocławiem przede wszystkim Poznań. Tu także pojawiły się dwie nowe miasta. Potencjał gospodarczy i demograficzny osad poza murami Starego Miasta, ich odrębność, bogactwo i wpływy instytucji kościelnych dążących do stworzenia własnych organizmów miejskich – były porównywalne w obu ośrodkach. O kierunku rozwoju aglomeracji wrocławskiej zdecydowały wydarzenia wcześniejsze. Porównanie losów czterech miast każe wskazać na dwa momenty o szczególnym znaczeniu. Pierwszy to rozszerzenie obszaru głównej gminy wrocławskiej w 1261 r., które nie znajduje analogii w pozostałych, rozpatrywanych tu ośrodkach. Była to arbitralna decyzja księcia, której miejscowy patrycjat nie był w stanie wymusić. Motywy, którymi kierował się Henryk III Biały, szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę niemal równoczesne założenie przez niego Nowego Miasta, nie rysują się jasno. Można przyjąć, że w tym przypadku polityka promowania wzrostu stołecznego ośrodka została zrealizowana w szerszym zakresie, niż w to miało miejsce w Wielkopolsce, w Małopolsce i w Czechach. Główna gmina wrocławska uzyskała w ten sposób wyjątkowo korzystne warunki. Drugi okres przelomowy to początek XIV w., kiedy to we wszystkich czterech omawianych ośrodkach doszło do wyraźnego przesilenia w stosunkach między komuną miejską a władcą. Tylko we Wrocławiu z konfrontacji tej zwycięsko wyszło miasto. O takim wyniku zdecydowała w znacznej mierze umiejętna polityka wrocławskiego patrycjatu, który potrafił wykorzystać sprzyjającą sytuację polityczną w regionie.

Funkcjonowanie aglomeracji miejskich, złożonych z kilku odrębnych gmin było zjawiskiem powszechnym w Europie Środkowej. Co najmniej dziewięć ośrodków składało się z 3–5 komun; mniej więcej dziesięciokrotnie więcej było miast podwójnych. Warto więc podjąć badania porównawcze nad tym fenomenem, wskazać czynniki, które prowadziły do tworzenia się takich złożonych zespołów miejskich, jak również te, które temu przeciwdziałały lub wręcz wpływały na bardzo liczne przecież przypadki likwidacji Nowych Miast. Niniejszy szkic jest wstępnym krokiem w tym kierunku. Starłem się pokazać, że powstanie Nowego Miasta nie było wynikiem jakiegoś szczególnego zbiegu okoliczności, lecz naturalnym etapem rozwoju dużego ośrodka miejskiego w tej części Europy; że była to zarazem konsekwencja charakterystycznych dla tego regionu relacji między władcą, a kształtującą się komuną miejską. Siły odśrodkowe, prowadzące do tworzenia się autonomicznych gmin w obrębie aglomeracji, występowały w każdym z omawianych ośrodków. Bez poparcia władcy nie miały one jednak szans przeciwstawić się centralizacyjnej polityce Starego Miasta. O ile więc topografia i charakter gmin

³⁷ M. GOLIŃSKI, *Socjotopografia*, s. 254–255.

„satelickich“ zależały w znacznej mierze od przesłanek społecznych i gospodarczych, to kształt administracyjny zespołu miejskiego – przede wszystkim liczba funkcjonujących tu organizmów miejskich – był pochodną układu sił między władcą a magistratem staromiejskim.

**STRUKTURY MOCI
A MĚSTSKÉ SPRÁVY**

Urzednicy i sluzby municypalne w miastach poznośredniowiecznego Śląska *Zarys problematyki*

EWA WÓŁKIEWICZ (Opole)

1. System administracji w średniowiecznym mieście

„Jest również burmistrz, którym jest jeden z rajców. Z nich także są wybierani zarządcy komory, budynków komunalnych, urzędu młyńskiego, cegielni i wapienników, urzędu drzewnego i solnego. Niewielką władzę ma wójt, którego jurysdykcja obejmuje tylko lżejsze sprawy oraz kanclerz, który nadzoruje porządek w ratuszu, służbę miejską oraz więzienie. Tym wyżej wymienionym rajcom, sprawującym urzędy służą trzej notariusze, którymi są ludzie wykształceni i znający sekrety rady. Także ławnicy jako sędziowie mają swojego własnego zawodowego pisarza. Tych otacza także długa lista podporządkowanych im skrybów – jak pisarz miejski, pisarz rent jak i ci, którzy odnotowują w księgach zboże, chmiel, rzeczy ważone i mięso. W urzędzie celnym zasiadają rachmistrze, którzy prowadzą wykazy miejskich wydatków, a także w bramach obecni są urzędnicy biegli w piśmie. Oni wszyscy opłacani są z miejskiej kasy, tak jak i doktorzy prawa i medycyny, trębacze, dowódcy straży, dawni jeźdźcy, słudzy miejscy, pacholki i oskarżyciele w wielkiej liczbie“ – taki szczegółowy opis administracji miejskiej Wrocławia pozostawił Bartłomiej Stein w swoim *Descriptio tocius Slesie et civitatis regie Wratislaviensis* spisany u początków XVI wieku.¹ Opis ten jest jednak w znacznej mie-

¹ „Est et magister civium, sed unus e senatoribus. Ex isdem leguntur, qui erario, qui edificiis publicis presint, item qui molarum, qui latericii operis et calcis, qui lignorum, qui salis curam gerant. Minoris potestatis est iudex, ad quem leviora referuntur negocia, et cancellarius, qui fores pretorii observat, sub quo ministri publici et carceris ingenuorum custodia. Primis illis ut senatoribus tres notarii, viri docti et secretorum conscii, inserviunt. Scabini quoque iudices suum habent et ipsum experientia peritum. His inferiores scribe longo succedunt ordine palatinus seu atriensis, erarius, deinde et qui frumentum, qui lupulum, qui res liberatas, qui laniene peccora in rationem redigit. In thelonario sedent qui publicas expensas proventusque supputant calculatores, ad portas quoque litterarum gnari sedent. Quibus omnibus ex publico stipendia constituta, doctoribus eciam, syndiciis et medicis, item tubicinibus, quique tibia ludunt, centurionibus quoque, veteranis equitibus, lictoribus, apparitoribus, delatoribus denique grandi numero.“ *Descriptio tocius Silesie et civitatis regie Wratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum. Barthel Steins Beschreibung von Schlesien und seiner Hauptstadt Breslau*, hrsg. von H. MARKGRAF, *Scriptores rerum silesiacarum* 17, Breslau 1902, s. 64.

rze aktualny i dla drugiej połowy poprzedniego stulecia, gdyż w rachunkach miejskich z tego okresu spotykamy większość wymienionych przez Steina kategorii urzędników i służb miejskich. Zważywszy, że w najstarszych wykazach dystrybucji gminy wrocławskiej z 1299 roku spotykamy tylko jedną osobę, która dowodnie otrzymywała pobory od miasta, wzrost aparatu biurokratycznego w ciągu półtora stulecia jest imponujący. W znacznej mierze był on wynikiem rozwoju przestrzennego miast i powiększenia się majątku gminy, ale i też i aspiracji rad do objęcia kontroli nad coraz liczniejszymi dziedzinami życia społecznego w mieście. Problem efektywnego zarządu próbowano rozwiązać poprzez przydzielanie konkretnych obowiązków poszczególnym rajcom, co jest potwierdzone w znacznej części miast śląskich XIV i XV wieku.² Jednakże obok nich niezbędni stali się osobni przedstawiciele władz miejskich, kontrolujący organizację rynku, miary i wagi, kwestie porządkowe i obronne.³

W nauce niemieckiej precyzyjnie rozróżnia się dwie odrębne kategorie – urząd sprawowany honorowo i z wyboru (Amt) oraz służbę wykonywaną za pensję wypłacaną przez miasto (Dienst).⁴ W polskiej historiografii jak dotąd nie ustaliła się jednolita klasyfikacja aparatu administracyjnego średniowiecznych miast. W pracach przeważa podział na urzędników honorowych i urzędników niższych zwanych też najemnymi bądź zawodowymi.⁵ Znacznie bliższy opisywanej rzeczywistości wydaje się jednak wzorzec wypracowany przez historyków niemieckich i generalny podział na urzędników (honorowych) oraz służby municypalne. Takie rozróżnienie potwierdzają wykazy urzędników, które były wówczas wciągane do ksiąg miejskich. Zawsze odnotowywano w nich tylko urzędników obieralnych (czasem nawet o tak stosunkowo niewielkiej władzy jak mistrz wagowy), nie włączając przy tym spełniających istotną funkcję pisarzy miejskich.⁶ Ci bowiem nie posiadali żadnych prerogatyw władzy, a jedynie wykonywali polecenia rady. Warto w tym miejscu powrócić do zacytowanego na wstępie opisu systemu zarządu miastem pióra Steina. Opis ten rozpoczyna on od charakterystyki rady i urzędów powierzanych rajcom, po czym wyraźnie podkreśla służebność pozostających na ich usługach pisarzy: *Primis illis ut senatoribus tres notarii, viri docti et secretorum conscii, inseruiunt.*⁷ Podobnie hierarchicznie przedstawia też relację ławników i podporządkowanych im skrybów: *Scabini quoque iudices suum habent et ipsum experientia peritum.*

² J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, Toruń 1990, s. 28–34.

³ M. BOGUCA, H. SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 173–176; E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988, s. 146; H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, Regensburg 1988, s. 202.

⁴ H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 203; G. GEIGER, *Die Reichsstadt Ulm von der Reformation. Städtisches und kirchliches Leben am Ausgang des Mittelalters*, Ulm 1971, s. 26–27.

⁵ J. PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949², s. 192; J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 39–41, 74–76; K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa 1980, s. 142–155.

⁶ Wyjątkiem były zapisy w księgach miejskich Poznania, gdzie obok wybranej rady odnotowywano aktualnie zatrudnionego pisarza miejskiego, W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961, s. 203. Na Śląsku taka praktyka nie została nigdzie potwierdzona.

⁷ *Descriptio tocius Silesie*, s. 64.

*His inferiores scribe longo succedunt.*⁸ W Krakowie wypłaty dla pisarzy odnotowywano wręcz w rubryce „famuli“.⁹

Przedstawiony model nie usuwa wszystkich trudności związanych z systematyką i terminologią, gdyż niektóre mniej znaczące urzędy mogły mieć w innych ośrodkach tylko status służb komunalnych. Trzeba także pamiętać, że nie zawsze urzędnik o tym samym tytule w każdym mieście miał identyczne obowiązki.

2. Urzednicy

Do grupy urzedników nalezaly wszystkie osoby wybierane do rady i lawy, mistrzowie cechowi reprezentujacy cechy, wiertelnicy, starsi przedmiesc, witrzycy, mistrz targowy oraz urzednicy gospodarczy. Funkcje swoje wykonywali oni zasadniczo nieodplatnie, a przysluzgiwaly im jedynie zwyczajowe gratyfikacje – np. zwolnienia przez rok kadencji z opłaty szosu oraz obowiązku pilnowania murów, pozwolenie na wyrab drzew w miejskim lesie¹⁰ czy przydzial określonej ilości wina z piwnicy w ratuszu.¹¹ W późnym średniowieczu we Wrocławiu utrwalił się już jednak zwyczaj wypłacania poborów rajcom i ławnikom zasiadającym w komisjach zajmujących się poszczególnymi działami gospodarki komunalnej.¹² Czas sprawowania urzędu wynosił jeden rok, jednak można było zostać wybranym na następną kadencję.¹³ Ograniczeniem w tym względzie był jedynie obowiązujący w niektórych miastach zwyczaj pauzowania po roku pełnienia

⁸ *Descriptio tocius Silesie*, s. 64.

⁹ S. KUTRZEBA, *Finanse Krakowa w wiekach srednich*, Rocznik Krakowski 3/1900, s. 107.

¹⁰ Np. SR 4901; CDS XI, nr. 25, s. 164; *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, hrsg. von G. A. TZSCHOPPE, G. A. STENZEL, Hamburg 1832, nr CXXXV, s. 521.

¹¹ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, tom 1: *Mittelalter*, Würzburg 1962, s. 38; M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, in: *Historia Wrocławia*, tom 1: *Od pradziejów do czasów habsburskich*, Wrocław 2001, s. 185. W miastach pruskich potwierdzone jest m. in. prawo rajców do pierwszeństwa przy zakupie pewnych typów towarów oraz organizacji pogrzebu ze środków z miejskiej kasy, J. TANDECKI, *Sredniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 28. Rajcy krakowscy mogli bezpłatnie korzystać z łaźni, otrzymywali z okazji świąt „rybne“ oraz dary od cechów, a miasto finansowało im zakup strojów na ważne uroczystości. Ponadto otrzymywali siano z łąk miejskich, przywozili bez cła do sześciu beczek wina oraz rozdzielali między siebie pieniądze z wpłat nowych obywateli oraz z kar sądowych, Z. NOGA, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 69–70. Pieniężne honoraria za sprawowanie urzędów miejskich upowszechniły się dopiero od XVI w., por. R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit. Verfassung und Verwaltung der Stadt München im Mittelalter 1158–1560*, München 1997, s. 69, jednak np. jeszcze w czasach nowożytnych w miastach górnośląskich poza Prudnikiem rajcy żadnego królewskiego miasta nie pobierali salarium, J. KWAK, *Miasta księstwa opolsko-raciborskiego w XVI–XVIII wieku*, Opole 1977, s. 74.

¹² Najlepiej bez wątpliwości byli tu opłacani funkcjonariusze służby podatkowej, którzy we Wrocławiu otrzymywali łącznie 56 grzywien rocznie. Również rajcy i ławnicy, którzy zarządzali pozostałymi urzędami otrzymywali sporą kwotę ok. 100 grzywien, która po podziale przynosiła każdemu ok. 4–10 grzywien rocznego przychodu, por. M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 185. Por. też T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 38, 71–76.

¹³ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 84. W niektórych miastach spotykane są pewne odstępstwa od tej reguły, np. w Toruniu w XIV w. kadencja kamlarza trwała 2 lata, R. CZAJA, *Urzednicy miast Torunia. Spisy*, tom 1: *Do roku 1454*, Toruń 1999, s. 23.

funkcji. Cechą charakterystyczną dla tego typu urzędów była też ich kolegialność i stonkowo rzadko poświadczane jest obejmowanie wymienionych funkcji tylko przez jedną osobę.¹⁴

2/1. Komornik

Do najważniejszych urzędów w zarządzie miasta należała funkcja szafarzy (Camerherr, Kämmerer), poświadczona we Wrocławiu od 1400 roku.¹⁵ W ich gestii znajdowała się polityka finansowa miasta. Kontrolowali oni bowiem zarówno wszystkie agendy zajmujące się poborem pieniędzy należnych kasie miejskiej (czynsze, szos, opłaty targowe, etc.), jak i nadzorowali wypłaty na rzecz komunalnych inwestycji.¹⁶ Wspomniana funkcja należała do najbardziej prestiżowych w mieście i niemal bez wyjątku znajdowała się w rękach urzędujących bądź byłych rajców i ławników.¹⁷ We Wrocławiu od 1421 roku urząd ten połączony był z funkcją piątego rajcy.¹⁸ Natomiast w Nysie zaobserwować można niewielkie odstępstwa od tej reguły. Wprawdzie wielokrotnie poświadczane jest łączenie tego urzędu z zasiadaniem w radzie czy ławie,¹⁹ jednak zdarzały się przypadki sprawowania funkcji komornika jeszcze przed wejściem do jednego z kolegów miejskich.²⁰ W dwu przypadkach zarząd finansów objęły osoby spoza ścisłej elity miejskiej, które nie zostały później wybrane do rady ani ławy.²¹ Na

¹⁴ K. SIEH-BURENS, *Die Augsburger Stadtverfassung um 1500*, Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben 77/1983, s. 134.

¹⁵ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 42. W Głogowie i Świdnicy funkcję zarządcy finansów miejskich spełniał urzędnik o tytule Zinsherr, F. MINSBERG, *Geschichte der Stadt und Festung Groß-Glogau*, Glogau 1853, s. 284; M. GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, Wrocław 2000, tom 1, s. 64. Na ziemiach polskich na określenie tego typu urzędnika obok szafarza przyjęta się nazwa kamlarz, M. BISKUP, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, in: Historia Torunia, red. M. Biskup, tom 2/1, Toruń 1992, s. 92; J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 30 bądź loner (Lohnherr); J. PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 185–192; Z. NOGA, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, s. 49–61.

¹⁶ J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 30–31.

¹⁷ W Toruniu bez wyjątku pełnili ją rajcy wywodzący się z najznamienitszych kupieckich rodzin, M. BISKUP, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, s. 93, podobnie w Lublinie dopiero w 1522 r. rajcy utracili monopol na obsadę szafarstwa, Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, Pamiętnik Lubelski 1/1927–1930, s. 95. W Freising urząd komornika był sprawowany przez rajców bądź burmistrza, *Hochstift Freising (Freising, Ismaning, Burgrain)*, (ed.) H. STEHLENDER, München 1974, s. 111. Por. też H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 220.

¹⁸ H. MARKGRAF, *Einleitung*, in: *Breslauer Stadtbuch enthaltend die Rathslinie von 1287 ab und Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Stadt*, hrsg. von H. Markgraf, O. Frenzel, CDS XI, Breslau 1882, s. XLIII; M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 185.

¹⁹ M. in. rajcą był Piotr Walther, cammerherr z 1456 r. Wielokrotnie też łączyli urząd rajcy z szafarstwem Aleksy Gans, Mikołaj Amlung i Zygmunt Birkener.

²⁰ Marcin Krig poświadczony jako szafarz w latach 1462 i 1466, w 1468 r. został ławnikiem nyskim, Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Nysy, sygn. 584, k. 281v.

²¹ W żadnym z kolegów miejskich nie wystąpili później Jan Scherer, jeden z szafarzy w 1464 r. oraz Marek Ander, szafarz w latach 1473 i 1475. Nie jest jednak całkiem wykluczone, że zostali rajcami bądź ławnikami w latach 80-tych XV w., skąd nie mamy pełnej dokumentacji obsady władz miejskich.

przykładzie wykazów urzędników nyskich można zauważyć wielokrotne obejmowanie funkcji przez tę samą osobę – Aleksy Gans i Mikołaj Amlung wybrani zostali siedem razy na 18 znanych kadencji, Zygmunt Birkener i Marcin Krig po sześć. Niejednokrotnie urząd sprawowany był przez kolejne lata, co wskazuje, że nie było obowiązku pauzowania po roku służby.²² Być może oprócz względów prestiżowych przy wyborze odgrywały rolę także takie cechy jak doświadczenie, czy umiejętności rachunkowe kandydatów. Najczęściej urząd szafarza powierzano dwóm osobom,²³ choć zdarzały się od tego odstępstwa – jak wspomniano we Wrocławiu wybierano tylko jednego komornika. Liczny był natomiast personel pomocniczy – we Wrocławiu potwierdzeni są niźsi urzędnicy o tytule podkomorzych. Ich liczba nie była jednoznacznie określona i na przestrzeni wieku spotykamy ich od trzech do jednego.²⁴ Dla tego miasta wiadomo, że rekrutowali się oni z grona ławników.²⁵ Komornik i jego pomocnicy wypełniali też we Wrocławiu funkcję kolektorów.²⁶

2/2. Mistrz targowy i urzędnicy gospodarczy

Urząd mistrza targowego znany jest dobrze ze struktury zarządu miast niemieckich, gdzie w jego gestii leżała przede wszystkim kontrola porządku i przebiegu transakcji na rynku miejskim.²⁷ Stąd też ze względu na konieczność stałego doglądania placu rynkowego mistrzowie targowi najczęściej mieszkali w jego pobliżu.²⁸ Podobną prawidłowość w Nysie potwierdza wielokrotny wybór złotnika Jana Pathe, który posiadał dom przy rynku.²⁹ Wspomniany Pathe sprawował urząd 8 razy, w tym przez trzy lata z rządu, co wskazuje, że podobnie jak w przypadku nyskiego urzędu szafarza nie było tu wymogu jednorocznej przerwy między kadencjami.³⁰ W przeciwieństwie do innych miast, gdzie urząd ten cieszył się niewielkim prestiżem,³¹ w Nysie sprawowali go wielokrotnie byli ławnicy i rajcy. Jan Pathe wcześniej dwukrotnie zasiadał w ławie (1450, 1451), natomiast Piotr Kunczendorf i Mikołaj Seber zostali wybrani pomiędzy

²² Mikołaj Amlung i Zygmunt Birkener byli wspólnie komornikami w latach 1460 i 1461, Aleksy Gans w 1466 i 1467 roku.

²³ Por. J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 30; Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, s. 98.

²⁴ M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 185.

²⁵ M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 185.

²⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sygn. K 31: *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 54 r; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sygn. K 32: *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIIIP*, k. 52 r; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sygn. K 33: *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 52v.

²⁷ Kompetencje te w dużej mierze odpowiadały tzw. urzędowi wetowemu poświęconemu w miastach pruskich, K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 140; J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 32.

²⁸ H. RÜTHING, *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*, Paderborn 1986, s. 104.

²⁹ Archiwum Państwowe w Opolu, Zbiór Kastnera, tom 35, s. 82.

³⁰ H. RÜTHING, *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*, s. 103.

³¹ H. RÜTHING, *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*, s. 104–105.

kadencjami w radzie. Z kolei dla Jana Reichsmeda i Henryka Sneidera był to urząd bezpośrednio poprzedzający wejście do kolegium ławników, w którym obaj znaleźli się rok później. Wskazane prawidłowości obejmowania funkcji wskazują, że mógł istnieć zakaz łączenia go z innymi urządzeniami samorządowymi. Już we Wrocławiu i Brzegu urząd ten nie należał do honorowych i z ramienia rady sprawował go opłacany przez nią Hokenvotg.³²

Rozrost liczby przedsiębiorstw miejskich spowodował konieczność wyznaczenia z grupy osób zarządzających miastem przedstawicieli, którzy nadzorowaliby ich prawidłowe funkcjonowanie. Była to praktyka występująca przede wszystkim w miastach średnich i dużych, choć zależna przede wszystkim od aktywności gospodarczej danego ośrodka.³³ Na Śląsku wydzielenie urzędów komunalnych po raz pierwszy poświadczono jest we Wrocławiu już na przełomie 1356/1357, gdy powołano komisje: soli, dóbr Szczytniki i cegielni, młynów i mostów, czynszu, fortyfikacji miejskich oraz urzędzeń ogniowych.³⁴ W XV w. obok panów winnych (Weinherren), piwnicznych (Kellerherren), młynnych (Molherren), wapiennicznych (Kalkherren), solnych (Salzherren) i pana ceglanego (Ziegelherr) wyznaczano też osobę kontrolującą pobór opłat ze szrotu (Schrotherr), panów wagowych (Wogherren) i panów chmielowych (Hoppeherren).³⁵ Urzędy te były zasadniczo powierzane dwóm osobom, najczęściej jednemu rajcy i jednemu ławnikowi. Zdarzały się jednak wypadki obejmowania ich przez osoby nie zasiadające aktualnie we władzach miejskich. System ten próbował zlikwidować Albrecht Habsburg, wprowadzając w 1439 r. reformę ograniczającą obsadę tylko do członków rady i ławy.³⁶ Jednak jeszcze w 1445 r. urząd chmielny pozostawał w rękach osób nie należących do władz komunalnych³⁷ i dopiero w latach 60-tych potwierdzone jest powierzenie go trzeciemu rajcy.³⁸ Urzędnicy gospodarczy znani są także ze Świdnicy, gdzie wyznaczano osoby zarządzające miejską cegielnią (Zigelherr) i piwnicą miejską (Kellerherr).³⁹ W Nysie poświadczeni są z kolei mistrzowie wagowi (Wogmeister), do których należała kontrola nad wagą miejską i nadzór nad opłatami wpływającymi z tego tytułu do kasy komunalnej.⁴⁰ Najczęściej było ich dwóch; w Nysie często powierzano ten urząd byłym ławnikom bądź osobom, które w przyszłości miały sprawować tę

³² T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 67; CDS IX, nr 1349.

³³ Przykładowo – w Gdańsku w drugiej połowie XV w. poświadczonych jest 8 specjalnych urzędów podporządkowanych radzie miejskiej: finansowy, palowy (cła portowego), budowlany, ceglany, młyński, posiadłości ziemskich, hipoteczny, ubezpieczeń, M. BOGUĆKA, H. SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, s. 173; władze Torunia wyznaczały urzędników leśnych, wapiennicznych, cegielnianych, młynniczych, winiarskich, piwnicznych, R. CZAJA, *Urzędnicy miast Torunia*, s. 23–25. W Kolonii znanych jest kilkadziesiąt urzędów rozdzielanych pomiędzy przedstawicieli władz miasta, M. HUISKES, *Beschlüsse des Rates der Stadt Köln 1320-1550*, tom 1: *Die Ratsmemoriale und ergänzende Überlieferung 1320-1543*, Düsseldorf 1990, s. XXI–XXV.

³⁴ M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 166.

³⁵ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 31v.

³⁶ M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, s. 185.

³⁷ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 3v.

³⁸ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 74.

³⁹ M. GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, s. 64.

⁴⁰ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 70–72.

funkcję.⁴¹ Wyraźnie zaznacza się więc tutaj odmienność od rozwiązań wrocławskich, gdzie podobne zadania spełniali wspomniani wyżej panowie wagowii, wybierani spośród rajców i ławników.⁴²

2/3. Mistrz budowlany

W większości miast niemieckich funkcja mistrza budowlanego (Baumeister) należała do honorowych i była sprawowana przez członków rady bądź ławy.⁴³ We Wrocławiu ogólny nadzór nad miejskimi inwestycjami budowlanymi znajdował się w rękach panów budowlanych (Bauherren).⁴⁴ Wieloletnie sprawowanie tego urzędu przez Michała Foita, który w tym czasie zasiadał zarówno w ławie, jak i radzie, wskazuje, że najważniejszą rolę przy obsadzie tej funkcji odgrywały zapewne osobiste kwalifikacje.⁴⁵ Do obowiązków pana budowlanego należała przede wszystkim kontrola środków wypłacanych przez miasto, natomiast prowadzeniem samych budów zajmował się najemny fachowiec określany mianem Baumeistra. W 1387 r. gmina płaciła mu 10 grzywien rocznie; od 1445 r. jego wynagrodzenie wynosiło już 30 grzywien i przewyższało nawet podstawowe pobory pisarzy miejskich.⁴⁶

2/4. Wiertelnicy i starsi przedmieść

Osobnym typem urzędników byli tzw. wiertelnicy (Viertelmeister) oraz starsi przedmieść. Nazwa Viertelmeister wywodziła się od kwartałów, na które ze względów podatkowych i porządkowych dzielono miasta. Do zadań wiertelników należało początkowo ustalanie wacht na murach, a później przede wszystkim nadzór nad przestrzeganiem przepisów przeciwpożarowych i związane z tym lustracje stanu domów w mieście.⁴⁷ Funkcja ta jednak była w różnym stopniu adaptowana przez poszczególne gminy i np. w Krakowie powstały dwa osobne urzędy: rotmistrzów (hetmanów), odpowiedzialnych za organizację społecznych straży w mieście⁴⁸ i wiertelników, których kompetencje

⁴¹ Piotr Kindernanne był wcześniej dwukrotnie ławnikiem, natomiast Henryk Sneider awansował do ławy dwa lata po złożeniu urzędu.

⁴² T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 73.

⁴³ K. E. DEMANDT, *Die Verfassungsgeschichte Fritzlars im Mittelalter*, in: *Quellen zur Rechtsgeschichte der Stadt Fritzlars im Mittelalter*, Marburg 1939, s. 59.

⁴⁴ Urzędnik o tytule Bauherr jest poświadczony także w Świdnicy, por. M. GOLIŃSKI, *Wokół socjogeografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, s. 64.

⁴⁵ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 64.

⁴⁶ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387, dem Liber Imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten*, hrsg. von C. GRÜNHAGEN, CDS III, Breslau 1860, s. 147; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 54r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 53v; S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, *Scriptores rerum Silesiacarum* III, Breslau 1847, s. 277; T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 64.

⁴⁷ H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 226.

⁴⁸ J. PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 203–204; Z. NOGA, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, s. 42.

ograniczone były tylko do oceny stanu technicznego domów, szacowania ich wartości i dokonywania podziału parcel i budynków.⁴⁹

Na Śląsku pierwszy raz z instytucją wiertelników spotykamy się w wilkierzu legnickim z 1340 r., gdzie ustalono, że dla każdego kwartału miasta mają być wyznaczeni po dwaj „houbtlyte“, którzy będą kontrolować wszelkie miejsca, gdzie najłatwiej mogło dojść do zaproszenia ognia oraz później nadzorować akcję gaszenia pożaru.⁵⁰ Brak jest jednak jakichkolwiek danych, o posiadaniu przez wspomniane osoby innych uprawnień, w miastach niemieckich zwyczajowo przyznawanych starszym kwartałów.

We Wrocławiu z kolei poświadczeni są tzw. Erbschauer (Statschetter), wybierani również po dwóch dla kwartałów: Kupców, Rzeźników, Kuśnierzy, Piwowarów, kwartału Wielkiego oraz dla obszarów ulicy Walonów i Nowego Miasta wraz z wyspą Piasek.⁵¹ Pod względem kompetencji urząd ten zbliżony był do omówionej wyżej funkcji wiertelników krakowskich. Do ich zadań obok oceny stanu budynku należało dokonywanie podziału parcel i rozstrzyganie sporów sąsiedzkich.⁵² Przyjrzenie się grupie osób, które sprawowały ten urząd w końcu XIV w. wskazuje, że byli oni wybierani spośród osób rzeczywiście zamieszkujących w danym kwartale. Tylko jedna osoba poświadczona jest jako Erbschauer w dwóch różnych okręgach, co jednak mogło wiązać się z posiadaniem przez nią parcel w różnych częściach miasta.⁵³ Przeważająca większość tych urzędników była zatrudniana też w funkcji kolektorów szosu z własnych kwartałów.⁵⁴ Wskazuje to wyraźnie na istnienie w mieście grupy osób zaangażowanych w społeczną działalność na rzecz komuny. W miastach niemieckich funkcja Viertelmeistra często była wstępem

⁴⁹ J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV-XVI w.*, Przegląd Historyczny 90/1999, s. 118, przyp. 9, tam dalsza literatura.

⁵⁰ „Daz wir zu aller wuwers not, daz got erwende, ab vns der not geschyt, so kyse wir vnd seczen in yklichem virtexle der stadt czwene höbtman, dy zu der not vnd zu allen den willekum, dy hy noch geschriben steen vnd in bevolen werden, vlyzzeklichen sehn noch iren truwen vnd noch irem eide. [...] § Wir gebieten ouch do zu kumen allen wassertregern mit czubern, dy sich der stat begen wollen, allen buwern vnd helfern mit schuffen, allem badevolke mit eymern, vnd wo si di hauptlyte hin schicken, do sullen sy getruwlich erbeiten, den wil man wol lonen. § Ouch allem ledigen volke, daz do zu kumt vnd getruwelichen hilfet und sich den houbtlyten bewyset, den wil (man) ouch wol lonen. § Ouch secze wir vnd gebeyten, an welchem ende der stat ein wuwer us queme, daz neheste hus, daz ander, ader daz drythe, welchs dy houbtlyte heyzzen ytweder syt des wuwers, daz sal man slan vnde brechen, daz sal nymant weren, wer daz werte, daz wil di stat gebezzert nemen vnd anden noch der eldsten rate. § Sich sullen ouch dy houbtlyte ytweder syt des wuwers schiken, do noch sin not ist ader wirt. [...] § Ob an dem gelde zu kurz wurde, so sullen dy huzer, di do von genezen sin, do zu helfen, dor noch der rat von der stat vnd dy houbtlyte kysen. [...] § Ouch sullen dy houbtlyte allen gebrechen besehn, der vörlich ist vor wüwre, is sy an bakhusern, an bruwhusern, an wuwersteten vnd an lichten vnd welcherhande der sy, den sal (man) wandeln, wy sy kysen, wer des nicht tut, daz will man gebezzert nemen vnd anden, noch der eldsten rate.“ *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und thres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, hrsg. von F. W. SCHIRRMACHER, Liegnitz 1866, nr 120.

⁵¹ H. NEULING, C. GRÜNHAGEN, *Mittheilungen aus Breslauer Stadtbüchern*, Bd. 1: *Städtische Beamte aus dem 14ten Jahrhundert*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Althertum Schlesiens 4/1862, s. 184–185.

⁵² H. NEULING, C. GRÜNHAGEN, *Mittheilungen aus Breslauer Stadtbüchern*, Bd. 1: *Städtische Beamte aus dem 14ten Jahrhundert*, s. 189.

⁵³ Wilusz Owrzas wystąpił w 1391 r. jako Erbschauer w kwartale Rzeźników, natomiast dwa lata później reprezentował kwartał Wielki, H. NEULING, C. GRÜNHAGEN, *Mittheilungen aus Breslauer Stadtbüchern*, Bd. 1: *Städtische Beamte aus dem 14ten Jahrhundert*, s. 184. W dwóch różnych kwartałach zostali także wybrani Rassilwicz i Hunerman, ale ponieważ nie znamy ich imion nie można wykluczyć, że chodzi o różne osoby.

⁵⁴ Por. *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 114–115; 122–123.

do dalszej politycznej kariery i awansu do grona rajców (Augsburg).⁵⁵ Takiego prostego przełożenia nie obserwujemy jednak w Wrocławiu. Spośród 82 osób występujących w latach 1389–1399 jako Statschetzer, tylko dla ośmiu udało się potwierdzić zasiadanie w radzie czy ławie. Do tego większość z nich znajdowała się w nich zaledwie jedną bądź dwie kadencje, a tylko dwie osoby otrzymały nominacje trzy i więcej razy. Można też zauważyć, że wybór do władz miejskich nie powodował rezygnacji z pełnienia funkcji w kwartale w następnych latach i z wymienionej grupy ośmiu osób pięć sprawowało urząd Erbschauera, między kadencjami, albo już po odejściu z ratusza. W żadnym wypadku nie jest natomiast potwierdzone łączenie tych dwóch urzędów.

Jeszcze jedną funkcją związaną z administracją miasta byli tzw. starsi przedmieść (*seniores ante valvam, seniores in suburbio*).⁵⁶ Na Śląsku urząd ten występował w Nysie, gdzie od 1450 r. w księdze miejskiej odnotowywano wybór po dwóch starszych dla przedmieść przed bramą żiębicką i wrocławską. Nie znamy żadnej regulacji dotyczącej obowiązków tych osób i posiłkować można się w tym wypadku tylko szesnastowiecznymi statutami dla starszych z jednego z przedmieść Poznania. Według zawartych tam ustaleń urzednicy ci mieli być wybierani przez radę spośród kandydatów przedstawionych przez mieszkańców przedmieścia, a do ich zadań należał nadzór nad strażami nocnymi, troska o zachowanie przepisów przeciwpożarowych i porządkowych oraz kontrola transakcji parcelami i budynkami. Mieli oni również uprawnienia sadownicze w przypadku drobniejszych przewinień karnych.⁵⁷ Urząd ten byłby więc w największym stopniu zbliżony do wykształconej w miastach niemieckich funkcji wiertelników. Zachowane zestawienia starszych dwóch przedmieść nyskich stanowią ograniczony materiał do analizy, ale można na ich podstawie stwierdzić, że żadna ze sprawujących tę funkcję osób nie zrobiła później politycznej kariery i nie awansowała do władz w samej Nysie. Być może kariera taka była dla tych osób zamknięta i stworzenie funkcji starszych dało im szansę na zaangażowanie w życie wspólnoty. Z drugiej strony rada delegując część władzy mogła pozbyć się uciążliwych obowiązków. A pozbywała się ich zapewne tym chętniej, że nie wiązały się z pozyskaniem żadnych wymiernych dochodów.

2/5. Witrycy

Od XIV wieku rady miejskie powoli zaczynały przejmować patronat nad szpitalnictwem w mieście⁵⁸ oraz miejskimi instytucjami kościelnymi.⁵⁹ W XV w. rajcy powszech-

⁵⁵ K. TRÜDINGER, *Stadt und Kirche im spätmittelalterlichen Würzburg*, Stuttgart 1978, s. 32–33.

⁵⁶ W. Maisel nazywa ich „starszymi ulic”, co wydaje się jednak nie do końca precyzyjne, por. W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 200. Por. też H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 226.

⁵⁷ W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 200.

⁵⁸ Por. W. MĘCZKOWSKI, *Prowizorowie szpitalni w dawnej Polsce. Przyczynek do dziejów magistratury naszej*, *Przegląd Historyczny* 5/1907, s. 83–85; K. DOLA, *Szpitalne średniowiecznego Śląska*, s. 254–259; 2, 1969, s. 181; Z. GÓRALSKI, *Szpitalne na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, Warszawa 1982, s. 51–53; S. LITAK, *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka*, in: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 15–16; M. SŁOŃ, *Szpitalne wrocławskie w średniowieczu*, Warszawa 2001, s. 281.

⁵⁹ Por. R. KIESSLING, *Bürgerliche Gesellschaft und Kirche in Augsburg im Spätmittelalter. Ein Beitrag zur Strukturanalyse der oberdeutschen Reichsstadt*, Augsburg 1971, s. 358 i szczegółowe opracowanie

nie wyznaczali już wityryków (*vitricus*) zwanych też Kirchenväter bądź prokuratorami (*procurator*) czy prowizorami (*provisor*), który zarządzali majątkiem kościelnym, a rachunki i sprawozdania z tego zarządu składali na ratuszu.⁶⁰ Do ich obowiązków należało nadzorowanie poboru czynszów i wszystkich innych dochodów placówki, a następnie wypłacanie odpowiednich kwot plebanowi, mistrzowi szpitalnemu oraz innym duchownym. W ramach zarządu starali się o znalezienie dzierżawców ziem kościelnych i najemców domów. Zobowiązani byli także do zbierania jałmużny na rzecz danej instytucji kościelnej.⁶¹ Wityrycy nadzorowali też remonty, wznoszenie nowych budynków oraz stan wyposażenia świątyń. M. in. w Złotorzy poświadczono jest przekazanie przez wityryka naczyń liturgicznych nowemu zakrystianowi.⁶²

W ich gestii znalazły się szpitale miejskie oraz domy ubogich, a z instytucji kościelnych, przede wszystkim kościoły parafialne oraz kaplice miejskie. Już jednak w przypadku klasztorów sytuacja była bardziej zróżnicowana. Powszechnie prokuratorzy byli wyznaczani dla klasztorów franciszkańskich⁶³ oraz dla większości domów zakonów szpitalnych,⁶⁴ niemniej już placówki tych ostatnich nie połączone ze szpitalem mogły zachować już znaczny zakres niezależności. Np. w przypadku joannitów posiadających patronat nad plebaniami miejskimi, wityrykowi podlegał tylko majątek fary, natomiast nie miał on wglądu w rachunki samego klasztoru.⁶⁵ Proces przejmowania zarządu przez władze miejskie nie przebiegał równomiernie i obok administrowanych przez urzędników szpitale mogły istnieć w mieście placówki kontrolowane przez osoby niezależne od rady. Przykładowo w Nysie w 1441 r. wspomniana jest Elżbieta zwana Junge Elze, która

S. SOŁTYSEWSKIEGO, *Geneza instytucji wityrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, Prawo Kanoniczne 2/1959, s. 425–443. We Wrocławiu najwcześniej poświadczeni są miejscy prowizorzy klasztoru klarysek. W Legnicy pierwszy wityryk parafialnego kościoła śś. Piotra i Pawła wystąpił już w 1333 roku, *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, nr 102.

⁶⁰ Instytucja opiekuna miejskiej instytucji kościelnej czy szpitalnej była powszechna we wszystkich miastach na prawie niemieckim. Zróżnicowane było natomiast nazewnictwo zarządców – przykładowo w Krakowie opiekunowie kościoła NMP nosili oni tytuł edylów (*aediles*), K. MECHERZYŃSKI, *O magistratach miast polskich a w szczególności miasta Krakowa*, Kraków 1845, s. 217; Z. NOGA, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, s. 61–63; natomiast we Lwowie prowizorowie nazywani byli tutorami, por. też S. SOŁTYSEWSKI, *Geneza instytucji wityrykusów*, s. 426–428; TENŻE, *Powolywanie wityrykusa w polskim ustawodawstwie synodalnym*, Prawo Kanoniczne 2/1959, s. 341–347.

⁶¹ J. HALBSGUTH, *Beiträge zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte der Stadt Jauer*, Breslau 1936, s. 115–116; K. DOLA, *Szpitalne średniowiecznego Śląska*, s. 254. W niektórych miastach istniały w tym względzie ograniczenia i np. wityrycy fary w Grodkowie nie mogli kwestować w kościele przed offertorium oraz podczas kazań, wygłaszanych ante prandium (1408 r.), APWr, Rep. 132a, Dep. m. Grodkowa, sygn. 40.

⁶² C. W. PESCHEL, *Die Geschichte der Stadt Goldberg*, Goldberg 1841, s. 86.

⁶³ G. WAŚ, *Religiöses und gesellschaftliches Bewußtsein. Stadträte und Franziskanerklöster im Schlesien des 15. und 16. Jahrhunderts*, Wissenschaft und Weisheit. Franziskanische Studien zu Theologie, Philosophie und Geschichte 61/1998, s. 70–71; TAŻ, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, s. 91.

⁶⁴ K. DOLA, *Szpitalne średniowiecznego Śląska*, 1/1968, s. 250–251; 2/1969, s. 181; E. WÓLKIEWICZ, *Mieszczanie w klasztorze. Skład osobowy konwentu bożogrobców w Nysie w średniowieczu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 2000, s. 430; M. SŁOŃ, *Klasztor – szpital – miasto Wrocław w średniowieczu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 270–271.

⁶⁵ M. STARNAWSKA, *Duszpasterstwo parafialne joannitów w miastach Śląska i Wielkopolski w późnym średniowieczu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 123.

jako *procuratrix pauperum* w domu i konwencie Dreysigmarckerinne kupila 1 grzywnę czynszu przeznaczoną na drewno i ogrzewanie wspomnianego domu.⁶⁶ W roku 1435 poświadczony jest zakup na rzecz biednych z leprozorium kobiecego, dokonany przez Barbarę Zelenynne określoną również mianem *procuratrix*.⁶⁷ Jako prokuratorów wyznaczano najczęściej dwie osoby, ale w przypadku mniejszych instytucji kościelnych występuje czasem tylko jeden prowizor.⁶⁸ Urząd ten był honorowy, niemniej za wykonywane obowiązki przyznawano wityrykom pewne przywileje, a w późniejszym czasie nawet wypłaty w gotówce.⁶⁹ W Jaworze wynagradzano rajców, którzy zarządzali szpitalem, wyborem do rady w kolejnym roku.⁷⁰ Zasadniczo kadencja wityryka trwała rok, jednak nie było zakazu przedłużenia mandatu na następne lata i w wielu przypadkach sprawowano ją dożywno.⁷¹ Najczęściej piastowały tę funkcję osoby z grona patrycjatu, często poświadczane wcześniej w samorządzie miejskim.⁷² W przypadku Nysy można zaobserwować prawidłowość, że wityrykami zostawali byli rajcy, którzy wcześniej zasiadali w radzie już przez wiele kadencji.⁷³ We Wrocławiu jeden z dwóch *Kirchenväter* był zawsze urzędującym rajcą bądź ławnikiem.⁷⁴ Dobór prowizorów zależał też od wielkości i znaczenia danej instytucji kościelnej. Istnienie hierarchii przy obsadzie zarządów poszczególnych placówek kościelnych wykazała dla Augsburga Katarina Sieh-Burens. Najmniej ceniona była opieka nad niewielkimi kaplicami, przytułkami, niektórymi szpitalami trędowatych oraz klasztorami męskich zakonów żebraczych i jako prowizorowie potwierdzeni są przedstawiciele mniej znaczących cechów. Większy prestiż miał zarząd klasztorów żeńskich, który sprawowali wymiennie przedstawiciele cechów

⁶⁶ Archiwum Państwowe w Opolu, Zbiór Kastnera, tom 45, s. 41.

⁶⁷ Archiwum Państwowe w Opolu, Zbiór Kastnera, tom 45, s. 18, s. 25. Nabywanie czynszu przez wspomnianą *procuratrix* świadczy, że miała ona znaczne szersze uprawnienia niż tylko gospodyni placówki i wykonywała czynności zastrzeżone w zasadzie dla świeckich prowizorów.

⁶⁸ Liczbę dwóch prowizorów ustanawiały statuty arcybiskupa Mikołaja Trąby z 1420 roku. W nowożytnych wizytacjach archidiecezji gnieźnieńskiej niejednokrotnie odnotowano powoływanie tylko jednej osoby, znane są jednak i przypadki występowania nawet 6 prokuratorów, por. S. SOŁTYSZEWSKI, *Powoływanie wityrykusa w polskim ustawodawstwie synodalnym*, s. 350–351, 354–355.

⁶⁹ W. MĘCZKOWSKI, *Prowizorowie szpitalni w dawnej Polsce. Przyczynek do dziejów magistratury najszej*, s. 92–93. W Jaworze wityrycy posiadali prawo do uczestnictwa wraz z żonami w uczcie z okazji wyborów nowej rady oraz otrzymywali od rajców wiardunek na opłacenie łaźni, T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens* 10/1870, s. 104.

⁷⁰ K. DOLA, *Szpitala średniowiecznego Śląska*, s. 257. Podobne rozwiązania znane są z czasów nowożytnych, m. in. w Lublinie, Z. GÓRALSKI, *Szpitala na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, s. 75.

⁷¹ K. MECHERZYŃSKI, *O magistratach miast polskich a w szczególności miasta Krakowa*, s. 217; K. DOLA, *Szpitala średniowiecznego Śląska*, s. 257; S. SOŁTYSZEWSKI, *Powoływanie wityrykusa w polskim ustawodawstwie synodalnym*, s. 354.

⁷² K. DOLA, *Szpitala średniowiecznego Śląska*, s. 257; C. W. PESCHEL, *Die Geschichte der Stadt Goldberg*, s. 107–108. Por. też R. CZAJA, *Urzednicy miejscy Torunia*, s. 25.

⁷³ Jako wityryków nyskiego kościoła parafialnego św. Jakuba znamy przede wszystkim osoby, które wcześniej przez wiele lat zasiadały w radzie: Henryka Morawa, Andrzeja Linke, Mikołaja Amlunga, Piotra Puswange, Wawrzyńca Vettera. Także w zarządzie szpitala św. Ducha we Wrocławiu jest poświadczony Paweł der alde schreiber, (M. SŁOŃ, *Szpitala wrocławskie w średniowieczu*, s. 313), co wskazywałoby na tendencję obejmowania tej funkcji przez osoby, które zrezygnowały już z aktywności zawodowej i publicznej.

⁷⁴ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 69.

i patrycjatu. Natomiast zarząd głównych szpitali oraz najważniejszych klasztorów żeńskich i katedry monopolizowali członkowie władz miejskich.⁷⁵ Przykłady znane z miast śląskich w znacznym stopniu potwierdzają istnienie podobnej klasyfikacji. Opiekunami głównych kościołów parafialnych najczęściej zostawali obecni bądź byli rajcy.⁷⁶ Podobnie tylko rajcy sprawowali nadzór nad wrocławskim klaszturem klarysek.⁷⁷ Już jednak w przypadku klasztoru franciszkanów w Nysie na ośmiu znanych witryków ani jedna osoba nie rekrutowała się z elity władzy miasta.⁷⁸ Dla wrocławskiego kościoła św. Barbary, w którym gromadzili się tkacze i inni rzemieślnicy, zostali wyznaczeni wprawdzie dwaj rajcy, ale będący jedynymi w tym gronie przedstawicielami cechów.⁷⁹

3. Służby municypalne

Przez cały okres funkcjonowania gmina opłacała szereg pracowników najemnych, niezbędnych do naprawy mostów i dróg, przewozu towarów miejskich, wypasu bydła w dobrach ziemskich, etc. Większość z nich nie była na stałe zatrudniona przez miasto, a jedynie otrzymywała wypłaty za konkretnie wykonaną usługę. Również nadzorujący ich mistrzowie byli zatrudniani według potrzeby, a tylko wobec niektórych, jak np. pojawiających się w rachunkach legnickich i wrocławskich kowali miejskich (*faber civitatis*) czy świdnickiego cieśli (statczimerman) możemy podejrzewać, że mieli stały angaż.⁸⁰ Wśród tych okazjonalnych pracowników pojawiały się również kobiety, jak np. zakonnica, której rajcy wrocławscy zlecieli wykonanie wyobrażenia głowy św. Jana.⁸¹ Nas jednak najbardziej interesować będzie grupa osób, zatrudnianych przez miasto na dłuższy czas.

Zatrudnienie funkcjonariuszy miejskich zasadniczo odbywało się na rok, co potwierdza zachowany zapis angażu mistrza puszkarskiego z 1426 r.⁸² Niewątpliwie w przypadku właściwego spełniania obowiązków następowało przedłużenie umowy, co poświadcza chociażby występowanie Mikołaja z Krosna jako miejskiego puszkarza w latach 1397–1402.⁸³ Na przykładzie najlepiej rozpoznanej grupy pisarzy miejskich można ustalić, że niektóre osoby sprawowały funkcje nawet ponad dwadzieścia

⁷⁵ K. SIEH-BURENS, *Die Augsburger Stadtverfassung um 1500*, s. 143–144.

⁷⁶ Por. przyp. 72. W Toruniu witrykami fary zostawali wyłącznie burmistrzowie rady starszych, R. CZAJA, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 48.

⁷⁷ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 69.

⁷⁸ Witrycy klasztoru franciszkanów w większości wywodzili się spośród członków cechów i w tej funkcji poświadczeni są m. in. rymarz, piekarz Joachim Metzner oraz wywodzący się z rodziny rzeźników Piotr Horn.

⁷⁹ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 69.

⁸⁰ *Registrum distributorum d. a. 1368/69*, Mitteilungen des Geschichts- und Altertums Vereins zu Liegnitz 8/1920–1921, s. 380; S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 275; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 55. Na dłuższy czas był też zapewne zatrudniony prowadzący cegielnię w Legnicy określany w aktach rachunkowych jako *laterifex noster*, *Registrum distributorum*, s. 381–382.

⁸¹ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 276.

⁸² O. STOBBE, *Mitteilungen aus der Breslauer Signaturbücher*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens, 6, 1866, s. 341.

⁸³ M. GOLIŃSKI, *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w. oraz jej zastosowanie przy obronie i zdobywaniu twierdz*, *Studia i materiały do historii wojskowości* 31/1988, s. 7.

lat,⁸⁴ a w angażu medyka we Wrocławiu pojawił się zapis, że zobowiązany jest on do prowadzenia praktyki jak długo będzie żył.⁸⁵ W miastach niemieckich zwyczajowo sporządzano pisemną umowę z wymianieniem obowiązków zatrudnianego oraz zobowiązań rady (tzw. Bestellbrief, Bestantbrief, Bestallungsbrief albo Freyenbrief).⁸⁶ Umowy takie spisywano nawet z mniej znaczącymi pracownikami jak trębacze czy strażnicy na wieżach.⁸⁷ Zachowanie kontraktu rady wrocławskiej z mistrzem puszkarskim oraz szeregu umów zawartych z lekarzami miejskimi⁸⁸ wskazuje, że taka praktyka mogła być w jakimś stopniu również obecna na Śląsku, a tylko ulotności tego typu dokumentów należy przypisać brak ich dotrwania do naszych czasów. W przypadku zaniedbywania obowiązków rada miała prawo zwolnienia danej osoby.⁸⁹ Prawo to zostało podkreślone w umowie z lekarzem Maciejem Auctusem, który miał otrzymywać pobory *diewel er lebet und sich dieser bestellung vleissig verhalten wirt*.⁹⁰ Sami pracownicy zasadniczo nie mieli możliwości wypowiedzenia pracy, a wyjątkiem były jedynie najwyżej stojące w hierarchii osoby (m. in. pisarze miejscy.), którym w umowach gwarantowano możliwość zwolnienia się po uprzednim powiadomieniu rady.⁹¹

Przy przyjęciu na służbę pracownicy komunalni zobowiązani byli podobnie jak urzędnicy, do złożenia przysięgi. Z XV w. zachowały się m. in. przysięgi pisarza miejskiego i ławniczego w Świdnicy⁹² oraz pisarza i *famularis civitatis* Góry.⁹³ Od końca XV stulecia zaczęto zakładać całe księgi przysięg, w których w czasach nowożytnych odnotowywano osobne formuły dla każdej kategorii pracowników, np. dla stróża na wieży, stróża bramy, nocnego strażnika i nadzorcy straży.⁹⁴ Średniowieczne przysięgi

⁸⁴ W Świdnicy dwóch pisarzy prowadziło kancelarię miejską przez 21 lat, jeden przez 18 i jeden przez 17 lat, J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, Wrocław 2001 (diss.), s. 129.

⁸⁵ „Die Ratmanne namen den Meister Urban Stubbe arm und reich diser Stadt zu gute zu einem Wundarzt auf, und vergönnten ihm eine freie Werkstat allhie so lange er lebe zu haben,“ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 281. Pełny tekst kontraktu: H. MARKGRAF, *Die städtischen Medicinaleinrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Breslau 1884, Beilagen, nr. V, s. 37. Podobnie dożywotni angaż otrzymał mistrz puszkowy: „Mit dem Sevatius Arzt hatten sie sich vertragen und vereiniget, dass er sein Lebenlang sich bei ihnen als ihr Büchsenmacher, Schütze und Zeugmeister aufhalten solte,“ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 281.

⁸⁶ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 81.

⁸⁷ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 81.

⁸⁸ H. MARKGRAF, *Die städtischen Medicinaleinrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Beilagen, nr. V –XV, s. 37–50.

⁸⁹ Por. K. BÜCHER, *Das städtische Beamtenum in Mittelalter*, in: Tenze, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen 1922, s. 370. Na Śląsku poświadczony jest m. in. przypadek zwolnienia ze względu na zaniedbania w pracy pisarza wrocławskiego Piotra (1356 r.), J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 126.

⁹⁰ H. MARKGRAF, *Die städtischen Medicinaleinrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Beilagen, nr. VI, s. 38.

⁹¹ K. BÜCHER, *Das städtische Beamtenum in Mittelalter*, s. 370; J. FILLA, *Chronik der Stadt Striegau*, Striegau 1889, s. 29.

⁹² J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 127, 146.

⁹³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 132a: Góra, sygn. 1, k. 18r.

⁹⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Świdnicy, sygn. 63; por. J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 100–101. Bogaty zbiór przysięg pracowników miejskich zawiera założony w 1674 r. Eidbuch z sąsiedniego Kłodzka, por. *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, tom 6/1: *Beschreibung der Handschriften im Glatzer Ratsarchiv*, s. 74.

były bardzo skonwencjonalizowane i nie odbiegały od wzorów znanych z miast niemieckich.⁹⁵ Obejmowały one przede wszystkim zobowiązanie do posłuszeństwa wobec rady i w przypadku służby gotowość do spełniania zadań *tag und nacht*.⁹⁶ Rada wymagała również przyrzeczenia o zachowaniu sekretów miasta oraz zapewnienia, że dana osoba, nie dopuści się zaniedbania swoich obowiązków *durch lieb, durch leit, durch gunst, durch gaben durch frundschaft noch fyndschaft*.⁹⁷ W przypadku pisarzy w przysiędze znajdowały się również zwroty o wypełnianiu konkretnych obowiązków służbowych – *und will mit fleisse zusehen, das der Stat gleiche und recht wedirfare, an iren urbarn, geschossern, Czinsen und Renthen*.⁹⁸

3/1. Służby policyjne i obronne

Do najważniejszych zadań władz miejskich należało zapewnienie miastu obrony oraz porządku. Początkowo rola rady w tym zakresie ograniczała się do nadzorowania wacht, do których zobowiązani byli wszyscy mieszczanie; na nich opierał się system obronny miasta.⁹⁹ Ten stan potwierdza najstarszy statut wrocławski z 1290 r., gdzie wymieniono kary za opuszczenie służby na wałach bądź na ulicach.¹⁰⁰ Wobec coraz częst-

⁹⁵ Por. R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 82–83.

⁹⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 132a: Góra, sygn. 1, k. 18r.

⁹⁷ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 127. Podobnie w przysiędze służb miejskich Góry: „*und wil das nicht lassen weder durch lip noch durch leyt durch frundschaft noch durch gobe*“, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 132a: Góra, sygn. 1, k. 18r. Bardzo podobne formularze przysięgi pisarza i służb miejskich zostały opublikowane przez B. Groickiego: „*Ja N. przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, panom rajcom i wsztkiemu pospólstwu miasta tego w urzędzie moim pisarskim, na który jestem wybran, wiernym być i tajemnych rad miejskich, które poznam abo których mi się zwierzę, nikomu nie objawiać. Rzeczy te, które się przy sądzie dzieją, wiernie według mego najwyższego rozumu chcę napisać i czytać, tak ubogiemu, jako bogatemu. A tego nie chcę opuścić dla miłości, bojaźni, nienawiści, gniewu, przyjaźni, darów i innych rzeczy, tak mi Panie Boże pomagaj*.” (przysięga pisarska); „*Ja N. przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, iżę panom rajcom miasta tego chcę być wierzen i postuszen w służbie mojej, na którą jestem przyjęt; to wszystko pilnie sprawować i opatrować, co mi od ich M. rozkazano będzie. A jeśli bym się jakich tajemnic miejskich dowiedział, tych żadnemu nie objawię. Ale co bym rozumiał przynależać ku użytkowi miejskiemu, k temu się zawsze staraniem moim, ile będą mógł, przykłonić chcę, a tego nie przestanę czynić dla miłości, nienawiści, przyjaźni abo darów. Tak mi Panie Boże pomagaj*.” (przysięga sług miejskich), B. GROICKI, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, Warszawa 1953, s. 40, 53.

⁹⁸ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 127.

⁹⁹ Tak np. w pouczeniu rajców i ławników świdnickich dla Raciborza z 1293 r.: „*consules cum seniorum consilio vigilias civitatis disponunt et ordinant*”, *Schlesisches Urkundenbuch VI*, nr 90. Obowiązek stróżowania ciążył na wszystkich posiadaczach parcel w mieście, a zwolnione od niego były tylko niektóre grupy mieszkańców jak Żydzi (np. *Schlesisches Urkundenbuch V*, nr 224) czy duchowieństwo (SR 5339; SR 5361; SR 5947; *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, nr 568). Zwolnienie mogło obejmować też pewne grupy urzędników, jak np. w Świdnicy, gdzie w wilkierzu z 1328 r. zaznaczono: „*Die Ratherren, die wile daz sie an dem Rate sint, und die dy Slussil zcu den Toren haben und slissen uf und zcu und die da Schoz samenen, die wile sullen sie ledic sin der Wache*,” *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, nr CXXXV, s. 521. Por. też R. SCHRANIL, *Stadterfassung nach Magdeburger Recht. Magdeburg und Halle, Breslau 1915*, s. 354–355; H. FLACHE-NECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 202; J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV–XVI w.*, s. 117–118.

¹⁰⁰ „*Percepimus quod civitas esset et fuit tradita et debebant viginti esse cum capitaneo suo ante quamlibet domum lapideam quilibet habeat suum gewer, gladios, fustes, lanceas, defendite vitam vestram. Non vultis*

szych absencji oraz zapewne niskiej efektywności społecznych straży, zdecydowano się zatrudnić zawodowych strażników, co stało się w tym czasie ogólną prawidłowością.¹⁰¹ We Wrocławiu nie mamy jednak świadectw, aby doszło do ustanowienia stałego *exactio vigiliae nocturnae* czyli Wachgeldu, co było powszechnym zwyczajem.¹⁰² Miasto kompensowało sobie zapewne wypłaty na straż z liczniejszych kolekt oraz opłat tzw. *vigilia panis*, *vigilia piscium* czy *vigilia frumenti*.¹⁰³ Pobieranie Wachgeldu jest natomiast poświadczane w Lwówku Śląskim, Świdnicy, Strzelinie i Głogowie.¹⁰⁴ W najstarszych zachowanych rachunkach miejskich Wrocławia brak jest jeszcze zapisu o opłacaniu stróżów, ale począwszy od 1301 r. zachowały się informacje o wypłacaniu im regularnych poborów.¹⁰⁵ W tym samym roku miasto opłacało też jednego kuznika.¹⁰⁶ Przesłanki przeciwko stróżom zostały odnotowane w najstarszej księdze sądowej Świdnicy pod rokiem 1317,¹⁰⁷ a w rachunkach Legnicy z 1368/1369 r. zapisano wypłaty dla *vigilibus in turribus et portis civitatis*.¹⁰⁸ Oprócz strzeżenia obiektów w samym mieście ochroną obejmowano także ważne punkty na przedmieściach – w Paczkowie wzmiankowany jest m. in. *custos pontis*.¹⁰⁹ Badania nad tą grupą funkcjonariuszy miejskich utrudniają jej zbiorcze ujmowanie w wykazach – niejednokrotnie nie tylko nie jesteśmy w stanie ustalić imion strażników czy stróży, ale nawet określić ich liczby. Wyjątkowym źródłem pozostaje tu wrocławski *Liber civitatis rationum* z r. 1387, w którym znalazły się imienne zestawienia osób pozostających w służbie miasta.¹¹⁰ Dzięki zachowanym tam zapisom można ustalić, że gmina zatrudniała sześciu stróży bram miejskich oraz trzech dodatkowych strażników. Liczba ta wzrosła w ciągu następnych kilkudziesięciu lat i w 1445 r. odnotowanych jest siedmiu strażników pilnujących bram, *custos fossati* oraz bliżej nieokreślona liczba *vorstetern*.¹¹¹ Niewątpliwie stróże należeli do najgorzej

in valvis jacere nocte et non vigilare, qui non jacebit in valva, fertonem dabit, qui non circulabit in civitate dabit 1/2 fertonem, sive pauper sive dives, sive lantman sive civis, seu sit Nescie, Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau, s. 150.

¹⁰¹ Por. J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV–XVI w.*, s. 118.

¹⁰² G. L. MAURER, *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*, t. 2, Erlangen 1870, s. 840; S. KUTRZEBA, *Finanse Krakowa w wiekach średnich*, s. 89–90.

¹⁰³ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 57, 115; *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 199. Opłaty te były pobierane jeszcze w drugiej połowie XV w., *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 5r.

¹⁰⁴ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 262; F. X. GÖRLICH, *Geschichte der Stadt Strehlen*, Breslau 1853, s. 78; F. MINSBERG, *Geschichte der Stadt und Festung Groß-Glogau*, s. 286. Z czasów nowożytnych znane są świadectwa o płaceniu tego podatku m. in. przez mieszkańców Ścinawy, Bierutowa oraz Opola, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 262; F. IDZIKOWSKI, *Geschichte der Stadt Oppeln*, Oppeln 1865, s. Potwierdzone jest również ściąganie tych opłat od duchowieństwa, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 262; F. MINSBERG, *Geschichte der Stadt und Festung Groß-Glogau*, s. 286–287.

¹⁰⁵ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 6, 7.

¹⁰⁶ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 6.

¹⁰⁷ *Ältestes Strafbuch der Stadt Schweidnitz*, (ed.) P. GANTZER, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens* 71/1937, s. 186–187. W akcie Bolka II. z 1328 r. dla Świdnicy zostali wymienieni ogólnie jako *wechter*, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, nr CXXXV, s. 520.

¹⁰⁸ *Registrum distributorum*, s. 380–381.

¹⁰⁹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Dokumenty parafii w Paczkowie, 17 II 1405.

¹¹⁰ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 119–149.

¹¹¹ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 62r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 64r. W wykazie osób zatrudnianych przez miasto

opłacanych służb miejskich. W Strzelinie w XIV w. otrzymywali roczne pobory w wysokości tylko 2 grzywnien rocznie,¹¹² we Wrocławiu w tym samym czasie ok. 3,5 grzywny.¹¹³ W XV w. ich pobory nieznacznie się zwiększyły – wrocławscy stróże bram otrzymywali w 1469 r. 5,6 grzywny, natomiast *custos fossati* 6 grzywnien.¹¹⁴

Oprócz stróżów wałów i bram miejskich gmina potrzebowała też zawodowych funkcjonariuszy, którzy pilnowaliby porządku na ulicach oraz przestrzegania wilkierzy miejskich. Informacje o zatrudnianiu przez władze Wrocławia *circulatores* zachowały już w rachunkach gminy z 1301 roku.¹¹⁵ W księdze sądowej Świdnicy pod rokiem 1317 zanotowano skazanie niejakiego Nykila Goltsmicza *de incursione vigilum et circulatorum de nocte*.¹¹⁶ W przywileju Bolka II z 1328 r. zaznaczono, że wszyscy, którzy będą występować przeciwko stróżom, strażnikom miejskim bądź czeladzi (*stat gesinde*) mają być sądzeni przez rajców.¹¹⁷ Od 1326 r. znani są *circulatores* w Bolesławcu,¹¹⁸ a dla Legnicy mamy poświadczenie o najmowaniu strażników od 1347 r.¹¹⁹ Trudno jednak powiedzieć coś bliższego o ich składzie i liczbie, gdyż już w późniejszym o dwadzieścia lat rejestrze rozchodów strażników ujęto w zbiorczej rubryce „famuli nostri”.¹²⁰ Dopiero na podstawie wspomnianej wrocławskiej księgi podatkowej z 1387 r. można ustalić liczbę strażników miejskich w tym mieście na 16 (po 3 w każdym kwartale, 2 na Nowym Mieście, 2 na Piasku).¹²¹ Była to wielkość podobnego rzędu jak w Krakowie, gdzie oddział straży liczył 20 osób.¹²² Znacząca różnica zachodziła jednak w zarówno w wysokości uposażenia, jak i statusie funkcjonariuszy w obu miastach. W Krakowie otrzymywali oni wiardunek tygodniowo czyli ok. 12 grzywnien rocznie,¹²³ natomiast we Wrocławiu w końcu XIV w. tylko 2 grzywny na rok.¹²⁴ Szczegółowy wykaz obowiązków cyrkulatorów znany jest tylko dla Wrocławia. Wedle tego aktu powstałego w XIV w. powinni oni pilnować, aby nie naruszano zakazu przywozu wody, drewna i słołu w dni świąteczne i aby nie sprzedawano wówczas przed kościołem ani na mostach wina i żywności. Do ich zadań należała także kontrola miar na rynku, nadzór nad przestrze-

w 1548 r. wzmiankowanych jest opłacanie 3 vorstetern, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sygn. K 35a, t. 3, s. 56a.

¹¹² *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 262; F. X. GÖRLICH, *Geschichte der Stadt Strehlen*, s. 78.

¹¹³ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 147.

¹¹⁴ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 68r.

¹¹⁵ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 6.

¹¹⁶ *Ältestes Strafbuch*, s. 187.

¹¹⁷ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, nr. CXXXV, s. 520.

¹¹⁸ SR 4523.

¹¹⁹ *Chronik von Liegnitz*, Liegnitz 1861, nr. 60, s. 540, S. FIRSZT, *Uzbrojenie oddziałów miejskich w średniowieczu na przykładzie miast śląskich*, *Archaeologia Historica Polona* 7/1998, s. 183.

¹²⁰ *Registrum distributorum*, s. 380–81.

¹²¹ E. MAETSCHKE, *Die Breslauer Stadthaushalt in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens* 69/1935, s. 77.

¹²² J. SZUJSKI, *Wstęp*, in: *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, tom 1, Kraków 1877, s. LXVII.

¹²³ J. SZUJSKI, *Wstęp*, s. LXVII.

¹²⁴ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 147. Ich pobory niewiele wzrosły w XV w., gdy przeciętnie wypłacano im ok. 3–3,5 grzywny rocznie, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXV^o*, k. 65r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 67r.

ganiem przepisów sanitarnych przez właścicieli posesji oraz zapobieganie samowolom budowlanym. Cyrkulatorzy mieli również stać na straży monopolu miasta na przywóz piwa świdnickiego i soli oraz sprawdzać czy nie są łamane przepisy antyzbytkowe i zakaz gier hazardowych.¹²⁵

We Wrocławiu oprócz policji miasto opłacało także konny oddział żołnierzy. Od chwili zwerbowania tego oddziału w początku lat dwudziestych XIV w., pieniądze przekazywane na jego utrzymanie stanowiły najpoważniejszy wydatek na służby w budżecie miasta. W 1322 r. miasto zapłaciło dowódcy oddziału 120 grzywien, gdy wypłaty dla wszystkich innych zatrudnionych wyniosły tylko ok. 53 grzywiny.¹²⁶ W 1445 r. każdy z ośmiu jeźdźców otrzymywał 21, 5 grzywiny, a dowódca ponad 80 (1445 r.). Łącznie wraz z dodatkowymi wypłatami oddział kosztował miasto ok. 275 grzywien.¹²⁷ W 1469 r., gdy jego liczebność została dwukrotnie zwiększona wydatki na ten cel wzrosły do 407 grzywien.¹²⁸

Od końca XIV w. w służbie miast odnajdujemy też mistrzów puszkarskich (Buchsenmeister), odpowiedzialnych za przygotowanie dział i prochu oraz w razie potrzeby dowodzących miejską artylerią.¹²⁹ Mistrz puszkarski we Wrocławiu w początkach XV w. otrzymywał 6 grzywien rocznie,¹³⁰ w 1445 r. siedem, w 1468 r. odnotowano w rachunkach miejskich wypłaty w wysokości grzywien jedenastu.¹³¹ Ponadto wynagradzano go jeszcze za wszelkie zlecenia poza miastem.¹³² Więcej otrzymywał natomiast Buchsenmeister zatrudniony przez władze Świdnicy w 1434 r. Jego pobory miały wynosić wówczas 15 groszy tygodniowo czyli ok. 16 grzywien rocznie.¹³³ W zachowanych księgach rachunkowych Wrocławia z XV w. znajdują się też zapisy o wypłatach dla pancernownika (zarworchter). Jego uposażenie było bardzo skromne i wynosiło łącznie jedynie 3 grzywiny rocznie.¹³⁴ Wskazuje to, że rzemieślnik ten utrzymywał się z innych zajęć, a miasto płaciło mu tylko za pewne czynności przy konserwacji uzbrojenia ochronnego

¹²⁵ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458-1526*, s. 195-196; *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 239-240; T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 66-67.

¹²⁶ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 48.

¹²⁷ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 58r-60r. Jedynie wymiennemu na ostatnim miejscu Mikołajowi wypłacono tylko 17 grzywien.

¹²⁸ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 60v-63v. Przeciętne wypłaty dla jednej osoby wzrosły do prawie 23 grzywien.

¹²⁹ Pierwszy znany przypadek zatrudnienia mistrza puszkarskiego na Śląsku znany jest z 1397 r., gdy samorząd Wrocławia przyjął na służbę Mikołaja z Krosna, M. GOLIŃSKI, *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w.*, s. 6; TENŽE, *Uzbrojenie mieszczańskie na Śląsku XIV-XV w.*, Studia i materiały do historii wojskowości, 33, 1990, s. 31.

¹³⁰ M. GOLIŃSKI, *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w.*, s. 6.

¹³¹ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 64v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 59v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 58r.

¹³² „Wurde er aber dorober von der Stadt wegen irgen hen czien als vor eine festen ader andirswohen do man sein zu den Bochsen oder mit den Bochsen wurde bedurfen das sal man denn vmb seine mw bedenken also das her zu danken hat,“ M. GOLIŃSKI, *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w.*, s. 7.

¹³³ F. J. SCHMIDT, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1846, s. 187.

¹³⁴ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 65 v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 67v; S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458-1526*, s. 277.

w miejskiej zbrojowni. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Jaworze, gdzie rada miejska wypłacała płatnerzowi stałą pensję w wysokości połowę kopy groszy za utrzymywanie w czystości należących do miasta panczerzy.¹³⁵

W miastach niemieckich wśród pracowników komunalnych pojawiał się także rakarz. Na Śląsku nie udało się odnaleźć informacji o jego stałym zatrudnieniu. Nawet we Wrocławiu nie był on wymieniany w wykazach służb miejskich, a jedynie w spisie ogólnych wydatków poświadczono są okazyjne wypłaty dla osoby wyłapującej bezpańskie psy.¹³⁶

3/2. Urzędnicy sądowi

Zatrudnienia szeregu funkcjonariuszy wymagało też funkcjonowanie sądów miejskich. Od XIV w. w sądach śląskich potwierdzeni są obrońcy sądowi (vorsprecher, prolocutor), powoływani również z ramienia miasta, jeśli było niezbędne zastąpienie strony w procesie (np. z powodu niemoty).¹³⁷ W takim przypadku gmina płaciła im również wynagrodzenie; w rachunkach Legnicy z 1368/1369 r. zachowały się zapisy o wypłatach połowy bądź całego wiardunku jeśli obrońców było dwóch.¹³⁸ Wymienić w tym miejscu można też instygatora pełniącego rolę oskarżyciela publicznego, poświadczonego jednak przede wszystkim w czasach nowożytnych¹³⁹ oraz syndyka miejskiego, reprezentującego gminę przed sądami różnych instancji.¹⁴⁰ Ta ostatnia funkcja upowszechniła się też przede wszystkim na przełomie XV/XVI wieku,¹⁴¹ gdyż wcześniej miasto korzystało z pomocy doraźnie wyznaczonych osób, w tym najczęściej pisarza miejskiego.¹⁴²

¹³⁵ „Man ist czu rate wurdin daz man dem platener ierlich eyn halb schok grosschin gebin sal von aldir erweit vnd der stat harnasch czu wisschin vnd reyne czu halden vnd czwene isenhute alle iar der stat zu badewerken; was her abir neuwer erweit der stat erweitin werde dofan sal man im lonen was gewonlich ist. Ouch sal her das gemechil vnd der treppin frey habin vnd synen howszins wo her czu hawse ynne syn wirt den sal her selbe gebin.“ T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, s. 103.

¹³⁶ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33r–33v.

¹³⁷ *Ältestes Strafbuch*, s. 186, *Registrum distributorum*, s. 380. Obrońcy sądowi są poświadczeni także od XIV w. miastach państwa krzyżackiego, K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 155–156.

¹³⁸ „Prolocutori ½ fert., prolocutoribus 1 fert.“, *Registrum distributorum*, s. 380–381.

¹³⁹ W Toruniu pierwsze wzmianki o miejskich instygatorach zachowały się dopiero z pierwszej połowy XVII w., K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 151, podobnie jak w Lublinie, Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, s. 99. W Poznaniu w XV w. funkcję instygatora powierzano najczęściej woźnemu, natomiast zawodowy instygator w służbie miasta pojawił się dopiero w 1559 r., W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 220.

¹⁴⁰ R. SCHRANIL, *Stadtverfassung nach Magdeburger Recht. Magdeburg und Halle*, s. 352; K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 153–154; Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, s. 99; W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 217n.

¹⁴¹ Por. T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 43. W miastach górnośląskich urząd syndyka poświadczony jest dopiero od XVI wieku, por. J. KWAK, *Miasta księstwa opolsko-raciborskiego w XVI–XVIII wieku*, s. 81. Podobnie w Świdnicy, J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 148.

¹⁴² Przykładowo w 1416 r. w sporze gminy Ziębice z mieszczaninem nyskim w imieniu gminy stawił się przed sądem tamtejszy pisarz miejski, *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, t. 6/3, nr 160. We Wro-

Od XIV wieku miasta, które dokonały wykupu wójtostwa dziedzicznego zobowiązane były także wypłacać pobory wójtowi miejskiemu.¹⁴³ W rachunkach miastach Wrocławia z drugiej połowy XIV i z XV w. odnotowano uposażenie wójta w wysokości 9 grzywien rocznie,¹⁴⁴ w Świdnicy w połowie XV w. wypłacano mu w ciągu roku 4 grzywny.¹⁴⁵

Ponadto wśród personelu zatrudnionego w miejskim wymiarze sprawiedliwości wymieniani są woźni,¹⁴⁶ pachołkowie sądowi¹⁴⁷ oraz kat.¹⁴⁸ Wszyscy ci funkcjonariusze poświadczeni są jednak stosunkowo późno w rachunkach miejskich. Wyjaśnieniem tego może być finansowanie ich z opłat sądowych i kar, oraz drobnych taks jak na przykład w Jaworze.¹⁴⁹ Istnieje też możliwość wypłat ze specjalnego funduszu jak w Świdnicy, gdzie zgodnie z aktem Bolka II z 1328 roku mieszczanie mieli płacić po 1 groszu rocznie na utrzymanie woźnego.¹⁵⁰ Podobnie poświadczony jest istnienie rocznej opłaty dla woźnego, pobieranej od chłopów ze wsi należących do Lwówka Śląskiego.¹⁵¹ Wedle zapisów w Zwierciadle Saskim woźnego wybierał wójt wraz z ławnikami,¹⁵² stąd możliwe, że do czasu wykupienia przez miasto wójtostwa, woźny nie był przez nie utrzymywany.¹⁵³ Z kolei kata zatrudniały tylko większe ośrodki, natomiast mniejsze najczęściej opłacały jego przyjazd.¹⁵⁴ Z miast śląskich kaci poświadczeni są m. in. we Wrocławiu,¹⁵⁵

clawiu pisarze miejscy pełnili te funkcje w XIV i XV w., H. J. VON WITZENDORFF-REHDIGER, *Die Breslauer Stadtschreiber 1272-1741*, Jahrbuch der schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau 5/1960, s. 8.

¹⁴³ Por. F. LENCZOWSKI, *Z zagadnień ustrojowych miast śląskich w XIII-XIV w.*, in: *Prace z dziejów Polski feudalnej*, Warszawa 1960, s. 175; H. MARKGRAF, *Einleitung*, s. X.

¹⁴⁴ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 146; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV*^o, k. 54r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCC-LXVIII*^o, k. 53v.

¹⁴⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 123.

¹⁴⁶ K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 151-152. O obowiązkach woźnego w sądach prawa magdeburgskiego por. szczegółowy opis: W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 213-227.

¹⁴⁷ K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 159.

¹⁴⁸ K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 157-158.

¹⁴⁹ T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, s. 102; *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 237.

¹⁵⁰ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, nr. CXXXV, s. 526; H. SCHUBERT, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, s. 69.

¹⁵¹ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte*, s. 237.

¹⁵² Por. W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 212.

¹⁵³ Na niezależność woźnego od rady wskazywałby dokument Bolka ziębickiego z 1335 r., w którym nadał on rajcom przywilej zamykania w więzieniu ratuszowym wszystkich naruszających w nocy porządek, za wyjątkiem złodziei i innych złoczyńców, którzy mieli być umieszczeni w więzieniu obok domu woźnego i przekazani w gestię tego ostatniego oraz wójta Ziębic, SR 5468.

¹⁵⁴ K. KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVIII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, s. 157-159; W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 126; H. ZAREMSKA, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV-XVI w.*, Warszawa 1986, s. 24 i nn. Lublin w XV w. posiadał wspólnego kata z Sandomierzem i Opatowem, którego każde miasto opłacało przez kolejny rok, Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, s. 99.

¹⁵⁵ P. FRAUENSTÄDT, *Breslaus Strafpflege im 14. bis 16. Jahrhundert*, Zeitschrift für Strafrechtswissenschaft 10/1890, s. 249.

Brzegu,¹⁵⁶ Świdnicy¹⁵⁷ oraz w Legnicy.¹⁵⁸ Tylko w księgach świdnickich zachowały się zapisy o regularnych wypłatach katu tygodniowej pensji,¹⁵⁹ w innych miastach otrzymywał on jedynie honoraria za konkretne egzekucje.¹⁶⁰ Z akt miejskich Jawora wiadomo też, że mógł zabrać pas z ubrań osób skazanych na karę śmierci.¹⁶¹ Sporadycznie spotykamy się również z zatrudnianiem nadzorcy więzienia – jak np. w Legnicy¹⁶² czy Wrocławiu.¹⁶³ Z przykładu innych miast wiemy jednak, że wyznaczanie tego funkcjonariusza nie było niezbędne, gdyż nadzór nad więźniami sprawować mógł np. woźny.¹⁶⁴ Również utrzymanie nadzorcy więzienia finansowane było przede wszystkim z opłat samych zatrzymanych.¹⁶⁵

3/3. Kancelaria

Jednym z najwcześniej potwierdzonych urzędników miejskich na Śląsku był pisarz miejski. Pierwsza wzmianka o notariuszu zatrudnionym przez gminę pochodzi z 1268 r., gdy jako jeden ze świadków wystąpił pisarz nyski.¹⁶⁶ Grupa notariuszy miejskich i pracowników kancelarii należy niewątpliwie do elity omawianej grupy urzędniczej. Świadczy o tym już samo uposażenie urzędu sięgające we Wrocławiu 33–35 grzy-

¹⁵⁶ H. ZAREMSKA, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI w.*, s. 28.

¹⁵⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 54 i in.

¹⁵⁸ *Registrum distributorum*, s. 380.

¹⁵⁹ W roku 1468/69 stałe wypłaty dla kata wynosiły 10 groszy tygodniowo, ponadto przekazywano mu określone sumy za wykonanie, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 54.

¹⁶⁰ *Occisori de suspensione Poloni fertonem; tortori fertonem pro Nitzcone Coldener decollato; it. 2 scot de ebdomada passionis; tortori de suspensione Abescagz fert.; tortori de 3 Polonis suspensis 3 fert. Item de aliis duobus ½ mr; Registrum distributorum*, s. 379–381; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33r.

¹⁶¹ T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, s. 102.

¹⁶² *Registrum distributorum*, s. 380–381.

¹⁶³ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 130.

¹⁶⁴ W 1387 r. we wrocławskiej księdze rachunkowej zanotowano wypłaty „bedello alias stokmeyster”, *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 140. Podobnie w Jaworze, T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, s. 101. Por. też W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 299.

¹⁶⁵ Por. szczegółowy opis dochodów dozorca więzienia we Wrocławiu, S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 278–279.

¹⁶⁶ Za pierwszego pisarza miejskiego w Nysie należy uznać Lupranda, który w dyplomie biskupa Tomasza I z 1268 r. został określony jako *notarius Suznensis*. Dokument ten zachował się tylko w czternastowiecznym odpisie, którego autor najprawdopodobniej błędnie skopiował pierwotny zapis *Niznensis*. Za taką też lekcją opowiada się wydawca *Schlesisches Urkundenbuch W. Irgang, Schlesisches Urkundenbuch IV*, nr 66. Umacnia ją fakt, że dokument dotyczył położonej w pobliżu Nysy wsi Wierzbicice, a w testacji wystąpił również *Iacobus scultetus Suznensis*, z dużym prawdopodobieństwem identyczny z znanych z ówczesnych źródeł sołtysem Nysy Jakubem. Warto dodać, że już z 1260 r. zachowała się najstarsza pieczęć miejska, co dodatkowo przemawia za wczesnym powstaniem nyskiej kancelarii. We Wrocławiu pierwszy pisarz miejski poświadczony jest w 1272 r., R. ŻERELIK, *Uposażenie i stan majątkowy urzędników kancelarii miejskich na Śląsku (do 1350 r.)*, Wrocław 1991, s. 104. W Prusach potwierdzeni są od XIV w., ale prawdopodobnie pojawili się w miastach wkrótce po lokacji, J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 204.

wien oraz znane majątki notariuszy, złożone niejednokrotnie z kilku nieruchomości w mieście czy posiadłości ziemskich.¹⁶⁷ Pisarze posiadali też niejednokrotnie takie same przywileje jak rajcy – zwolnienie od podatków miejskich, przydział wina, a w niektórych miastach prawo do bezpłatnego pogrzebu i zasiadania w ławach kościelnych tam gdzie członkowie kolegium rajceckiego.¹⁶⁸ Ich znaczącej pozycji w mieście dowodzi przeprowadzona prozopograficzna analiza grupy pisarzy świdnickich. Większość z nich posiadała parcele w rynku bądź na reprezentacyjnych ulicach miasta (Wysoka, Długa, Grodzka).¹⁶⁹ Na tle innych urzędów grupa ta jest też stosunkowo dobrze rozpoznana dzięki badaniom A. Schultza,¹⁷⁰ H. J. von Witzendorff-Rehdigera,¹⁷¹ W. Korty,¹⁷² R. Żerelika¹⁷³ i J. Maliniaka,¹⁷⁴ istnieje też bogaty materiał porównawczy z ziem Królestwa Polskiego, Prus¹⁷⁵ oraz Rzeszy.¹⁷⁶ Cechą wyróżniającą te osoby była znaczna mobilność. W przeważającej mierze pochodzili oni spoza miasta w którym podjęli prace, znane są też przypadki wielokrotnych migracji i obejmowania urzędu w kilku ośrodkach.¹⁷⁷ Z 35 pracowników kancelarii świdnickiej tylko dla trzech ustalono pewne pochodzenie z tego miasta, natomiast wśród pozostałych spotykamy Ślązaków (Środa Śląska, Strzegom) oraz Czecha (Frydland) i dwóch Łużyczan (Chociebórz, Zgorzelec).¹⁷⁸ Podobnie w Nysie tylko nieliczne osoby wywodziły się z miejscowych rodzin; pozostali pisali się z Gliwic, Zatoru czy Świebodzic.¹⁷⁹ Sytuacja ta bez wątpienia wynikała z faktu, że o zatrudnieniu pisarza decydowały jego kwalifikacje i począwszy od końca XIV w. wykształcenie uniwersyteckie.¹⁸⁰ Niektóre miasta decydowały się wręcz

¹⁶⁷ Podstawowa pensja notariusza wynosiła w połowie XV w. 20 grzywien. Oprócz tego otrzymywał on wypłaty z okazji świąt w łącznej wysokości 2 grzywien (po 0,5 grzywny na Wielkanoc, Zielone Świątki, Wniebowzięcie NMP oraz na Boże Narodzenie) oraz 9 grzywien na ubranie, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCXLV^o*, k. 33r–33v; 54r. Już w 1468 r. wynagrodzenie wypłacane z okazji świąt wynosiło 6 grzywien, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 30v–31v, 52v. Przykłady majątków zgromadzonych przez pisarzy zestawil R. ŻERELIK, *Uposażenie i stan majątkowy*, s. 98–101. Także w miastach zachodnioeuropejskich pisarze należeli do grupy pracowników, otrzymującej od gminy najwyższe wynagrodzenie, por. m. in. J. ROSEN, *Eine mittelalterliche Stadtrechnung – Einnahmen und Ausgaben in Basel 1360–1535*, in: *Städtisches Haushalts- und Rechnungswesen*, hrsg. von E. Maschke, J. Sydow, Sigmaringen 1977, s. 52.

¹⁶⁸ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 140.

¹⁶⁹ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 142.

¹⁷⁰ A. SCHULZ, *Die Breslauer Stadtschreiber im 14. und 15. Jahrhundert*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Althertum Schlesiens* 10/1870, s. 158–163.

¹⁷¹ H. J. VON WITZENDORFF-REHDIGER, *Die Breslauer Stadtschreiber 1272–1741*, s. 7–32.

¹⁷² W. KORTA, *Rola kulturalna średniowiecznej kancelarii*, in: *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane Ewie Maleczyńskiej w 50 rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej*, red. R. Heck, Wrocław 1968, s. 63–78.

¹⁷³ R. ŻERELIK, *Kalendarium wydatków kancelaryjnych miasta Wrocławia w roku 1564*, s. 31–38; TEN-ŻE, *Uposażenie i stan majątkowy*, s. 93–110.

¹⁷⁴ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 120–176.

¹⁷⁵ Ostatnio B. WYROZUMSKA, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995, s. 21–39, 108n; J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 203–214.

¹⁷⁶ Np. G. BURGER, *Die südwestdeutschen Stadtschreiber im Mittelalter*, Böblingen 1960.

¹⁷⁷ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 131.

¹⁷⁸ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 131.

¹⁷⁹ Mikołaj Zator, Michał syn Andrzeja z Gliwic, Paweł syn Piotra ze Świebodzic.

¹⁸⁰ J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 209.

na pomoc finansową podczas studiów, jeśli osoba ta zamierzała potem podjąć pracę w charakterze notariusza.¹⁸¹

Od końca XIV w. liczba pracowników kancelarii w największych ośrodkach Śląska znacząco wzrosła i w miastach odnotowani są także osobni pisarze ławy.¹⁸² W połowie XV w. potwierdzone jest zatrudnianie przez samorząd Wrocławia w różnych agendach aż 14 pisarzy, w tym dwóch pisarzy miejskich, pisarza ławników, notariusza wagi, rzeźni, browarów, urzędu budowlanego, ingrossatora oraz sześciu notariuszy w bramach miasta.¹⁸³ Od 1468 r. wzmiankowane są kolejne dwie osoby – notariusz wapienników i podpisek ławników.¹⁸⁴ Okazyjnie występuje także pisarz więzienia miejskiego (notar in stoke, notarius in cippo).¹⁸⁵ Również w mniejszej Legnicy w XV wieku znani są gruczenschreiber i cromschgreiber,¹⁸⁶ a w Świdnicy kromschreiber, gruczenschreiber, kornschreiber (1416)¹⁸⁷ i pisarz chmielowy.¹⁸⁸

3/4. Służby gospodarcze

Kontrola nad posiadaniem majątkiem miejskim niemal bez wyjątku należała do rajców, bądź innych kadencyjnych urzędników. Całość polityki komunalnej nadzorowali szafarze, natomiast zarząd poszczególnych dóbr i przedsiębiorstw miejskich znajdował się w rękach oddelegowanych do tych zadań rajców. Jak wspomniano wyżej, pierwsze komisje powołano we Wrocławiu już w połowie XIV w. i znalazła się wśród nich m. in. komisja dóbr Szczytniki i cegielni.¹⁸⁹ Nie wystarczało to jednak do sprawnego kierowania wszystkimi miejskimi majątkami, stąd miasto wcześniej zaczęło korzystać z usług

¹⁸¹ J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 209. Ostatnio Jarosław Maliniak postawił hipotezę, że funkcja ta mogła też być sprawowana przez kobiety. Wymienia on tu dwie osoby – Aluszę z Jeleniej Góry i Małgorzatę ze Strzegomia, które w źródłach określane są wielokrotnie jako Stadschreiberynne bądź alde Stadtschreiberinne, J. MALINIAK, *Kobieta w hierarchii urzędniczej średniowiecznego miasta (na przykładzie pisarki miejskiej)*, *Sobótka* 54/1999, s. 536–537; TENŻE, *Kancelaria*, s. 157. Nie znany jest jednak żaden dokument sporządzony przez wspomniane kobiety i znacznie bardziej prawdopodobne jest, że w tym wypadku chodzi o żony pisarzy, por. H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 210–211; R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 93.

¹⁸² We Wrocławiu pisarz ławniczy poświadczony jest pierwszy raz w 1388 r., H. J. VON WITZENDORFF-REHDIGER, *Die Breslauer Stadschreiber 1272–1741*, s. 8, natomiast w Świdnicy jego działalność potwierdzona jest od 1390 r., J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 145. Wezniej być może funkcje notariuszy ławy wykonywali podwójci, por. B. WYROZUMSKA, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, s. 22–23.

¹⁸³ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 54r–57r, 67v.

¹⁸⁴ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277.

¹⁸⁵ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 31r. Liczba pisarzy powiększyła się wydatnie w czasach nowożytnych i oprócz wymienionych w połowie XVI w. występują: pisarz rentowy, młyński, solny, dwaj pisarzy cegielni, pisarz drzewny oraz odrębny pisarz Nowego Miasta, por. R. ŻERELIK, *Kalendarium wydatków*, s. 32–33.

¹⁸⁶ *Bitschens Geschossbuch der Stadt Liegnitz vom Jahre 1451*, hrsg. von A. ZUM WINKEL, *Mitteilungen des Geschichts und Althertum Vereins zu Liegnitz* 7/1919, s. 210, 227.

¹⁸⁷ J. MALINIAK, *Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu*, s. 149.

¹⁸⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Świdnicy, sygn. 182, k. 62v.

¹⁸⁹ Por. przyp. 34.

najemnych zarzadców i pracowników. Wczesnie poświadczone jest zatrudnianie przez miasta leśników (*forestarius*, *lucarius*), których odnotowano już w rachunkach legnickich z 1367/1368.¹⁹⁰ Leśnika zatrudniały też m. in. władze Wrocławia¹⁹¹ i Brzegu.¹⁹² W piętnastowiecznych księgach rachunkowych Wrocławia znalazły się także zapisy o wypłatach dla włodarzy czterech majątków miejskich.¹⁹³ Samorząd Wrocławia opłacał też 4 celników, którzy pobierali cło w samym mieście oraz celnika na jednym z mostów (*thelonearius aque*) wraz z jego pomocnikiem.¹⁹⁴ W mniejszych ośrodkach nie było potrzeby zatrudniania tak licznej grupy celników i przykładowo w Brzegu w wykazie wypłat z okazji Nowego Roku wspomniany jest tylko jedna osoba pełniąca tę funkcję.¹⁹⁵ We Wrocławiu na usługach rady był także *undirkewffel* (*Unterkaüfel*).¹⁹⁶ Jest to funkcja dobrze znana z miast niemieckich i polegająca na pośredniczeniu w transakcjach zawieranych na rynku. Przy pobieraniu prowizji za swoją działalność powinien on się kierować taryfami ustalonymi przez miasto i pilnować, aby na rynku nie dochodziło do nadużyć w tej dziedzinie.¹⁹⁷ Zwyczajowo jego wynagrodzenie stanowiły wspomniane zryczałtowane opłaty, jednak z rachunków wrocławskich z 1445 r. wynika, że miasto wypłaciło mu ponadto wynagrodzenie w wysokości 2,5 grzywien.¹⁹⁸

3/6. *Familia praetorii*

Zwyczajowo rada zatrudniała personel pomocniczy w samym ratuszu (stróża, posłańców)¹⁹⁹. O osobach sprawujących te funkcje zachowały się niezwykle skromne dane, wynikające z ich niskiej pozycji społecznej.²⁰⁰ Najważniejszą rolę pełnił wśród nich niewątpliwie pacholek, stróż ratusza zwany też na innych obszarach starszym sługą.²⁰¹ Posiadał on mieszkanie w ratuszu i do jego obowiązków należało skrupulatne ryglowanie ratusza od wewnątrz. Niejednokrotnie mógł posiadać także klucze do niektórych skrzyń stojących w ratuszu,²⁰² a jako zaufana osoba pełnił też funkcję posłańca z ramienia miasta.²⁰³ O zna-

¹⁹⁰ *Registrum distributorum*, s. 380–381.

¹⁹¹ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 30v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 30v.

¹⁹² CDS IX, nr 1349.

¹⁹³ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLV^o*, k. 65v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 67v.

¹⁹⁴ T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 58.

¹⁹⁵ CDS IX, nr 1349.

¹⁹⁶ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLV^o*, k. 60v.

¹⁹⁷ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 263–264; P. F. HABERKORN, *Weißenburg: Die städtische Verwaltung (Rat, Ämter und Dienste) im Spätmittelalter*, in: *Reichsstädte in Franken*, hrsg. von R. A. Müller, München 1987, Band 1, s. 314.

¹⁹⁸ Por. przyp. 196.

¹⁹⁹ E. ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500*, s. 146.

²⁰⁰ Por. H. RÜTHING, *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*, s. 212.

²⁰¹ J. TANDECKI, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001, s. 52.

²⁰² J. TANDECKI, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia*, s. 52.

²⁰³ Np. w księdze rachunkowej Wrocławia zachował się zapis o wypłacie 3,5 grzywien i 9 groszy pacholekowi ratuszowi Jegirdorffowi „*pro Reysis diversionis*“, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno*

czeniu tego urzędnika świadczy m. in. osobne wymienienie go w wykazie osób otrzymujących podarki noworoczne, wypłacane przez radę Nysy w latach trzydziestych XV wieku, podczas gdy pozostałą służbę określono ogólnie tylko jako *familiares civitatis Nisse* i *familiares Antique civitatis*.²⁰⁴ Z kolei we Wrocławiu należał on do osób najczęściej wynagradzanych napiwkami i dodatkowymi sumami.²⁰⁵ W miastach niemieckich żona sługi zostawała w ratuszu gospodynią i otrzymywała drobne wypłaty za utrzymywanie w czystości zastawy i pranie ubrań (tzw. Waschgeld).²⁰⁶ Być może podobne funkcje wykonywały żony pachółków ratuszowych na Śląsku, za czym przemawiałoby odnotowanie w księdze rachunkowej Wrocławia wypłaty 1 grzywny żonie sługi Arnolda.²⁰⁷ W XV w. liczba sług na ratuszu wrocławskim była wyższa i obok wspomnianego najważniejszego – pojawił się odźwierny sali (portarius aule) oraz dwaj strażnicy.²⁰⁸ W rachunkach Wrocławia z 1468 i 1469 spotykamy też dwóch trębaczy (Hornbleser)²⁰⁹ oraz gońca (cursor).²¹⁰ Wiadomo że miasto zatrudniało też kucharza oraz jego pomocnika.²¹¹ Poza trębaczami, którym wypłacano 12–13,5 grzywny, i pracownikami kuchni z uposażeniem 13,5–16 grzywien, wynagrodzenie pozostałych nie przekraczało dziesięciu grzywien, a w przypadku strażników, którzy otrzymywali od 4–5,6 grzywien, należało do najniższych wypłacanych przez magistrat.

3/7. Pozostałe służby

Niektóre miasta utrzymywały też własne stajnie, jednak był to na tyle znaczny wydatek, że decydowały się na to przede wszystkim większe ośrodki.²¹² Funkcja masztalera

domini MCCCCLXVIII^o, k. 31 r. Por. też H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 225.

²⁰⁴ Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Nysy, sygn. 584.

²⁰⁵ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33r–33v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 30v–31v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 30v–31v.

²⁰⁶ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 91.

²⁰⁷ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33v.

²⁰⁸ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 278.

²⁰⁹ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 57v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 58v. W księdze rachunkowej z 1445 r. wzmiankowane jest opłacanie jeszcze tylko jednego trębacza, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 63v.

²¹⁰ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 58r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 58r.

²¹¹ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 62r; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 57v. O funkcji kucharzy miejskich por. R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 203.

²¹² Np. Wrocław, por. *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 70; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLV^o*, k. 22v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 57r; S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 58r; Świdnica: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty m. Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 53 i in.; Legnica: A. ZUM WINKEL, *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter*, Mitteilungen des Geschichts- und Altertums Vereins zu Liegnitz 2/1906–1908, s. 66.

nie należała jednak do najbardziej intratnych i za dozór miejskiej stadniny otrzymywał on we Wrocławiu w połowie XV w. 12,5–13,5 grzywien.²¹³ Wyjątkowo skromnie wynagradzani byli woźnice. W rachunkach legnickich z 1368 r. dla *famulo ducenti currum civitatis* wzmiankowana jest wypłata niewiele wyższa niż 2 skojce.²¹⁴ We Wrocławiu zatrudniano trzech woźniców i w połowie XV w. wszystkim łącznie wypłacano 7 grzywien, czyli mniej niż 2,5 dla każdego.²¹⁵

Od XIV w. potwierdzone są wypłaty dla rurmistrzów, odpowiedzialnych za konserwację miejskich wodociągów.²¹⁶ W rachunkach Wrocławia z 1387 r. zachował się zapis o przekazywaniu rurmistrzowi sześciu grzywien rocznie, które to wynagrodzenie wzrosło w połowie XV w. do grzywien ośmiu.²¹⁷ Od XV/XVI w. w służbie miast pozostawał też zegarmistrz, wykonujący naprawy i regulujący zegar miejski,²¹⁸ a w dużych ośrodkach także lekarze opłacani z kasy miejskiej.²¹⁹ Już w przywileju księcia Henryka IV dla Wrocławia zostało zaznaczone prawo mieszczan do wyboru wraz plebanem rektora szkoły.²²⁰ W praktyce tylko w części miast śląskich mieszczanie mieli wpływ na obsadę tej funkcji. Rzadko dochodziło też do finansowania szkoły z kasy miejskiej, a jedynie dla Psiego Pola potwierdzone jest utrzymywanie rektora ze środków gminy.²²¹ Dopiero po okresie Reformacji miasta w zdecydowany sposób zaczęły przejmować organizację i finansowanie szkół a nauczyciel otrzymał status pracownika miejskiego.²²²

²¹³ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLVIII^o*, k. 57r; S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 58r.

²¹⁴ *Registrum distributorum*, s. 382, 381.

²¹⁵ *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLX^o*, k. 64v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 65r.

²¹⁶ O obowiązkach rurmistrzów por. J. PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 213; U. SOWINA, *Les maîtres fontainiers dans les villes de Pologne du bas Moyen age et au début de l'époque moderne – experts étrangers ou spécialistes polonais?*, *Quaestiones medii aevi novae* 3/1998, s. 205n.

²¹⁷ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 147; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLX^o*, k. 65v; *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCLXVIII^o*, k. 67v; T. GOERLITZ, *Verfassung, Verwaltung und Recht der Stadt Breslau*, s. 64. Rurmistrzowie otrzymywali też od miasta niezbędne w pracy narzędzia, por. S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 279.

²¹⁸ Z. FROELICHOWA, *Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII w.*, s. 99.

²¹⁹ Por. A. WYROBISZ, *Lekarze jako wolny zawód i grupa społeczna w miastach późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy*, in: *Gospodarka Ludzie Władza. Studia historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukasiewiczowi w 75. rocznicę urodzin*, red. M. Koczyński, A. Mączak, Warszawa 1998, s. 65–67, tam dalsza literatura.

²²⁰ „Vnde geben in gewald mit dem pfarrer (...) zu kysen eynen shulemeystir vnde eynen glockener alle iar vnde also dicke binnen dem iare, als sin dy stat bedurfe,” *Schlesisches Urkundenbuch* VI, nr 83. Prawo to następnie zostało udzielone 12 miastom śląskim.

²²¹ A. BURDA, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Schulgeschichte im Bistum Breslau*, Breslau 1916, s. 163. Podobnie w sąsiedniej Małopolsce, według ustaleń J. Rysia żadna ze szkół nie była całkowicie utrzymywana z funduszy miejskich, J. RYŚ, *Szkolnictwo parafialne w miastach Małopolski w XV wieku*, Warszawa 1995, s. 79.

²²² Por. J. KĄDZIOLKA, *Finanse miasta Poznania 1501–1648*, Poznań 1960, s. 129–130.

4. Kwestia wynagrodzeń

Ważną kwestię stanowi pytanie, jaki procent stanowiły wydatki na pensje dla służb w ogólnym budżecie miasta. Z uwagi na zachowanie tylko nielicznych miejskich ksiąg rachunkowych, obliczenia takie możliwe jedynie są jedynie dla Wrocławia. Według obliczeń Ernsta Maetschke w pierwszej połowie XIV w. wypłaty wynagrodzeń wynosiły 55–68 grzywien rocznie i w 1305 r. stanowiły 13 % wszystkich dochodów miasta. Na podstawie zachowanej księgi rachunkowej z 1387 r. można stwierdzić wzrost tych wydatków do 133 grzywien, ale jednocześnie obniżenie ich udziału w budżecie Wrocławia do zaledwie 5 %.²²³ W połowie XV w. kwota przeznaczana na uposażenia sług miejskich sięgała już 800 grzywien, jednak w tym lwią część stanowiło utrzymanie oddziału jeźdźców (ok. 275 grzywien). W zestawieniu z całością wydatków miasta koszty utrzymania służb wzrosły jednak tylko do niespełna 6 %.²²⁴

Wiadomo, że oprócz wypłat w gotówce miasta ponosiły też koszty odzieży i ubuwia dla zatrudnianych osób.²²⁵ Częściowo było to niewątpliwie związane z przyjętym w średniowieczu systemem wypłat deputatów rzeczowych, jednak w przypadku niektórych kategorii służb wynikało z innych względów. Dostarczanie odzienia pozwalało bowiem na zapewnienie służbie łatwych do odróżnienia i jednolitych uniformów, a jednocześnie stanowiło formę manifestacji i reprezentacji władzy miejskiej poprzez naszywanie na ubrania wizerunku herbu miasta.²²⁶ Gmina zapewniała też mieszkania niektórych funkcjonariuszom.²²⁷ Tak było najczęściej w przypadku notariuszy, którym wystawiano tzw. domy pisarskie (*domus scriptoris*).²²⁸ W Legnicy wzmiankowane jest wynajmowanie miejskich budynków stróżom.²²⁹ w Brzegu wzniesienie domu dla woźnego, kata i dozorca więzienia.²³⁰ Znane są także wypłaty na drewno przeznaczone do ogrzewania pomieszczeń.²³¹

²²³ E. MAETSCHKE, *Die Breslauer Stadthaushalt in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, s. 77–78.

²²⁴ Na podstawie *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 54 r–68r. Nie odbiega to od proporcji w budżecie Poznania, gdzie w końcu XV w. na płace dla służb przeznaczano ok. 7 % środków z kasy miejskiej (na podstawie S. PATERNOWSKI, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej 11/1937, tab. 73). Bez dalszych badań trudno jednak odpowiedzieć czy była to powszechnie obowiązująca praktyka.

²²⁵ Por. *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 27: „item pro vestibus omnium servorum 4 marc“; „½ m. dem marsteller pro panno“; „½ m. Waynknecht pro panno“, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 53. Podobnie np. w Poznaniu, S. PATERNOWSKI, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, s. 49.

²²⁶ W Poznaniu strażnicy miejscy otrzymywali w chwili podjęcia służby ubrania w barwach miasta lub z przedstawieniem jego herbu, por. W. MAISEL, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, s. 239–240. Por. też J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV–XVI w.*, s. 121. W Eichstätt trębacz otrzymywali ubranie w kolorach herbu miasta, H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 227.

²²⁷ J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 41, 75.

²²⁸ J. PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 195.

²²⁹ „*Domus ianitoris est civitatis: est dimidia curia fuit quondam Nicolai Lyndeners, nunc autem empta pro ianitore*“ (platea Aurimontis); „*domus ianitoris valve fuit olim Thome gintschmans et est empta pro ianitore valve per consulatum*“ (platea Haynoviensis); „*domus ianitoris est civitatis comparata pro ianitore*“ (circa valvam Glogoviensem), *Bitschens Geschossbuch*, s. 208, 210, 215.

²³⁰ CDS IX, nr 1241, nr 1490.

²³¹ Np. „*IX fert. den thor dynern vor halcz*“, *Liber rationum civitatis Wratislaviensis de anno domini MCCCCXLV^o*, k. 33r. także wypłaty dla wójta, notariuszy przy bramach.

Przykładem dbałości samorządu o pracowników komunalnych jest zastrzeżenie w kontrakcie z lekarzem miejskim Wrocławia, że to ich właśnie w pierwszej kolejności powinien leczyć: *und besondern soll gedachter her doctor diejenigen, so an der stadt arbeit und dienst verwundet schadhafftig aber gebrochlich werden.*²³² Umowa ta została jednak zawarta w 1533 r., a zapewnianie opieki medycznej i emerytury znane jest przede wszystkim już z czasów nowożytnych.²³³

Powszechnym zwyczajem było nagradzanie służb miejskich drobnymi sumami z okazji Nowego Roku²³⁴ oraz na okoliczność odejścia urzędującej rady i złożenia przez nią rozliczeń finansowych.²³⁵ W rachunkach miejskich miast śląskich wielokrotnie poświadczono są wypłaty *pro bibalibus* czy *pro utilitate*. W dużej mierze zależały one też od zasług danej osoby, co zostało podkreślone w uchwale rajców brzeskich z 1383 r., gdzie zaznaczono, że zwyczajowe wypłaty na koniec kadencji rady, mogą być zwiększone, zależnie od pilności i rzetelności w wykonywaniu obowiązków.²³⁶ Nie ulega wątpliwości, że wynagrodzenie wypłacane przez miasto nie stanowiło jedynych dochodów służb komunalnych. Oprócz wspomnianej grupy osób prowadzących obok usług dla miasta własny warsztat odnotować tu można również służby porządkowe, które mogły być „wynajmowane“ przez instytucje kościelne do dokonania egzekucji świadczeń.²³⁷ Pewne sumy mogły być im wypłacane przez duchownych jako podarek noworoczny bądź jako wynagrodzenie za zasługi.²³⁸ Nie ulega wątpliwości, że służby miejskie były nisko płatne, jednak oprócz wynagrodzenia funkcjonariuszom miejskim przysługiwały specjalne przywileje prawne. Za napaść na służbę miejskiego sprawca był karany jak za targnięcie się na członka rady czy ławy.²³⁹

Wnioski

System organizacji aparatu urzędniczego w miastach śląskich wykazuje daleko idące podobieństwa, charakterystyczne zresztą dla wszystkich ośrodków rządzących się prawem niemieckim i wynikające też ze stałych potrzeb organizacyjnych (t.j. obrona, służba porządkowa, zarząd majątkiem gminy, etc.) Zawsze potwierdzony jest w nich

²³² H. MARKGRAF, *Die städtischen Medicinaleinrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Beilagen, nr. VI, s. 37. Wypłaty z kasy miejskiej na leczenie pracowników komunalnych są poświadczane także m. in. w Poznaniu, por. S. PATERNOWSKI, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, s. 69.

²³³ W miastach niemieckich już w XV w. znane jest wypłacanie części dawnego uposażenia osobom, które ze względu na wiek odeszły ze służby, R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 94–96. Dla miast Śląska brak jest tego typu danych.

²³⁴ Np. wykaz wypłat w Brzegu, CDS IX, nr 1349, Świdnicy: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty m. Świdnicy, sygn. U 3382a, s. 89.

²³⁵ R. VON BARY, *Herzogsdienst und Bürgerfreiheit*, s. 203. W 1383 r. rajcy Brzegu postanowili, że na koniec urzędowania będą wypłacać pisarzowi miejskiemu 1 grzywnę, najstarszemu słudze połowę grzywny, a pozostałym 1 wiardunek, CDS IX, nr 453.

²³⁶ CDS IX, nr 453.

²³⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 31, sygn. 704, s. 239.

²³⁸ Przykładowo w księdze rachunkowej otmuchowskiej kolegiaty św. Mikołaja odnotowano wypłaty 2 groszy *famuli civitatis pro novo anno*, oraz przekazanie 1 grosza *bedallo pro sua diligentia*, s. 239.

²³⁹ Np. *Regesty Śląskie* II, nr 33; J. FILLA, *Chronik der Stadt Striegau*, s. 33. Por. też J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV–XVI w.*, s. 122.

podział na urzędy honorowe i służby komunalne; jednak już w obsadzie samych urzędów honorowych można dostrzec istotne różnice między miastami. Jak wykazano wyżej, w Nysie stwierdzić można znacznie mniejszy stopień ich monopolizacji przez członków rady i osoby ze ścisłej elity miasta. Stwarzało to szansę na udział w życiu publicznym znacznie szerszemu gronu osób, a w przypadku urzędów wityrków także rajcom i ławnikom na „politycznej emeryturze“. Sama ilość urzędów, jak i służb miejskich zależała przede wszystkim od wielkości ośrodka, jego profilu gospodarczego oraz struktury majątku gminy.²⁴⁰ Liczba urzędników zależała też od sytuacji i potrzeb politycznych – np. w czasie konfliktu z Jerzym z Podiebradów i starań o przedłużenie odpustu dla miejskich kościołów parafialnych rada Wrocławia opłacała własnego prokuratora w Rzymie,²⁴¹ w czasie nasilenia działań wojennych w końcu lat 60-tych XV w. Wrocław zatrudniał trzech mistrzów puszkarskich i jednego kanoniera.²⁴²

Na przykładzie Wrocławia można obserwować tworzenie się miejskiego aparatu urzędniczego. O ile w początkach historii miasta porządku w mieście i wałów pilnowali mieszczanie, a należące do gminy cła i szrotamt były wydzierzawiane, w XV w. miasto samo opłacało ludzi przewożących beczki, celników oraz stróżów porządku. Znamienny jest też wzrost liczby pisarzy i osób zatrudnionych w kancelarii miejskiej, który wskazuje na znaczące podniesienie się poziomu piśmienności i jest symptomem biurokratyzacji zarządu, charakterystycznej dla czasów nowożytnych. W dużej mierze był on następstwem zmiany polityki finansowej miasta, która w XV w. większość dochodów czerpała z przedsiębiorstw miejskich i podatków pośrednich, a nie jak wcześniej z poboru szosu. Ten ostatni jak wspomniano, był zbierany przez przedstawicieli lokalnych społeczności, więc nie wymagał aż tak rozbudowanych służb kancelaryjnych. Po zmianie z XV w., od ilości i fachowości notariuszy zależały faktyczne wpływy do kasy miejskiej.

Obserwując politykę władz miejskich trudno się nie zgodzić, ze zdaniem K. Büchnera o dążeniu rad do zminimalizowaniu kosztów administracji i obciążenia nimi osób, które potrzebowały określonej usługi.²⁴³ Większość przedsiębiorstw miejskich znajdowała się w gestii samych rajców i ławników, którzy swoją funkcję pełnili albo honorowo albo za niewielką pensję. Rada potrafiła też zmobilizować członków komuny, aby społecznie wykonywali pewne funkcje dla dobra wspólnoty (Erbschauer, starsi przedmieść). Przy finansowaniu niezbędnych służb bardzo wyraźne jest dążenie do przerzucenia części kosztów na mieszkańców miasta. Świadczy o tym nie tylko pobieranie tzw. Wachgeldu przeznaczonego na utrzymanie strażników, ale też np. wzmianki o opłacaniu jednego z cyrklarzy na Nowym Mieście we Wrocławiu przez tamtejszych mieszczan,²⁴⁴ czy zobowiązanie kapituły głogowskiej do utrzymania dwóch stróżów na wieżach oraz czterech najemników na wyspie tumskiej.²⁴⁵ Znacznej części osób na służbie miasto wypłacało bardzo niskie podstawowe pobory, urzędowo jednak ustanawiając taksy, jakie mieli otrzymać od mieszczan za wykonanie pewnych czynności. Wielokrotnie wzmiankowa-

²⁴⁰ Por. J. TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, s. 75–76.

²⁴¹ S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277; J. DRABINA, *Kontakty Wrocławia z Rzymem w latach 1409–1517*, Wrocław 1981, s. 103n.

²⁴² S. B. KLOSE, *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458–1526*, s. 277–278.

²⁴³ K. BÜCHER, *Das städtische Beamtentum in Mittelalter*, s. 367.

²⁴⁴ *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau*, s. 147.

²⁴⁵ *Annales Glogovienses bis zum Jahre 1453*, hrsg. von H. MARKGRAF, Breslau 1877, s. 25.

no w literaturze opłaty, jakie otrzymywał notariusz za różne prace kancelaryjne. Znane są jednak i źródła regulujące obowiązek wypłat dla cyrkulatorów świdnickich od osób przywożących do miasta chmiel²⁴⁶ oraz dla woźnych w Jaworze od osób sprzedających sery i inne produkty spożywcze.²⁴⁷

Nie ulega wątpliwości, że w grupie określonej zbiorczo mianem „służb komunalnych” można wyróżnić osoby o różnym statusie społecznym. Najwyżej w hierarchii plasowała się funkcja pisarza miejskiego, której sprawowanie umożliwiała awans do władz miejskich. Najbardziej znanym przykładem jest Ambroży Bitschen, który został burmistrzem Legnicy, ale przykłady takich karier znane są także m. in. ze Świdnicy. Szacunkiem otaczano też lekarzy i prawników miejskich, których zawód wymagał wykształcenia uniwersyteckiego i odpowiednich kwalifikacji. Z drugiej strony na najniższym szczeblu należy umieścić kata i woźnego sądowego, które to profesje uważane były za niegodne; przykładowo w statutach cechowych zachowały się zapisy o karach za zasiadanie z katem i woźnym do gry.²⁴⁸ Niski status społeczny posiadali też zdawkowo opłacani stróże i cyrkulatorzy, którzy np. w Eichstätt rekrutowali się spośród osób nie posiadających praw miejskich.²⁴⁹ Pracownicy służb porządkowych mieli też najczęstsze kontakty ze światem przestępczym i sami niejednokrotnie wchodzili w konflikt z prawem.²⁵⁰ Wiele zapisów o przestępstwach popełnionych przez służby miejskie znalazło we wrocławskich księgach kryminalnych.²⁵¹ Ze znanych wzmianek można przytoczyć przykładowo opis wydarzeń z roku 1478 r. we Wrocławiu. Pachołkowie miejscy asystujący przy egzekucji skazańca nie tylko nie ruszyli w pościg za nim, ale jeszcze zachęcali go do ucieczki. Za ten czyn zostali umieszczeni w więzieniu, a następnie skazani na banicję.²⁵²

²⁴⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Świdnicy, sygn. 182, k. 62v.

²⁴⁷ T. LINDNER, *Aus dem Stadtarchive von Jauer*, s. 102.

²⁴⁸ H. ZAREMSKA, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV-XVI w.*, s. 70, 93.

²⁴⁹ H. FLACHENECKER, *Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, s. 226.

²⁵⁰ Liczne przykłady przestępstw popełnianych przez służby miejskie oraz ich współpracy ze światem przestępczym przytacza M. KAMLER, *Służby porządkowe a przestępcy w dużych miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w.*, in: *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1989, s. 302-314; TENŹE, *Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia*, Warszawa 1991, s. 124-131. Problem ten omawia także J. SUPRONIUK, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV-XVI w.*, s. 126-129.

²⁵¹ P. FRAUENSTÄDT, *Breslau Straßpflege im 14. bis 16. Jahrhundert*, s. 6n.

²⁵² H. ZAREMSKA, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV-XVI w.*, s. 70.

Rycerstwo w mieście na przykładzie Świdnicy w 2. poł. XIV w.

Problem przyczyn i charakteru obecności oraz lokalizacja w przestrzeni miejskiej

MATEUSZ GOLIŃSKI (Wrocław)

W niniejszym tekście dotykamy kwestii powodów pojawienia się rycerzy na kartach produktów kancelarii miejskiej, czy szerzej – w ogóle ich obecności w obrębie murów. w przypadku Świdnicy dającej swą nazwę całemu księstwu – a więc nominalnie będącej ośrodkiem tegoż, a faktycznie największym miastem – w pierwszym rzędzie nasuwa się kwestia funkcjonowania na jej terenie zamku, rezydencji książęcej. Choć dwór aktualnej (1368–1392) pani wiennej księstw świdnickiego i jaworskiego, Agnieszki, pozostawał mobilny, przemieszczając się wraz z nią między ogniwami łańcucha rezydencji własnych i wasali, pobyty w Świdnicy zajmowały mu absolutnie większą część roku. Jak udowodnił to Tomasz Jurek dla okresu o zaledwie kilka lat późniejszego niż tu rozpatrywany, stołeczna funkcja Świdnicy i jej społeczny odbiór nie ulegały wątpliwości – z tego punktu rozchodziły się gwiazdziście trasy podróży księżnej, tutaj wystawiła ona większość dokumentów, tutaj przybywali lennicy oczekujący poświadczenia alienacji dóbr i czynszów.¹ Wyliczając więc przedstawicieli rycerstwa posiadających nieruchomości i działających na terenie miasta, zacząć musimy od wyróżnienia tych, którzy znaleźć się mogli w Świdnicy z tytułu szczególnych powiązań z dworem:

Hannos von Czirnow [Czirnen] – sędzia dworu świdnickiego 1328–1329, 1337, albo któryś z imienników występujących w 4. ćw. XIV w., z których jeden osiągnął burgrabstwo jaworskie

Nyckil vom Czeysberge [von Zeiskberg] – ochmistrz dworu księżnej Agnieszki 1375–1377, 1383–1392, burgrabia strzegomski, wleński, świerzawski

Reynche [młodszy] Schoff | Schaff – sędzia dworu świdnickiego 1367–1382, wcześniej marszałek 1365–1366, burgrabia Grodna, jego wizerunek umieszczono na tumbie nagrobnej Bolka II; ojciec Agnieszki, żony mieszczanina świdnickiego Piotra Sachsenkirche

¹ T. JUREK, *In sede viduali. Nad itinerarium księżnej świdnickiej Agnieszki z lat 1385–1392*, in: *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*, (ed.) K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 284–285.

Hermanus [von] *Czeterus* [Zettritz] – ochmistrz dworu księżnej Agnieszki 1378–1383, wcześniej sędzia dworu i burgrabia niemczański, starosta w Golssen, burgrabia Fünfhausen, imigrant na Śląsku

Peczeldus de Beczaw [von Betschau] – burgrabia jaworski ok. 1369 r., prawdopodobnie jego synem z wcześniejszego małżeństwa był Konrad proboszcz w Jeleniej Górze, zapewne identyczny z Konradem protonotariuszem księżnej ok. 1383–1384 r., co tłumaczyłoby obecność kobiet z tej rodziny w mieście

Kekelo [także: *Keklo*, *Kekil*, *Kekel*] z *Czirnaw* / *Czirmen* – do 1354 r. pierwszy dostojnik dworu Bolka II, do 1355 r. posiadacz Książa i Świebodzic, skonfiskowanych wraz z całym majątkiem przez księcia, amnestiowany przed 1360 r.

Gunczelinus kuchmistrz (*magister coquine*) – łączył za panowania Bolka II urzędy kuchmistrza (1336) i protonotariusza książęcego (do 1345).

Inni rycerze mający w badanym okresie domy w Świdnicy to:

Nyckil [starszy] *von Syfridowe* (*Syfyrdow*) / *Seyfrydaw* [Seiffridau] – jego córka Fema zwana *Powcze* była żoną rajcy Jakuba *Czacheris*

de Swyn [ze Świn / von Schweine / Schweinchen] – bracia Henryk, Jano, Gunzel i Mikołaj, synowie Mikołaja z zasiedziały w księstwie rodziny ze Świn, często występowali w charakterze wysoko notowanych świadków na dokumentach Bolka II i późniejszych sądowych wydawanych w Świdnicy

Kune / *Kuna* [Kunegunda, Konne] *von Lazan* zwana *Rodil* – matka Temchina / Tammo von Lasan, przedstawiciela linii Seidlitzów piszącej się z Łażan (Laasan)

de Strosa [ze Stróży / von Strose] – przedstawiciel rodziny piszącej się ze Stróży, zapewne rycerz Franczko, ojciec Konrada i Małgorzaty, notowany od 1387 r., ewentualnie Jan (1388)

Henricus Prodil / *Predil* – jeden z noszących to imię przedstawicieli rycerskiej rodziny von Predel

Hannos Predil – może brat wyżej wymienionego

de Symansdorf – Hans (może właśnie brat Henryka) i jego syn Konrad z rodziny von Predel pisali się niekiedy von Semansdorf

Johannes Betschaw [Betschau] – prawdopodobnie identyczny z częściej świadkującym na dokumentach pośród co najmniej dwóch noszących to imię przedstawicieli rodziny von Betschau, może syn wspomnianego wyżej Peczolda

Weczencz / *Vincentius von Nympcz* / *Nympsch* [Nimptsch / z Niemczy] – brat Jana, Konrada i Piotra, często wspominany w dokumentach związanych z okręgiem niemczańskim, niekiedy świdnickim

Petsche von Dornheyn [Dornheim] – Piotr ojciec Henryka późniejszego notariusza, najslabiej poświadczony źródłowo członek osiadłej w świdnickim rodziny von Dornheim

Tyme [*Thimo*, *Thamme*] *Ronow* [Rohnau] – syn Tymona, członek licznie rozrodzonej w świdnickim rodziny von Rohnau

Wittsche [*Wittche*, *Wytho*] *Behme* [*Beme*, *Behem*, w historiografii polskiej: Witek Czech z Rodov] – w latach 1329–1366 częsty świadek dokumentów książąt świdnickich i ziębickich oraz w okręgu żąbkowickim, aktywny jeszcze w 1371 r., zmarł najdalej w 1374 r., ojciec Jana i Zygmunta piszącego się von Schwarzenwalde.

Wreszcie hipotetyczna przedstawicielka rodziny rycerskiej:

Muschate ochmistrzyni (*magistra curie*) – skądinąd nieznana.

Dane przytoczone powyżej niewątpliwie są niepełne. w tłumie osób przewijających się przez źródła miejskie mogli znaleźć się jeszcze inni nierozpoznani szlachetnie

urodzeni, a przynależność stanowa wielu posesjonatów pozostaje dla nas zagadką. Wreszcie, ze względu na przynależność do feudalnego implantu w strukturze miejskiej – tj. świata zamku – wspomnijmy o przedstawicielach niższego personelu dworskiego (wszystko osobach skądinąd nie znanych), w tym posiadaczach działek naprzeciwko zamku: Łukaszu kucharzu księżnej (*coqus ducisse*), anonimowym krawcu dworskim (*Houe Snyder, sartor*) oraz Hensilu rzeźniku na dworze (*Fleyscher czu hofe*), jak i o posiadaczu kramu Hannosie „palaczu (?) na dworze“ (*Reucher czu hofe*).

Przeniesienie na plan miasta wszystkich informacji o nieruchomościach w obrębie murów, jakie przewinęły się przez ręce rycerstwa oraz dworzan w wybranym przede mną pięcioleciu 1377–1382 przynosi jednoznaczne wyniki (zob. rycina 1.). Mamy bowiem do czynienia wyłącznie z domami i parcelami położonymi na obrzeżach miasta, nawet przy murach, w strefie nie nakładającej się z podstawowymi rejonami osiedlenia patrycjatu, z którym notabene rycerstwo wchodziło w związki rodzinne i gospodarcze.² Tutejsi rycerze najczęściej nabywali (jakkolwiek w rozpatrywanym okresie raczej się ich wyzbywali niż kupowali) nieruchomości wzdłuż osi tworzonej przez ulice Rycerską i Poszewkarską, wówczas jeszcze postrzegane pod wspólną nazwą ul. Poszewkarskiej, najodleglejszej wobec Rynku ulicy poprzecznej.³ Pewnym zainteresowaniem cieszyły się również posesje na tyłach przyszłej ul. Rycerskiej – przy ul. Zakonnicy. o specyfice okolicy stanowiły licznie umiejscowione tam pobożne fundacje na rzecz siostr, ubogich i dzieci: przy północnej pierzei ul. Zakonnicy trzy przytułki i konwent żeński, przy ul. Rycerskiej przytułek, a także dom opactwa krzeszowskiego.⁴ Takiego charakteru nie posiadał już odcinek ówczesnej ul. Poszewkarskiej na wschód od ul. Piotrowej, który w XV w. nie stał się ul. Rycerską, tym bardziej więc zaskakuje odkrycie jego przynależności do strefy penetrowanej przez rycerstwo. Drugą taką, mniejszą strefę tworzyły posesje naprzeciwko zamku książęcego, u wylotu ul. Grodzkiej i przy obecnej ul. Zamkowej, wykorzystywane tak przez dostojników, jak i niższy personel dworski.⁵ Nigdzie przy tym podniesione niemiejskie grupy posesjonatów nie tworzyły zwartych enklaw, podlegając ciąglemu mieszanemu z mieszczanstwem. Lokalizacja wspomnianego dworu opactwa krzeszowskiego nie była przypadkowa, biorąc się z rozwiązań komunikacyjnych przyjmowanych, jako najkorzystniejsze dla domów cysterskich mieszczańskich wielkie składy – na obrzeżach obszaru otoczonego murami, z łatwym dojazdem

² O identycznej topografii dla Poznania J. WIESIOŁOWSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa-Poznań 1982, s. 123.

³ Por. M. GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, Wrocław 2000, tom 1, s. 106, gdzie o trwaniu powyższej charakterystyki w ciągu wieku XV.

⁴ Por. M. GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, s. 106–107; o dworze klasztornym także R. STELMACH, *Posiadłości klasztoru krzeszowskiego w miastach śląskich na podstawie zachowanych dokumentów w archiwum Państwowym we Wrocławiu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, (ed.) M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 120–121; o beginkach ogólnie P. WISZEWSKI, *Zakony z terenów dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego. Życie klasztorne w XIII-pierwszej ćwierci XVI w.*, Świdnica-Jawor (brw), s. 55–56.

⁵ Zamek książęcy nie działał więc z taką siłą jak siedziba królewska w Krakowie, gdzie w jej pobliżu wyrosła „szlachecka część miasta” obejmująca Wawel i rejon ul. Grodzkiej. P. WĘCOWSKI, *Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1998, s. 42. Co ciekawe, tak jak Wawel nie działał praski Hrad – tam przyciągała cała aglomeracja, a szczególnie obrzeża jej centrum: w latach 1378–1419 na 131 szlacheckich właścicieli nieruchomości w czterech miastach praskich, najwięcej, bo 43 miało je na Starym Mieście. R. NOVÝ, *Šlechtická rezidence v předhusitské Praze*, Documenta Pragensia 9/1991, s. 11.

od bramy.⁶ Nie wykluczone, iż taką argumentację uwzględniać też musimy przy rozpatrywaniu usytuowania posiadłości innych feudałów, choć byłoby to konsekwencją uznania prawdziwości pewnych tez, o których w dalszym ciągu.

Niedokończona pozostaje bowiem odpowiedź na pytanie o powody utrzymywania nieruchomości szlacheckich na terenie miasta. Omówione przypadki dworzan, panów należących do orszaku książęcego i tych pełniących funkcje sędownicze, dla których z tytułu długotrwałego przebywania w stolicy księstwa konieczne było zapewnienie odpowiednich kwater, nie wyczerpują problemu.⁷ w mieście spotykamy zbyt wielu rycerzy i członkiń ich rodzin, nie tylko że nie pełniących urzędów, ale będących właścicielami dóbr położonych blisko, nawet pod samą Świdnicą.⁸ Pierwszą z nasuwających się i wzajemnie nie wykluczających hipotez, jest przypuszczenie o funkcjach refugialnych siedzib miejskich dla okolicznego rycerstwa. w ten sam sposób próbować można na przykład tłumaczyć obecność we wszystkich chyba większych miastach śląskich dworów należących do opactw, przeważnie cysterskich, w praktyce dnia codziennego nie będących oczywiście miejscem schronienia, a co najwyżej stacją dla klasztornych funkcjonariuszy w ich służbowych podróżach między szeroko rozsiyanymi dobrami i źródłami dochodów.⁹ Druga hipoteza to przypuszczenie o związkach gospodarczych łączących część ziemian z miastem, wymagających częstej i nieskrępowanej w nim obecności, ewentualnie wraz z odpowiednim zapleczem na zbywane czy kupowane tu towary. Trzecia wreszcie, to zainteresowanie posesjami miejskimi jako lokatą kapitału, lub źródłem dochodów czynszowych, względnie płynących z wynajmu. Wykluczamy tu tylko spekulację nieruchomościami, gdyż wówczas nie mielibyśmy do czynienia z wyraźną topografią posiadłości rycerskich – ograniczeniem ich do konkretnych ulic. Motywy

⁶ W. SCHICH, *Topographische Lage und Funktion zisterzienscher Stadthöfe im Mittelalter*, in: *Der Adel in der Stadt des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Marburg 1996, s. 286.

⁷ Zob. J. WIESIOŁOWSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, s. 123, dzieląc domy na rezydencjonalne możnowładztwa i noclegowe urzędników sądowych oraz klienteli możnych. Jak zwrócił uwagę ten sam autor, proces powstawania poznańskich rezydencji możnych był przy tym starszy niż pojawienie się domów urzędników sądowych, zaś o lokalizacji domostw klienteli decydowało położenie rezydencji jej patronów. Wszystkie one, ze względu na polityczny i towarzyski aspekt zjazdów sądowych szlachty, z pewnością udzielały gościny (J. WIESIOŁOWSKI, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 14/1980, s. 67–68). Przy tym, jak wyliczył P. WĘCOWSKI, *Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu*, s. 38, możni krakowscy spędzali w stolicy od 30 do 80% czasu, co w niektórych wypadkach nie pozwala już traktować ich obecności, jako przejawu migracji periodycznych. O osiedlaniu urzędników w książęcej Warszawie (s. 54); J. WIESIOŁOWSKI, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, s. 71–72. Przed poszukiwaniem prostych analogii przestrzegają dysproporcje liczbowe. Zestawmy ledwie 19 wspominanych postaci w książęcej Świdnicy z 60 szlacheckimi płatnikami (1,96 % ogółu) podatku miejskiego w margrabiowskim Brnie w 1365 r. – R. NOVÝ, *Šlechtická rezidence v předhusitské Praze*, s. 16.

⁸ Analogiczne spostrzeżenia dla Krakowa P. WĘCOWSKI, *Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu*, s. 52.

⁹ Na związek przyczynowy współwystępowania w miastach domów klasztornych i rezydencji szlachty wskazał m. in. I. Hlaváček, ogólnikowo odnosząc się do funkcji gospodarczych, politycznych, „polityczno-kościelnych” i obronnych tych pierwszych: I. HLAVÁČEK, *Die Landklöster und Stadt in Böhmen bzw. in Prag bis zur Hussitischen Revolution*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 67–69. O niemieckich badaniach nad dworami klasztorными M. DERWICH, *Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 27.

ekonomiczne utrzymywania przez rycerstwo domostw miejskich wyraźnie podkreśla najnowsza historiografia niemiecka. Nieruchomości te stanowić więc miały zabezpieczenie w transakcjach kredytowych, przynosić zysk z wynajmu, służyć do przechowywania i sprzedaży płodów rolnych z majątku właściciela, a dopiero w drugim rzędzie być efektywniejszą alternatywą dla korzystania z przygodnych gospód, gdy zmuszonym się było odwiedzać miasto uczestnicząc w orszaku książęcym, pełniąc służbę, pielgrzymując, odwiedzając sąsiadów i kontrahentów, czy też uczestnicząc w turniejach. Odrzucamy tu tylko czerpanie zysków z łamania monopolu miejskich, produkcyjnych i handlowych, w oparciu o „eksterytorialność” posiadłości, jako odnoszące się do czasów zdecydowanie późniejszych (XVI w.) i własności immunizowanej (nie obecny tu problem jurdyk szlacheckich).¹⁰ Opisany kierunek rozumowania ostatnio obecny jest także w jedynie ekonomicznej argumentacji istnienia wspomnianych cysterskich dworów klasztornych w miastach. w przeciwieństwie do domów służących za kwatery biskupom i opatom innych rodzin zakonnych, te miały być tylko miejscami składu i zbytu produktów gospodarki klasztornej (czyli podporządkowanie funkcjom handlowym), oraz ewentualnie punktami organizacji obrotu czynszami, odbioru rent feudalnych i księgowości gospodarczej.¹¹ Zachowując wstrzeźliwość przed bezkrytycznym przyjmowaniem cytowanych poglądów, trzeba pamiętać, iż wszystkie udowodnione, jak i hipotetyczne przyczyny omawianego zjawiska nie wykluczają się, wręcz przeciwnie mogą wzajemnie ze siebie wynikać. z kolei wtórnym skutkiem posiadania wspomnianych domostw, mogły być osobiste wybory życia w mieście podejmowane przez niektóre osoby, za czym niekiedy szły dalsze powiązania z tutejszym rynkiem, mieszczaństwem, względnie poszukiwanie powodzenia w kręgach dworskich, szukanie okazji do ocierania się o życie publiczne, politykę. Wrosli w miasto rycerze nie gardzili nawet pożytkami na przedmieściach i kumulowali w swym ręku po kilka nieruchomości. Tak jak pan Mikołaj von Seiffridau, posiadacz sześciu posesji w Świdnicy i teść tutejszego mieszczanina, którego synowie, zdaje się, nie podzielali ojcowskiego przywiązania do miasta.¹²

Tę samą kwestię można oczywiście ująć w sposób odwrotny, wskazując na stałe osiedlanie się w miastach śląskich niewielkiej części szlachty rodzimej i napływowej, co rozszyfrowane zostało jako wariant uboczny normalnego procesu przebiegu karier tych spośród rycerzy, którzy swą dotychczasową sytuację materialną uważali za nie satysfakcjonującą. Ludzie ci prowadząc „rycersko-mieszczański tryb życia” i nabywa-

¹⁰ M. MERSIOWSKY, *Das Stadthaus im Rahmen der spätmittelalterlichen adligen Wirtschaft*, in: *Der Adel in der Stadt des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, s. 206–208 (odnośnie Westfalii).

¹¹ W. SCHICH, *Topographische Lage und Funktion zisterzienscher Stadthöfe im Mittelalter*, s. 279, 283–284, 288, jakkolwiek – zgodnie z wymową źródeł – stwierdzając, iż w XII w. dwór taki związany był z *hospitium* przy targu i podmiejską winnicą, dopiero w XIII w. stając się składem płodów rolnych lub kopalin. Bardzo podobnie przedstawił to K. Bobowski (*Podstawy gospodarcze cysterskich klasztorów śląskich*, referat wygł. na konf. „Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej”, Zabrze 2002), według którego dwór miejski to nieodzowny element gospodarki klasztornej – miejsce zawierania transakcji, zarządu okolicznych posiadłości, pomieszczenie skarbcza. Nie można przy tym ignorować podanych przez W. Schicha opisów konkretnych dworów, z których jasno wynika, iż obok części gospodarczej mieściły mieszkania i kaplicę.

¹² Osobnego przebadania wymagałyby ewentualne związki rycerstwa z mieszczaństwem na polu religijnym. Np. datowana od końca XIV w. wspólna działalność przedstawicieli obu stanów w bractwach na terenie Pragi tłumaczona jest zachodzącymi wówczas przemianami w modelu dewocji. M. POLÍVKA, *K postavení nižší šlechty v předhusitské Praze*, *Documenta Pragensia* 9/1991, s. 35.

jąc niekiedy prawo miejskie, na ogół zachowywali dystans do środowiska które wybrali, podkreślając swe korzenie.¹³ I działo się tak niezależnie od śladowych procesów konwersji zachodzących na styku środowisk rycerstwa i patrycjatu rodowego wielkich miast w rodzaju Wrocławia i Krakowa.¹⁴ Nie miało też związku z płynnością podziałów międzystanowych obserwowaną w XV-wiecznym Sieradzu, czy w ogóle ze zjawiskiem „nadawania tonu życiu miejskiemu“ przez drobną szlachtę w równie drobnych miastach polskich.¹⁵ Zresztą przeciwieństwem tej sytuacji była ta notowana w Toruniu, gdzie poza pojedynczymi przedstawicielami rycerstwa przenikającymi do miasta, proces nabywania posesji przez szlachtę zaczął się dopiero w 1. połowie XVI w.¹⁶ Podobnie dziać się miało w miastach czeskich i morawskich, gdzie – poza metropoliami w Pradze i Brnie – szlachta do początków XV w. rzekomo nie występowała (co uchodzi za potwierdzone dla Ołomuńca, Jihlavy, Znojma, Českich Budějovic i Pilzna)!¹⁷ Bez precyzyjnych badań nie możemy wytyczyć dokładnej granicy pomiędzy zjawiskiem określanym, jako owo „przenikanie szlachty do miast“ czyli migracją definitywną, a po prostu kupowaniem przez ziemiaństwo domów w mieście w związku z migracją periodyczną. w związku z tą ostatnią warto zauważyć, iż wśród wymienionych „świdnickich“ rycerzy nie było w ogóle ławników i asesorów sądu dworskiego, którzy przecież z racji swych obowiązków periodycznie odwiedzali miasto. Nie dysponujemy też XIV-wiecznymi danymi o przyjmowaniu rycerstwa na służbę świdnickiej rady, choć to właśnie funkcje militarne i policyjne (najmowanie się np. dla strzeżenia bezpieczeństwa w okręgu podmiejskim), zdaniem niektórych, należały do głównych zajęć szlachty „miejskiej“.¹⁸ (Temat ten w ogóle dla dzisiejszych ziem polskich pozostaje nierozpoznany, tylko jego echa znaleźć możemy np. w opracowaniach dotyczących Wrocławia.)¹⁹ Nie możemy też automatycznie zawierzyć hipotezie tłumaczącej obecność domów szlachty nie-

¹³ T. JUREK, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1996, s. 75–77; por. dla XIV-wiecznej Świdnicy H. J. VON WITZENDORFF-REHDIGER, *Der ritterliche Adel und der Stadtadel in Schlesien*, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau 6/1961, s. 202, 205.

¹⁴ Por. G. PFEIFFER, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, Breslau 1929 (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte, Bd. 30), s. 156–170, 243–268.

¹⁵ M. BOGUĆKA, H. SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 132, 134, 315–316; U. SOWINA, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991, s. 175; J. WYROZUMSKI, *Miasta w życiu politycznym Polski średniowiecznej*, in: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996, tom 2, s. 40–41.

¹⁶ K. MIKULSKI, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 130.

¹⁷ R. NOVÝ, *Šlechtická rezidence v předhusitské Praze*, s. 16–17. w XV w. wraz z likwidacją siedziby margrabiowskiej w Brnie skurczyć się miała liczba tamtejszej szlachty (s. 16). w tej sytuacji nie dziwi upatrywanie siły napędowej zjawiska obecności rycerstwa w XIV-wiecznych ośrodkach centralnych w migracji pauperyzującej się niższej szlachty, dokonywanej w poszukiwaniu zajęcia w służbie dworskiej i pańskiej (s. 14–15); M. POLÍVKA, *K postavení nižší šlechty v předhusitské Praze*, s. 28–29. Por. złożoność argumentacji dla obecności rycerstwa w miastach francuskich wszelkiej wielkości: PH. CONTAMINE, *La noblesse et les villes dans la France de la fin du Moyen Âge*, *Bolletino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 91/1984, s. 467–489.

¹⁸ T. ZOTZ, *Adel in der Stadt des deutschen Spätmittelalters. Erscheinungsformen und Verhaltensweisen*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 102/1993, s. 34–35.

¹⁹ Zob. K. WACHOWSKI, *Militaria*, in: *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, (ed.) C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 185; M. GOLIŃSKI, *Służba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. III. Uwagi ogólne*, *Sobótka* 54/1999, s. 4.

urzędniczej w mieście czystym naśladownictwem możnych, dla których utrzymywanie rezydencji było formą ostentacji, poprzez którą manifestowali swe pretensje do supremacji politycznej w państwie.²⁰ Nic bowiem nie wiemy o ostentacji kryjącej się w fakcie posiadania miejskich rezydencji przez dostojników świdnickich, ani ewentualnym jej wpływie na domy reszty rycerstwa.

W swoisty sposób o rycerstwie nabywającym nieruchomości na terenie miasta przemawia rozmieszczenie jego posiadłości ziemskich (wsi, folwarków lub tylko łąnów) oraz siedzib w obrębie połączonych księstw świdnickiego i jaworskiego. Nie prowadząc tu szczegółowego wykładu o genealogii i rozsiedleniu rycerstwa, załączoną obok rycinę 2. traktujemy tylko jako przybliżony obraz sygnalizowanych wyników badań.²¹ Wynika więc z nich, iż 2/3 spośród posiadłości należących do badanej grupy ziemiaństwa znajdowało się w promieniu 20 km od miasta! Te nieliczne nieco dalej położone pozostawały wyłącznie domeną możnych i dostojników, z których z resztą niektórzy także weszli w posiadanie dóbr położonych w bardzo niewielkiej odległości od Świdnicy. w odległości nie przekraczającej 35 km znalazło się w sumie aż 90 % dóbr i siedzib. (Musimy pamiętać, iż podane przez nas przybliżone odległości zmierzono w linii prostej, dystanse pozostające do rzeczywistego przebycia były więc nieco większe, zwłaszcza w przypadku miejscowości i zamków położonych w górach.) Wspomniany promień 20 km nie oznaczał przy tym sztywnej granicy oddziaływania miasta Świdnicy. Wyrazna reprezentacja rycerstwa związanego z dobrami w okręgach świdnickim i strzegomskim (gdzie przecież funkcjonowały jeszcze dwa inne znacznie większe miasta, Strzegom i Świebodzice), a także jaworskim i bolkowskim, gdy weźmiemy pod uwagę promień 35 km, wręcz kontrastowała ze szczupłą ilością przedstawicieli sąsiednich okręgów, rychbachskiego (dzierżoniowskiego) i niemczańskiego, nie mówiąc o całkowitym braku ziemiaństwa z odleglejszych weichbildów księstwa jaworskiego.

Można założyć, iż wielokrotnie występujący począwszy od 1377 r. na kartach źródeł miejskich i zamieszkały przy ul. Długiej mieszczanin świdnicki Piotr *Monaw* / *Manow*, piszący się niekiedy jako rzeźnik, był tożsamy Piotrem *von Manaw* w 1374 r. poświadczonym jako posiadacz dóbr w Maniowie (Mohnau) i Domanicach (Domanze), wsiach w okręgu świdnickim (18 i 13 km od miasta). Lokalizacja dóbr w Domanicach przemawiałaby z kolei o przynależności tego ostatniego do wówczas już podupadłej polskiej rodziny rycerskiej piszącej się z Maniowa (von Mohnau). Jeszcze w latach 90. XIV w. mieli tamże swe posiadłości Henryk, Jach (pisał się też *de Domancz*), Jan i Konrad z Maniowa (*de Monaw* / *Manaw*), z rzadka pojawiający się w charakterze świadków na dokumentach, choć zawsze w otoczeniu szlachty. Mielibyśmy więc do czynienia z przypadkiem definitywnego przejścia pojedynczego przedstawiciela drobnego ziemiaństwa nie tylko że do stanu mieszczańskiego, ale do górnej warstwy społeczeństwa, co było przejawem niewątpliwej degradacji społecznej, choć nie koniecznie majątkowej. Co najważniejsze, zgodnie z odtworzoną powyżej tendencją – choć chodziło tu o nieco inne zjawisko – korzenie owego przybysza odnaleźliśmy w odległości nie przekraczającej 20 km od miasta. w przypadku Piotra tenże dystans pokrywać się mógł z zasięgiem prowadzonego przezeń skupu zwierząt rzeźnych, którą to działal-

²⁰ P. WĘCOWSKI, *Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu*, s. 52–53.

²¹ Szerzej M. GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, tom 2, Wrocław 2003.

ność warunkowały z kolei kontakty ze środowiskiem, z którego się wywodził.²² Jak pisał Jacek Wiesiołowski, 20-kilometrowy zasięg migracji szlachty do miast II i III klasy (co najmniej do pierwszych z nich zaliczała się Świdnica) pokrywa się z ustaloną dla nich strefą wpływów miejskich, strefą dominacji. Miasta te znane były okolicznej ludności z kontaktów handlowych, związanych ze zbywaniem płodów rolnych (dodajmy: i gospodarki hodowlanej), a osiedlanie się w nich nie zrywało kontaktów sąsiedzkich i rodzinnych (rodzina i dawni znajomi często tu bywali, dystans jednego dnia drogi ułatwiał uczestnictwo w formach życia towarzyskiego). Kontakty te wreszcie mogły być wykorzystywane w interesach szlachty-mieszczan oraz, dodajmy od siebie, szlachty kupującej w mieście domy.²³

²² Na uwarunkowania rzeźniczych „karier“ rycerzy zwrócili uwagę Urszula Sowina i Halina Manikowska w dyskusji z autorem.

²³ J. WIESIOŁOWSKI, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, s. 54; o zasięgu oddziaływania miast nieco inaczej M. BOGUĆKA, H. SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, s. 130–134.

Testamenty mieszczan krakowskich o przekazywaniu majątku w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności

URSZULA SOWINA (Warszawa)

Testamenty, które rozpowszechniły się w późnośredniowiecznej Europie w ujednoczonej postaci, spisywane według jednolitego formularza testamentowego, są źródłami o wielkim, różnorodnym znaczeniu tak w badaniach nad pobożnością, nad strukturami społecznymi, w tym np. nad rodziną jak i w badaniach nad zamożnością czy kulturą materialną w średniowieczu i wczesnej nowożytności. Jak dotąd dostrzegło to wielu badaczy, którzy sięgali po ten typ źródła, czyniąc z niego podstawę większych lub mniejszych prac żeby wspomnieć chociażby, J. Chiffolleau¹ i M.-Th. Lorcin,² H. Boockmanna,³ P. Baura,⁴ J. Schildhauera,⁵ T. Krzencka,⁶ M. Hrubą,⁷ oraz U. Sowinę,⁸ H. Za-

¹ J. CHIFFOLEAU, *La comptabilité de l'au-delà, les hommes, la mort et la religion dans la région Avignon à la fin du Moyen Âge*, Rome 1980.

² M.-TH. LORCIN, *Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge*, Paris 1981.

³ H. BOOCKMANN, *Leben und Sterben in mittelalterlichen Göttingen. Über ein Testament des 15. Jahrhunderts*, Göttingen Jahrbuch 31/1983, s. 73–94.

⁴ P. BAUR, *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz, Sigmaringen* 1989 (tam też literatura).

⁵ J. SCHILDHAUER, *Hansestädtischer Alltag: Untersuchungen auf der Grundlage der Stralsunder Bürgertestamente vom Anfang des 14. bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts*, Weimar 1992.

⁶ TH. KRZENCK, *Böhmische Testamente aus der Hussitenzeit*, Bohemia 34/1993, s. 7–28; TENŽE, *Böhmische Bürgertestamente des 15. Jh. Das Beispiel der Prager Neustadt*, in: Husitství – Reformace – Renaissance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela, díl 2, Praha 1994, s. 627–648; TENŽE, *Gottesfürchtig und um das Wohl der Familie besorgt. Stadtbürgerinnen in ihren Testamenten des hussitischen Zeitalters*, in: Geist, Gesellschaft, Kirche im 13.–16. Jahrhundert. Colloquia mediaevalia Pragensia 1, Praha 1999, s. 145–167.

⁷ M. HRUBÁ, *Možnosti studia předbělohorských testamentů a inventárů pozůstalosti v královských městech severozápadních Čech*, in: Města severozápadních Čech v raném novověku, Ústí nad Labem 2000, s. 7–34; por. też M. ŠTAJNEROVÁ, *Testamenty litoměřických měšťanů z let 1527–1576 jako pramen k dějinám rodinných struktur*, s. 87–106.

⁸ U. SOWINA, *Najstarsze testamenty mieszczkańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1991, s. 3–25, gdzie też wcześniejsza literatura przedmiotu; wersja anglojęzyczna artykułu: *Testaments of the burghers from Sieradz 1500–1538*, Acta Poloniae Historica

remską,⁹ P. Olińskiego,¹⁰ J. Pietrusińskiego,¹¹ E. Wólkiewicz,¹² P. Tyszkę¹³ i dalszych badaczy polskich.

W niniejszym artykule pragnę zwrócić uwagę na trudną do przecenienia wartość testamentów w badaniach nad mieszczańskim majątkiem. Stanowiąc świadectwo zachowań człowieka wobec rzeczy ostatecznych takich jak śmierć, wieczne zbawienie czy groźba wiecznego potępienia, testamenty były zarazem ostatecznym rozliczeniem się umierającego z życiem doczesnym, uporządkowaniem przez niego wszystkich spraw jakie pozostawia na ziemi, w tym przede wszystkim spraw dotyczących jego majątku. Wśród tych ostatnich (oprócz regulowania zobowiązań finansowych) ważne miejsce zajmowało przekazywanie (rozdysponowywanie) posiadanych dóbr według własnej, ostatecznej, a właściwie ostatecznej woli – *ultimae voluntatis* testatora, tj. według jego uznania, sympatii, uczuć ale też interesu. Obserwując różnorodne relacje społeczne między testatorem a odbiorcami jego legatów wkraczamy w ten sposób w „Sociální svět středověkého města”. Relacje, których intensywność odmierzyć można wartością przekazywanych rzeczy.

Powstaje pytanie czy, a jeśli tak to w jakim stopniu testamentowe przekazywanie dóbr stało w sprzeczności z dziedziczeniem ustawowym tj. z obowiązującym prawem. W średniowiecznym Krakowie rządzącym się prawem magdeburskim obowiązywały zasady zebrane w *Weichbildzie magdeburskim (Ius municipale)*¹⁴ i w *Zwierciadle saskim*¹⁵ (uzupełniane ortylami, ogłaszanych przez ławników Magdeburga¹⁶ oraz lokal-

67/1993, s. 47–78; TEJŽE, *Le cuir dans les testaments des bourgeois cracoviens aux XVe-XVIe ss.*, in: Actes des XXII Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes. Le travail du cuir de la préhistoire à nos jours. Actes des Rencontres 18–20 octobre 2001, (ed.) F. Audoin-Rouzeau, Antibes 2002, s. 425–436; TEJŽE, *Testament pewnego kmiecia. Przyczynek do badań nad relacjami międzystanowymi w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, in: Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej, Wrocław-Praha 2002, s. 209–214.

⁹ H. ZAREMSKA, *Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały*, in: Kultura Polski Średniowiecznej XIV–XV wieku, red. B. Geremek, Warszawa 1997 – o testamencie: s. 489–492; s. 937 literatura przedmiotu.

¹⁰ P. OLIŃSKI, *Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich*, in: Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych, red. A. H. Nowak i A. Radziwiński, Toruń 1998, s. 143–160; TENŽE, *Mieszczanin w trosce o zbawienie. Uwagi o memoratywnych funkcjach fundacji mieszczańskich w wielkich miastach pruskich*, in: Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym, Warszawa 2002, s. 347–359.

¹¹ J. PIETRUSIŃSKI, *Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku*, Warszawa 2000.

¹² E. WÓLKIEWICZ, *Testament Anny Isenecher jako źródło do badań mikrohistorycznych. Próba ustalenia kręgu towarzyskiego śląskiej mieszcżanki z XIV wieku*, Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne 6/2000, s. 385–399, gdzie zebrana literatura, przede wszystkim niemieckojęzyczna, począwszy od XIX wieku.

¹³ P. TYSZKA, *Topografia sakralna Krakowa i aglomeracji krakowskiej w świetle piętnastowiecznych testamentów mieszczańskich* (za udostępnienie maszynopisu artykułu przygotowywanego do druku serdecznie dziękuję Autorowi).

¹⁴ Znany w średniowiecznym Krakowie być może w tzw. „versio vratislaviensis”, powstałej w drugiej połowie XIII wieku lub w tzw. „versio sandomiriensis” opracowanej przed 1359 r. – por. K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 1967, s. 7.

¹⁵ *Zwierciadło saskie* obejmowało prawo materialne prywatne i karne oraz prawo procesowe.

¹⁶ Por. np. *Ortyle Magdeburskie*, przedruk homograficzny z Kodeksu Biblioteki Kórnickiej, (ed.). M. BOBRZYŃSKI, Poznań 1876. Według K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych*

nymi wilkierzami i ortylami),¹⁷ wydanych w 1506 r. przez Jana Łaskiego¹⁸ i w 1535 r. przez pisarza miejskiego krakowskiego Mikołaja Jaskiera.¹⁹

Podstawą źródłową niniejszych rozważań są rozporządzenia ostatniej woli krakowskich mieszczan: 219 testamentów z lat 1427–1532 z *Liber testamentorum*²⁰ oraz wpisane do krakowskich ksiąg ławniczych w latach 1314–1513²¹ testamenty, rozporządzenia *in articulo mortis* i wzajemne zapisy majątkowe między małżonkami na wypadek śmierci jednego z nich. W toku niniejszych badań zauważono, że wielość i różnorodność rozporządzeń testamentowych, wpisanych do krakowskich ksiąg ławniczych dominuje nad zawartością *Liber testamentorum* – księgi specjalnie przecież założonej w tym celu przez Radę Miejską.²² Prowadzi to do wniosku, że w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Krakowie rozporządzenia testamentowe rejestrowano przede wszystkim w księgach ławy – organu zajmującego się prawem prywatnym, w tym postanowieniami i rozstrzygnięciami związanymi ze sposobami przekazywania majątków.²³

Wobec przyjęcia przez prawo magdeburskie zasady rozdzielnosci majątkowej małżonków,²⁴ dziedziczenie w rodzinie (*iure naturalis legitimaque successio*)²⁵ miało odbywać się w następujący sposób: majątek zmarłego męża, *bona paternaia* dziedziczyli jego krewni, majątek zmarłej żony, *bona maternaia* – jej krewni, odpowiednio w tej

w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.), s. 15, działa się tak mimo zakazu zwracania się o nie, wydanego przez Kazimierza Wielkiego, a który to zakaz zaczęto realizować dopiero w XVI w., w związku z utratą znaczenia magdeburskiej ławy.

¹⁷ B. ZIENTARA, *Magdeburskie prawo*, in: Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski, tom 1, Warszawa 1981, s. 457; TENŻE, *Niemieckie prawo*, s. 578.

¹⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej BNW), J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, in: J. Łaski, *Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum publicitatis decretorum approbatorumque*, Kraków 1506.

¹⁹ Według B. ZIENTARY, *Magdeburskie prawo*, s. 457, M. Jaskier, pisarz krakowski, opublikował w dwóch łacińskich przekładach wersję *Weichbildu* i *Zwierciadła Saskiego*, tzw. *Wulgate*, powstała w Niemczech; BNW, M. JASKIER, *Iuris municipalis Maideburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus ex vetustissimis exemplaribus vigilantibus opera nuper latinitati datus*, Kraków 1535 i BNW, M. JASKIER, *Iuris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur libri tres*, Kraków 1535.

²⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej APKr.), *Liber testamentorum*, rkp. 772, s. 1–390 (język wpisów: łacina i niemiecki).

²¹ APKr., *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 1–9 (język wpisów: łacina, niemiecki), w tym księgi 1–3 opublikowane w *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae 1300–1375*, (ed.) F. PIEKOSIŃSKI, in: *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia*, tom 4, Kraków, s. 1–234, oraz w *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397 (Acta scabinalia cracoviensia 1365–1376 et 1390–1397)*, (ed.) S. KRZYŻANOWSKI, Kraków 1904.

²² 219 testamentów, to średnio dwa na rok (np. w pierwszym pięćdziesięcioleciu istnienia *Liber testamentorum* zarejestrowano 128 testamentów co stanowi średnio ok. 2,5 na rok). Uzupełniająca kwerenda w księgach Wpisów (*Inscriptiones*) Rady Krakowa dla tych samych lat, co analizowane zapiski w *Liber testamentorum* (na ponad 9,5 tysiącach stron rękopisów) wykazała zupełnie znikomą, stosunkowo, liczbę rozporządzeń ostatniej woli, co zdaje się wskazywać na przestrzeganie przez Radę zasady, aby teksty testamentów wpisywane były do przeznaczonej specjalnie do tego celu księgi.

²³ Np. w roku 1513 do *Liber testamentorum* wpisano 8 rozporządzeń ostatniej woli, podczas gdy do ksiąg ławniczych 9 i 10 wpisano w tym roku 23 testamenty.

²⁴ J. BARDACH, *Historia państwa i prawa Polski*, tom 1: *Do połowy XV wieku*, Warszawa 1964, s. 494–495.

²⁵ Takie określenie np. w APKr., *Ex actis advocatilibus et scabinalibus cracoviensibus* (1484–1552), sygn. 401, s. 213.

samej kolejności: rodzice i krewni poboczni (brat, siostra, stryj, wuj),²⁶ według tzw. prawa wyczekiwania krewnych.²⁷ Przed nimi wszystkimi miały bowiem pierwszeństwo dzieci zrodzone w tym związku. Konsekwencją tego porządku było odsunięcie żony od spadkobrania po mężu, podczas gdy on, w przypadku bezdzietności stał, musiał oddać spadkobiercom żony tylko połowę pozostałego po niej majątku.²⁸ Dotyczyło to głównie nieruchomości, stanowiących dziedzictwo – *hereditas*.²⁹

Jeśli chodzi o dziedziczenie ruchomości, to prawo poświęcało temu znacznie mniej uwagi wymieniając tylko osobiste rzeczy takie jak wyprawa ślubna – *parafernalia* kobiety oraz *arma bellica* mężczyzny, co dowodzi, że tylko te kategorie przedmiotów zaliczano do dziedzictwa. Dlatego zwody prawne wymieniały je dość szczegółowo. *Gerada seu parafernalia*,³⁰ wymieniane też jako *suppellectilia* (...) *que ad mulieres pertineant*,³¹ to szeroki wachlarz rzeczy, a więc: „wszystkie ubrania kobiece, sukna i płótno do użytku białogłowy oraz to co pragną nosić kobiety dla ozdoby“. Poza tym całe wyroby ze złota i srebra ku ozdobie kobiet, wszystkie pierścionki, bransolety, pasy, jedwab, zasłony, welony, ręczniki, łóżko, wezglowia, poduszki, stoły, jeden rodzaj naczyń metalowych, za to mających szerokie zastosowanie w kuchni (*patelle*),³² kocioł do mycia, len, przędza bielona lub nie, książki „używane przez kobiety“, gęsi, kaczkę oraz owce poganiane przez pasterza (dosłownie: poprzedzające pasterza).

Wszystkie te rzeczy (wraz z wianem oraz z połową przygotowanej na rok żywności – *pulmentaria*)³³ żona miała odzyskać po śmierci męża. Po jej śmierci *gerada* dziedziczy-

²⁶ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber II, f. CXCIX: *De linea consanguineitatis ubi iniciatur et ubi terminatur*.

²⁷ K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI-XVIII w.)*, s. 83. Taka sama zasada w prawie polskim – por. P. DĄBKOWSKI, *Prawo prywatne polskie*, tom 2, Lwów 1911, s. 28.

²⁸ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber II, f. CCXXXIXv: „*De viro cui mortua est uxor absque prole* (...) *vir refundet hereditibus proximis mulieris dimidiam partem substantia quam acceperat cum muliere*.“

²⁹ Więcej o dziedziczeniu według prawa magdeburskiego – por. U. SOWINA, *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, in: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, tom I: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 15–28.

³⁰ M. JASKIER, *Iuris municipalis Maideburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus ex vetutissimis exemplaribus vigilantium opera nuper latinitati datus*, art. XXIII: „*omnes vestes mulieres incisi panni et tela itidem cisa ad usum mulieris, et ea quae pro ornatu deferre solent mulieres, ac ea in suo habuerint reservaculo et tutella. Praeterea omne aurum argentum ve quod formatum est ad ornatum mulierum omnes annuli, brachialia, cinguli, sericum formatum, cortine appendicula, scamnalia cum velaminibus, linteamina, balneamia, velamen, lectum, pulvinaria, cussini, mensae, patelle, caldar ad abluendum, linum, filum omne nereatum sive sit dealbatum sive non, libri qui a mulieribus usitantur, anseres, anete, oves pastorem praecedentes*.“

³¹ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber I, f. CLXXXVII: „*oves, vascula et capisteria et omnia cibaria domestica de quibus vir indiget ad unum anni revolutione que in sua possessione invemuntur quorum cibariorum medietas ad mulierem pertinet*.“

³² *Słownik taciński-polski Bartłomieja z Bydgoszczy. Podług rękopisu z 1532*, (ed.) B. ERZEPKI, Poznań 1900, s. 91, 217.

³³ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber II, f. CCXXXVI.

czona była bądź przez córkę, bądź jej najbliższą krewną (*cognata*),³⁴ z wyłączeniem męża, jeśli ten jeszcze żył, wracając w ten sposób wraz z resztą dziedzictwa do spadkobierców kobiety.³⁵

Ruchomościami, stanowiącymi część dziedzictwa – *hereditatis* były też, poza kobiecą wyprawą, *universalia arma bellica* mężczyzny czyli jego miecz, najlepszy osiodłany koń oraz najlepsza zbroja na jednego mężczyznę, ale także jego posłanie tj. łóżko, dwie poduszki, i dwa prześcieradła, a także obrus, dwa głębokie naczynia (*pelves*) oraz jeden ręcznik.³⁶ Dziedziczył je syn zmarłego.³⁷

O innych ruchomościach prawo nie wspominało; nie będąc osobnymi dobrami dziedzicznymi (o czym świadczy też rozróżnianie: *bona sive sunt mobilia sive hereditaria* w ortylach magdeburgskich),³⁸ przekazywane były spadkobiercom np. wraz z nieruchomościami, których wyposażenie stanowiły (sprzęty domowe poza łóżkami i stołami, wyposażenie warsztatów, kramów itp.).

Wymieniano je natomiast wówczas gdy przekazywano je testamentem. Według prawa za pomocą tego aktu można było bez ograniczeń przekazywać tylko ruchomości.³⁹ Co do całości majątku, początkowo spadkobranie testamentowe ograniczone było do tzw. części swobodnej majątku testatora i dotyczyło jedynie legatów pobożnych, na rzecz instytucji kościelnych, dokonywanych „dla zbawienia duszy”.⁴⁰ Z czasem rozciągnięto to i na inne cele; dopuszczono też możliwość dysponowania w drodze testamentu większą częścią majątku. W rezultacie testament stał się jednostronnym odwołalnym oświadczeniem ostatniej woli, które mogło dotyczyć nawet całego majątku, w tym również dóbr nieruchomości.⁴¹

Z wczesną postacią omawianego tu rozporządzenia ostatniej woli mamy zapewne do czynienia w jednym z nielicznych zachowanych XIV-wiecznych krakowskich testamentów mieszczańskich, uczynionym *pro salute animae* wpisanym do najstarszej zachowanej

³⁴ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber I, CLXXXv.; M. JASKIER, *Iuris municipalis Maideburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus ex vetutissimis exemplaribus vigilanti opera nuper latinitati datus*, art. XXIII.

³⁵ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber II (Speculum Saxonum), f. CCVI: „*loco vere tutele propterea nec aliqua mulier suo marito aliquod donum dare potest in suo proprio: nec in suis mobilibus rebus ipoteticis in quibus sui veri heredes post suum obitum sibi succedere debeant.*”

³⁶ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber I, f. CLXXXIII.

³⁷ J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydemburgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis*, liber I, f. CLXXXVII; liber II, f. CCIIV.

³⁸ *Ortyłe Magdeburgskie*, s. 335.

³⁹ J. BARDACH, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 508; K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI-XVIII w.)*, s. 93. Także w prawie polskim, por. P. DĄBKOWSKI, *Prawo prywatne polskie*, tom 2, s. 70.

⁴⁰ K. KORANYI, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976, s. 161; J. BARDACH, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 509 – z tzw. „trzecizny”, czyli z jednej trzeciej dóbr, pozostającej do dyspozycji testatora, nawet z wyłączeniem prawa retraktu – tak też w prawie polskim.

⁴¹ K. KORANYI, *Powszechna historia prawa*, s. 161-162. W prawie polskim dyspozycje testamentowe dotyczące tych ostatnich, starano się ograniczać (np. tylko do wyznaczenia dziedzica lub przeprowadzenia działu między spadkobiercami) – por. P. DĄBKOWSKI, *Prawo prywatne polskie*, tom 2, s. 73. Poza tym o ile testament dotyczący dóbr ruchomych mógł być spisany w obecności dwóch świadków, to dyspozycje nieruchomościami wymagały testamentu spisanego przed sądem – J. BARDACH, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 509.

księgi ławniczej pod rokiem 1314,⁴² w którym testator, Henryk z Raciborza legował 5 kramów sukiennych szpitalowi krakowskiemu. Ponadto *dediit, assignavit et resignavit* połowę wszystkich swoich nieruchomości, położonych *tam in Civitate Cracouia, quam extra Ciuitatem* swojemu siostrzeńcowi, tak aby dla tego ostatniego stały się dobrami dziedzicznymi (*cum fundo iure hereditario possidendam*); żonie swojej natomiast przekazał połowę wszystkich posiadanych ruchomości, na prawach własności *iure proprietatis* (a nie tylko posiadania), tak aby mogła robić z nimi co jej się podoba. W 1316 r. niejaki stary Tymon *publice testamentum faciens* przekazał żonie czwartą część należącego do niego dworzyszczca, *iure hereditario*; drugą czwartą część tegoż, którą żona miała dzierżyć jako dożywocie polecił po jej śmierci sprzedać, a pieniądze przeznaczyć *pro fabrica* odbudowywanego w tym czasie kościoła Mariackiego⁴³ oraz rozdzielić pomiędzy inne *pia loca*.⁴⁴ Pieniądze na cele pobożne – na świece dla kościoła Mariackiego, legował też inny mieszczanin krakowski, Wilhelm, co potwierdziła w 1318 r. wdowa po nim⁴⁵ – uczynił to w formie zapisu 1 grzywny rocznie na połowie swojego dworzyszczca przy ul. Szewskiej. Allussa, wdowa po mieszczaninie krakowskim Ottonie, wybierając się na pielgrzymkę do Rzymu (*ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum*), sporządziła w 1321 r. testament przed krakowską ławą.⁴⁶ Chcąc zapewnić sobie zbawienie przeznaczyła legaty pieniężne dla trzech świątyń Krakowa: najwięcej – 20 grzywien przeznaczyła *ad capellam b. M. Virginis in civitate Cracovia pro fabrica* oraz po 4 grzywny *ad opus ecclesie* – dla katedry wawelskiej (*beati Stanizlay in castro Cracovie*) i dla kościoła dominikanów (*ffratrum Predicatorum*), ponadto trzy grzywny dla chorych w szpitalu (*infirmis ad hospitale*) oraz 1 grzywnę przebywającemu tam bratu Mikołajowi. Oprócz tego pozostawiła synowi swej siostry wszystkie pola uprawne, jakie posiadała na gruntach przedmiejskich Krakowa. Testament ten miał być zrealizowany, gdyby w ciągu czterech lat nie wróciła z pielgrzymki.

Pieniądze na cele pobożne *pro salute animae* przekazywano w testamentach co najmniej na trzy sposoby, legując bądź to już posiadaną gotówkę jak Alussa, bądź coroczny czynsz zapisany na domu jak Wilhelm, bądź wreszcie pieniądze z przyszłej sprzedaży nieruchomości jak stary Tymon. Wszystkie trzy formy występować będą w testamentach krakowskich i później – przynajmniej aż do końca okresu badanego, tj. do lat 30-tych XVI wieku.⁴⁷

W nieporównanie liczniejszych testamentach XV- i XVI-wiecznych, ze szczegółowymi rozporządzeniami *de bonis* lub *de omnibus bonis* testatora, legaty *ad pias causas*

⁴² *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 1 (1300–1375), s. 31; *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae 1300–1375*, s. 31. Można by go było uznać za najstarszy zachowany testament krakowski gdyby nie to, że, według noty wydawcy „cała zapiska wpisana jest w miejsce innej wyskrobanej“. Po lekturze zapiski jedynie z mikrofilmu, w chwili obecnej nie mogę ani tego potwierdzić ani temu zaprzeczyć.

⁴³ Kościół Mariacki, konsekrowany w tym czasie (w 1320 lub w 1321 r.), odbudowany w gotyckim kształcie po zniszczeniach tatarskich 1287 r. – por. J. WYROZUMSKI, *Dzieje Krakowa*, tom 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 282.

⁴⁴ *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae 1300–1375*, s. 38.

⁴⁵ *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae 1300–1375*, s. 49.

⁴⁶ *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae 1300–1375*, s. 61; *Cracovia artificum*, tom I: *1300–1500*, (ed.) J. PTAŚNIK, Kraków 1917, nr. 12, s. 3, gdzie tekst niekompletny, kończy się na zapisie dla dominikanów.

⁴⁷ Jak wynika z badań K. BUKOWSKIEJ, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.)*, s. 100 i przypis 35, przeprowadzonych dla stuleci XVI–XVIII, w drugiej połowie XVI wieku występowało zdecydowanie przeciwko trzeciej z przedstawionych form

naadal zajmują wiele miejsca, stanowiąc cenny materiał do badań nad mieszczzańską pobożnością (badania H. Zaremskiej, M. Słonia) czy topografią sakralną miasta (badania H. Manikowskiej i P. Tyszki). Nie zawsze jednak występują na pierwszym miejscu. Oprócz nich, *in primis* występują zapisy na rzecz współmałżonka (żony, męża), krewnych dziedziczących, a także długi lub wierzytelności albo zeznanie o posiadanych dobrach ruchomych czy gotówce. *In primis (Am ersten)* pojawiają się też, choć o wiele rzadziej zeznania o braku spadkobierców, wyznaczeniu wykonawców testamentu, odwołaniu poprzedniego czy dyspozycje dotyczące pogrzebu. Generalnie rzecz biorąc, obserwuje się tu znaczną dowolność, całkowicie chyba według uznania testatora. Ponad wszystko zwraca jednak uwagę chęć zabezpieczenia żony przez testatora, do tego stopnia, że można uznać to nawet za jedną z najbardziej charakterystycznych cech krakowskich testamentów mieszczzańskich tego okresu. W formie legatów, testatorzy zapisywali swoim żonom wiana w różnej wysokości. Sumy 30- lub 40- grzywnowe, określane jako *morgen gobe*⁴⁸ (*morgengabe*)⁴⁹ czy *dos seu (et) dotalicium*⁵⁰ odpowiadały wysokości znanemu i w prawie polskim wieńcowi (*crinile, crinale*), wypłacanemu wdowie (jako odszkodowanie za utracone dziewictwo) w przypadku braku wiana⁵¹ (należy więc wnosić, że i w przypadku braku posagu). Przeważały jednak inne, wyższe wiana np. 300 grzywien lub 400 florenów węgierskich.⁵² Niekiedy umieszczano adnotację, że wiano należy wypłacić przed wszystkimi innymi zobowiązaniami (*ante omnia*), a więc tak jak nakazywało prawo. Czasem wiana zapisywano, na całości dóbr,⁵³ co oznaczało w praktyce przejście całego majątku przez żonę, a więc wbrew regułom dziedziczenia. Np. w testamencie z 1465 r. Jan Beme, teść Jana Thurzona zapisał żonie Urszuli 1000 florenów złotych węgierskich wiana na wszystkich swoich dobrach ruchomych i nieruchomych (dla porównania – resztę testamentu wypełniły legaty pieniężne – pobożne i dla krewnych – w łącznej wysokości 761 florenów). Podobny cel miały (działając w obie strony) wzajemne zapisy majątkowe między małżonkami na wypadek śmierci jednego z nich, występujące w krakowskich księgach ławniczych od początku XV wieku.⁵⁴ Szły one jednak dalej: małżonkowie zapisując sobie wzajemnie *omnia bona sua (hereditaria) mobilia et immobilia* lub *omnia bona sua mobilia et immobilia quecunque habet aut in posterum habiturus esse nullis exceptis dat et legat*;⁵⁵ *post mortem suam habendam et possidendam* wykluczali wszystkich prawnych spadkobierców (*omnibus amicis propinquis et consanguineis penitus exclusis*).⁵⁶ Mamy tu do czynienia z rozporządzeniem ostatecznej woli w formie podobnej do tej, którą historycy prawa określają jako *testamentum officiosum*

przekazywania pieniędzy: w 1567 r. sąd wyższy krakowski zabronił – wbrew przywilejom miejskim – „legowania sum, pochodzących ze sprzedaży nieruchomości, uważając to za ukrytą formę sprzecznej z prawem alienacji“.

⁴⁸ Np. *Liber testamentorum*, s. 12.

⁴⁹ Np. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 8, s. 72, 96, 105.

⁵⁰ Np. *Liber testamentorum*, s. 11.

⁵¹ J. BARDACH, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 495.

⁵² *Liber testamentorum*, s. 27–28. Z drugiej strony spotyka się *dotem suam alias morgengobe* w wysokości 2 grzywien – por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 5, s. 145.

⁵³ *Liber testamentorum*, s. 86–87.

⁵⁴ Por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 4, s. 32 (1410 r.), 54 (1411 r.), 118 (1415 r.).

⁵⁵ *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 10, s. 11 (1513 r.).

⁵⁶ Tę formę zapisu, można utożsamić z tzw. *reformatio*, spotykaną i w innych miastach na prawie magdeburskim – por. U. SOWINA, *Wdowy i sieroty*, s. 19–20; TAŻ, *Kobieta w przestrzeni miejskiej w Polsce*

defunctorum coniugum.⁵⁷ O ile jednak odnoszą ją oni tylko do małżeństw bezdzietnych, a to na podstawie XVI-wiecznych wilkierzy miejskich, dopuszczających takie darowizny w przypadku bezdzietności stadła,⁵⁸ to niniejsze badania ujawniają, że we wzajemnych zapisach majątkowych małżeństw krakowskich mieszczan z XV wieku można spotkać wykluczenia też i własnych dzieci, w tym i tych jeszcze nienarodzonych,⁵⁹ co zresztą wskazuje na różny czas czynienia tych zapisów. Z przeanalizowanego dotąd materiału źródłowego wynika, że zapisy te były bardzo często (szczególnie w pierwszej połowie XV wieku)⁶⁰ spotykanym rodzajem przekazywania majątku, co mogło wynikać z chęci pozostawienia majątku, często wspólnie zgromadzonego, jak najdłużej w rękach pozostającego przy życiu współmałżonka. Chodziło przede wszystkim o zabezpieczenie tego ostatniego (zwłaszcza zaś wdowy) a także, być może, o nierozdrabnianie majątku. Do dalszych badań pozostaje ustalenie, czy wykluczenia te należy wiązać z dużym, czy z niewielkim majątkiem. Przyczyną tych wykluczeń nie musiały więc być konflikty rodzinne. Przykładem potwierdzającym te przypuszczenia wydaje się być *testamentum officiosum defunctorum coniugum* z 1503 r., sukiennika Jana Pieszka (Peszka) i jego żony Małgorzaty.⁶¹ Chociaż wzajemnemu przekazaniu dóbr (*omnia bona sua que habet aut habiturus est nullis exceptis siue sunt mobilia et immobilia*) towarzyszyła formuła *omnibus amicis exclusis*, to jednak znalazły się tam również postanowienia dodatkowe: Małgorzata obiecała, że jeśli przeżyje Jana, będzie trzymać na dożywocie jego brata, łożąc na jego utrzymanie i zapewniając mu mieszkanie (*fratrem ipsius mariti tenere et servare providendo victu et amictu mansione et expensis usque ad mortem suam*); dopiero po jej śmierci, majątek miał ulec podziałowi między dwie nieokreślone bliżej osoby: Mikołaja, syna Jarosza z Bobrownik oraz Agnieszkę, córkę Zabeyna (być może potomków rodzeństwa któregoś z testatorów – miejmy nadzieję, że badania prozopograficzne pozwolą na zidentyfikowanie tych osób). Gdyby Małgorzata przeżyła i ich, wówczas majątek miał zostać przy niej. Obiecała ponadto troszczyć się o zbawienie duszy męża, tak jak to czynią wszystkie wierne żony. Siedem lat później Jan i Małgorzata odwołali powyższe rozporządzenia pozostawiając jedynie wzajemny zapis majątku.⁶²

Testamentowe wykluczanie prawnych spadkobierców, występowało również w przypadku, gdy testator dzielił majątek między współmałżonka i dziecko (dzieci),⁶³ także wówczas, gdy miało ono (miały one) dopiero zjawić się na świecie.⁶⁴ Wśród krewnych

późnego średniowiecza i początków nowożytności. *Niektóre problemy badawcze in: Pamiętnik XVI Powstanie Zjazdu Historyków Polskich, Wrocław 15–18.IX.1999 r.*

⁵⁷ K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.)*, s. 103.

⁵⁸ Por. K. BUKOWSKA, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.)*, s. 103, gdzie o takim wilkierzu dla Krakowa z 1530 r. i dla Poznania z 1598 r.

⁵⁹ Por. np. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 7, s. 183.

⁶⁰ Por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 5, 6, 7, passim.

⁶¹ *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones*, 9, s. 168.

⁶² *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 9, s. 168.

⁶³ Por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 9, s. 177: „*Petrus barbitonsor Civitatis omnia bona sua mobilia et immobilia que habet aut habiturus est nullis exceptis siue sint suppellectilia aut alie res quocumque nomine vocari possint Stanislao filio suo et Anne uxore sue matri prenominnati pueri ad equam partem post mortem suam habendam dedit contulit et resignavit omnibus amicis et consanguineis exclusis.*”

⁶⁴ *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 6, s. 12 (1431 r.): „*Burghardus tubicinator omnia bona sua mobilia et immobilia que habet uel habuerit kachne uxori sue et pueris quos simil habent vel habuerint. Post*

wykluczonych ze spadkobrania znajdowały się też dzieci z poprzednich małżeństw, jak np. w testamencie Tomasza murarza ze Stradomia, w którym testator podzielił majątek na równe części między żonę i dwóch synów (jednego dorosłego – hafciarza, drugiego jeszcze niepełnoletniego) wyłączając ze spadkobrania wszystkich innych krewnych, w tym córkę z pierwszego małżeństwa.⁶⁵ Być może wcześniej wyposażoną.

Inną grupę krakowskich *ordinationum ultimae voluntatis*, stanowią te, które w całości respektują prawo członków rodziny do udziału w spadku. Mamy więc w nich np. zarówno dziedziczenie przez dzieci testatora lub testatorki, jak i równe działy dla rodzeństwa (chodzi tu zarówno o pieniądze jak i nieruchomości), a także dziedziczenie przez potomstwo rodzeństwa testatora. Rola testamentu polega tu raczej – tak jak w prawie polskim – na wskazaniu dziedziców oraz dokładnym określeniu ich działów (co też było zgodne z obowiązującym prawem). Pozostaje do ustalenia, w toku dalszych badań, czy były w tym względzie jakieś pominięcia, które wskazywałyby na odstępstwa od prawa wyczekiwania krewnych (np. przy zapisywaniu nieruchomości instytucjom kościelnym). Do tych jednak ustaleń niekiedy sam testament nie wystarczy (np. jeśli nie ma w nim (*in primis*) zeznania testatora, że nie posiada on żadnych spadkobierców). W takim wypadku wskazane są studia prozopograficzne.

Analizując sposoby dysponowania majątkiem przez testatora mamy możliwość przyjrzenia się składnikom tego majątku, na tyle dla testatora cennych aby przekazać je swoją ostatnią wolą. Były to: nieruchomości w mieście, a więc przede wszystkim domy, kramy, słodowniki i browary,⁶⁶ ale także przedmiejskie pola uprawne; pieniądze w gotówce, wierzytelnościach lub czynszach (np. z salin w Wieliczce)⁶⁷ oraz ruchomości. Relatywnie najmniej jest bliższych informacji o nieruchomościach, za to jeśli chodzi o wzmianki o legatach pieniężnych, to krakowskie testamenty są bardzo dobrym materiałem do badań nad rynkiem finansowym dużego miasta późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności: poza danymi dotyczącymi wspomnianych wyżej mieszczkańskich wian, można je wykorzystywać np. do badań nad zasobem gotówki w obiegu, nad ruchem kredytowym czy nad wysokością pieniężnych legatów pobożnych w stosunku do reszty, a nawet całości – jeśli pozwalają na to źródła – majątku testatora.

Z testamentów wyłania się też niezmiernie bogaty świat rzeczy – ich rodzajów, materiałów z jakich je zrobiono, ich kolorów itp., wreszcie ich wartości i losów. Wśród grup przedmiotów wymienianych w testamentach powtarza się wielokrotnie, co ciekawe, *gerada (parafernalia)*, a więc cytowany wyżej zestaw przedmiotów które z mocy samego prawa powinny wracać do wdowy po śmierci jej męża. Jednakże, podobnie jak w przypadku wian były z tym widocznie kłopoty biorące się być może stąd, że, znów według prawa, w trakcie trwania małżeństwa, wszystkie dobra ruchome i nieruchome, dziedziczne i nabyte stanowiły jedność pod wspólnym zarządkiem męża.⁶⁸ Oddanie gera-

mortem suam habenda ad equa portionem resignavit. Itaque quotquot pueri fuerint uxor omni quolibet illorum habebit equam portionem. Si autem nullus puer fuerit tunc eadem uxor sua omnia similiter habebit. Exclisus omnibus suis consanguineis et propinquis. Reformans sibi omniam quamdiu tempore vixerit."

⁶⁵ *Cracovia artificum*, tom 2: 1501–1550, zebrał J. PTAŚNIK, (ed.) M. FRIEDBERG, Kraków 1936, nr. 1083, s. 414.

⁶⁶ Np. w 1425 r. Franciszek słodownik (*braseator*) przekazał testamentem dom „*cum braxatorio et braseatorio sibi contignis in platea sutorum*” – *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 5, s. 113.

⁶⁷ *Liber testamentorum*, s. 4.

⁶⁸ Wg. prawa magdeburskiego, mąż, obejmując żonę przejmował wszystkie dobra żony w zarząd „*in suam sortem sive possessionem omnia bona ipsius recepit*” – J. ŁASKI, *Libri duo Iuris Civilis Maydem-*

dy wdowie mogło po latach wcale nie być łatwe, np. ze względu na kłopoty przy określaniu wniesionych przez pannę młodą takich rzeczy jak ilość przędzy, płótna, sukna, liczba owiec, gęsi lub kaczek, ale też ze względu na „apetyty“ innych spadkobierców na pozostającą biżuterię, czy cenne ubiory). Stąd w testamentach „przypominanie“ o niezbywalnym prawie żony do przysługujących jej dóbr. Zwłaszcza, że wśród ruchomości przekazywanych jako pojedyncze legaty znajdowały się często takie same przedmioty, które wchodziły w skład *parafernaliów* a nawet *arma bellica*. A więc przede wszystkim elementy wyposażenia osobistego jak wyroby ze złota i srebra, oraz ubiory ale także elementy wyposażenia domu jak niektóre cynowe naczynia stołowe, stoły, łóżka i pościel – wszystkie te kategorie licznie występujące w krakowskich testamentach. Niestety, same testamenty niosą zbyt mało informacji dodatkowych, które pozwoliłyby osądzić, czy legowanie tych rzeczy odbywało się ze złamaniem praw spadkobierców (nie zawsze trafiały one do ich prawnych dziedziców). Mogły to być dobra nabyte w trakcie trwania małżeństwa, a więc nie należące do gerady, prawni spadkobiercy mogli już nie żyć itd.

Informacje o ruchomościach w krakowskich testamentach (a więc ich opis i rzadziej występująca wycena) są na tyle obfite, że pozwalają traktować te przedmioty jako jeden z wyznaczników zamożności a nawet bogactwa krakowian (były one też lokatą kapitału). Zwłaszcza gdy o ich właścicielu wiemy skądinąd, że posiadał kamienicę w centrum miasta, był członkiem władz miejskich, bogatym kupcem, udziałowcem w pobliskich kopalniach soli lub ołowiu.

Np. w 1541 r. tylko niektóre klejnoty (*nonnulla mea clenodia*), w tym pierścienie, łańcuchy i perły wdowy Anny Salomonowej,⁶⁹ mieszkającej przy Rynku warte były, według jej własnej wyceny 1100 florenów, co odpowiadało ok. 1/10 dochodów miasta Krakowa w tym czasie⁷⁰ (a przecież zostawiła ona jeszcze drugi tysiąc florenów w gotówce oraz rzeczy,⁷¹ składające się na najbogatszy krakowski inwentarz pośmiertny tego czasu).⁷² Z analizy wzmianek o ubiorach krakowian, można się z kolei dowiedzieć, że stroje przekazywane w testamentach przez najbogatszych mieszczan (podobnie jak te odnotowane w ich inwentarzach) dorównywały wartością strojom dostojników a nawet członków rodziny królewskiej (bogate mieszcanki, w tym wspomniana Anna Salomonowa czy matka biskupa Erazma Ciołka miały w swym dobytku takie same okrycia futrzane, jakie nosiły polskie królowny);⁷³ wskazane byłoby zbadanie czy i w jakim stopniu pozostawało to w sprzeczności z obowiązującymi przepisami antyzytkowymi.

burgensis et provincialis Saxonici cum tertio libro Iuris feudalis, liber II (Speculum Saxonum), f. CCVI: *De marito qui bona uxoris sue recepit in tutelam*. W 1529 r. Agnieszka, żona Marcina mydlarza sporządzając testament zeznała *in primis*, że nie ma żadnych pieniędzy *apud maritum* – por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 11, s. 94.

⁶⁹ *Ex actis advocatilibus et scabinalibus cracoviensibus*, s. 83.

⁷⁰ Por. np. dochody za rok 1537 wynosiły 6 276 grzywien i 25 groszy (10 042 floreny, 12 groszy) a wydatki: 5 519 grzywien i 44 grosze (8 831 florenów, 87 groszy) – APKr, Regesta perceptorum, rkps 1605 – *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa 1507-1795*, tom 1: 1507-1586, (ed.) F. PIEKOSIŃSKI, Kraków 1885, s. 979-981.

⁷¹ *Cracovia artificum*, tom II, nr. 1471, s. 595-605.

⁷² Powinowaty Anny, Mikołaj Salomon, zeznał w swym testamencie, sporządzonym w 1528 r., że pozostawia majątek wart 5000 florenów – por. *Scabinalia Cracoviensia Inscriptiones* 11, s. 30-32 – *Cracovia artificum*, tom II, nr. 639, s. 237.

⁷³ Dane o ubiorach dworskich – por. A. TURSKA, *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987, s. 168

Asortyment oraz różnice wartości przekazywanych testamentem przedmiotów w tym np. mniej lub więcej łyżek srebrnych, różna wartość srebrnych pasów, rodzaj sukien z których szyto ubiory, czy futer użytych na podbicia tych ubiorów są na pewno jednym z przejawów różnic w zamożności ich właścicieli. Co więcej, mogą stanowić dobry materiał porównawczy w badaniach nad różnicami poziomów zamożności (i pojmowania tej zamożności) w miastach różnej wielkości. Np. jak dotąd nie znaleziono wzmianki o testamentowym przekazywaniu okryć z futer pospolitych (np. króliczych, wiewiórczych czy baranich) przez przedstawiciela(kę) patrycjatu krakowskiego,⁷⁴ co zdarzało się w mniejszych ośrodkach (np. w Sieradzu).⁷⁵ Omawiane tu informacje o majątku mieszczańskim, zawarte w testamentach krakowskich są więc również jednym z elementów przydatnych w badaniach nad różnicami między zamożnością patrycjatu dużych i małych miast a nawet nad różnicami poziomu życia gospodarczego w miastach różnej wielkości.

⁷⁴ W testamencie murarza z 1509 r. znalazło się za to futerko z jagniąt, przekazane łącznie z futrem z lisów – *Cracovia artificum*, tom 2, nr. 166, s. 61.

⁷⁵ U. SOWINA, *Najstarsze testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, s. 18.

Problemy badawcze miast pogranicza polsko-rusko-litewskiego (do unii lubelskiej 1569 roku)

DOROTA MICHALUK (Toruń)

W wyniku skomplikowanych procesów politycznych i społecznych w dolinie górnego Bugu, Narwi i Biebrzy na bazie osadnictwa wschodnio- i zachodniosłowiańskiego oraz bałtyjskiego uformowało się wieloetniczne i wielowyznaniowe pogranicze kulturowe. Tereny te, dla których od XVI wieku utrwaliła się nazwa Podlasie, objęte były organizacją Cerkwi prawosławnej i Kościoła katolickiego, mieszkający tu obok siebie Rusini, Litwini, Polacy, Żydzi wnosili różne formy prawne i ustrojowe. Wieloetniczny charakter tego regionu znalazł swoje odbicie w osadnictwie miejskim, często czyniąc ten obszar trudno porównywalny z innymi dzielnicami Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego.¹

W przeszłości obszar ten, położony dziś w północno-wschodniej Polsce i zachodniej Białorusi, wielokrotnie zmieniał swoją przynależność polityczną. Do połowy XI wieku pozostawał w granicach Rusi, a po jej rozbięciu na dzielnice, w sferze wpływów księstwa halicko-włodzimierskiego.² O teren ten ze zmiennym szczęściem walczyli książęta litewscy, mazowieccy, a także Krzyżacy, którzy zapędzali się nawet po Brześć nad Bugiem. W początkach XIV wieku tereny te weszły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od tego czasu książęta mazowieccy przyłączali Podlasie do swej dzielnicy dwukrotnie: raz za sprawą Władysława Jagiełły, który walcząc ze swoim stryjecznym bratem Witoldem przekazał w końcu XIV wieku jego podlaską ojcowiznę Mazowszu. Kolejny raz w ręce książąt mazowieckich trafiło w latach 1440–1444.³

¹ Zwracają na to uwagę M. BOGUĆKA, H. SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986.

² Teoria JANUSZA BIENIAKA, *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa 1963, sugerująca że Podlasie zostało oddane przez Kazimierza Odnowiciela Jarosławowi Mądrymu za pomoc okazaną w walce z Mieclawem została skrytykowana przez LESŁAWA RAUHUTA, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiiennej na Mazowszu i Podlasiu*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 1/1971, s. 474–484.

³ Szerzej o zmianach podległości politycznej Podlasia zob. S. ALEXANDROWICZ, *Zakres terytorialny i charakterystyka geograficzno-wojskowa ziem północno-wschodniej Polski*, in: *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, pod red. Z. Kosztyły, Białystok 1986, s. 7–12; TENŻE, *Działania wojenne w XI–XIII w.*, in: *Tamże*, s. 13–45.

Nazwa *Podlasie* jest nazwą późną, popularyzowaną właściwie w dobie unii lubelskiej.⁴ Wcześniej dla oznaczenia tych ziem używano terminów ziemia brzeska lub ziemia drohicka, najczęściej stosując opis poprzez jednoczesne wymienienie grodów: Brześć, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Kamieniec.⁵ Trzonem tego regionu, spinającym go w jedną całość był środkowy Bug. Ta naturalna spójność została jednak w znacznym stopniu naruszona poprzez stosunkowo późne przyłączenie nabytków pojaćwieskich na północy, oraz zdobyczy mazowieckich na zachodzie (powiat węgrowski). Początkowo ziemie nadbużańskie wraz z tymi nowymi terenami wchodziły w skład województwa trockiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1513 roku utworzono województwo podlaskie obejmujące ziemie: brzeską, kamieniecką, kobryńską, drohicką (z powiatem węgrowskim), mielnicką, bielską (z nabytkami pojaćwieskimi). Na sejmie roku 1565–1566 przeprowadzono reformę administracyjną Wielkiego Księstwa Litewskiego, mającą na celu dostosowanie struktury państwa do podziałów terytorialnych w Koronie Polskiej przed planowanym zawarciem ściślejszej niż dotychczas unii pomiędzy oboma państwami. Liczba województw została zwiększona. Z ziem dawnego województwa podlaskiego utworzono dwa: podlaskie ze stolicą w Drohiczynie obejmujące ziemie: drohicką, mielnicką i bielską oraz województwo brzeskie z siedzibą w Brześciu. W skład ostatniego weszły ziemie: brzeska, kamieniecka i kobryńska. Trzy lata później podział ten pogłębiła granica państwowa-województwo brzeskie zostało w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, województwo podlaskie inkorporowane zostało do Korony. Podział taki utrzymany został, pomimo licznych i długotrwałych sporów granicznych, aż do końca XVIII wieku i rozbiorów Rzeczypospolitej.

Nazwa Podlasie przylgnęła do obszaru tego nowożytnego województwa, ograniczonego do trzech ziem z Augustowem na północy Międzyrzeczem na południu, Węgrowem na zachodzie. Takie widzenie Podlasia upowszechnili historycy począwszy od Aleksandra Jabłonowskiego, który w początkach XX wieku wydał pierwszą (i jak dotychczas jedyną) monografię poświęconą dziejom tego regionu.⁶ Takie podejście rozumieć można jeszcze w przypadku badań obejmujących długi okres trzech stuleci (XVI–XVIII wieku) i konieczności odnoszenia wyników statystycznych do jednorodnego obszaru.⁷ Do tego zmniejszonego obszaru ograniczały się jednak i prace historyków analizujących problemy wyłącznie dla XVI wieku: Włodzimierz Jarmolik w pracy poświęconej zagadnieniom prawnym miast podlaskich do unii lubelskiej zajmował się jedynie ośrodkami położonymi w ziemiach bielskiej, mielnickiej i drohickiej pomijając już np. Brześć.⁸

⁴ A. WYROBISZ, *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, in: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 173–210. Zob. także J. TYSZKIEWICZ, „*Podlasie*”: kształtowanie się nazwy i terytorium do końca XIX stulecia, in: *Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego*, Siedlce 1982.

⁵ J. WIŚNIEWSKI, *Podlasie*, in: *Słownik starożytności słowiańskich*, tom 4, pod red. G. Labudy i Z. Stiebera, Wrocław 1970, s. 172.

⁶ A. JABLONOWSKI, *Podlasie*, in: *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, tom 6, Warszawa 1908–1910. Za podstawę źródłową serii przyjęto źródła skarbowe z drugiej połowy XVI wieku, już po reorganizacji struktury W.Ks.L.

⁷ J. MAROSZEK, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, in: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce w XIV–XVIII w.*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, Wrocław 1976, s. 86–195.

⁸ W. JARMOLIK, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, *Przegląd Historyczny* 75/1982, s. 23–46; J. OCHMAŃSKI, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w drugiej połowie XVI wieku*, *Acta Baltico-Slavica* 1964, s. 157–163.

Podobnie obszar Podlasia w XVI wieku traktował Jerzy Ochmański przy omawianiu struktury własności ziemskiej.⁹ Wyjątkiem jest Alina Wawrzyńczyk, która strukturę własnościową Podlasia w XVI wieku analizowała na przykładzie powiatu brzeskiego, nie czyniąc wszakże porównań z jego zachodnią częścią.¹⁰

Rozszerzenie badań o ziemię kamieniecką i brzeską (dziś znajdujące się w granicach Białorusi) wydaje się więc bardzo ważnym postulatem badawczym zgłaszanym pod adresem historyków i językoznawców naukowo penetrujących Podlasie, szczególnie przy podejmowaniu tematów dotyczących procesów osadniczych. Możliwości badań tego terenu są znacznie szersze niż dwadzieścia, czy nawet dziesięć lat temu. Źródła przechowywane w archiwach wschodnich (w Rosji, Białorusi, Litwie) są dostępne, a zainteresowanie przygranicznymi obszarami sąsiedniego państwa nie stwarza już tylu podejrzeń co niegdyś.

Zajmowanie się Podlasiem jest zadaniem trudnym z powodu niepełnej i złej bazy źródłowej. Systematyczne gromadzenie i poszukiwanie zabytków rękopiśmiennych do dziejów tego regionu rozpoczęło się dopiero w XIX wieku od ekspedycji historyków z Uniwersytetu Wileńskiego (Ignacy Daniłowicz, Józef Jaroszewicz, Ignacy Żegota Onaciewicz), a następnie z inicjatywy administracji rosyjskiej, po zorganizowaniu Archiwum Historycznego w Wilnie, a także w ramach prac Wileńskiej Komisji Archeograficznej.¹¹ Archiwalia podlaskie wywiezione zostały w 1915 roku w głąb Rosji. Część z nich wróciła na mocy umów podpisanych przy zawarciu traktatu ryskiego w 1921 roku. Jednak wiele z nich spłonęło podczas powstania warszawskiego w 1944 roku. I tak na przykład znane są jedynie pojedyncze księgi miejskie i to przeważnie z okresów późniejszych. W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przechowywane są trzy księgi miejskie Białegostoku ale dopiero z lat 1745–1787 (całość liczy jednak zaledwie 10 cm długości), trzy księgi miejskie Bielska z lat 1672–1737, dwie księgi miejskie Knyszyna z roku 1553 i 1706. W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku znajdują się księgi wójtowsko-burmistrzowskie Mielnika z lat 1631–1698 i z 1742–1780. Wyjątkiem są zachowane księgi wójtowsko-radzieckie Międzyrzecza z lat 1558–1718 w Archiwum Państwowym w Lublinie. W Nacjonalnym Archive Respubliki Belarus w Mińsku znajdują się cztery księgi miejskie Knyszyna z lat 1556–1709 (fond 1811, op. 1–8.), dwie Brańska z lat 1676–1693 (fond 1802, op. 1), a w Russkom Gistoryčnom Archiwie Drevnich Aktov w Moskwie – księga magdeburgii knyżyńskiej z lat 1511–1526 (fond 356, opis 2, nr. 1).

Ocalałe archiwalia podlaskie są więc bardzo szczątkowe i rozproszone pomiędzy archiwa krajowe i zagraniczne (Białoruś, Litwa, Rosja). Nawet przywileje lokacyjne większości podlaskich ośrodków miejskich znane są tylko z publikacji źródeł wydanych drukiem do wybuchu pierwszej wojny światowej.¹²

Podstawę badawczą, reprezentatywną dla całego województwa, tworzą przede wszystkim źródła skarbowe przechowywane w Archiwum Skarbu Koronnego w Ar-

⁹ J. OCHMAŃSKI, *Struktura feudalnej własności ziemskiej*, s. 157–163.

¹⁰ A. WAWRZYŃCZYK, *Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu w XV–XVI w.*, Wrocław 1951.

¹¹ Prace jej zaowocowały kilkudziesięciotomową serią: *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju*, tom 1–39, Wilna 1865–1914 (w trakcie półwiecza wydawania, tytuły tomów nosiły czasami inne nazwy, numeracja pozostała jednak ciągła).

¹² Do najważniejszych zbiorów należą: *Akty Litovsko-ruskago gosudarstva*, (ed.) M. V. DOVNAR-ZA-POLSKIJ, Moskwa 1899–1897; *Archeografičeskij sbornik dokumentov odnosjaščichsija k istorii severozapadnoj Rusi*, Wilno 1867.

chiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.¹³ Znajdują się tam rejestry poborowe z 1580 roku, rejestry szosu i czopowego z lat 1577, 1578, 1580 i 1591 (Oddział I 47).¹⁴ Niedawno, zupełnie przypadkowo znaleziono, wszyte w księgę poborową, rejestry czopowego z Bociek i Rajrodu z 1577 oraz z powiatu mielnickiego z 1580 roku.

Jednym z ważniejszych źródeł do badań niektórych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego są rejestry pomiaru włócznej wielkiej reformy agrarnej zapoczątkowanej na Podlasiu w drugiej połowie XVI wieku. Przeprowadzono ją na mocy „ustawy na wólki” wydanej przez króla Zygmunta Augusta w 1557 roku. Celem reformy było uporządkowanie gospodarki w dobrach gospodarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i zwiększenie dochodów wielkksiążęcego skarbu. Pomiaru włóczna przeprowadzona została także w niektórych dobrach kościelnych i prywatnych na Litwie i Białorusi. Dla dóbr podlaskich rejestry pomiaru włócznej znana są tylko dla miast i włości królewskiej.¹⁵ Źródło to wymienia właścicieli sadyb i innej własności w miastach wedle ulic lub według przynależnych im wólk w polach. Imiona i przezwiska kobiet w tych spisach pojawiają się tylko w przypadku wdów lub kobiet samotnych. Nie mamy więc pełnej informacji o społeczności, ani też o jej wielkości bowiem liczba osób w rodzinie czy też w gospodarstwie nie jest podana. (Większe możliwości badawcze mamy dopiero dla wieku XVII, w ASK zachowały się bowiem rejestry pogłównego generalnego z lat 1662, 1673, 1674, 1676 zawierające spisy płatników stanu mieszczańskiego, chłopskiego i szlacheckiego z terenu ówczesnego województwa podlaskiego). Analogiczne źródła skarbowe dla województwa brzeskiego, znacznie przy tym pełniejsze, znajdują się w zespole: Archiwum Skarbowe W.Ks.L., przechowywanym w Lietuvos Istorijos Archyvas w Wilnie.

Jako że północna część województwa podlaskiego w wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej trafiła na dwanaście lat w granice zaboru pruskiego, w badaniach często wykorzystywane są akta Kamery Wojennej i Domen departamentu białostockiego Prus Nowowschodnich, w której kompetencjach leżał nadzór nad policją, pobieranie podatków, sprawy wojskowe, prowadzenie specjalnych robót, administracja dóbr i ekonomii królewskich, kontrola dochodów miejskich. W aktach tych znajduje się sporo kopii dokumentów z okresów wcześniejszych, dotyczących królewskich miast podlaskich (przywileje, sprawy sporne pomiędzy mieszczanami a starostami). Część zasobu aktowego, wytworzonego w wyniku pracy Kamery w latach 1796–1807, liczy około 4000 jednostek i od 1968 roku przechowywana jest w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku.

Miastami podlaskimi zainteresowano się późno. Większość źródeł była już rozproszona pomiędzy archiwa i biblioteki krajowe oraz przez długi czas prawie niedostępne archiwa na terenie Związku Radzieckiego (w Wilnie, Moskwie, Mińsku, Petersburgu).

¹³ Dogłębną analizę przydatności tego zasobu pod kątem badań Podlasia dała A. LASZUK, *Rejestry podatkowe z XVI-XVIII w. jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, Archeion 92/1993, s. 49–61.

¹⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej ASK), I 47, k. 73–78, 84–86, 558–563. Szerzej na temat zasobu ASK zob. A. LASZUK, *Materiały do dziejów Podlasia w Archiwum Skarbu Koronnego w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Białostoczczyzna 2/1998, s. 91–96.

¹⁵ Rejestry pomiaru włócznej przechowywane są m.in. w AGAD, ASK, LVI, M. II, (Mielnik, Łosice, Goniądz), XLVI, 187 (Suraz); w Archiwum Państwowym w Białymstoku, Kamera Wojenna i Domen 1772 (Kleszczele).

Sporo materiałów uległo bezpowrotnej zagładzie. Systematyczne badania nad miastami podlaskimi zapoczątkowane zostały właściwie dopiero w latach sześćdziesiątych przez Stanisława Alexandrowicza pracami o rozwoju sieci miejskiej nowożytnego województwa podlaskiego, a także pracami o miastach Litwy i Białorusi.¹⁶ Pod jego opieką naukową powstały też pierwsze prace poświęcone tematyce miejskiej Podlasia.¹⁷ Zbiegło się to z powołaniem w Białymstoku ośrodka uniwersyteckiego (filii Uniwersytetu Warszawskiego), w którym zaczęto podejmować tematy badawcze dotyczące przeszłości północno-wschodniej Polski. Spośród innych badaczy-pionierów wymienić należy Jerzego Wiśniewskiego,¹⁸ Jerzego Topolskiego,¹⁹ Jerzego Ochmańskiego,²⁰ Andrzeja Wyrobisza oraz wieloletniego badacza tego regionu Józefa Maroszka.²¹ Przywołać też należy nazwiska badaczy z Białorusi: Z. Kopysskiego, W. Drużczyca, W. I. Piczety i R. Borowego.²²

* * *

Dotychczasowe badania miast podlaskich prowadzą do następujących wniosków: 1) Przedlokacyjne ośrodki o charakterze wczesnomiejskim na Podlasiu mają metrykę ruską lub mazowiecką. Najstarsze miasta podlaskie Bielsk, Drohiczyn, Mielnik, Brześć, położone w dorzeczu środkowego Bugu, wyrosły z ruskiego posadu. Grody ruskie charakteryzowały się bardzo silnym związkiem z włością, a struktura ta zorganizowana była w oparciu o setnie i dziesiątki. Relikty tego związku obserwować można jeszcze

¹⁶ S. ALEXANDROWICZ, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego XV w. - I poł. XVII w.*, Acta Baltico-Slavica 1/1964, s. 137-156; TENŹE, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, Acta Baltico-Slavica 7/1970, s. 47-108.

¹⁷ W. JARMOLIK, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, s. 23-46; J. ZIELENIEWSKI, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, Studia Podlaskie 1/1990, s. 47-48; J. M. SZCZERBA, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, Studia Podlaskie 1/1990, s. 13-46; D. MICHALUK, *Mielnik stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999; TAŹE, *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu (do końca XIX wieku)*, Białystok-Narewka 1997.

¹⁸ J. WIŚNIEWSKI, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, Acta Baltico-Slavica 1/1964, s. 115-135; TENŹE, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, Acta Baltico-Slavica 11/1977, s. 7-80; TENŹE, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w.*, in: Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego, Białystok 1967, s. 13-29.

¹⁹ J. TOPOLSKI, *Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną. Przykład Podlasia*, in: Gospodarka polska a europejska w XVI-XVII w., Poznań 1977, s. 3-41.

²⁰ J. OCHMAŃSKI, *Struktura feudalnej własności ziemskiej*, s. 157-163.

²¹ Spośród kilkudziesięciu prac tego autora należy wymienić: J. MAROSZEK, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.*, s. 86-195; TENŹE, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w. (do 1801 r.)*, in: Studia i materiały do dziejów Siemiatycz, pod red. H. Majeckiego, Warszawa 1989, s. 8-9; *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabudów XV-XVIII w.*, (ed.) J. MAROSZEK, Białystok 1994. Jest on również autorem licznych artykułów poświęconych zagadnieniom podlaskim zamieszczonych w kwartalniku Białostoczczyzna wydawanym przez Białostockie Towarzystwo Naukowe od 1986 roku.

²² Z. KOPYSSKIJ, *Ekonomičeskoe rozvitie gorodov Belorussii w XVI-piervoj polowinie XVII w.*, Minsk 1966; TENŹE, *Magdeburskoe pravo w gorodach Belorussii*, Sovietskoje Slavianovedienie 5/1972, s. 26-41; W. DRUŹČYC, *Bieloruskie miesty u gistorycznaj literatury*, Gistoryčna-Archeologicny Sbornik 1/1927, s. 250-276; W. I. PICETA, *Agrarnaja reforma Sigismunda Avgusta w litovsko-russkom gosudarstwie*, Moskwa 1958; R. BARAVY, *Atryman'e magdeburskaga prava Berac'em i palitycznaja barac'ba u Vjalikim Knjastve Litoŭskim na mjaży XIV-XV st.*, Belaruskij Gistoryczny Agljad 1994, 38-53.

w pierwszej połowie XVI wieku.²³ Zagadnieniom ruskiej genezy ośrodków przedlokacyjnych w dolinie górnego Bugu poświęcono w dotychczasowych badaniach stosunkowo mało miejsca.²⁴ Metrykę mazowiecką ma Tykocin, stary gród położony nad Narwią, zdobyty na księżętach mazowieckich.

2) Procesy społeczne, takie jak kształtowanie się wielkiej własności ziemskiej, rozwój gospodarki folwarcznej, zachodzące na terenie Polski, Węgier i Czech, w Wielkim Księstwie Litewskim następowały ze znacznym opóźnieniem sięgającym niemal trzech stuleci. Najwcześniej nowe wzory upowszechnianie były na Podlasiu, w zachodniej prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tutaj też najwcześniej (poza stołecznym Wilnem) dotarły wzory prawa niemieckiego. Pierwszy okres lokacji nastąpił od końca XIV do połowy XV wieku. Ponowne nasilenie procesu lokacyjnego miało miejsce w końcu XV i w pierwszej połowie XVI wieku. Różnice zauważalne są dla obu części dawnego województwa podlaskiego. Część zachodnia, poddana wpływom Mazowsza w pierwszym etapie otrzymywała prawo chełmińskie, a dopiero później, prawo magdeburskie. W ośrodkach z ruską metryką, początkowo prawo miejskie nadawano tylko ludności napływowej – katolikom (Polakom i Niemcom). Prawosławnych Rusinów pozostawiono przy prawie ruskim. Dopiero przy powtórnym nadawaniu prawa miejskiego, już wedle wzorów prawa magdeburskiego, zaznaczano, że objęci będą nim wszyscy mieszkańcy bez różnicy wyznania-katolicy i prawosławni.²⁵

3) W dwóch etapach wprowadzano też niekiedy prawo niemieckie i w miastach wschodniej części dawnego województwa podlaskiego. Tak było w przypadku Brześcia, Wysokiego, Wołhynia. Na tym obszarze te dwa etapy dotyczyły jednak prawa magdeburskiego. Najpierw określano granice miasta, powoływano wójta, później nadawano przywileje mieszkańcom miasta. W przypadku Brześcia wiadomo, że w pierwszym etapie prawo magdeburskie otrzymała ludność wyznania katolickiego: Polacy i Niemcy (1390). Rusinów objęto prawem magdeburskim dopiero w kolejnym etapie (1408).²⁶ Dopiero w 1498 roku w Drohiczynie, po raz pierwszy na tym terenie, wprowadzono równouprawnienie prawosławnych i katolików we władzach miasta.

4) Na Podlasiu, podobnie jak w głębi Wielkiego Księstwa Litewskiego, nastąpiło ścieranie się dwóch tendencji rozwojowych miast: wschodniej, związanej z tradycją Rusi i zachodniej, bazującej na prawie niemieckim. Wynikiem ich zetknięcia się była dwoistość ustroju i prawa. Z prawa magdeburskiego czerpano tylko pewne jego elementy, resztę zaś z dotychczasowej tradycji ustrojowej.²⁷ Zrozumienie tego zjawiska

²³ Przykładem może być włość mielnicka AGAD, ASK, LVI, M. 2, Regestr popisu zamku JKM mielnickiego, 1545 r.

²⁴ Pisał o tym tylko S. ALEXANDROWICZ, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego*, s. 137–156; K. MUSIANOWICZ, *Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura*, Olsztyn-Białystok 1982; TAŻE, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6/1969, s. 7–236. Od strony archeologicznej zagadnienie to analizowała M. MIŚKIEWICZOWA, *Mazowsze Wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1981, wskazując na późniejsze, niż sądzono, osadnictwo mazowieckie na badanym obszarze.

²⁵ W. JARMOLIK, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, s. 23–46.

²⁶ R. BARAVY, *Atryman'e magdeburskaga prava*, s. 38–53.

²⁷ Szerzej o tym zob. J. BARDACH, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, *Kwartalnik Historyczny* 87/1980, s. 21–51; G. BŁASZCZYK, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002.

i faktu, że mamy do czynienia z hybrydami lub jak to można precyzyjniej określić, syntezą prawa ruskiego i magdeburgskiego, pozwoli na nowo przyjrzeć się funkcjonowaniu społeczności miejskich Podlasia. Powinności mieszczan nałożone rozkazem gospodarskim, a egzekwowane przez starostów, funkcjonowały obok prawa miejskiego i utrzymały się bardzo długo. W niektórych miastach regulowane były *Ustawą na włołki* w 1557 roku. Po wcieleniu Podlasia do Korony mieszczanie zaczęli domagać się zniesienia tych powinności.²⁸ Temat ten jednak należałoby poddać wnikliwym badaniom.

5) Prawo miejskie w Wielkim Księstwie Litewski pojawiło się odgórnie, w wyniku woli władcy, a nie jako postulat stanu mieszczańskiego. Społeczność miejska na Podlasiu była bardzo słabo zorganizowana. Właściwie niewiele o niej wiemy. Na podstawie zachowanych źródeł trudno jest skompletować skład urzędników miejskich zasiadających w radach poszczególnych miast. Sporadycznie pojawiają się nazwiska wójtów, m.in. Jakuba Hoppena mieszczanina gdańskiego, wójta bielska organizującego spław drzewa Narwią. Trudno jest cokolwiek powiedzieć na temat wzajemnych koligacji, niewiele wiemy na temat stosunku mieszczan podlaskich do takich wydarzeń jak zmiana przynależności państwowej w wyniku unii lubelskiej. W większości miast królewskich przez dwa stulecia ciągnęły się także spory natury ekonomicznej pomiędzy mieszczanami a starostami. W miastach włączonych po trzecim rozbiorze do Prus Nowoschodnich znalazły one rozstrzygnięcie przed sądami pruskimi.

6) Królewskie miasta podlaskie miały charakter agrarny, posiadały duże nadziały ziemi uprawnej, podczas reformy agrarnej ujęte w układ trzech pól, sklasyfikowane według jakości gruntów na ziemi dobre, złe, podłe i przepodłe, podzielone na włołki i rozdane pomiędzy mieszczan. Rzemiosło rozwijało się słabo. Do końca XVIII wieku rzemieślnicy miast podlaskich nastawieni byli wyłącznie na zaspokojenie lokalnych potrzeb. Nie wykształcił się na tym terenie żaden duży ośrodek wytwórczości przemysłowej, może poza Mielnikiem, znacznym ośrodkiem wapiennictwa. O cechach wiemy, że funkcjonowały w Bielsku i w Drohiczynie.²⁹

7) Miasta podlaskie lokowane w XV–XVI wieku miały na ogół nieregularną zabudowę, z niewielkimi rynkami w środku. W drugiej połowie XVI wieku pewien ład przestrzenny wprowadziła w miastach królewskich pomiaru włóczna. Uporządkowano wtedy podziały własnościowe (Narew, Suraż) albo wytyczono nowe układy przestrzenne z obszernymi rynkami tak jak w Augustowie.³⁰

8) Nie badanym dotychczas, a bardzo interesującym zjawiskiem są przedmieścia miast podlaskich. Niektóre ośrodki miały po kilka takich przedmieść położonych niekiedy w bardzo dużej odległości – w promieniu kilku nawet kilometrów. Nigdy nie przemieniły się w klasyczne przedmieścia znane z terenów centralnej Polski. Zabudowę nie różniły się od wsi chłopskich, mieszkańców odróżniał jednak inny status prawny. Odrębność ta w tradycji, niezwykle silnej na Podlasiu, pozostała do dzisiaj. Mieszkańcy tych dawnych przedmieść określają siebie przedmieszczanami – nie chłopami, ale także i nie mieszczanami.

²⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojenna i Domen, 2782.

²⁹ J. MAROSZEK, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, s. 173–210.

³⁰ A. CZAPIUK, *Struktura społeczno-gospodarcza Suręża w II połowie XVI wieku*, *Spółczesność Staropolskie* 3/1983; D. MICHALUK, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok-Narew 1996.

9) Na ogół przyjmuje się za Jerzym Topolskim, że miasta podlaskie upadły gospodarczo po wojnach XVII wieku.³¹ Dopiero w XVIII wieku rozwinęły się ośrodki dóbr magnackich: Białystok, Siemiatycze, Międzyrzec. Jednak już w końcu XVI wieku inwentarze notują znaczne osłabienie kondycji miast królewskich – odłogiem leżące pola, nieudane jarmarki. Dlatego też postawić należy pytania: czy jest to wynik złej koniunktury gospodarczej, słabego zainteresowania monarchów tym terenem po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów czy też efekt włączenia województwa podlaskiego do Korony i utracenia wyjątkowej roli jaką ogrywało wcześniej w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego? W Koronie miasta podlaskie żadnej większej roli nie odegrały. Rolę przygranicznych ośrodków ze strony Litwy przejęły Brześć i Grodno.

10) Po długiej przerwie w krąg zainteresowań historyków zdaje się powracać problematyka nad strukturami etnicznymi miast. Tym zagadnieniom poświęcone są ostatnie publikacje dotyczące Rusi Czerwonej, Podola, Prus Królewskich, w tym też Torunia.³² Struktura etniczna i wyznaniowa miast podlaskich nigdy nie była przedmiotem osobnego studium.³³

Wieloetniczne społeczności miejskie Podlasia składały się z ludności ruskiej, polskiej, niemieckiej, litewskiej, żydowskiej. Proporcje rozmieszczenia tych zbiorowości różne były we wschodniej, zachodniej i północnej części Podlasia. Ośrodki rozwijające się w dolinie górnego Bugu aż do końca omawianego okresu zamieszkałe były w większości (ale nie tylko) przez ludność ruską. W zachodniej części Podlasia przy granicy z Mazowszem, dominowała ludność mazowiecka. Na północy na terenach pojaćwieckich w ośrodkach miejskich zamieszkiwała także ludność pochodzenia bałtyjskiego.

Przywileje miejskie zawierają informacje o odrębnym traktowaniu ludności różniące się od siebie pod względem wyznania: prawosławnych Rusinów i katolików: Polaków i Niemców. Przywilej na wójtostwo bielskie z 1430 roku wystawiony przez Witolda pozwalał wójtowi osadzać w mieście Polaków i Niemców jednak bez szkody mieszkających tam Rusinów.³⁴ Nadanie prawa magdeburskiego wszystkim mieszczanom Drohiczyzna w 1498 roku zakończyć miało spory pomiędzy katolikami a prawosławnymi. Również przy nadaniu prawa magdeburskiego Mielnikowi w 1501 roku wyraźnie zaznaczono, że dotyczy ono mieszczan obu wyznań.³⁵

W miastach o mieszanym składzie etnicznym spotyka się często zapisy o odrębnych ulicach, a nawet dzielnicach. Typowe są takie nazwy własne jak np. *ulica ruska*, *ulica laska*, *rynek ruski*. Obserwować to można przede wszystkim w dużych miastach o przewadze ludności polskiej np. w zachodniej części województwa ruskiego: Ja-

³¹ J. TOPOLSKI, *Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną. Przykład Podlasia*, s. 3–41.

³² A. JANECZEK, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Warszawa 1993; H. LITWIN, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000; Z. BUDZYŃSKI, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, Przemysł-Rzeszów 1993; K. FRIEDRICH, *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*, Cambridge 2000; J. MOTYLEWICZ, *Spółeczność miejska a grupy narodowościowe w miastach czerwonoruskich w XV–XVIII w. Problem przemian w trwałości więzi społecznych*, in: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, Kraków 1996.

³³ Zobacz: D. MICHALUK, *O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku*, Białoruskie Zeszyty Historyczne 2002, s. 57–72.

³⁴ W. JARMOLIK, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, s. 31.

³⁵ *Akty litowko-ruskiego gosudarstva*, tom 1: 1390–1529, (ed.) M. F. Dovnar-Zapolskij, Moskwa 1899, nr. 75, s. 99–100.

rosław, Lwów, Przemyśl.³⁶ Odrębne dzielnice ruskie istniały także w Wilnie (*Civitas Rutenica*) i Kamieńcu Podolskim.³⁷ W topografii miast położonych w dolinie górnego Bugu, o mieszanej strukturze etnicznej, próżno by szukać jakichś ulic, których nazwy wskazywałyby na zamieszkanie przez jedną tylko grupę etniczną polską czy ruską.³⁸ Jedyne w przypadku Drohiczyzna tradycja przechowuje nazwy dwóch części miasta rozdzielonych rzeką Bug: lewobrzeżna Strona Ruska i prawobrzeżna Strona Lacka. Pierwsza z nich w ogóle się nie rozwinęła, co przecież nie świadczy o braku ludności ruskiej wśród mieszczan drohickich. Odmienne nieco wygląda sytuacja w prywatnym Węgrowie położonym w zachodniej części ziemi drohickiej na granicy z województwem mazowieckim na terenie o znacznej przewadze ludności polskiej. W inwentarzu z 1621 roku wyodrębniono Stare Miasto, Nowe Miasto oraz Ruskie Miasto, każde z odrębnym rynkiem.³⁹ Również w Surażu w środkowej części ziemi bielskiej w XVI-wiecznym układzie przestrzennym miasta znajdowały się ulice Lacka i Ruska.⁴⁰ Jerzy Motylewicz zwraca uwagę na peryferyjne położenie dzielnic i ulic Ruskich z usytuowanymi w nich cerkiewiami na Rusi Czerwonej w późnym już okresie XVII-XVIII wieku.⁴¹ Świątynie prawosławne w miastach wyrosłych z dawnych grodów ruskich na południowym i wschodnim Podlasiu, znajdowały się przeważnie przy rynku miejskim, bądź też w jego pobliżu (Narew, Drohiczyn, Mielnik, Stare Miasto Międzyrzec).

Bardzo interesujące badania przemian w strukturze etnicznej Torunia końca XIV – połowy XVII wieku przeprowadził Krzysztof Mikulski w oparciu o księgę szosu z lat 1394 i 1455, listy cechowe oraz kontrakty kupna-sprzedaży nieruchomości zawarte w księgach ławniczych Starego i Nowego Miasta.⁴² Przy wyodrębnianiu ludności pochodzenia polskiego i niemieckiego zastosował kryterium nazwiskowe przy czym osoby zapisane tylko imiennie zaliczył do grupy nieokreślonej. Pozwoliło mu to na określenie struktury zawodowej obu grup etnicznych, statusu społecznego, a nawet miejsca zamieszkiwania w mieście. Badania są to tym cenniejsze, że przeprowadzone dla długiego okresu historycznego.

Historyk miast Podlasia niestety nie dysponuje takimi źródłami. Jedyne właściwie źródłem, w oparciu o które można badać strukturę etniczną ludności miejskiej i wiejskiej Podlasia przed unią lubelską w 1569 roku przy zastosowaniu kryterium antropomicznego, są inwentarze dóbr i rejestry pomiaru włócznej. Kryterium antropomiczne, jakie można zastosować przy ich analizie, nie jest jednak precyzyjne. Opierając się na nim sięgać należy raczej do tekstu oryginału, bowiem w źródłach wydanych drukiem możemy mieć do czynienia ze zniekształceniem nazewnictwa podczas redakcji. Dys-

³⁶ J. MOTYLEWICZ, *Spoločność miejska a grupy narodowościowe w miastach czerwonoruskich w XV-XVIII w.*, s. 192, przypis 7.

³⁷ F. KIRYK, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, in: Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, Kraków 2000, tom 1, s. 67-109.

³⁸ Nazwa ulica Litewska w Bielsku, notowana przez źródła w XVIII wieku (ale pewnie i wcześniej), odnosi się oczywiście do drogi prowadzącej na Litwę. Nazwę tej ulicy stosowano zresztą wymiennie z nazwą Gościniec Litewski.

³⁹ J. KAZIMIERSKI, *Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku*, Rocznik Mazowiecki 3/1970, s. 272.

⁴⁰ AGAD w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI, 187.

⁴¹ J. MOTYLEWICZ, *Spoločność miejska a grupy narodowościowe w miastach czerwonoruskich w XV-XVIII w.*, s. 99.

⁴² K. MIKULSKI, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, Roczniki Historyczne 58/1997, s. 111-127.

utowano już nieraz o „pośrednictwie“ pisarza, mogącego zapisywać obce mu formy imion ruskich w „przekładzie“ na polskie i łacińskie, bądź w obu postaciach np. Ioannes alias Iwan. Jednak zdaniem Andrzeja Janeczka, badacza osadnictwa województwa belskiego, niebezpieczeństwo stąd płynące jest stosunkowo małe, a różnice w zapisie wynikają przede wszystkim z łatwości przechodzenia z jednego systemu fonetycznego na drugi.⁴³ Uwagę na tendencje do sławizowania i przekształcania przez pisarzy imion, nazwisk i nazw miejscowych litewskich zwracał już jednak K. O. Falk.⁴⁴

Wadą metody antroponimicznej jest to, że struktury imiennictwa nie można uznać za bezpośrednio odbijającą całą strukturę etniczną i możliwą do przedstawienia w sposób statystyczny. Już w XVI-wiecznym nazewnictwie osobowym występuje przemieszanie elementów ruskich i polskich, dlatego też kryterium imienia chrzestnego czy kryterium semantyczno-strukturalnej nazwy osobowej może być zawodne. Językoznawcy nie wykraczają więc poza opisowe podsumowywanie wyników swoich badań: *więcej, mniej, o podobnym charakterze*.

Pewne nadzieje na możliwości badawcze przynoszą ustalenia Leonardy Dacewicz, która w oparciu o rejestry pomiary włóczęj i poglównego badała nazewnictwo w ziemi mielnickiej, województwa podlaskiego.⁴⁵ Zwraca ona uwagę, że wśród społeczności prawosławnej dominowało zapisywanie imienia o genezie wschodniosłowiańskiej w formie hipokorystycznej i potocznej, jak np. *Hryc, Osip, Sak, Wasko, Akasia, Darka*. Imiona katolickie zapisywano najczęściej w pełnej oficjalnej postaci, rzadziej w postaci zdrobnień.⁴⁶ Nie jest to jednak prawidłowość. Często zdarzają się hybrydy, wynikającego z wzajemnego przenikania się kultur. Problem ten wymaga dalszych szczegółowych badań w kontekście historyczno-kulturowym.

W badaniach nad strukturą etniczną odrzucić należy klasyfikację poprzez etnonimy. Pojawiają się one w rejestrach XVI i XVII – wiecznych podawane po imionach, np. Litwin, Rusin, Mazur, Moskał, Prusak, Wołyniak. Anna Laszuk zauważa, co prawda, że etnonimy stosowano w odniesieniu do osób, które stosunkowo niedawno osiedliły się na obszarze Podlasia.⁴⁷ Trudno jest jednak stwierdzić, czy odetniczne nazwy osobowe zawierają prawdziwą informację o pochodzeniu geograficznym właścicieli.⁴⁸ Bo jak np. traktować tak niejednoznaczne określenie jak np. *Litwin*? Nazwy tej używano często w znaczeniu przynależności państwowej, określając w ten sposób obywatela Wielkiego Księstwa Litewskiego bez odróżnienia czy pochodził ze Żmudzi, Litwy Właściwej

⁴³ A. JANECZEK, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, s. 196–204.

⁴⁴ K. O. FALK, *Kilka uwag w sprawie osadnictwa południowych puszczy pojaćwieskich od XV do XVII w.*, Rocznik Białostocki 1/1961, s. 311–316.

⁴⁵ L. DACEWICZ, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVIII)*, Białystok 1994; TAŻE, *Kultura wschodnio- i zachodniosłowiańska a nazewnictwo osobowe dawnego Podlasia*, Slavia Orientalis 49/2000, s. 587–592.

⁴⁶ L. DACEWICZ, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVIII)*, s. 60, 122; TAŻE, *Nazwiska w osiemnastowiecznych księgach metrykalnych parafii mielnickich*, Białostoczczyzna 1989, nr. 2, s. 8–11; TAŻE, *Nazwy osobowe w Księdze pogrzebowej parafii mielnickiej z II poł. XVIII wieku*, Slavia Orientalis 1990, s. 295–302.

⁴⁷ A. LASZUK, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 96.

⁴⁸ L. DACEWICZ, *Stosunki społeczno-gospodarcze a sposoby identyfikacji ludzi w dawnym województwie podlaskim*, in: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, pod red. M. Liedke, J. Sadowskiej, J. Trynkowskiego, Białystok 1999, tom 1, s. 135–140.

czy też spod Mińska lub Grodna. Niektóre etnonimy nadawane też były nie po to by określić pochodzenie etniczne lub geograficzne jakiejś osoby, lecz po prostu jako przerwisko na określone cechy zewnętrzne bądź zachowanie uznawane za stereotypowe dla jakiejś nacji.⁴⁹

Analiza nazewnictwa szesnastowiecznego występującego na południowym Podlasiu wskazuje na obecność dużej liczby formacji wschodniosłowiańskich, co zdecydowanie odróżnia te tereny od nazewnictwa regionów centralnej Polski. Obecnie prowadzone są badania mające na celu porównanie nazewnictwa Podlasia włączonego po 1569 roku do Korony z nazewnictwem wschodniej jego części pozostałej w granicach Litwy tj. z ziemią brzeską, kamieniecką i kobryńską. Ciekawy byłby wynik badań podjętych dla terenu całego województwa podlaskiego w jego najwcześniejszym kształcie tym bardziej, że na południe od rzeki Biebrzy, uznawanej za granicę osadnictwa jaćwieskiego, w okolicach Brańska, Narwi, Kleszczel pojawia się także niezbyt liczna grupa antroponimów pochodzenia litewskiego.⁵⁰ Interesujące byłoby także porównanie tego szeroko rozumianego regionu z Mazowszem. Wydaje się jednak, że pozytywne efekty w badaniach tego nietatwego tematu przynieść mogą jedynie wspólne wysiłki historyków, archeologów i językoznawców, wykorzystanie jak najszerzej bazy źródłowej i zastosowanie wielu metod.

Omawiając kwestię zaludnienia i zróżnicowania wyznaniowego miast Podlasia nie sposób pominąć osadnictwa żydowskiego, rozwijającego się na tym obszarze zapewne od XV wieku.⁵¹ W XVI wieku niektóre miasta królewskie Mielnik, Narew, Bielsk, Drohiczyn otrzymały przywileje zakazujące osiedlania się Żydów w mieście. Rejestry pomiaru włócznej w tych miastach notują więc jedynie pojedyncze nazwiska arendarzy królewskich karczem, mieszkających tam wraz z rodzinami. Błędem jest jednak sądzić, że równoznaczne było to z istnieniem gminy żydowskiej.⁵² Duże gminy żydowskie funkcjonowały w Tykocinie i w Brześciu. Nieco inaczej wyglądała sytuacja w miastach prywatnych – szczególnie duży odsetek Żydów mieszkał w Orli i Jasionówce.

Ogólnie jednak stwierdzić należy, że wiedza o społeczności żydowskiej w miastach podlaskich okresu średniowiecza i epoki nowożytnej jest ciągle niewielka.⁵³ Uwaga ta odnosi się także i do innych zagadnień dotyczących miast podlaskich, ich funkcjonowania i ich mieszkańców. Badania nad miastami Podlasia są bowiem trudne, wymagają wiele wysiłku, często wydają się nosić znamiona badań antykwarycznych. Jednak w ciągu ostatniego czterdziestolecia dokonano dużo by poznać procesy osadnicze, sieć miejską, rozwój prawa niemieckiego, przestrzeń i gospodarkę miast tego pogranicznego i pod każdym względem specyficznego regionu. Należy mieć nadzieję, że wszystkie te wysiłki przyczynią się do stworzenia od dawna już oczekiwanej monografii Podlasia, szerszej, lepszej niż ta opublikowana w początkach ubiegłego stulecia.

⁴⁹ Szerzej na ten temat zob. L. DACEWICZ, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI-XVIII)*, s. 55–80.

⁵⁰ B. TICHONIUK, *Elementy bałtyckie w szesnastowiecznej antroponimii południowej Białostoczczyzny*, in: *Bało-słowiańskie związki językowe*, Wrocław 1990.

⁵¹ Szerzej o osadnictwie żydowskim na Podlasiu zob. A. LESZCZYŃSKI, *Żydzi ziemi bielskiej od poł. XVII wieku do 1795 r.*, Wrocław 1980.

⁵² T. WIŚNIEWSKI, *Bóżnice Białostoczczyzny*, Białystok 1992.

⁵³ Ostatnio temat ten podjął Z. ROMANIUK, *O początkach osadnictwa żydowskiego na Podlasiu*, Gryfita 1997, nr. 2 s. 3–4.

MĚŠŤANÉ A CÍRKEV

Cisterciacky měšťanského původu v Čechách a na Moravě v době předhusitské

DUŠAN FOLTÝN (Praha)

Všech šest konventů ženské větve cisterciáckého řádu v Čechách a na Moravě bylo založeno příslušníky šlechtických rodů či královnami za podpory nejbližších příbuzných. Přesto nezůstaly tyto řeholní komunity vyhrazeny pouze dívkám urozeného původu a již v předhusitském období se do nich v různé míře dařilo pronikat dívkám pocházejícím z měšťanského prostředí. Následující příspěvek si všímá postavení patricijských a měšťanských dcer uvnitř cisterciáckých konventů a zejména odlišností mezi jejich materiálním zajištěním a zajištěním dcer šlechtických.

Nejstarší z klášterů cisterciacek v českých zemích vznikají ve druhé polovině 20. a první polovině 30. let 13. století, tedy ještě před rozsáhlou vlnou lokací měst. O zřízení prvního z nich se zasloužila urozená vdova Heilwidis či Heilwiga zvaná ze Znojma. Počátek fundace v jihomoravských Oslavanech je kladen do roku 1225; o dva roky později pak byl nový klášter *Vallis sanctae Mariae*, jehož vizitátorem se stal velehradský opat, přičleněn k řádu. Příbuzní zakladatelky, příslušníci rodu později označovaného jako páni z Miroslavi a Myslibořic, původní nadání postupně rozšiřovali, avšak fundátorská práva se jim nepodařilo dlouhodobě uhájit vůči nárokům zeměpána. Definitivně se z vlivu zakladatelské rodiny zřejmě klášter vymanil v roce 1337; poté zůstal zeměpanským až do roku 1471, kdy se jeho opravci stali Pernštejnové.¹ Druhý z konventů založila uherská princezna a česká královna vdova Konstancie († 1240). Po prvotních úvahách o zřízení kláštera na pražském Poříčí královna umístila svou fundaci na Moravě poblíž osady Tišnov v dnešním Předklášteří (*Porta coeli*). K příchodu sester zřejmě došlo v roce 1232 a v roce 1234 projednala generální kapitula přivtělení domu k cisterciáckému řádu. Vizitátorem byl ustanoven opět velehradský opat. Zakladatelská práva náležela až do 60. let 15. století zeměpánovi, poté byla oprava předána pánům z Pern-

¹ Podrobně se dějinami kláštera zabýval F. V. PEŘINKA, *Klášter Vallis Mariae v Oslavanech. Kapitola z moravské monasteriologie*, Sborník historického kroužku 9/1908, s. 167–175; 10/1909, s. 13–24, 113–129. Klášterní majetky a platy rovněž shrnuje A. KRATOCHVÍL, *Dějiny kláštera Údolí Mariína*, in: *Vlastivěda moravská. Ivančický okres*, Brno 1904, s. 211–217. Nejnověji k dějinám a architektuře T. Borovský a P. Borský v *Encyklopedii moravských a slezských klášterů*, (ed.) D. FOLTÝN, Praha 2005, s. 589–594. Z polských historiků se fundaci věnoval M. R. PAUK, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowanie społeczne (XI–XIII wiek)*, Kraków–Warszawa 2000, s. 99–105.

štejna.² Téměř souběžně s fundací v Předklášteří – těsně před rokem 1234 – funduje Konstanciina snacha, královna Kunhuta Štaufská († 1248), klášter na tehdejší severním pomezí Čech v Marienthalu (*Vallis sanctae Mariae*). V roce 1245 je opatství, za jehož řádového vizitátora byl vybrán představený míšeňského kláštera Altzella, označováno jako inkorporované řádu. Fundátorská práva zůstala i později zeměpanská.³ Další dva domy cisterciáček vznikly až s více než generačním odstupem. Zakladatele opatství v Sezemicích na Hradecku, k němuž došlo před rokem 1267, kdy byla zahájena jednání o přivtělení k řádu, je snad možné hledat mezi příslušníky či příbuznými pánů z Kostomlat. Vizitátorem konventu byl ustanoven opat z Kláštera Hradiště nad Jizerou a řeholní dům zůstal šlechtickou fundací až do svého zániku v době husitské revoluce.⁴ Pravděpodobně roku 1267 založily čtyři sestry z třeboňské větve Vítkovců klášter v Pohledu na horní Sázavě, nazvaný jako desítky jiných *Vallis sanctae Mariae*. Fundátorská práva k řeholnímu domu, inkorporovanému řádu roku 1270 a podřízenému sedleckému opatu, později vykonávali Lichtenburkové.⁵ Přitažlivost obou nevelkých východočeských řeholních domů pro dívky z řady okolních měst nepochybně zvyšovala skutečnost, že se v regionu s výjimkou královéhradeckých dominikánek ve středověku jiné ženské kláštery nenacházely. Dvě cisterciácké fundace českých královen z první poloviny 14. století patří z hlediska celkové dynamiky šíření řádu již k poněkud anachronickým. O první z nich se zasloužila vdova po dvou českých kráľích, dcera polského krále Přemysla Alžběta Rejčka († 1335). Založení kláštera *Aula sanctae Mariae* na Starém Brně proběhlo v první polovině roku 1323 a v následujícím roce jej papež přičlenil k řádu. Funkce vizitátora byla svěřena opatovi ze Sedlce. Na nadání kláštera se podílel král Jan Lucemburský, který je proto označován za jeho zakladatele. Přestože tedy fundace byla zeměpanskou, v prostředí kláštera se můžeme setkat s titulováním životního druhu královny Alžběty, zemského hejtmana Jindřicha z Lipé jako kvazifundátora.⁶ Po vzniku již třetího bohatě nadaného řádového domu na Brněnsku se – měřeno počtem míst v konventech – dle všeho cisterciácky staly nejrozšířenější

² K chronologii událostí předcházejících založení v Předklášteří J. JOACHIMOVÁ, *Fundace královny Konstancie a pražské statky německých rytířů*, Umění 16/1968, s. 495–501. K nejstarším dějinám J. KUTHAN, *Fundace a počátky kláštera cisterciáček v Tišnově*, Časopis Matice moravské 93/1974, s. 361–370. Přehled osudů opatství až do současnosti podává T. Borovský v hesle „Předklášteří“ v *Encyklopedii moravských a slezských klášterů*, (ed.) D. FOLTÝN, s. 612–616.

³ Dějinám marienthalského kláštera věnuje soustavnou pozornost J. ZDICHYNEC, *Marienthal v českém Žitavsku od založení do husitských válek*, Ústecký sborník historický 2001, s. 107–145; TÝŽ, *Klášter Marienthal mezi králi, městy a šlechtou*, in: Korunní země v dějinách českého státu, díl 1: Integroční a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku, Praha 2003, s. 166–218, kde další literatura.

⁴ Osudy sezemického kláštera se podrobně zabývá K. CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, Praha 2002, díl 2, s. 339–364. K cisterciáckým fundacím spojovaným hypoteticky s okruhem pánů z Kostomlat srov. J. SLAVÍK, D. FOLTÝN, *Stavební podoba cisterciáckého opatství Svaté Pole ve světle písemných a hmotných pramenů*, Východočeské listy historické 17–18/2001, zvl. s. 348–349.

⁵ Okolnosti založení pohledského kláštera rozebírá Z. SVITÁK, *Počátky kláštera cisterciáček v Pohledu*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university C 43/1996, s. 5–16. Dále srov. M. R. PAUK, *Dziatalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowanie społeczne (XI–XIII wiek)*, s. 150–152. K předhusitským dějinám opatství zevrubně K. CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, díl 2, s. 301–338.

⁶ Počátky starobrněnského kláštera se zabývá nověji K. BENEŠOVSKÁ, *Aula Sanctae Mariae de Brno – une abbaye cistercienne féminine de fondation royale*, in: Citeaux et les femmes, (edd.) A. Bonis, S. Dechavenne, M. Wabont, Paris 2001, s. 227–238.

jihomoravskou ženskou řeholí. Měšťanům hledajícím pro své příbuzné vhodný klášter se ale v okolí ve středověku nabízel široká škála dalších možností (premonstrátsky, augustiniánky, dominikánky, klarisky, magdalenitky a posléze i benediktinky). Záměr Elišky Přemyslovny nahradit konvent dominikánek na pražském Újezdě komunitou sester řádu sv. Bernarda zmařila v samém zárodku královnina smrt († 1330). Klášter situovaný před tehdejšími hradbami Menšího Města pražského měl být podřízen zbraslavským opatům.⁷

Skutečnost, že české a moravské konventy cisterciaček byly zakládány jako šlechtické nebo královské fundace, do značné míry alespoň z počátku predestinovala jejich sociální složení. Zároveň ale představovaly lákavou a v užších regionech někdy i jedinou možnost ke vstupu do kláštera rovněž pro dívky měšťanského původu, které ji dokázaly využívat přinejmenším od poslední třetiny 13. století.⁸ Nejstarší doklady o patricijích či měšťanech, výrazně podporujících komunity cisterciaček, a tím nepochybně otevírajících svým ženským příbuzným cestu do jejich řad, jsou přitom ještě o něco starší.⁹

Nabízí se samozřejmě otázka, zda přijetí závoje znamenalo úplné setřetí společenských rozdílů a zda se konventuálky neurozeného původu mohly prosadit například při obsazování nejdůležitějších úřadů v konventu, tedy zejména jako abatyše, převorky, podpřevorky a sklepnice (*celleraria*).¹⁰ Při hledání odpovědi ale především v raném období narážíme na zvyklost uvádět klášterní dignitářky pouze s označením jejich hodnosti, tzn. bez případného predikátu či jiného údaje o původu. V Oslavanech nepochybně v raném období ovlivňoval složení konventu fundátorský rod pánů z Myslibořic a Miroslavi a například v roce 1292 byla jeho členka Dymudis převorkou a žily zde i dvě její neteře. Rovněž oslavanské abatyše byly v předhusitském období, pokud to dokážeme určit, šlechtického původu.¹¹ V Předklášteří lze rodinné zázemí v nejstarším období zjistit pouze u abatyše Kateřiny (doložena je roku 1257), příslušnice rodu Vítkovců a hlavní iniciátorky založení kláštera v Pohledu. Opět není bez zajímavosti, že závoj cisterciaček později přijaly i dvě Kateřininy neteře.¹² Ještě v pohusitském období nacházíme na předních místech tišnovského konventu členky moravských šlechtických rodů z Pěčína, z Boskovic, z Lomnice, z Kovačova, ze Švábenic, z Doubravice apod.¹³ V Marienthalu pocházela první matka představená dle tradice z rodu purkrabí z Doňína. V celém předhusitském období byl úřad abatyše vyhrazen mniškám šlechtického

⁷ RBM III, č. 1668, s. 658–659; FRB IV, s. 303.

⁸ V marienthalském konventu jsou již v roce 1280 doloženy dcery budyšínských měšťanů: G. KÖHLER (ed.), *Codex diplomaticus Lusatiae superioris. Sammlung der Urkunden für die Geschichte des Markgrafthums Oberlausitz*, díl 1, Görlitz 1856, č. 63, s. 102–104.

⁹ Roku 1260 je doložen dar patronátu brněnského kostela Všech svatých oslavanskému klášteru – CDB V/1, č. 237, s. 367–368.

¹⁰ Přehled úřadů obvyklých uvnitř konventů přináší např. listina z roku 1407, která uvádí sedmnáct předních sester oslavanského kláštera, z nichž devět je označeno hodnostmi v následujícím pořadí: abbatissa, priorissa, superiorissa, celleraria, cuatrix, cantrix, antiqua cantrix, magistra infirmarie, capellana – CDM XIII, č. 461, s. 496–498.

¹¹ CDM IV, č. 307, s. 390–391. Blíže ke složení konventu D. FOLTÝN, *Vnitřní uspořádání a sociální složení klášterů cisterciaček na Moravě ve středověku*, in: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawniej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, (edd.) A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, S. Swastek, Poznań 2004, s. 959–5.

¹² CDB V/2, č. 579, s. 160–162.

¹³ Výrazem rodové hrdosti abatyší-šlechticů se staly jejich znakové náhrobky v konventním kostele, srov. V. OHAREK, *Vlastivěda moravská. Tišnovský okres*, Brno 1923, s. 141.

původu a střídaly se v něm členky okolních šlechtických rodů z Grisslau, z Gersdorfu, z Oppell, z Rockelwitz, z Glossen a z Gebeltzigu.¹⁴ V Sezemicích se dochovala zpráva o rodinném zázemí pouze k roku 1410 u abatyše Markéty, která byla spřízněna s pány z Poděbrad.¹⁵ V Pohledu se první abatyší stala již zmíněná Kateřina Vítkovna. Mezi řeholními sestrami nechyběly členky rozrodu Lichtenburků, zvláštní zájem však budí osobnost abatyše Sofie z počátku 14. století, hypoteticky ztotožňované se stejnojmennou dcerou kouřimského arcijáhna Mistra Rapoty. Nezbyvá než poznamenat, že vstup hned čtyř dcer tohoto vysoce postaveného církevního hodnostáře k pohledským cisterciacím by mohl být v našich podmínkách ojediněle zachovalou ilustrací osudů dívek, jejichž otci byli kněží. V zdejší konventu našla před rokem 1332 útočiště rovněž nemanželská dcera krále Václava Alžběta, která se ale vytoženého úřadu představenou dočkala až s pomocí papežského dispensu po přestupu k benediktinkám.¹⁶

Příznačným projevem vlivu kvazifundátora – pana z Lipé – na vnitřní dění ve starobrněnském klášteře se zdá být rychlý vzestup jeho dcery Kateřiny, která byla zprvu převorkou a od roku 1325 abatyší.¹⁷ Rodinné zázemí předních členek starobrněnského konventu osvětluje například papežské privilegium z roku 1394, na jehož základě smělo být pětici mnišek uděleno rozhršení v okamžiku smrti. První tři – abatyše Anna z Kunštátu, jinak z Lysic, Anna z Křížanova a Perchta z Meziříčí – pocházely z významných panských rodin. Čtvrtou byla Anna Černínova, příslušnice dlouhodobě s klášteřem spjatého rodu z Popovic, a pouze u poslední jmenované Kateřiny z Brodu nelze vyloučit měšťanský původ.¹⁸ Zde je možné připomenout, že předchozí představenou kláštera byla právě Perchta z Meziříčí a následující snad zmíněná Kateřina z Brodu, v pramenech označovaná jako Kachna. Od časů husitských válek, kdy již lze rodový původ starobrněnských abatyší bezpečně sledovat, je zjevné, že úřad matky představené byl tehdy vyhrazen příslušnicím vlivných panských rodin (z Cimburka, z Kunštátu, z Boskovic, z Donína, ze Sovince). Šest zkoumaných konventů tvoří z hlediska sociálního složení jednodílnou skupinu – dlouhodobě elitní charakter si zřejmě zachovával právě starobrněnský řádový dům – a u některých nám podstatné údaje navíc scházejí. Přesto je zjevné, že mnišky z neurozených rodin byly při obsazování nejdůležitějších úřadů v konventech svým původem znevýhodněny a snad až na ojedinělé výjimky jim byl postup na místo abatyše v předhusitském období odepřen.

Dalším možným prvkem diferenciací uvnitř konventů byla výše věna a osobní renty jednotlivých mnišek, přičemž ve způsobu jejího zajišťování nacházíme některé přirozeně vzniklé odlišnosti mezi sestrami ze šlechtických a měšťanských rodin. Dominantní formu zajištění stálého osobního příjmu řeholnic představovala ve zkoumaném období pozemková renta. U dívek urozeného původu, jejichž příbuzní obvykle vlastnili pozemkový majetek, šlo přitom o formu téměř výhradní. Představu o velikosti věna, považované za společensky přiměřené pro mnišku z přední šlechtické rodiny, například posky-

¹⁴ Původem marienthalským představených se zabývá K. CHARVÁTOVÁ, *Vnitřní uspořádání a sociální složení klášterů cisterciacek ve středověkých Čechách*, in: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 939–958.

¹⁵ J. ERŠIL (ed.), *Acta summorum pontificum pontificum res gestas Bohemias aevi praeussitici et hussitici illustrantia*, díl 1, Praha 1980, č. 431, s. 283–285.

¹⁶ Dcery Mistra Rapoty jsou zmiňovány v RBM IV, č. 1495, s. 603–604. Z. HLEDÍKOVÁ, *Alžběta, dcera Václava II.*, *Mediaevalia historica bohemia* 8/2001, s. 43–49.

¹⁷ Jako převorka je doložena Kateřina v srpnu 1325 a jako abatyše v prosinci téhož roku – CDM VI, č. 296, s. 230; č. 300, s. 232. K jejímu původu srov. CDM VII, č. 688, s. 507–508.

¹⁸ MVB V/1, č. 767, s. 432.

tuje případ z roku 1280, kdy moravský maršálek Bohuš z Drahotuš se souhlasem synů věnoval své dceři Herše a oslavanskému klásteru ves Zbýšov s patronátním právem a dalším příslušenstvím. Nádvkem cisterciačky po roce dostaly část jiné vsi.¹⁹ V pramenech ale můžeme někdy jen obtížně rozlišit dar, který věnovali příbuzní řeholnice bezprostředně klásteru, od doživotní renty, připadající klásteru až po smrti uživatelky. Například když před odjezdem na válečné tažení v roce 1271 odkázal Hartleb z Myslibořic oslavanskému klásteru čtyři lány v Troskotovicích, musela se jeho již zmíněná sestra Dymudis spokojit s doživotním výnosem ze dvou lánů v téže vsi.²⁰

Pan Jan ze Švábenic, jehož dcera vstoupila v roce 1322 do téhož klásteru, považoval za postačující roční plat dvou hřiven.²¹ Roku 1323 král potvrdil dar ročního platu ve výši 10 kop hřiven, který věnoval marienthalskému klásteru, v němž našla útočiště jedna z dcer pana Jindřicha z Lipé, Markéta.²² Srovnatelně po přijetí urozené panny Zdenky, dcery Markéty z Konice a zesnulého Jimrama z Ungersberku, získalo starobrněnské opatství roku 1330 ves Zvonovice, ohodnocenou na sto hřiven.²³ Majetek v takto vysoké hodnotě ale nepřinášely klásterům zdaleka všechny vstupující dívky. Z rytířského rodu pocházející marienthalské mnišky Alžběta a Sofie ze Stewitz obdržely v roce 1326 podle otcovy závěti dvouhřivnový plat.²⁴ Pro mladší období se zachovaly podstatné informace o výši věn mnišek na Moravě díky častým sporům o jejich vyplácení. Například roku 1406 doložená tišnovská řeholnice Dorota, dcera Beneše Býkovce z Býkovic, dostala od strýce tři lány v Jiřikovicích u Brna, vynášející ročně tři hřivny, za něž si nárokovala sumu třiceti hřiven.²⁵ V roce 1409 se soudila starobrněnská mniška panna Anna z Holštejna s bratrem, který jí zadržel roční plat pěti hřiven „zjednaných“ zesnulým otcem. Ve stejném roce žádá po bratrovi vyplatit odstupné padesáti hřiven podle otcova příkazu.²⁶ Dlouhodobě je podrobně doložen osud renty oslavanské mnišky Doroty ze Strachotic (Rausenbrucku). V roce 1392 jí příbuzní připsali dvě hřivny ročního platu, který měl být odváděn ve dvou splátkách, o sv. Jiří a o sv. Michalu. V pozdějších bouřlivých časech, zřejmě již po Dorotině smrti, přestal její synovec klásteru slíbenou rentu vyplácet. Abatyše vyčíslila škodu, kterou tak konventu za čtrnáct let způsobil, na dvacet osm hřiven grošů. Odvolávala se přitom na skutečnost, že závazek přešel na Zikmunda ze Strachotic spolu s dědictvím po otci. Další dějství kauzy věna panny Doroty se odehrálo až v roce 1459, kdy abatyše požadovala dvacet hřiven jako náhradu za opět deset let zadržovaný plat; tentokrát byl ale viníkem nový držitel strachotického zboží

¹⁹ CDM IV, č. 176, s. 239–240; č. 187, s. 253. Biskupská konfirmace obou listin – v CDM IV, č. 192, s. 257–258. K rodinným vazbám panny Herky V. BRANDL, *Analecta topografica*, Časopis Matice moravské 12/1880, s. 176–177.

²⁰ CDB V/2, č. 632, s. 241–242.

²¹ RBM III, č. 787, s. 319. K pánům ze Švábenic J. PILNÁČEK, *Staromoravští rodové*, Brno 1972³, s. 172, č. 557.

²² G. KÖHLER, *Codex diplomaticus Lusatie superioris*, díl 1, č. 67, s. 253.

²³ CDM VI, č. 394, s. 302–303. K pánům z Ungersberku (Sádku) A. SEDLÁČEK, *Rozletité kapitoly ze starého místopisu a dějin rodů*, Časopis Matice moravské 18/1894, s. 117–119.

²⁴ G. KÖHLER (ed.), *Codex diplomaticus Lusatie superioris*, díl 1, č. 84, s. 260–261.

²⁵ V. BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pùhonné a nálezové*, Brno 1873, s. 113, č. 486; s. 138, č. 128; s. 143, č. 171; s. 251. K vladýkům z Býkovic a Jiřikovic J. PILNÁČEK, *Staromoravští rodové*, s. 12.

²⁶ V. BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pùhonné a nálezové*, s. 137, č. 614; s. 175, č. 719. K rodu z Holštejna A. SEDLÁČEK, *Rozletité kapitoly ze starého místopisu a dějin rodů*, Časopis Matice moravské 17/1893, zvl. s. 294–295. Srov. V. BRANDL, *Analecta topografica*, Časopis Matice moravské 12/1880, zvl. s. 178–179.

z rodu z Lichtenburků.²⁷ Osobní renty šlechticů sice v moravských ženských kláštřích doby předhusitské málokdy převyšovaly dvě hřivny, setkáváme se však i s případy, kdy abatyše či mniška disponovala částkami vyššími. Kupříkladu oslavanská abatyše Anna, pocházející z rodu pánů z Fulštejna, odkázala v roce 1386 na opravy klášterních budov třicet hřiven v hotovosti a dále věnovala platy na liturgické potřeby a zádušní mše. Po Annině smrti měl být její osobní roční plat šesti hřiven rozdělován mezi všechny sestry v konventu.²⁸ Nezvykle bohaté dědictví připadlo Anežce, jedné ze dvou dcer pana Jana ml. z Meziříčí. Věno dívky, jejíž otec se nevrátil z cesty do Itálie, bylo pro případ sňatku stanoveno na celých 40 kop grošů ročního platu. Anežka se však rozhodla stát mniškou a v roce 1413 si mohla dovolit zříditi z důchodů, které si i poté ponechala, z měst Velké Bíteše a Velkého Meziříčí desetihřivnové roční oltářnické nadání.²⁹

Pozemkovou rentu jako způsob zajištění stabilního příjmu preferovaly rovněž cisterciáčky měšťanského původu. Zatímco urozené dívky měly stálý plat obvykle zajištěn na rodinných zbožích, měšťané často vhodným majetkem nedisponovali a museli potřebnou rentu zakoupit za hotové. Například již v roce 1288 se dovidáme o žitavském měšťanu Bartoloměji, který pro svou dceru, jeptišku v Marienthalu, kupuje dva lány v blízkosti kláštera.³⁰ Roku 1327, kdy do oslavanského kláštera vstoupila Kateřina, dcera Perlina z Kutné Hory, obdržela pro svou potřebu doživotně roční plat ve výši dvou kop grošů, který odkoupili její příbuzní od abatyše.³¹ Vstup dívky, které příbuzní nemohli vyčlenit vhodnou rentu z rodinných majetků, se tak pro klášter stal velmi vítaným zdrojem hotovosti, jak lze doložit i u dalších měšťanských dcer. Pohledská řeholnice Anežka, dcera pražského měšťana Konráda, odkoupila od kláštera v roce 1332 za 40 kop grošů plat čtyř hřiven ve dvou splátkách ročně.³² Charakter osobního platu měl i příjem 10 kop grošů ročně, přislíbených někdy kolem roku 1394 sezemické mnišce Anně za 100 kop, půjčených klášteru její matkou, mlynářkou Kateřinou. Zdá se však, že regulérní příjem téže mnišky měl být pouze dvě kopy ročně.³³ V roce 1406 prodaly oslavanské mnišky své spolusestře Kateřině, sirotku po Janovi, bratru Oldřicha z Moravského Krumlova, roční plat ve výši dvou hřiven, pobíraný z klášterního mlýna v Němčicích a ze zboží pana Vojslava v Pačlavicích. Klášteru měla renta zůstat po její smrti i v případě, že by Kateřina konvent opustila, s výhradou užití půl hřivny na anniversarium.³⁴ Někdy si řeholnice dokonce zajistily příjmy nijak nespázané s klášterem. K roku 1379 se tak zachovala zpráva, že si marienthalská sestra Dorota koupila rentu pěti hřiven z několika zahrad, o níž se dělila na půl se svým otcem, žitavským

²⁷ CDM XII, č. 93, s. 78–79. K rodu z Kunžaku a Strachotic J. PILNÁČEK, *Staromoravští rodové*, s. 123, č. 353. K při kláštera se Zikmundem ze Strachotic srov. V. BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pùhonné a nálezové*, díl 3/1, s. 85, č. 392; pře s Albrechtem z Lichtenburka, díl 4/1, s. 11, č. 66.

²⁸ CDM XI, č. 381, s. 342; č. 383, s. 343. Z doby Anny z Fulštejna pochází rovněž doklad o dělení příjmů kláštera mezi konvent a abatyši – CDM IX, č. 204, s. 184.

²⁹ K osudům dědictví po otci Anežky z Meziříčí blíže F. DVORSKÝ, *Vlastivěda moravská. Náměšťský okres*, Brno 1908, s. 62n. K oltáři s beneficiem založenému Anežkou blíže T. BOROVSÝ, *Kaplan, oltářníci a jejich beneficia v kostele sv. Jakuba v Brně*, Brno v minulosti a dnes 5/2001, s. 594–595.

³⁰ G. KÖHLER, *Codex diplomaticus Lusatiae superioris*, díl 1, č. 80, s. 128–129.

³¹ CDM VI, č. 333, s. 261.

³² RBM III, č. 1887, s. 735–736. K tomu srov. K. CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, díl 2, s. 335, pozn. 79.

³³ F. PALACKÝ (ed.), *Registra zápisův královských i obecných*, Archiv českých 2, č. 495, s. 446.

³⁴ CDM XIII, č. 427, s. 465.

měšťanem Petrem Lubenerem. Po její smrti tento plat ale neměl připadnout klášteři, jak by se dalo očekávat, nýbrž městu Žitavě.³⁵ Obdobně jako v případě šlechticů se i osobní platy mnišek měšťanského původu běžně pohybují kolem dvou hřiven ročně. Například pohledská mniška Klára z Kadaně obdržela v roce 1329 od svého bratra, vyšehradského kustoda a kanovníka Menharta, roční rentu jedné a půl kopy grošů. Další prostředky byly určeny na věčné světlo za rodiče obou sourozenců, kadaňského lékaře Konráda a jeho ženu.³⁶ Dvou dcerám Mikuláše Puše z Kutné Hory žijícím v témže klášteře náležela v roce 1374 dohromady renta ve výši čtyř kop grošů.³⁷

Jinou formou finančního zajištění, využívanou vesměs právě dcerami měšťanů, byly renty plynoucí z měst: činže z obytných domů, platy z obchodních prostor (masných krámů, chlebných lavic) a z průmyslových podniků (šmitny, mlýny apod.). Někdy mniška obdržela takovýto příjem přímo při dělení rodinného majetku, jindy plat koupila za hotovost. Kupříkladu v roce 1362 vyznali konšelé minciřů a pregěřů z královského horního města Kutné Hory, že starobrněnským mniškám Kláře a Markěti náleží osmina tamní huti řečené žitavské. Po smrti řeholnic měl výnos s jistým omezením připadnout klášteři.³⁸ Obdobně odkázala v roce 1417 své vnučce, pohledské konventuálce, paní Lucie Karlova z Kutné Hory tamtéž osminu šmitny.³⁹ Na činži z městského domu se spolehla oslavanská mniška Anežka Ulušínova (Oldřichova), zakupující v roce 1400 v Brně roční plat jedné hřivny. Po její smrti měla tuto rentu doživotně pobírat její rádoová sestra Anna zvaná z Hulína, a poté měla připadnout klášteři.⁴⁰

Skutečnost, že mnišky měšťanského původu získávaly prostředky často právě z platů vázanců na městských nemovitostech, je přirozeným důsledkem jejich rodinného zázemí a předchozích životních zkušeností. Jejich příbuzní obvykle patřili mezi držitele vhodných objektů. Namátkou můžeme uvést dvě z tišnovských cisterciaček, majetky jejichž rodin lze vyhledat v brněnských městských knihách. Otcem mnišky Kateřiny zmiňované roku 1365 byl Oldřich Ferreus, o jehož vdově se hovoří již k roku 1345. Řeholnice měla bratry Wernuše a Jiřího, kterému patřil dům na Koblížné ulici.⁴¹ Jinou z tišnovských mnišek byla k roku 1348 uváděná dcera Kristiána Milchera, vlastníka domu v sousedství hřbitova u kostela sv. Jakuba. V roce 1351 již dům náležel jeho osiřelým dětem Henslinovi a Kunhutě. Manželem jedné z Kristiánových dcer byl další ze zámožných brněnských měšťanů Mikuláš Marsiliův.⁴² U obdobných případů se samozřejmě vnučuje otázka, zda vstup do kláštera nemohl být přinejmenším částečně motivován snahou zamezit rozdrobení rodinného majetku mezi více sourozenců. Pokud se ale mnišky měšťanské původu staly jedinými či hlavními dědičkami zámožných příbuzných, mohly rozhodovat i o sumách přesahujících možnosti většiny šlechticů.⁴³

³⁵ J. K. VYSKOČIL, *Náboženské poměry v dějinách Žitavska*, in: *Žitavsko v českých dějinách*, (edd.) A. Frinta, H. Rokyta, Praha 1947, s. 71.

³⁶ RBM III, č. 1602, s. 627.

³⁷ SÚA Praha, Archivy zrušených klášterů, ŘC Pohled, č. 801.

³⁸ CDM IX, č. 280, s. 207.

³⁹ SÚA Praha, Archivy zrušených klášterů, ŘC Pohled, č. 799.

⁴⁰ CDM XIII, č. 35, s. 46–47.

⁴¹ B. MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935, s. 131 (úvod), s. 39 (edice).

⁴² B. MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, s. 80–82 (úvod), s. 105 (edice).

⁴³ Názorným příkladem – byť z prostředí jiného řádu – může být bohatý odkaz olomouckého měšťana Pavla Czotla z roku 1438 ve prospěch jeho dcery Kláry, mnišky u sv. Kláry v témže městě – srov.

Shrneme-li místa původu cisterciáček z měšťanských rodin, je zřejmé, že velká část jich přicházela – obdobně jako šlechtičny – z přirozeného zázemí klášterů. Do oslavanského konventu tak vstupují dívky z Moravského Krumlova, Znojma apod., do tišnovského z Brna, do marienthalského z české Žitavy a z nedalekých lužických měst Budyšina, Zhořelce či Kamence. V Sezemicích nacházíme sestry z Jaroměře a Vysokého Mýta, v Pohledu z Německého Brodu. Skutečnost, že například v roce 1407 byly mezi oslavanskými řeholicemi nejen dívky blízkých měst Pohořelice, Bzenec, Ivančice, nýbrž i z daleké české Kutné Hory, nás ale nutí k zamyšlení.⁴⁴ Právě mezi měšťanskými dcerami se totiž opakovaně setkáváme i s mniškami pocházejícími z míst překvapivě vzdálených. Například při příležitosti odkazu majetku pražského měšťana Mikuláše a jeho ženy kolem roku 1345 zjišťujeme, že zatímco jejich synové se stali řeholníky v českých cisterciáckých klášterech v Plasích a na Zbraslavi, dcera Kunhuta vstoupila do konventu právě v jihomoravských Oslavanech.⁴⁵ V pozadí výběru kláštera můžeme snad oprávněně vytušit zprostředkující roli jiného řádového domu. K mobilitě, kterou u urozených dívek nenacházíme tak často, ale nepochybně výrazně přispívala skutečnost, že měšťanské dívky mnohdy věno dostaly vyplacené v hotovosti a mohly si potřebný plat zakoupit poblíž libovolného kláštera. Tvrzení, že klíčem, jímž si některé dívky měšťanského původu otevřely klášterní fortnu, bylo kutnohorské stříbro, nemusí být tudíž pouhou básnickou metaforou.

L. SPÁČILOVÁ, V. SPÁČIL, *Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*, Olomouc 2004, s. 360.

⁴⁴ CDM XIII, č. 461, s. 496–498.

⁴⁵ F. TADRA, *Listy kláštera zbraslavského*, Praha 1904, č. 102, s. 53–54.

Klasztor żeński w mieście średniowiecznym *Model funkcjonowania w Polsce i na Śląsku* *i weryfikacja tego modelu na przykładzie Wrocławia*

HALINA MANIKOWSKA (Warszawa)

Funkcjonowanie klasztoru żeńskiego w mieście, jego związki ze społeczeństwem miejskim, rola w życiu religijnym i miejsce w gospodarce miasta były wypadkową wielu, działających w układzie skomplikowanych współzależności, czynników, takich jak: wielkość miasta, jego struktura społeczna, stopień komunalizacji, jakość i gęstość sieci instytucji kościelnej – w tym obecność innych klasztorów żeńskich (także nieklauzurowych beginiaży) i relacje między klasztorami żeńskimi a męskimi – proces fundacyjny, charakter uposażenia i rozrost majątku klasztorowego, rekrutacja. Był to układ dynamiczny, specyficzny dla każdego miasta, co oczywiście utrudnia ujmowanie relacji klasztor żeński – miasto w postaci modelu. Na obecnym etapie badań, najważniejszą przeszkodę w jego skonstruowaniu stanowi jednak nie stosunkowo uboga i pełna luk dokumentacja źródłowa, ale marginalne traktowanie tej problematyki w historiografii oraz posługiwanie się w dużej liczbie prac błędnymi bądź niezasadnymi metodycznie kwestionariuszami badań, zwłaszcza w analizie pochodzenia społecznego zakonnic.¹ Zwłaszcza zagadnienie majątku i gospodarki miejskich klasztorów żeńskich, ich roli w życiu gospodarczym miasta (i regionu) czy wpływu środowisk miejskich (świeccy prokuratorzy konwentów) na zarządzanie tym majątkiem jest wielkim nieobecny studiów nad tymi instytucjami.²

¹ Por. omówienie tych badań w moim artykule: *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 62/2002, s. 7–48, zwł. s. 7–14. W ostatnich latach wprawdzie zwraca się nieco większą uwagę na klasztory żeńskie w badaniach prowadzonych na Zachodzie w ramach *Gender Studies*, ale te przynoszą raczej reinterpretację zjawiska niż wszechstronne, poszerzające naszą wiedzę kweryndy i analizy – por. ich ocenę m. in. w art. G. BARONE, *Come studiare il monachesimo femminile*, in: *Il monachesimo femminile in Italia dall'alto medioevo al secolo XVII a confronto con l'oggi*, (ed.) G. Zarrì, Verona 1997, s. 1–15. Najczęściej nadużywaną metodą badania charakteru społecznego rekrutacji zakonnic jest metoda statystyczna, por. np. J. RAJMAN, *Średniowieczne klasztory na Górnym Śląsku. Problem rekrutacji i zasięg społecznego oddziaływania*, in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 8–11 V 1996*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 67–73 – na podstawie ledwie 14 pochodzących z różnych lat wzmianek imiennych szacuje on udział szlachcianek w klasztorze norbertanek w Czarnowasach na co najmniej 50 %.

² Uwagę tę można odnieść w zasadzie do całej historiografii europejskiej. Wyjątek stanowią te niektóre klasztory w tych niektórych miastach, gdzie klasztor żeński był instytucją miastotwórczą i gospodarczo

Na historiografię polską przez wiele lat oddziaływał pogląd o braku bliższych związków klasztorów żeńskich z miastem, sformułowany bardzo dobitnie przez Jacka Wiesiołowskiego na podstawie badań nad dominikankami poznańskimi.³ Pogląd ten w pewnym stopniu można uznać za „model negatywny“ obecności żeńskiego klasztoru w środowisku miejskim późnego średniowiecza. W przeciwieństwie do męskich konwentów ruchu mendykanckiego, konwenty żeńskie, zdaniem tego badacza: 1. funkcjonowały poza środowiskiem miejskim (klauzura); 2. książęcy lub możnowładczy charakter tych fundacji, mających zaspokoić potrzeby środowiska szlachecko-dworskiego, oraz wysoki posąg wykluczały bądź poważnie utrudniały wstęp do nich mieszczkom; 3. uposażenie na dobrach wiejskich nie czyniło z konwentu żeńskiego ważnego czynnika miejskiej gospodarki. Podstawą sformułowania takich wniosków była analiza składu społecznego konwentu, charakter uposażenia poznańskiego klasztoru dominikanek oraz nieuchwytny przed schyłkiem średniowiecza ściślejszy związek gospodarki klasztornej z gospodarką miejską. Konstatacje Wiesiołowskiego przyjęły się jako swoistego rodzaju uogólnienie, zwłaszcza w pracach syntetycznych, pozwalające sytuować klasztor żeński obok czy wręcz poza społeczeństwem miejskim. Ale stwierdzenia tego badacza – wobec szczupłości materiału źródłowego oraz nieprzekonującej perspektywy porównawczej – budzą zasadnicze wątpliwości. Po pierwsze, autor nie dysponował wystarczająco dużą liczbą wzmianek pozwalających na rekonstrukcję rekrutacji społecznej zakonnic.⁴ Po drugie, punktem odniesienia dla badań związków klasztoru żeńskiego z miastem nie powinny być, moim zdaniem, miejskie konwenty mendykanckie. Jest oczywiste, że klasztory żeńskie znajdowały się w zupełnie innej sytuacji niż bracia, do których ruchu i ideałów się odwoływały. Kolejno wydawane w XIII w. bulle papieskie narzuciły siostron chórowym bezwzględna klauzurę i przekreśliły dążenia, zwłaszcza grup związanych ze środowiskiem św. Klary i klasztoru św. Damiana w Asyżu, do życia w radykalnym ubóstwie.⁵ Konsekwencją tych decyzji była konieczność należytego i sta-

dominującą, por. dla Śląska: B. NOWAK, *Najstarsze uposażenia dominikanek raciborskich*, *Studia i Materiały z Dziejów Śląska* 23/1998, s. 65n.; A. BARCIAK, *Mendykanci w średniowiecznym Raciborzu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 498–501. Zob. też ważne uwagi G. MYŚLIWSKIEGO, *Kościół katolicki a miasta między Odrą a górnym Bugiem i Pełtwią (połowa XIII–XVI w.)*. *Stymulator czy przeszkoda ich rozwoju gospodarczego?*, in: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 235–268; K. GUZIKOWSKI, *Udział konwentu cysterek w rozwoju Koszalina*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s. 591–596.

³ J. WIESIOŁOWSKI, *Dominikanie w miastach wielkopolskich*, in: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, tom I, Warszawa 1975, s. 258.

⁴ Wiesiołowski wydobyl ze źródeł informacje o ok. 30 zakonnicach, a przekonanie o szlacheckiej rekrutacji wywiódł z pochodzenia przeorysz i innych sióstr piastujących funkcje w klasztorze poznańskim, bo ich dotyczą przede wszystkim te wzmianki; mieszczki znalazły się we władzach konwentu po raz pierwszy na pocz. XV w. i ponownie, ale nie bez trudności, w latach 60-tych tego stulecia.

⁵ Por. ostatnio analizę, zwłaszcza bulli Bonifacego VIII *Periculoso* z 1298 r.: E. MAKOWSKI, *Canon law and its cloistered women: periculoso and its comentators, 1298–1545*, Washington 1997; oraz XIII-wiecznych bull papieskich i reguł klarysek: C. GENNARO, *Clare, Agnes and Their Earliest Followers: from the Poor Ladies of San Damiano to the Poor Clares*, in: *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*, (edd.) D. Bornstein, R. Rusconi, Chicago-London, 1996, s. s. 39–55; TAŻ, *Il francesacanesimo femminile nel XIII secolo*, *Rivista di storia e letteratura religiosa* 25–2/1989, s. 259–284; L. KNOX, *Audacious Nuns: Institutionalizing the Franciscan Order of Saint Clare*, *Church History* 69/2000, s. 41–62. Por. także M. SENSI, *Monachesimo femminile nell'Italia centrale (sec. XV)*, in: *Il monachesimo femminile in Italia dall'alto medioevo al secolo XVII a confronto con l'oggi*, s. 135–168.

bilnego uposażenia klasztorów żeńskich. Najstarsze domy klarysek, w tym te powstałe na północ od Alp, musiały porzucić ideę realizowania całkowitego, w duchu franciszkańskim, ubóstwa. Że takie próby podejmowano i w Europie środkowo-wschodniej, świadczy nie tylko sprowadzenie do Wrocławia (1257) sióstr z klasztoru praskiego fundacji św. Agnieszki, na czele z ukształtowaną przez św. Klarę Vriderunis i podwójne wezwanie wrocławskiego domu klarysek (św. Damiana i św. Klary), ale również informacja zaczerpnięta z żywota księżnej Anny o żebrzących na ulicach miasta zakonnicach.⁶ W istocie więc, mimo iż XIII-wieczny ruch religijny kobiet był znacznym *novum* w stosunku do poprzedniej sytuacji, to narzucenie jego zakonnym formom klauzury i wymogu materialnej stabilizacji, a także odwołanie się w ówczesnych regułach do wcześniejszych wzorów (benedyktyńskich i augustiańskich) spowodowało, że styl życia dominikanek i klarysek nie różnił się istotnie od tego, który obowiązywał w starych opactwach. Na „wzór mendykanki“ w pewnym stopniu mogły więc funkcjonować w mieście jedynie nieklauzурowe beginki i wspólnoty tercjarek. Ich badanie jest jednak bardzo trudne ze względu przede wszystkim na bardzo ubogą dokumentację źródłową. Mimo iż, przynajmniej w dużych miastach, owe *domus* czy *conventus* – jak je nazywają źródła wrocławskie – objęły prawdopodobnie swoją organizacją większość ruchu religijnego kobiet⁷ – nie pozostawiły po sobie porównywalnych z archiwami klasztorów klauzурowych zespołów źródłowych. Małe, ubogie, słabo zarządzane wspólnoty były niezdolne, m.in. ze względu na poziom kulturalny przebywających w nich kobiet, do prowadzenia archiwum.⁸ Tym bardziej więc należałoby się wystrzegać apriorycznego wiązania tych „konwentów“ z miejskimi „dołami“ społecznymi, będącego swego rodzaju mitem historiograficznym (by nie rzec mistyfikacją) w literaturze przedmiotu, mimo badań, które go podważają,⁹ przynajmniej w odniesieniu do XIII-wiecznego okresu ich istnienia. Kwestią otwartą natomiast pozostaje skład społeczny beginiaży i wspólnot tercjarskich u schyłku epoki. Trzeba mieć też na uwadze ważną różnicę pomiędzy rozwojem klasztorów żeńskich na ziemiach polskich a w innych krajach. Choć ich początki w Polsce datują się na XII w., wzrost liczby klasztorów miał miejsce dopiero w XIII w. i dotyczył zarówno reguł „starych“ – przede wszystkim benedyktynek i cysterek – jak

⁶ *Vita Annae ducissae Silesiae*, (ed.) A. SEMKOWICZ, in: *Monumenta Poloniae Historica*, tom 4, Lwów 1884, s. 659.

⁷ B. DEGLER-SPENGLER, *Die religiöse Frauenbewegung des Mittelalters*, *Rotenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 1984, s. 75–88; W. SIMONS, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries 1200–1565*, Philadelphia 2001, zwł. tab. 1–3 – spis beginiaży oraz ich wielkość. „Populacja klasztorna“ kobiet żyjących w zgromadzeniach zakonnych, beginiach i wspólnotach tercjarskich przybrała znaczące rozmiary w XIII–XIV w. zwłaszcza we Flandrii, Niderlandach i Nadrenii, gdzie sięgała ok. 10 % mieszkankę miasta.

⁸ M. PARISSÉ, *Les nonnes au Moyen Âge*, Le Puy 1983, zwł. s. 63, 88. W inwentaryzowanych po kasacji klasztorów archiwach klarysek i augustianek wrocławskich znajdowały się także dokumenty potwierdzające legaty czynione na rzecz beginek i tercjarek. Nie można wykluczyć, że była to pomyłka sporządzających inwentarze archiwistów, ale bardziej prawdopodobne wydaje się, że jest to dowód na pomoc kancelaryjną, jaką otrzymywały te wspólnoty kobiet ze strony klasztorów.

⁹ To stanowisko KARLA BÜCHERA, *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tübingen 1910, zakwestionował już H. GRUNDAMN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, dem Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geistlichen Grundlagen der deutschen Mystik*, Darmstadt 1961, a silnie nadwyżył J. B. FREED, *Urban development and „cura monialium“ in Thirteenth-Century Germany*, *Viator* 3/1972, s. 311–327.

i „nowych“: klarysek i dominikanek. Nie był to jednak wzrost na miarę żywiłowego rozwoju ruchu religijnego kobiet w krajach Zachodu czy nawet sąsiednich Czechach. Tytułem przykładu – w Polsce do końca XIII w. fundowano ledwie trzy klasztory dominikanek, w Czechach – sześć, w krajach niemieckich – 74.¹⁰ Jeszcze u schyłku epoki proporcje między liczbą męskich konwentów mendykanckich a związanych z tymi zakonami klasztorów żeńskich wynosiły mniej więcej dziesięć do jednego. Związek między dwoma wielkiej wagi zjawiskami w XIII i I połowie XIV w. – reformą miejską, a szerzej, urbanizacją oraz rozwojem zakonów żeńskich był innego charakteru niż ten, jaki swego czasu uchwycił w początkowym okresie „ekspansji“ mendykantów J. Le Goff, a w ostatnich latach na nowo określili, zasadniczo zmieniając jego interpretację w odniesieniu do naszej części Europy, inni badacze.¹¹ Urbanizacja ułatwiła i zdynamizowała rozwój sieci klasztorów żeńskich, ale nie implikowała ani konieczności wyboru którejsz z „nowych“ reguł, ani ścisłych związków nowych placówek kościelnych ze społeczeństwem miejskim, zwłaszcza jeśli chodzi o rekrutację profesek.

W nowszych pracach nie podjęto dyskusji z poglądem Wiesiołowskiego, chociaż dotyczące klasztorów śląskich studia Rajmana, Nowaka, Barciaka i Wiszewskiego prowadzą do zakwestionowania jego stanowiska, wydobywając związki instytucjonalne z parafiami miejskimi, związki gospodarcze, ścisłe relacje przynajmniej w niektórych miastach ze społeczeństwem miejskim.¹² Na podstawie tych, a także starszych badań możemy wyróżnić kilka typów relacji między klasztorem żeńskim a miastem:

1. Fundacja domu mniszego – najczęściej benedyktynek i cysterek, ale także klarysek, jak w Starym Sączu – w kluczu dóbr, który dzięki klasztorowi zyskiwał prawa miej-

¹⁰ Por. także zestawienie fundacji klasztorów żeńskich na Śląsku do połowy XIV: P. WISZEWSKI, *Nonnenklöster in Schlesien bis 1810. Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, in: *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, hrsg. von J. Köhler, R. Bendel, tom 1, Münster 2002, s. 327–336 – tu literatura dot. klasztorów żeńskich na Śląsku.

¹¹ Prowadzone w ostatnich latach badania nad początkami mendykantów w miastach Europy środkowo-wschodniej nie upoważniają dziś do równie kategorycznego wniosku o ścisłych związkach nowych zakonów z mieszczaństwem już w momencie ich napływu do kształtujących się na nowych zasadach ustrojowych miast, por. omówienie tej literatury: G. WAŚ, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, s. 36–78; zob. też J. PIEKALSKI, *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999, s. 139n., 214–216.

¹² Są to prace przede wszystkim P. WISZEWSKIEGO, *Legnickie opactwo benedyktynek w społeczeństwie śląskim*, in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, s. 75–90; TENŻE, *Mniszki benedyktyńskie i ich rodziny w średniowieczu na przykładzie opactw śląskich (Legnica, Lubomierz, Strzegom)*, in: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. Materiały z sesji naukowej (Toruń, 10–11 IV 1997)*, red. Z. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998, s. 130–145; TENŻE, *Związki fundatorów z klasztorami żeńskimi na Śląsku (XIII–połowa XIV w.). Wybrane aspekty*, in: *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*, red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski, Toruń 1999, s. 303–332; TENŻE, *Soziale Wechselbeziehungen zwischen schlesischen Nonnenklöstern und Ritterfamilien im späten Mittelalter*, in: *Adelige Welt und familiäre Beziehungen. Aspekte der „privaten Welt“ des Adels in böhmischen, polnischen und deutschen Beispielen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, Potsdam 2000, s. 87–103; M. L. WÓJCIC, *Beginki głubczyckie*, in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, s. 583–590; por. także, J. RAJMAN, *Średniowieczne klasztory na Górnym Śląsku. Problem rekrutacji i zasięg społecznego oddziaływania*, in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, s. 67–73; ważne są także opracowania H. Grügera w seryjnym wydawnictwie *Schlesisches Klosterbuch* (Jahrbuch der Schlesischen Friedrich - Wilhelms - Universität zu Breslau, tomy: 23 – cysterki w Trzebnicy; 25 – norbertanki w Czarnowasach; 26 – benedyktyнки w Strzegomiu; 27 – benedyktyнки w Lubomierzu; 28 – benedyktyнки w Legnicy).

skie i wobec którego konwent miał prawa właścicielskie bądź był uposażony na znacznej części jego dochodów. Klasztor był tu instytucją miastotwórczą, ale jego związki ze społeczeństwem miejskim mogły nie wykraczać poza relacje właściciel – poddany, zwłaszcza gdy utrzymywała się możnowładczo-szlachecka rekrutacja do konwentu. Sytuacja ta dotyczy wyłącznie ośrodków małych (1 tys. – 2 tys. mieszkańców).

2. Fundacja książęca lub biskupia klasztoru żeńskiego starej reguły (cysterki, norbertanki, benedyktyнки) jako jedyne w mieście zgromadzenia zakonnego lub jedyne konwentu żeńskiego obok męskiego domu mendykantów – jest to sytuacja rzadka, częściej występująca w miastach średniej wielkości (przykładem może być konwent cysterek w Koszalinie); konwent taki był słabo związany ze środowiskiem miejskim jeżeli chodzi o rekrutację, jego rola w gospodarce miejskiej jednak była istotna i rosnąca w końcu średniowiecza. Wynikało to między innymi z ważnej roli, jaką pełniła świątynia klasztorna, w której elita miejska, zwłaszcza o aspiracjach szlacheckich, fundowała uposażone między innymi na rentach miejskich kaplice, altarie i nabożeństwa.

3. Dominująca wobec miasta i konwentu męskiego pozycja konwentu żeńskiego – przede wszystkim dotyczy to miast, w których konwenty te należały do zakonu dominikanek lub klarysek. Sytuacja taka wystąpiła w miastach średniej wielkości, w których nawet znacząco późniejsza fundacja domu żeńskiego, zwłaszcza jeśli przedsięwzięta została przez władcę i oparta była na dużym uposażeniu, a także utrzymującym się przez pokolenia poparciu dynastii i dworu – sprowadzała klasztor męski do roli domu świadczącego usługi duszpasterskie siostram. Przykładem najlepszym może być trwająca niemal do końca średniowiecza dominacja dominikanek raciborskich, ugruntowana 45-letnim przeoratem córki fundatora, księżnej Ofki. Konwent – potężny posiadacz miejskich nieruchomości i czynszów – był instytucją, z którą władze miejskie musiały się liczyć, układać i przed którą, raczej zresztą mało skutecznie, strzec swoich interesów. Mimo iż w klasztorze umieszczane były księżniczki śląskie, patrycjusze raciborscy dosyć szybko zdołali umieścić u dominikanek swoje córki, doprowadziło to jednak do znacznego uszczuplenia majątku mieszczan i miejskiego. Poza nieruchomościami, przeszły na rzecz klasztoru także rzeźnie, jatki mięsne, ławy chlebowe, młyn, a przede wszystkim podmiejskie ogrody, wreszcie w 1375 r. przejęły one miejski szos.

4. Charakterystyczny dla wielkich monarszych fundacji żeńskich w ośrodkach stołecznych i rezydencjonalnych ekskluzywizm społeczny, silnie podkreślany w badaniach odnoszących się do niektórych klasztorów klarysek i dominikanek, których założenie było wynikiem działalności świątobliwych księżnych (klasztor praski św. Agnieszki, wrocławski jej siostry Anny czy na wyspie dunajskiej św. Małgorzaty). Klasztory te znajdowały się wprawdzie w miastach, ale, jak się uważa w literaturze, izolowały się (także gospodarczo) od organizmu miejskiego, a ich ekskluzywizm stymulował zarówno rozwój beginaży i ruchu tercjarskiego, jak i fundacji klasztornych bardziej otwartych na społeczeństwo miejskie.

5. Kolejny „model” to z reguły całkowicie podporządkowane klasztorom męskim niewielkie konwenty żeńskie, wznoszone przede wszystkim w dużych i średnich miastach, najczęściej reguły augustiańskiej (m. in. Św. Ducha de Saxia). Ich związki z miastem były różnej skali i natury – najsilniejsze tam, gdzie konwent prowadził szpital i opiekę nad ubogimi.

Aktualny stan badań nie pozwala na zaproponowanie bardziej precyzyjnych i przydatnych do dalszych badań „modeli” relacji między klasztorom żeńskim a miastem, jego

społeczeństwem i gospodarką, brak jest bowiem wyczerpujących monografii klasztorów, które uwzględniałyby także ów szeroki kontekst rzeczywistości miejskiej. W miarę obszerny, ale nie wszędzie możliwy do zrealizowania kwestionariusz badawczy zaproponował Przemysław Wiszewski. Badając opactwo benedyktynek legnickich¹³ analizował związki tego klasztoru z duchowieństwem świeckim i zakonnym (klasztor, według dokumentu biskupa Przeclawa z 1348 r., miał być ściśle związany z klerem parafii św. Piotra), rolę fundatorów w jego rozwoju i funkcjonowaniu, zasięg geograficzny rekrutacji i pochodzenie społeczne mniszek, opiekę nad klasztorem ze strony ich rodzin, legaty benefaktorów spoza rodzinnego kręgu zakonnic, geografii gospodarki klasztornej, aktywność mniszek w świecie poza klauzurą, sposób reprezentowania opactwa na zewnątrz, familię klasztorną, wreszcie, obraz opactwa w społeczności, z którą był związany. Jeden z tych problemów, a mianowicie związki fundatorów z klasztorami żeńskimi, stał się przedmiotem jego badań w odniesieniu do całego regionu – Śląska.¹⁴ Doprowadziły one do nie tylko dosyć oczywistej konstatacji, że decydujący wpływ na dalsze losy fundacji, jej pomyślność gospodarczą, rozwój, znaczenie (lokalne, regionalne, a nawet ponadregionalne) miały wielkość uposażenia fundacyjnego i utrzymująca się po śmierci fundatora opieka nad fundacją jego potomków oraz umieszczenie przez fundatora i jego następców córek w klasztorze, ale przede wszystkim dowiodły one, iż w pomyślnym rozwoju żeńskiej placówki zakonnej konieczne było współdziałanie wszystkich tych czynników, choć nie wszędzie w takim samym zrównoważonym układzie.

W takich fundacjach książęcych, jak klasztor cysterek trzebnickich czy klarysek wrocławskich, bardzo bogate uposażenie, utrzymująca się w następnych stuleciach po fundacji opieka kolejnych pokoleń książąt nad nimi i stały napływ doń córek książęcych oraz śląskiej szlachty, zapewniły im rangę regionalną. Badania nad dominikankami raciborskimi oraz benedyktynkami legnickimi (również fundacji książęcej), dowiodły z kolei, że charakter pierwotnego uposażenia nie zawsze przesądzał o braku czy słabości związków gospodarczych klasztorów żeńskich z miastem i ich relacji ze społeczeństwem miejskim.

Niezwykle bogate źródła wrocławskie¹⁵ dają wyjątkową i do dziś niewykorzystaną możliwość zbadania całego układu relacji, jakie zachodziły między klasztorami żeńskimi a organizmem miejskim. Prezentowany tu przyczynek jest zaledwie próbą pokazania tych możliwości i zasugerowania pierwszych wniosków. Pełny obraz będzie zresztą możliwy dopiero wtedy, gdy zostaną przeprowadzone badania dotyczące także klasztorów męskich, z którymi związane były konwenty żeńskie (jedno z najbardziej zaniedbanych zagadnień), a przede wszystkim wspólnot beginek i tercjarek.¹⁶ Trzeba jednak mieć na uwadze, że ze względu na wielkość Wrocławia, rozwój jego struktur

¹³ P. WISZEWSKI, *Legnickie opactwo benedyktynek w społeczeństwie śląskim*, s. 75–90.

¹⁴ P. WISZEWSKI, *Związki fundatorów z klasztorami żeńskimi na Śląsku (XIII–połowa XIV w.). Wybrane aspekty*, s. 303–332.

¹⁵ Podstawą przedstawionej tu analizy są przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (cyt.: APWr.) zespoły poklasztorne: Rep. 56 – augustianek na Piasku; Rep. 58 – dominikanki św. Katarzyny; Rep. 63 – klarysek (św. Damiana) św. Klary – o tych zespołach zob. H. MANIKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, s. 14n.

¹⁶ A. Schultz wydobyl informacje o 61 beginażach (wśród nich zapewne znalazły się wspólnoty tercjarek), działających w latach 1373–1508. Początki beginek wrocławskich przypadają najpóźniej na koniec XIII w., liczba wspólnot istniejących jednocześnie jest uchwytna tylko dla 1403 r. – było ich wówczas 23; część znajdowała się pod władzą rady miejskiej, zob. H. MANIKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście*

kościelnych, wreszcie liczbę żeńskich klasztorów i beginaży, uzyskane rezultaty nie nadają się do generalizacji wykraczającej poza największe ośrodki środkowoeuropejskie o silnie rozbudowanej sieci kościelnej i z potężną warstwą patrycjatu (szlachty miejskiej). W artykule tym pominięty zostanie problem pierwszorzędnej wagi – miejsce i funkcje (także symboliczne) konwentu żeńskiego i związanej z nim świątyni w życiu religijnym mieszczan, w tym jego miejsce w przestrzeni sakralnej miasta. Ograniczę się do omówienia problemu relacji klasztor – społeczeństwo miejskie tak jak on jest najczęściej w dotychczasowych badaniach polskich ujmowany: poprzez analizę społecznej rekrutacji zakonnic oraz usytuowania klasztoru w gospodarce miejskiej. W pierwszym rzędzie bowiem zależy mi na weryfikacji z jednej strony dotychczasowego kwestionariusza badawczego, z drugiej formułowanych w oparciu o tego rodzaju analizy generalizacji.

Wrocław należał w średniowieczu do grupy największych aglomeracji środkowo-wschodniej Europy, w szczytowym okresie swojego ówczesnego rozwoju osiągając, jak się szacuje, 15–21 tys. mieszkańców.¹⁷ Wcześniej, bo już na przełomie XIII i XIV w. stał się pod względem ustrojowym w pełni dojrzałą komuną miejską, która dzięki sprzyjającej sytuacji politycznej i polityczno-wyznaniowej zbliżyła się w XV w. pod względem stopnia samodzielności politycznej i władzy nad swoim zapleczem terytorialnym (księstwem wrocławskim) do włoskiej republiki miejskiej.¹⁸ Fundacja trzech klauzurowych klasztorów żeńskich: klarysek, dominikanek i augustianek przypadła w momentach przełomowych kształtowania się komuny miejskiej: lokacji miasta na prawie niemieckim i jego reorganizacji przestrzennej (1257 – klaryski), a następnie umacniania się miejskiej komuny (augustianki przed 1299, może przed 1290; ok. 1294 dominikanki). Dwa największe klasztory – domibiegu procesu fundacyjnego. Sprowadzenie klarysek z Pragi było fragmentem znacznie szerszego programu fundacyjnego, stanowiącego replikę franciszkańsko-szpitalnego założenia zrealizowanego w Pradze przez św. Agnieszkę.¹⁹ Fundacja dominikanek przeprowadzona, jak wynika z tradycji zakonnej przez księcia Henryka V, związana była z wydarzeniami politycznymi: objęciem przez niego władzy nad miastem i księstwem wrocławskim lub była *votum* za uwolnienie z więzienia, w którym zamknął go książę Henryk głogowski. Wzniesienie klasztoru miało miejsce później, już po śmierci fundatora, i, jak się przypuszcza, do-

średniowiecznym, s. 22n.; A. SCHULTZ, *Topographie Breslaus im 14. und 15. Jahrhundert*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 10/1871, s. 285–288. Na ogromne możliwości badawcze dotyczące gospodarki poszczególnych klasztorów (męskich) i ich związków z gospodarką miejską wskazuje *per analogiam* studium szpitali wrocławskich M. SŁONIA, *Szpitalie średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000.

¹⁷ Zob. ostatnie opracowanie dziejów średniowiecznego Wrocławia po lokacji, M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI w.*, in: *Historia Wrocławia*, tom 1: *Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, C. Buško, M. Goliński, M. Kaczmarek, L. Ziątkowski, Wrocław 2001, s. 207n.

¹⁸ Najmocniej podkreślił analogie z miastami-państwami północno-środkowych Włoch R. C. HOFFMANN, *Towards a „City-State“ in East-Central Europe: Control of Local Government in the Late Medieval Duchy of Wrocław*, *Societas. A Review of Social History* 5/1975, s. 173–199; moje stanowisko jest nieco ostrożniejsze, por. H. MANIKOWSKA, *Melioratio terrae and System Transformations on Lands to the East of the Odra during the Thirteenth Century and the Late Middle Ages*, in: *Poteri economici e poteri politici*, secc. XIII–XVIII. *Atti della „Trentesima Settimana di Studi“*, 27 aprile – 1 maggio 1998, (ed.) S. Cavaciocchi, Prato 1999, s. 319n.

¹⁹ Literaturę dotyczącą fundacji Agnieszki Przemysliłówny w Pradze podaje: P. VLČEK, P. SOMMER, D. FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1998, s. 515, 517.

konało się przy współdziałaniu dominikanów (we Wrocławiu obecnych od 1226 r.) oraz miasta.²⁰ Taka rekonstrukcja procesu fundacyjnego tłumaczy szybkie przejęcie kontroli nad dominikankami – a ściślej zwierzchności w sprawach doczesnych – przez rajców wrocławskich (1333 r.). To władze miejskie wyznaczały odąd świeckiego prokuratora majątku, współdecydowały o wysokości posagu profesek (50 marek + 2 marki stałego dochodu rocznego na odzież i utrzymanie) oraz o liczebności konwentu. Niemal więc od początku istnienia konwentów żeńskich ich sytuacja względem władz miejskich była zasadniczo różna, tym bardziej że klasztor klarysek stał się jednym z najważniejszych na Śląsku klasztorów dla księżniczek piastowskich,²¹ a jego kościół, pod wezwaniem św. Klary, nekropolią książąt wrocławskich. Fundacja trzeciego klasztoru żeńskiego – kanoniczek reguły św. Augustyna na Piasku, wymienianego w źródłach pod wezwaniem św. Jakuba, nie jest uchwytana w źródłach. W 1299 r. potomek fundatorów, rycerz Gizylher Coloneri, przekazał im działkę i dwór na Piasku.²² Z pewnością osiadły tam wcześniej, być może jako wspólnota beginek lub zbliżonej formy życia, a ustabilizowanie fundacji miało być może związek z nakazem wybrania reguły i przestrzegania klauzury, narzuconym przez bullę Bonifacego VIII *Periculoso*.²³

Obok trzech domów klauzurowych w późnośredniowiecznym Wrocławiu funkcjonowało wiele wspólnot beginek i tercjarek. Badania nad nimi są ciągle jeszcze przed nami, a są one tym ważniejsze, że nie znamy ani ich składu społecznego, ani liczebności,²⁴ ani wreszcie roli w gospodarce miejskiej, która, zważywszy na ich zaangażowanie w sektorze sukieniczym, mogła być niebagatelna.²⁵ Oszacowanie „populacji klasztornej“ jest więc w tej sytuacji bardzo trudne. Precyzyjniejszymi danymi dysponujemy tylko w odniesieniu do profesek – kilka zachowanych spisów sióstr chórowych świadczy o tym, że w obu największych klasztorach wrocławskich przestrzegano obowiązującego *numerus clausus*. Było więc 60, potem 70 dominikanki, 50-60 klarysek, nieznana liczba, ale z pewnością znacząco mniejsza kanoniczek oraz – nie do dokładnego ustalenia jednak

²⁰ Fundacja i lokalizacja przynajmniej dwóch największych klasztorów żeńskich miały znaczenie, także symboliczne, dla tożsamości ideologicznej, topografii oraz geografii sakralnej Wrocławia. Problemem tym zajmę się w innej rozprawie. Szczegółowe omówienie tych fundacji, zob. H. MANIKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, s. 15–18, gdzie odwołanie do starszych prac im poświęconych: G. FROBÖS, *Geschichte der Sankt Katharinenkirche in Breslau. Denkschrift zum 600 jährigen Jubiläum und zur Renovation dieser Kirche durch die evangelisch-lutherischer Gemeinde im Jahre 1907–1908*, Breslau 1908; M. T. PIETSCH, *Zur Geschichte des Breslauer Klarenstiftes, des jetzigen Ursulinenklosters*, Breslau 1937 (Zur schlesischen Kirchengeschichte, Bd. 27); H. KULIG, *Die Standesverhältnisse des Breslauer Klarenstiftes im Mittelalter*, Breslau 1939 (Zur schlesischen Kirchengeschichte, Bd. 38); E. WALTER, *Zur Gründungsgeschichte des Breslauer Klarenstiftes*, Jahrbuch der schlesischen Friedrich Wilhelm Universität zu Breslau 32/1991, s. 1–28.

²¹ Co najmniej 15 księżniczek wstąpiło do klarysek wrocławskich – 10 z nich zostało kseniami.

²² *Regesten zur schlesischen Geschichte*, (ed.) C. GRÜNHAGEN, *Codex Diplomaticus Silesiae* (CDS), tom VII, s. 3, Breslau 1892, nr 2567; J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hofstiftes Breslau*, Breslau 1860, dil 1, s. 569n.

²³ Por. przyp. 7.

²⁴ W końcu XIV w. przewidywano dla jednego z większych beginiaży, ufundowanego przez Johana de Reichenbach, a znajdującego się pod kontrolą miasta, funkcjonującego przy konwencie franciszkanów, liczbę 24 kobiet, zob. APWr. E1/1 (Liber magnus), f. 10.

²⁵ W 1310 r. otrzymały one od książąt przywilej „*super textura et usu emptiois et vendictionis alborum et griseorum pannorum sive staminum*“, CDS, tom V, (ed.) W. WATTENBACH, Breslau 1862, nr 190, s. 59n.

– kilkadziesiąt służących (konwerek), co pozwala zakładać, iż w trzech klasztorach wrocławskich stale przebywało ok. 200 kobiet. Przynajmniej tyle samo, a zapewne więcej było w XV-wiecznym mieście beginek i żyjących pod wspólnym dachem tercjarek.

Źródła wrocławskie pozwalają zidentyfikować z imienia i nazwiska ponad 320 zakonnic z konwentu klarysek i ponad 220 dominikanek, natomiast tylko 25 augustianek, które, z racji zbyt szczupłego materiału, wypadnie pominąć w naszych rozważaniach dotyczących pochodzenia społecznego żyjących w klasztorach klauzurowych zakonnic. Co ważniejsze, dysponujemy także dla kilku lat pełnymi listami siostr chorowych. Problem pochodzenia społecznego klarysek i dominikanek został zbadany już w latach 30. XX w. w pionierskim studium Heleny Kulig. Podała ona pochodzenie społeczne każdej z uchwytnych źródłowo klarysek (niezidentyfikowane prawdopodobnie trzeba zaliczyć do grupy najtrudniejszej do identyfikacji, a więc „zwykłych“ mieszczek) oraz przeanalizowała w kilku przekrojach czasowych udział poszczególnych warstw społecznych w rekrutacji do klasztoru św. Klary (wśród mieszczańskich rodzin wyróżniając *Ratsgeschlechte*), a rezultaty tych badań porównała z analizą składu społecznego dominikanek.²⁶

Oba konwenty różniły się znacząco pod względem pochodzenia społecznego zakonnic. Na 18 (do czasów reformacji) opatek klarysek 10 było księżniczkami, 5 córkami możnowładców, pozostałe 3 rekrutowały się z warstwy szlachty miejskiej. Tymczasem prawdopodobnie żadna z przeorysz dominikańskich nie była pochodzenia szlacheckiego. Tylko jedna księżna, i to jak się wydaje z racji dysponowania nieruchomością w pobliżu konwentu św. Katarzyny, wstąpiła do tego klasztoru, by spędzić w nim wdowieństwo. Ten wybitnie arystokratyczny, dworsko-szlachecki charakter rekrutacji charakteryzował w ogóle śląskie klasztory klarysek – aż 27 spośród ok. 50 księżniczek-zakonnic zostało umieszczonych w klasztorach tej reguły, podczas gdy do dominikanek wstąpiło ich tylko 7. Od 1267 r., gdy opatką klarysek wrocławskich została córka księżnej Anny i Henryka II, Jadwiga, aż do 1373 r. na czele klasztoru klarysek stały księżniczki piastowskie, a do 1336 r. konwent nie przyjmował w ogóle kobiet nie szlacheckiego rodu. Rodzinom patrycjuszowskim udało się umieścić w nim swoje córki po raz pierwszy w połowie lat trzydziestych XIV w., a więc w okresie ważnych zmian politycznych i społeczno-prawnych. Okrzepła wówczas stale rosnąca polityczna samodzielność komuny wrocławskiej, patrycjat uformował się jako warstwa miejskiej szlachty, po inkorporacji do Czech mieszczenie-posiadacze ziemscy uzyskali równy lennikom królewskim status prawny. Umieszczenie w otoczeniu księżnych i księżniczek córek było w mniemaniu patrycjusza zapewne równie ważną demonstracją pozycji społecznej, jak uzyskanie herbu i wzniesienie kaplicy rodowej (pierwsze fundacje tego typu przypadają na te same lata). Część z tych rodzin była zresztą związana z dworem czeskim i należała do stronnictwa czeskiego we Wrocławiu.

Dysponujemy, poza licznymi wzmiankami dotyczącymi poszczególnych zakonnic, trzema pełnymi listami klarysek dla lat: 1396, 1438 i 1481. Ich analiza prowadzi do następujących wniosków:

1. Metoda badania społecznego profilu rekrutacji w oparciu jedynie o wzmianki dotyczące poszczególnych zakonnic, nawet „dostatecznie“ liczne (nie zaś w oparciu

²⁶ H. KULIG, *Die Standesverhältnisse des Breslauer Klarenstiftes im Mittelalter*, Breslau 1938. Pod pojęciem patrycjatu obejmuje ona członków władz miejskich. Jej dane udało mi się w kilku wypadkach sprostować i uzupełnić podane przez nią listy o kilkanaście zakonnic (z obu klasztorów), zob. H. MAKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, s. 26–30.

o pełne listy profesek) przynieść może wyniki obarczone błędem. Skład społeczny konwentu w 1396 r. (na 50 mniszek – 26 lub 27 mniszek z kręgów książęco-rycerskich, 19 [a więc 38%] z patrycjatu) jest bowiem nieco inny niż pochodzenie społeczne wszystkich sióstr uchwytnych w źródłach klasztornych i miejskich²⁷ od roku 1336 (czyli od momentu przyjmowania plebejek) do roku 1400 (na 89 zakonnic 50 patrycjuszek [a więc ponad 56 %!]). W największym stopniu różnica między wynikami obu analiz wynika, jak sądzę, z „wady wrodzonej“ dokumentacji źródłowej, odbijającej zaawansowanie miejskiej procedury prawnej, dokumentowanej na piśmie. Uprzywilejowuje ona – przede wszystkim z racji przeprowadzania przed miejskim notariatem nadań związanych z uposażeniem zakonnicy, działów spadkowych oraz legatów testamentowych – córki obywateli miasta.

2. W związku z obowiązującym w klasztorach *numerus clausus* musimy liczyć się ze zmianami w składzie społecznym tych konwentów, warunkowanymi bardzo różnymi czynnikami. Obecność aż czterech księżniczek w jednym momencie (1396) oznaczała niejako automatycznie większą reprezentację córek rycerskich, bowiem zakonnicę pochodzącą z książęcych i magnackich rodów wstępując do klasztoru miały prawo wprowadzić doń do dwóch towarzyszek. Na skład społeczny wpływały też epidemie. Np. skład społeczny konwentu w 1438 r. w jakimś przynajmniej stopniu był wynikiem gwałtownej wymiany sióstr spowodowanej zarazą w 1413 r. Z jej konsekwencjami wiązałym objęcie w 1420 r. funkcji opatki przez córkę patrycjusza Formosę Reichard, należąca wówczas do nielicznego grona starszych sióstr, które przeżyły chorobę. Powtarzające się z narastającą w drugiej połowie XV w. częstotliwością zarazy (1451, 1464, 1474, 1483, 1485, 1496, 1507, 1516) mogły też hamować napływ szlachcianek z księstw śląskich. Poza tym, co już jest niezwykle trudne do weryfikacji źródłowej, „rotacja“ zakonnic mogła być różna dla różnych grup społecznych – nie wiemy np. czy wiek, w którym składano śluby zakonne był zbliżony u wszystkich zakonnic bez względu na ich pochodzenie społeczne, czy którąś z grup nie charakteryzował np. dłuższy okres pobytu w klasztorze (dla znacznej grupy zakonnic, w tym księżniczek, daje się ustalić kilku-dziesięcioletni, nawet ponad sześćdziesięcioletni okres występowania w źródłach).

3. Skład społeczny konwentu żeńskiego odbija zarówno zmiany społeczne zachodzące w mieście pod wpływem migracji i mobilności społecznej (w przypadku klarysek – pojawienie się przedstawicielek nowych, awansujących do patrycjatu rodzin), jak i procesy społeczne zachodzące w obrębie elit (przede wszystkim elity miejskiej, ale nie tylko). To że w 1481 r. większość spośród 56 zakonnic (na 46 zidentyfikowanych 30 miało pochodzenie mieszczańskie) nie rekrutowała się z żadnego ze „starych“ rodów rajcowskich w jakiejś mierze było spowodowane upadkiem znaczenia w XV stuleciu niektórych z tych rodzin – w wyniku m.in. działów majątkowych straciły one zdolność delegowania do władz swoich przedstawicieli.²⁸

Zdecydowanie odmienny obraz wyłania się z analizy składu sióstr chórowych w klasztorze św. Katarzyny. Wśród wzmiankowanych w źródłach zakonnic, udział sióstr wy-

²⁷ Poza cytowanymi zespołami klasztornymi podstawą źródłową jest zespół ksiąg miejskich: APWr. G 1 i G 5 oraz monograficzne opracowania patrycjatu wrocławskiego: G. PFEIFFER, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, Breslau 1929; O. PUSCH, *Die Breslauer Rat- und Stadteschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, Dortmund 1986–1991.

²⁸ R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties and Lordship in a Late Medieval Countryside. Agrarian Structures and Change in the Duchy of Wrocław*, Philadelphia 1989, s. 340.

wodzących z kręgów dworsko-szlacheckich nie przekraczała 3%. W XIV i XV w. 2/3 z nich pochodziło z patrycjatu i to w znaczącej części z rodzin świeżego awansu. Ale w 1517 r. (jedyna pełna lista siostr przed reformacją) na 57 zakonnic 3 pochodziły ze szlachty (co mogło być związane z wstąpieniem do klasztoru w 1500 r. księżnej ziębickej Urszuli, wdowy po Henryku Starszym, synu Jerzego z Podiebradów), 10 z patrycjatu (17,5 %), 26 z nie patrycjuszowskiej elity kupieckiej (45,5 %) 9 było „zwykłych” mieszczek, pochodzenie 9 nie jest pewne.

Najważniejszą różnicą składu społecznego obu klasztorów był zdecydowanie miejski, wrocławski charakter rekrutacji do konwentu dominikanek. Klasztor nie przyciągnął większej liczby kobiet ani z księstwa wrocławskiego, ani z innych księstw śląskich. Elementem łączącym oba konwenty był znaczący udział córek patrycjuszowskich w ich składach, potwierdzony obecnością reprezentantek 11 rodów w obu konwentach, w tym 8 należących do miejskich elit władzy i pieniądza (3 z nich posiadały herby szlacheckie). Poza jednak dwoma potężnymi rodami patrycjuszowskimi Dompnigów i Steinkellerów, wszystkie pozostałe umieściły swoje córki najpierw u św. Katarzyny. Do klarysek trzeba się było „dobijać“.

Przedstawiony tu obraz wymaga pogłębienia w badaniach o znacznie większej skali i nowym podejściu. Dopiero one pozwolą pełniej zinterpretować ewolucję składu społecznego konwentów żeńskich i skorelować ją z zachodzącymi w mieście przemianami społecznymi, gospodarczymi i duchowymi. Trzeba przede wszystkim przejść do następnego etapu badań składu społecznego konwentów – nie w perspektywie społeczności klasztornej, lecz społeczeństwa miejskiego. Informacja, iż patrycjuszki stanowiły np. 56 % składu konwentu jest w istocie niewiele mówiąca o tym społeczeństwie. Informacja, iż kilka rodzin patrycjuszowskich przez niemal dwa stulecia stałe kierowało swoje kobiety do tego samego klasztoru (dominikanek), a kilka najpotężniejszych rodzin ze szlachty miejskiej (wśród nich rajcowskich) posyłało je do cysterek w Trzebnicy i klarysek we Wrocławiu, nigdy nie umieszczając ich u dominikanek, zmusza natomiast do stawiania pytań: o rzeczywiste miejsce na skali społecznego prestiżu podległego władzy rajców klasztoru św. Katarzyny, o sposoby i środki demonstrowania tegoż prestiżu, wreszcie, i nie na ostatnim miejscu o to, czy przypadkiem warunki życia w obydwu konwentach nie były zasadniczo różne. Odpowiedź na te pytania wymaga posługiwania się innymi, bardziej precyzyjnymi kategoriami społecznymi. Z jednej strony, właściwsze wydaje się łączne traktowanie patrycjatu (w rozumieniu *Ratsgeschlechte*) i elity kupieckiej, z racji podobnego potencjału majątkowego, koligacji rodzinnych, posiadania przez obie grupy majątków ziemskich, wspólnych aspiracji, wreszcie zachodzących w obrębie tej szerszej warstwy procesów awansu i degradacji. Z drugiej, potrzebna jest dywersyfikacja tej warstwy na grupy odmiennego i zmiennego w czasie prestiżu społecznego (rycerstwo osiadłe w mieście, *negotiatores* awansujący do grupy *nobiles, novi cives* itd.). Spodziewam się, że nieco inna niż Heleny Kulig, uwzględniająca te pytania analiza składu społecznego siostr przyczyni się do ustalenia istniejącej w obrębie miejskiej *ruling class* hierarchii pozycji, prestiżu i aspiracji. Dokumentacja wrocławska oraz rozpoznanie prosopograficzne i genealogiczne tej warstwy pozwolą także na wykonanie jeszcze innego rodzaju analizy – stopnia monachizacji kobiet pochodzących z tej właśnie warstwy. Zauważony szybki wzrost tego wskaźnika w samym końcu XV w., a zwłaszcza w XVI w. w wielu największych miastach północno-środkowych Włoch, jest wiązany (choć nie wyłącznie) z endogamicznym charakterem małżeństwa w środowisku miejskiego patrycjatu, trudnościami ze znalezieniem męża (przewaga kobiet

w populacji miejskiej, podczas gdy w środowiskach wiejskich występowało odwrotne zjawisko) oraz wzrostem wysokości posagu w okresie wczesnonowożytnym.²⁹ Z początkami tego ostatniego procesu w XV w. mamy do czynienia również w miastach naszej części Europy. W końcu stulecia posagi córek bogatych kupców wrocławskich wynosiły przeciętnie od sto kilkudziesięciu do 400 marek, ale górna granica była znacznie wyższa,³⁰ w Poznaniu Jacek Wiesiołowski stwierdził dwukrotny między 1430 a 1500 wzrost średniej wysokości wiana (*Morgengabe*), ale wyraźnie szybciej i bardziej rosły one w grupie wian o najwyższej wartości. W 1433 r. najwyższe wynosiło 240 marek – w 1497 już prawie 1200 marek (wzrost pięciokrotny).³¹ Badania nad wskaźnikiem monachizacji powinny przynieść odpowiedź na pytanie, czy i w jakim stopniu ten wzrost wysokości posagów przekładał się na politykę matrymonialną rodzin należących do elity pieniądza i władzy. Społeczno-ekonomiczna analiza profesji zakonnej pochodzących z patrycjatu kobiet prowadzi na razie do przypuszczenia o komplementarności obu strategii rodzinnych: endogamicznego małżeństwa, praktykowanego przez tę warstwę i wykluczenia części kobiet z rynku matrymonialnego.

Pamiętać musimy jednak również o innych czynnikach wpływających na decyzję rodziny o wyborze profesji zakonnej dla córki (córek). Pierwszym i niezwykle ważnym był brak nowych fundacji monastycznych w mieście, który – w związku ze stałą, „zadekretowaną“ liczbą zakonnic w klasztorze – ograniczał istotnie wybór klasztornej przyszłości dla kobiet. Sytuacja ta z pewnością przyczyniła się i do *stricte* miejskiego, wrocławskiego charakteru rekrutacji do dominikanek i stopniowego wypierania szlachty śląskiej z klasztoru klarysek i, przynajmniej w jakimś stopniu, do posyłania mieszczyk wrocławskich do konwentów znajdujących się w innych miastach. Drugim, ważnym czynnikiem, który jest jednak trudno uchwytny w źródłach, są motywy ściśle religijne decyzji o wyborze profesji zakonnej – domyślać się go możemy zwłaszcza w tych rodzinach, które bądź wszystkie bądź większość swoich dzieci (nie tylko córki) skierowały na drogę kariery kościelnej i do zakonów. Trzecim, ledwie dostrzegalnym w naszej dokumentacji, jest niezdolność dziewcząt – z racji choroby czy ułomności – do małżeństwa.³² Ponieważ jednak reguły zakonne wymagały, by przeznaczona do klasztoru dziewczyna była w pełni zdrowa, chroniąc się w ten sposób przed uczynie-

²⁹ R. TREXLER, *Le célibat à la fin du Moyen Âge. Les religieuses de Florence*, Annales E.S.C. 27/1972, s. 1329–1350; A. MOLHO, „*Tamquam vere mortua*“. *Le professioni religiose femminili nel tardo medioevo*, Società e storia 12/1989, s. 1–44; J. BROWN, *Monache a Firenze all'inizio dell'età moderna. Un'analisi demografica*, Quaderni storici 29/1994, s. 117–152; G. ZARRI, *Recinti. Donne, clausura e matrimonio nella prima età moderna*, Bologna 2000; G. DELILLE, *Strategie di alleanza e demografia del matrimonio*, in: *Storia del matrimonio*, (edd.) M. D. Giorgio, C. Klapisch-Zuber, Roma-Bari 1996, s. 283–303; J. G. SPERLING, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, Chicago-London 1999. We Florencji w 1470 r. było 30 żeńskich klasztorów, w 1574 – 63; średnie zaludnienie klasztoru: w 1470 – 32,8, a w 1574 – 72,7.

³⁰ Por. wysokość posagów w końcu XV w. w rodzinie Popplau: L. PETRY, *Die Popplau. Eine schlesische Kaufmannsfamilie des 15. und 16. Jahrhunderts*, Breslau 1935, s. 86.

³¹ J. WIESIOŁOWSKI, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa-Poznań 1982, s. 15n.

³² Jest to czynnik dobrze uchwytny w źródłach florenckich – by móc przekazać posag należący się z funduszu posagowego do klasztoru, czyli zmienić pierwotne przeznaczenie inwestycji w Monte delle doti, trzeba było uzasadnić tę decyzję; skuteczne okazało się właśnie wskazanie na chorobę bądź ułomność, zob. A. MOLHO, „*Tamquam vere mortua*“. *Le professioni religiose femminili nel tardo medioevo*, s. 1–44.

niem z konwentów przytułków dla kalek i chorych, informacje tego rodzaju znajdujemy wyjątkowo i przypadkowo. Najpełniejszych danych i określenia wskaźnika monachizacji i jego zmian, możemy się więc spodziewać dopiero z wyników szczegółowej analizy rodzin mieszczańskich.³³

Gospodarcze związki klasztorów żeńskich z miastem są z pewnością jednym z najtrudniejszych do zbadania i jednocześnie najbardziej przez historyków zaniedbanych zagadnień. Zarówno dominikanki, jak i klaryski były właścicielami miejskich nieruchomości i urzędzeń gospodarczych, podmiejskich gospodarstw i ogrodów, miejskich rent. Hojne uposażenie księżnej Anny i jej synów, znacznie powiększone w późniejszym okresie przez nadania książąt śląskich, rycerstwo, biskupa oraz władców Czech i Polski, obejmujące dobra rozrzucone w różnych księstwach Śląska, w naturalny sposób wiązało gospodarkę klasztoru klarysek z gospodarką wiejską i życiem gospodarczym całej prowincji. Ale już w 1271 r. miała miejsce pierwsza transakcja z obywatelem miasta (dotycząca zakupu przez klasztor dochodów z młyna). Dla uchwycenia związków gospodarczych klasztoru z jego miejskim otoczeniem najważniejszy jest proces rozrastania się majątku klasztorowego w mieście i jego najbliższej okolicy. W połowie XIV w. klaryski wrocławskie posiadały 4 domy we Wrocławiu i dwór księżnej Anny, 3 inne dwory. Poza murami miasto było niemal okrążone przez wsie i majątki kościelne, w tym należące do klarysek spore kompleksy dóbr: Szczepin (sam kościół św. Mikołaja do nich jednak nie należał), wyspy na Odrze: Słodowa, Bielarska i św. Klary z młynami, wreszcie drobne majątki i ogrody na Wygonie Świdnickim. Posiadały też trzy łąnie. Początkowo największe znaczenie dla stabilizacji klasztoru i rozrostu jego majątku miały posagi Piastówien i nadania rodziny książęcej – właściciela licznych nieruchomości miejskich i majątków przedmiejskich, dysponującego dochodami z urzędzeń gospodarczych w mieście, potem także opieka władców czeskich (zwłaszcza nadanie Karola IV 300 marek z jego dochodów z miasta i księstwa), a nawet Kazimierza Wielkiego. Coraz liczniejsza od połowy XIV w. rekrutacja zakonnic ze środowiska patrycjatu wrocławskiego nie wpłynęła jednak zasadniczo na charakter własności klasztornej – posagami były w pierwszym rzędzie dobra wiejskie bądź renty zakupione na podwrocławskich majątkach ziemskich, w tym klasztornych, w mniejszym stopniu czynsze miejskie.³⁴ W XV w. następuje dalszy przyrost majątku ziemskiego, czynszów wiejskich oraz zwiększa się aktywność gospodarcza klasztoru i zakonnic w ich podmiejskich posiadłościach. Związki z gospodarką miejską oraz udział dóbr i czynszów miejskich w majątku klasztornym, wreszcie liczba transakcji pieniężnych dotyczących rent miejskich, a zawieranych przez zakonnice z mieszczanami wzrastały dosyć równomiernie, ale powoli, od lat trzydziestych XV w. Trzeba jednocześnie mocno podkreślić, że *gros* transakcji zawieranych w tym okresie przez szafarza klasztoru i zakonnice dotyczyło podmiejskich, dziś znajdujących się w granicach miasta, wsi klasztornych. Klasztor i mniszki swobodnie dysponujące swoim dożywotnim majątkiem lokowały tu gotówkę kupując renty od obywateli wrocławskich, od sołtysów we wsiach klasztornych, nawet od chłopów posiadających niewielkie gospodarstwa, stając się aktywnym i ważnym ucze-

³³ Sprawa dyskusyjną pozostaje, czy możemy zjawisko monachizacji córek patrycjuszy analizować w kategorii potlaczu, jak to ostatnio zaproponowano w odniesieniu do konwentów weneckich, inspirując się badaniami Maussa, Levi Straussa, i ich epigonów, zob. J. G. SPERLING, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, Chicago-London 1999.

³⁴ Szczegółowa analiza w H. MANIKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, s. 31–44.

stnikiem rozszerzającego się w późnym średniowieczu rynku renty. Co więcej, przyczyniały się, jako posiadacz majątków ziemskich położonych w najbliższym sąsiedztwie murów miejskich, do gospodarczej integracji miasta z jego bezpośrednim zapleczem wiejskim. To, moim zdaniem ważna konstatacja, bowiem w przypadku badań nad w takim miastem jak Wrocław, dysponującym ziemską własnością komunalną i mającym potężną, liczną grupą mieszczan-posesorów ziemskich, wydzielanie gospodarki wiejskiej z obrazu rozwoju gospodarczego miasta prowadzi do jego skrzywienia.

Związki gospodarcze z miastem klasztoru dominikanek były w średniowieczu niewątpliwie silniejsze, ale nie można mówić o jakimś zdecydowanie odmiennym ich charakterze. Pierwszy zachowany w archiwum dominikanek dokument przynosi informację o zamianie dóbr wiejskich, dokonanej między rycerzem śląskim a klasztorem (1302 r.). O pierwotnym uposażeniu klasztoru wprawdzie niewiele wiemy, ale jak wynika z tej transakcji, składały się nań majątki wiejskie, pomnożone w pierwszej i drugiej dekadzie XIV w. kolejnymi nadaniami książęcymi. Nawet pierwszy legat mieszczkański na rzecz dominikanek, połączony z posagiem dla dwóch córek zakonnicy u św. Katarzyny, świadczy o chętnym uposażaniu siostr i klasztoru, przynajmniej w początkowym okresie jego istnienia, w dobra ziemskie. Poważniejsze nadania całych alodiów miały miejsce także ze strony związanych z księciem rycerzy czy osób niekoniecznie przez córkę zakonnicy pozostających w bliższych relacjach z klasztorem. W rezultacie także i ten klasztor dosyć szybko zdobył uposażenie i majątek oparte na dochodach, jak je określał Wiesiołowski, „feudalnych“: 4 wsie i parafię, kilka części wsi, pojedyncze gospodarstwa mające od kilku do kilkunastu nawet łanów. Złożyły się nań nie tylko posagi i połączone z nimi nadania i legaty na rzecz klasztoru, ale także zakupy alodiów od rycerzy i mieszczan wrocławskich posiadających dobra w księstwie wrocławskim. Wymagane – poza posagiem – dożywotnie uposażenie zakonnicy w wysokości dwóch marek rocznego dochodu bywało zabezpieczane zarówno na czynszach miejskich, jak i rentach wiejskich. Tak jak klaryski, dominikanki wzajemnie kupowały od siebie renty ustanowione na majątkach ziemskich czy sołectwach, a będąca w dyspozycji klasztoru i siostr gotówka była źródłem kredytu dla sołtysów i chłopów we wsiach klasztornych. W końcowych dekadach XIV w. szybko wzrastała liczba transakcji zakupu rent wiejskich.

Archiwum dominikanek przynosi klarowniejszy niż w przypadku klarysek obraz zmian, jakie zachodziły w gospodarce klasztornej i strategii majątkowej zakonnicy. Rosnąca aż do 1427 liczba transakcji czynszowych dotyczących dóbr wiejskich gwałtownie maleje po tej dacie. Pojawiają się za to dokumenty potwierdzające prawa do czynszu, informacje o zaległościach w ich wypłacie. Związek ze zniszczeniami, jakie przyniosły wsi i gospodarce rolnej księstwa wrocławskiego najazdy husyckie, jest tu wyraźnie widoczny. Dominikanki wycofywały się z lokowania pieniędzy w gospodarce rolnej. Udział „sektora wiejskiego“ w majątku zarówno zakonnicy, jak i klasztoru rośnie ponownie w drugiej połowie XV w. Nie są to jednak, jak przed kilkadziesiąt laty, zakupy rent wiejskich, lecz przejmowane w wyniku działów spadkowych, może jako posagi, spore nieraz majątki – całe wsie lub ich części. Nie można z tego wnioskować, że dobra ziemskie i renty wiejskie stanowiły podstawę majątku klasztornej dominikanek i decydowały o jego gospodarce. Niemniej, wbrew utartemu pogładowi o wybitnie miejskim charakterze tego klasztoru, odgrywał on również rolę na rynku kredytu wiejskiego, był posiadaczem wsi i majątków ziemskich, zaspakajał swoje potrzeby produktami rolnymi z własnych gospodarstw i z nadań czynionych w „wiejskim sektorze gospodarki“ przez mieszczan wrocławskich.

Podporządkowanie konwentu dominikanek wrocławskich władzom miejskim miało jednak dla niego poważne konsekwencje gospodarcze. W 1337 r., w związku z potrzebami finansowymi miasta, rajcy zwiększyli liczbę wstępujących do klasztoru zakonnice z 60 do 70. Pozwoliło to zaciągnąć u zasilonej w nowe posagi wspólnoty dominikanek pożyczkę w wysokości 180 marek, którą zabezpieczono na dochodach miejskich w postaci rocznego czynszu 17 marek. Klasztor stał się więc przymusowym pożyczkodawcą, finansującym deficyt budżetu miejskiego. Ale także klaryski musiały wówczas miastu użyczyć niewiele mniejszą sumę – 100 marek (za 12 m. rocznego czynszu). Ten rodzaj renty miejskiej w dokumentacji klarysek pojawia się jednak rzadko i częściej dopiero u schyłku XV w. Inwestowanie, przymusowe bądź dobrowolne, kapitału w dług publiczny było nie zawsze bezpieczne i nie tylko zdarzały się tu lokaty mniej korzystnie oprocentowane, ale występowały też poważne trudności w ściąganiu od miasta należnych klasztorowi czynszów.³⁵ Obok rent ustanowionych na dochodach miasta w posiadaniu klasztoru i zakonnice znalazła się też duża liczba czynszów z jatek oraz z domów. Obowiązek zabezpieczenia córki – poza posagiem – w stały dochód roczny na jej utrzymanie w wysokości 2 m. groszy praskich czynił z zakupu renty najbardziej wygodny sposób realizacji tego wymogu. Dominikanki otrzymywały również, jako posag bądź w wyniku rodzinnych działań majątkowych, całe posesje miejskie, warte nieraz pokaźne sumy domy.

Majątek i gospodarka obydwu klasztorów, klarysek i dominikanek, czyniły z nich, choć w różnym stopniu, ważne w życiu gospodarczym miasta instytucje. Posagi, dożywotnie uposażenie, spadki, wreszcie, choć w stopniu najmniejszym, legaty na klasztor, wydzielane były w przypadku dominikanek w przeważającej mierze, a w przypadku klarysek w stopniu znaczącym i rosnącym od lat 30. XIV w., z majątków tych obywateli Wrocławia, którzy w ogromnej części byli jednocześnie posesjonatami ziemskimi. Kontakty – na płaszczyźnie majątkowej i gospodarczej – poszczególnych zakonnice z ich rodzinami i całych klasztorów z mieszczaństwem miały więc podobny charakter, zbliżoną dynamikę, ale oba konwenty różniła skala zaangażowania w wąsko pojmowany miejski sektor gospodarczy – udział dominikanek w rynku renty ustanowionej na nieruchomościach i urzędzeniach handlowych *intra muros* w świetle analizowanej dokumentacji był większy. Różne też było podporządkowanie obu klasztorów polityce finansowej władz miejskich i zależność od inwestycji w dług publiczny.

Na tle obrazu relacji między największymi klasztorami żeńskimi a miastem specyficzne wydają się związki z nim konwentu kanoniczek na Piasku. Opinia, iż nieuposażony, położony poza murami mały klasztor nie odgrywał dostrzegalnej roli w życiu

³⁵ W 1468 r. należały się konwentowi dominikanek i poszczególnym zakonnicom renty na dochodach miejskich w wysokości ok. 220 marek groszy praskich, ale miasto było niewypłacalne; dominikanki były zmuszone darować 56 m., kolejne 100 m. przeznaczono na tzw. *Schutzengelt*. Spowodowało to gwałtowne pogorszenie się sytuacji materialnej klasztoru, jego przeorysza musiała zaciągnąć poważny dług u podległych jej siostr (158 marek), zob. O. BEYER, *Schuldwesen der Stadt Breslau im 14. und 15. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Verschuldung durch Rentenverkauf*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Althertum Schlesiens 35/1901, s. 109–112; G. FROBÖS, *Geschichte der Sankt Katharinenkirche in Breslau*, s. 17. Na długu publicznym miasta zabezpieczono posagi, uposażenia itd. zakonnice oraz wierzytelności klasztoru na łączną sumę do pocz. XVI w. ok. 7 700 marek kapitału (ponad 640 marek rocznej renty), zob. APWr. K 31–33; K 115/1,2. Dziękuję dr Markowi Stoniowi za udostępnienie mi wypisów z tych ksiąg.

miasta wydaje się przesadnie negatywna.³⁶ Niepełna, bardzo szczupła dokumentacja źródłowa tego klasztoru pozwala ostrożnie stwierdzić, że przekazywane zakonnikom uposażenia, a także legaty na rzecz konwentu to przede wszystkim czynsze wybierane z posesji znajdujących się na Piasku. W grupie donatorów i wypłacających należne renty najliczniejszą grupę stanowią piekarze – charakterystyczna grupa zawodowa dla przyklasztornej części wyspy. Mamy podstawy, by przypuszczać, że klasztor kanoników był blisko związany z lokalną społecznością, od której hojności i poparcia, wyrażającego się być może także w rekrutacji siostr, zależeć musiał jego pomyślny los.

Analiza składu społecznego obu największych konwentów żeńskich Wrocławia, ich uposażenia, operacji majątkowych i kredytowych dokonywanych zarówno przez klasztor, jak i poszczególne zakonnice, prowadzi do wniosku, iż badanie związków konwentów żeńskich z gospodarką i społeczeństwem miasta wymaga skonstruowania – tam, gdzie pozwala na to dokumentacja źródłowa – nowego, znacznie szerszego niż dotychczas stosowane kwestionariusza badawczego. Nie wystarcza już ani odtworzenie całości uposażenia klasztorów żeńskich w momencie fundacji i rekonstrukcja zachodzących w nim w okresie późniejszym zmian, ani wymierzenie (skądinąd prawdopodobnie niemożliwe) udziału w gospodarce klasztornej sektorów „wiejskiego“ i „miejskiego“, ani, uważane za szczególnie ważne, badanie legatów (i innych zapisów donacyjnych) na rzecz klasztorów i ich świątyń.³⁷ Analiza posagów, dożywotnich uposażeń i części majątku rodowego, którą dysponowały zakonnice, wymaga uwzględnienia szerokiego kontekstu społecznego i gospodarczego, strategii rodzinnych, dobrze uchwytnych przynajmniej dla jednej warstwy społecznej – patrycjatu. Nie można też zapominać o wpływie na majątek i gospodarkę klasztorną, na sposób zarządzania nimi, zmian, jakie zachodziły w gospodarce otaczającego konwenty świata świeckiego i w poglądach mieszczan na prowadzenie przedsiębiorstwa i pomnażanie zysku. To nie tylko pierwotne uposażenie czy rekrutacja szlachecka przesądzały o „niemiejskim“, „feudalnym“ charakterze majątku klasztornego. Posag i prywatny majątek, którym dysponowały dożywotnio zakonnice (po czym z reguły przechodził on na klasztor), miały w sposób najbardziej trwały, najbardziej pewny zabezpieczyć im byt na wiele dziesiątków lat. Wszystko wskazuje na to, że mimo dynamicznego rozwoju renty miejskiej długo nie była ona uznawana za pewną lokatę kapitału i stabilne źródło dochodu.³⁸ Dopiero załamanie się renty wiejskiej po najazdach husyckich kazało mieszczanom wrocławskim uposażać ich kierowane do dominikanek córki przede wszystkim na czynszach wybieranych z domów, jatek czy kramów miejskich, kupować dla nich na rynku wtórnym udziały w długu publicznym. O wyborze profesji zakonnej, a także sposobie uposażenia zakonnicy, decydowała także strategia rodzinna rodów patrycjuszowskich, która – jak zdają się sugerować badania Richarda C. Hoffmanna – uległa w XV w.,

³⁶ Tak charakteryzuje ten konwent M. GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI w.*, s. 124.

³⁷ Problemowi temu i stosunkom ze społeczeństwem miejskim i władzami miasta poświęcam nieco uwagi w cyt. artykule H. MANIKOWSKA, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, s. 36–38, 43n. W przypadku klasztorów żeńskich było jednak regułą legowanie ze strony przede wszystkim rodzin profesek oraz osób związanych z klasztorem, zob. P. WISZEWSKI, *Legnickie opactwo benedyktynek w społeczeństwie śląskim*, s. 81n., oraz tab. s. 88. Inaczej sytuacja wyglądała tam, gdzie klasztor żeński był dominującą lub jedną z najważniejszych instytucji kościelnych w mieście.

³⁸ Do podobnych wniosków prowadzą badania M. SŁONIA, *Szpitałe średniowiecznego Wrocławia*, s. 123n.

zwłaszcza w drugiej połowie stulecia, wyraźnej zmianie.³⁹ Pojawia się wówczas polityka obrony stanu posiadania przez ograniczenie bądź w ogóle wykluczenie możliwości rozdrabniania majątku rodzowego, szczególnie majątku ziemskiego. Córki nie dziedziczyły prawa własności do ziemi – wyposażano je w renty – ograniczano małżeństwa synów. Odpowiedź na pytanie o wpływ tych procesów społeczno-gospodarczych na wrocławskie klasztory żeńskie można będzie sformułować dopiero po przeprowadzeniu badań nad rodziną mieszczańską, a zwłaszcza nad rodzinami umieszczającymi swoje córki w klasztorach i ich majątkami.

³⁹ R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties and Lordship in a Late Medieval Countryside. Agrarian Structures and Change in the Duchy of Wrocław*, s. 341–347.

Vztahy královských měst a venkovských klášterů na Moravě v pozdním středověku

TOMÁŠ BOROVSÝ (Brno)

Vazby mezi velkými městskými centry a venkovskými kláštery se těší pozornosti badatelů již několik desetiletí. Výzkum ovládají především hospodářská témata (vliv měst na vytváření a proměny klášterního velkostatku, pronikání klášterů na městské trhy apod.), od nichž ale vede prostřednictvím klášterních domů ve městech přímá cesta k širšímu kontextu vzájemných vztahů – diplomatických, kulturních, sociálních atd.¹ Kláštery nalézaly na městských trzích odbyt pro produkty svých režijních podniků, specializovaná městská řemesla zase nabízela luxusní výrobky. Zatímco sklepy městských rezidencí sloužily k uskladnění prodávaných potravin, v horních patrech se ubytovali představitelé řádu při svých shromážděních či řeholníci vysílání ke studiu na univerzitách a řádových kolejích. Na sklonku středověku nelze opomíjet ani podíl měst na reformách klášterů či vojenskou spolupráci a spolky mezi kláštery a městy v určitém regionu, namířené proti zemským škůdcům a jiným nepřátelům. V našem prostředí se však podobná témata dostávají jen obtížně do centra zájmu.² Jednou z příčin je omezené režijní podnikání samotných klášterů, jež se rozvíjelo především ve 13. století, avšak od první poloviny následujícího století stagnuje, nebo se velmi rychle rozkládá.³ Tento důvod bezesporu platí pro kláštery české. Poměry na Moravě sice

¹ Z bohaté literatury odkazují výběrově: G. STEINWASCHER, *Die Zisterzienser Stadthöfe in Köln*, Bergisch Gladbach 1981; A. VERHULST, Y. MORIMOTO (edd.), *Economie rurale et Economie urbaine au Moyen Age*, Gent-Fukuoda 1994; A. HAVERKAMP, F. G. HIRSCHMANN (Hg.), *Grundherrschaft - Kirche - Stadt zwischen Maas und Rhein während des hohen Mittelalters*, Mainz 1997; M. DERWICH, A. POBÓG LENARTOWICZ (edd.), *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław-Opole 2000.

² Vliv velkých měst na klášterní hospodaření názorně ukázal J. ČECHURA, *Príspevek k dějinám Menšího Města pražského*. Documenta Pragensia 4/1984, s. 62–72; TÝŽ, *Die Struktur der Grundherrschaften im mittelalterlichen Böhmen unter besonderer Berücksichtigung der Klosterherrschaften*, Stuttgart-Jena-New York 1994, 2. kapitola. Ke klášterním domům v Praze I. HLAVÁČEK, *O vztahu venkovských klášterů a měst v pozdním středověku*, Umění 33/1989, s. 153–159; TÝŽ, *Die Landklöster und Stadt in Böhmen bzw. in Prag bis zur hussitischen Revolution*, in: *Klasztor w mieście*, s. 61–69; v Brně T. BOROVSÝ, *Domy venkovských klášterů ve středověkém Brně (13.–15. století)*. Brno v minulosti a dnes 14/2000, s. 13–35.

³ J. ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften*, s. 73; TÝŽ, *Grangia sive curia. Termíny, významy a mýty cisterciáků v Čechách ve vrcholném a pozdním středověku*, Časopis Národního muzea 169/

byly mírně odlišné, hospodářský vývoj moravských klášterů v předhusitském období lze však s jistotou rezervou popsat podobně. V 15. století se ovšem situace v obou zemích začíná radikálně lišit.

Během husitských válek byly všechny české kláštery postiženy sekularizací svých majetků, což ve spojení s ostatními činiteli znamenalo pro řadu z nich úplný zánik. Církevní statky se přesunuly především do rukou šlechty, a to jak kališnické, tak katolické; nezanedbatelnou část z nich ale získala také některá královská města, která v revolučních letech stanula na reformní straně. Samotný Tábor si v této době vytvořil městské panství srovnatelné s državami předních šlechtických rodů.⁴ Většina královských měst sice byla vybavena nemovitým majetkem již v době svého vzniku a další získala během předhusitského období, avšak rozsáhlé městské velkostatky vznikají ve větší míře až během husitských válek a v následujících letech.⁵ Protože většina záborů byla císařem Zikmundem v letech 1436–1437 zpětně legalizována, zůstaly přeživší konventy bez šance na navrácení uchvácených statků. Revize zápisů v letech 1453/1454 sice města o část dobytých území připravila, k větším přesunům majetků zpět do držby církevních vrchností však nedošlo. Konventy zůstaly odkázány na drobné statky, nesrovnatelné s rozsáhlými državami 13. a 14. století, a nemohly konkurovat městskému podnikání.

Při pohledu na Moravu se ukazuje odlišný obraz válečných let. Hustá síť markrabčích měst, dílo markraběte Jana Jindřicha, již za vlády jeho syna Jošta (1375–1411) značně prořídla. Na sklonku prvního desetiletí 15. století bylo na Moravě pouze čtrnáct měst v držbě markraběte a jejich počet se zástavami a zápisy dále snižoval až na pouhých šest na sklonku století.⁶ Ani jedno ze čtyř hlavních zeměpanských měst se na počátku válek nepřipojilo k husitům a všechna se stala oporami katolické strany, přičemž v katolickém táboře zůstala až do počátků reformace. Moravským klášterům se násilné uchvácení jejich statků a útoky na konventy sice nevyhly, neměly však podobné důsledky jako v Čechách (i počet zaniklých řeholních domů je na Moravě mnohem nižší), neboť Zikmund ani Albrecht nepřistoupili k rozsáhlejšímu zápisům. Záborů klášterních majetků tedy byly ve své většině nelegální a konventy se po roce 1436 mohly u zemského soudu domáhat jejich navrácení, což také většina z nich se střídavými úspěchy učinila. Druhá vlna sekularizace proběhla na Moravě v poslední třetině století, kdy čeští panovníci (Jiří z Poděbrad, Matyáš Korvín a Vladislav Jagellonský) předávali zakladatelská práva ke komorním klášterům svým straníkům a kdy se počet komorních klášterů zmenšil přibližně o polovinu. Tak byl uspišen zánik tří fundací postižených již dříve válkami a sekularizací (Vizovic, Třebíče a Oslavan) a oslabeny ostatní, ne-

2000, č. 3–4, s. 12–41. Za diskutabilní považuji shrnutí cisterciáckého hospodaření, které předložila K. CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách*, díl 1–2, Praha 1998, 2002.

⁴ J. ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften*, s. 82–90; TÝŽ, *Die Säkularisation der kirchlichen Güter in hussitischen Böhmen und Sigismund von Luxemburg*, in: Sigismund von Luxemburg, hrsg. von J. Macek, E. Marosi, F. Seibt, Warendorf 1994, s. 122–131; TÝŽ, *Sekularizace církevních statků v západních Čechách v letech 1421–1454*, Časopis Národního musea 165/1996, s. 1–16; F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, díl 4, Praha 1996, s. 54–72.

⁵ Na příkladu Českých Budějovic ukázal starší kořeny městského velkostatku J. ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften*, s. 102–108. Dále srov. F. HOFFMANN, *České město ve středověku*, Praha 1992, s. 95–96.

⁶ J. MEZNÍK, *Vlastníci a držitelé hradů a měst na Moravě 1350–1410*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university C 45/1998, s. 56–58, 62; J. DŘÍMAL, *Městská berně královských měst moravských od polovice 15. století do r. 1526*, Brno v minulosti a dnes 4/1962, s. 85–124.

boť šlechtičtí patroni dohlíželi na nakládání s klášterním majetkem a příjmy mnohem přísněji než královská komora.⁷ Probíhající výzkum majetkové držby na Moravě však v kategorii církevních statků přinesl překvapivá zjištění: mezi léty 1420–1475 údajně u církevních institucí došlo jen k mírnému poklesu držby, který byl v následujícím půlstoletí zastaven, a držba se poté opět přiblížila předhusitskému stavu. Majetek měst a měšťanů se v daných letech sice zvýšil, jeho podíl v zemském měřítku však i nadále zůstával zanedbatelný.⁸ Verifikace a prohloubení těchto závěrů, především pokud jde o případné majetkové přesuny mezi kláštery a městy, je úkolem dalšího bádání a přispět k ní může i předkládaný příspěvek.

Základní otázky této studie jsou po podaném úvodním přehledu nasnadě. Představovaly oslabené kláštery pro zeměpanská města na pohusitské Moravě hospodářskou konkurenci, a pokud ano, v jakých oblastech? Koncentrace na oblast ekonomických vztahů má své opodstatnění. Až na ojedinělé výjimky se po husitských válkách nepodařilo zjistit např. doplňování konventů z městského obyvatelstva, fundace měšťanů v klášterních kostelech, případně jejich odkazy pro tyto kláštery;⁹ konfesijní otázky v pojednáváných letech celkem logicky nehrály významnější roli. Podívejme se nyní ve stručném přehledu na hlavní oblasti kontaktů mezi venkovskými kláštery¹⁰ a šesti královskými městy – Brnem, Olomoucí, Znojmem, Uherským Hradištěm, Jihlavou a Uničovem. Terminus ante quem podávaného přehledu budou 20. léta 16. století, neboť s rozmachem luterské reformace v moravských královských městech vstupuje do kontextu vztahů mezi nimi a kláštery nový prvek, který významným způsobem pozměňuje celou situaci.¹¹

⁷ K sekularizaci na Moravě F. MATĚJEK, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska*, Praha 1959, s. 39–58. Nověji stručně T. BOROVSÝ, *Libri citationum jako pramen k sekularizaci na Moravě*, in: Nový Mars Moravicus, Brno 1999, s. 275–284. K utužení výkonu zakladatelských práv v pohusitském období V. VANĚČEK, *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–15. století)*, Praha 1933, díl 1, s. 105n.

⁸ J. MEZNÍK, D. PAPAŽÍK, *Proměny feudálního majetku na Moravě ve 14.–16. století*, Český časopis historický 99/2001, s. 43–45, 48. Pro úplnost je ale třeba dodat, že autoři nevzali v úvahu zvláštnosti právního postavení církevních statků.

⁹ K minimálnímu zastoupení odkazů pro venkovské kláštery v testamentech brněnských měšťanů T. BOROVSÝ, „Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit“. *Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410–1530*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university C 46/1999, s. 88.

¹⁰ Za venkovské kláštery zde považuji benediktinské, cisterciácké a premonstrátské, neboť sídlily (přesněji měly sídlit) mimo městská centra a disponovaly rozsáhlými nemovitými majetky, s nimiž se panství jiných moravských mimoměstských klášterů (kartuziánských, augustinánských) nemohla měřit. Věnují se tedy cisterciákům na Velehradě, ve Žďáru nad Sázavou a ve Vizovicích, cisterciáčkám v Oslavanech, Tišnově a na Starém Brně; premonstrátům z Hradiska u Olomouce, Louky a Zábřovic, premonstrátkám z Dolních Kounic a Nové Říše; benediktinům z Třebíče a z rajhradského proboštství a benediktinkám z Pustiměře.

¹¹ Pro reformaci na Moravě si dodnes udržela cenu studie F. HRUBÉHO, *Luterství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou*, Český časopis historický 40/1934, s. 265–309; 41/1935, s. 1–40, 237–268. K situaci v poslední třetině 16. století a vlivům klášterů na život města dále srov. V. BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*, Brno 1948.

Brno

Brno se za vlády lucemburské sekundogenitury stalo markraběcí rezidencí. Zde se také odbyvala zasedání zemských soudů pro brněnskou cúdu, v níž ležela většina sledovaných klášterů a jejich statků.¹² V polovině 14. století mělo svůj dům v Brně deset mimobrněnských klášterů. Přitáhla je sem především přítomnost markraběte, neboť markrabě a pozdější římský císař Karel a jeho bratr Jan Jindřich se pokoušeli o novou úpravu správních poměrů na Moravě, v níž měly i kláštery své místo. Hospodářské motivy můžeme předpokládat jen u několika z nich. Počet klášterních domů v Brně se během 15. století mění, jejich funkce však zůstává stejná. Pokud chtěli představení jednotlivých řeholních domů v předchozích letech pobývat v blízkosti markraběte, nyní jim jde o pobyt v místě, kde zasedá zemský soud. Vyhodnocení editovaných svazků půhoných knih ukazuje, že po obnovení činnosti zemského soud po husitských válkách se jej stabilně účastnily všechny sledované kláštery.¹³ Při déle zasedání soudu bylo pro kláštery levnější vydržovat si ve městě dům, který byl navíc zpravidla osvobozen od městských dávek a jehož prostory bylo možné dále pronajímat, případně mohlo jeden dům užívat více klášterů, jak je doloženo v případě velehradsko-tišnovského domu. Zřejmě i proto se počet klášterních domů v Brně snížil zhruba o třetinu: své sídlo v Brně si na sklonku 15. století udržovaly cisterciáčky ze Starého Brna a Tišnova, probošt premonstrátek z Dolních Kounic, premonstráti z Louky u Znojma, kartuziáni z Králova Pole a benediktini z Třebíče. Na počátku 16. století k nim zřejmě přibyli benediktini z Rajhradu a cisterciáci ze Žďáru nad Sázavou.¹⁴ Většina z těchto domů měla rezidenční funkci; domy královopolských kartuziánů a starobrněnských cisterciáček sloužily také k hospodářským účelům, trebičští benediktini pak našli v Brně útočiště po vyhnání ze svého kláštera.

Do užších kontaktů a konfliktů se město dostávalo se dvěma mimobrněnskými řeholními domy. Shodou okolností se v obou případech jednalo o kláštery cisterciáček, a to v asi 35 km vzdálených Oslavanech a na Starém Brně. Oslavanské cisterciáčky si vybudovaly ve 13. století z donací – především šlechtických – drzavu čítající přes 30 lokalit a rozkládající se v okolí kláštera a na jihovýchod od něj. Přestože se v prvních desetiletích po založení kláštera zřejmě pokoušely o aktivní přístup k vytváření svého velkostatku, záhy na něj rezignovaly a přizpůsobily se místním podmínkám. Pokud produkce jejich dvorů, které však byly již v druhé polovině 14. století vesměs zapsány, přesáhla potřeby konventu, stačil ji zřejmě pohlit trh v blízkých Ivančicích, v jejichž těsné blízkosti byl jeden z dvorů vybudován (v Němčicích). Orientace kláštera na Ivančice, původně královské město, které bylo záhy po husitských válkách zapsáno a v roce 1486

¹² Z bohaté novější literatury srov. především I. HLAVÁČEK, *Brünn als Residenz der Markgrafen der luxemburgischen Sekundogenitur*, in: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*, hrsg. von H. Patze, W. Paravicini, Sigmaringen 1991, s. 361–419; M. FLODROVÁ, *Brno v době Lucemburků*, in: *Moravští Lucemburkové 1350–1411*, Brno 2000, s. 253–278.

¹³ V. BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum*, díl 3–6, Brno 1878–1895; B. BRETHOLZ (ed.), *Libri citationum et sententiarum*, díl 7, Brno 1911.

¹⁴ T. BOROVSKÝ, *Domy venkovských klášterů*, s. 15, 18–22. V citovaném článku jsem chybně soudil, že žďárští cisterciáci získali na počátku 16. století dům pouze krátkodobě. Ve skutečnosti dům v Kozi ulici prodali kvůli tomu, že v roce 1537 vyměnili s Janem z Lipé patronát fary v Kobyli za jiný dům na Horním trhu (dnes Zelný trh), Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), Cisterciáci Žďár nad Sázavou, sign. A 158.

je Vilém z Pernštejna získal do dědičné držby, vysvítá i z jiných pramenů¹⁵ a takřka s jistotou můžeme konstatovat, že zde končilo i víno z klášterních vinic a že pro brněnský trh nic nezbývalo. Vazby Oslavan k Brnu byly nicméně těsné a jejich základ byl položen záhy po založení kláštera, když mu Přemysl Otakar I. daroval patronát brněnského kostela sv. Jakuba, k němuž cisterciacky o tři desetiletí později dostaly i patronát předměstského kostela Všech Svatých.¹⁶ Příjmy oslavanského domu v rozhodující míře tvořily platy z kostelů pod patronátem cisterciacek a nejpřednější místo mezi nimi zaujímal sv. Jakub v Brně, jehož správce odváděl abatyši ročně 16 hřiven grošů. Abatyše, jeptišky i oslavanský probošt využívali svatojakubskou faru k ubytování během svých cest do Brna, vymínějící si při uvedení nového faráře ke kostelu místnost pro sebe a na zaopatření proboštova koně.¹⁷

Poputy probošta a řeholnic na faře nechávaly brněnské měšťany na rozdíl od dosazování nového plebána zcela klidnými. Svatojakubská farnost obsáhla již v předhusitském období většinu vnitřního města: u sv. Jakuba se sloužilo slavnostní Te Deum po jmenování nové městské rady a ve 14. a 15. století se sem koncentrovaly donace a fundace měšťanů. Nejvýznamnější brněnské rody mohly ze svých řad nabídnout řadu kandidátů v duchovním stavu na místo plebána, rozhodující slovo ale měla oslavanská abatyše. Přestože známá jména farářů v 15. a první třetině 16. století ukazují, že abatyše několikrát učinila vstřícný krok a dosadila k sv. Jakubu někoho z měšťanských rodin, nestala se tato praxe pravidlem. Automatické schválení kandidáta navrženého městem nebylo možné očekávat, a větší roli než městská rada tedy spíše hrály osobní vztahy abatyši k jednotlivým měšťanům. Atraktivní patronát musel klášter opakovaně hájit. Při prvním pokusu o odebrání patronátu oslavanským cisterciackám na počátku 15. století se do konfliktu kláštera s kapitulou sv. Petra zapojili o své vůli brněnský rychtář a někteří přední měšťané, druhý pokus již po šesti desetiletích iniciovali sami brněnští přísežní. Oba byly neúspěšné.¹⁸ Městská rada tedy musela volit jinou cestu. Další příležitost se jí nabídla v roce 1525, neboť v tomto roce – nebo těsně před ním – se Jan z Pernštejna vzdal opravy nad oslavanským klášterem, již jeho otec Vilém získal od panovníka do dědičné držby. Brno následně panovníka požádalo, aby klášter svěřil do městské ochrany, a svou žádost nepochybně doprovodilo patřičnou sumou uherských zlatých, které Ludvík Jagellonský nemohl odolat. Meze výkonu zakladatelských práv byly na pohusitské Moravě dostatečně pružné, a proto město donutilo abatyši a konvent přizpůsobit se v příslušných otázkách jeho potřebám. Vítězství Brna ale nebylo úplné. Ludvík sice svěřil purkmistrovi a konšelům ochranu Oslavan a všeho jeho zboží,

¹⁵ Srov. např. CDM VI, č. 43, s. 33; V. BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum*, díl 5, s. 356; k dvoru a mlýnu v Němčicích CDM VIII, č. 312, s. 249–250, XIII, č. 427, s. 465, XIV, č. 161, s. 150. K oslavanské državě srov. Z. MĚŘÍNSKÝ, *Zaniklé středověké osady na panství kláštera oslavanského (Vývoj a změny struktury osídlení)*, *Archaeologia historica* 1/1976, s. 109–120.

¹⁶ CDB II, č. 322, s. 324 – k dataci srov. J. ŠEBÁNEK, *Notář Otakarův 5 a nejstarší listiny oslavanské a velehradské*, *Časopis Matice moravské* 57/1947, s. 259–260; CDB V/1, č. 237, s. 367–368.

¹⁷ B. BRETOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*, Brünn 1901, s. 18–36; T. BOROVSÝ, *Domy venkovských klášterů*, s. 23.

¹⁸ Ke sporu s kapitulou B. BRETOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 22–27; TÝŽ, *Geschichte der Stadt Brünn*, díl 1: *Bis 1411*, Brünn 1911, s. 170–181. K druhému pokusu J. DRÍMAL, *Notář J. Thabrarr*, *Časopis Matice moravské* 58/1934, s. 55–113. Spor o patronát sv. Jakuba na počátku 15. století se stal jednou ze záminek, skrze něž si Lucemburkové vyřizovali své spory – markrabě Jošt stál na straně kapituly, král Václav IV. podpořil oslavanský klášter. Jošt nakonec v roce 1407 donutil cisterciacky, aby patronát předaly přímo jemu; po jeho smrti se však vrátil klášteru, CDM XIII, č. 461, s. 496–498.

abatyše, konventu a poddaných, zároveň si ale vymínil, že klášter má nadále vykonávat své povinnosti k panovnické komoře jako jiné řeholní domy. Páni z Pernštejna přitom drželi Oslavany a spolu s nimi i Tišnov a další kláštery včetně někdejších komorních závazků, tj. robot a zvláštní berně. Závěrem Ludvík měšťany ujistil, že on ani jeho nástupci nepředají ochranu nikomu jinému, a pokud by se tak přece jen stalo, prohlásil takový čin již dopředu za neplatný.¹⁹ Jako neplatná se však ukázala být králova závěrečná slova. Město klášter již po čtyřech letech ztratilo, když Ferdinand I. přislíbil Oslavany Janu Kunovi z Kunštátu, který je neprodleně obsadil.²⁰ Zbytky konventu odešly ze svého domu pravděpodobně do kláštera cisterciáček na Starém Brně a město se nakonec kýženého patronátního práva přece jen dočkalo: poslední oslavanská abatyše Kunhuta z Bystřice je v roce 1532 předala s panovníkovým svolením Brnu.²¹

U starobrněnských cisterciáček je poměrně obtížné hovořit o venkovském klášteře, neboť klášter sám ležel v lokalitě městského typu a od brněnských hradeb jej dělila pouhá čtvrt hodina chůze. Protože byl založen poměrně pozdě,²² setkáváme s u něj s nezvyklým rozložením statků: pouze malá a nadto značně roztráštěná část se rozkládala v bezprostředním okolí kláštera, zbývající se nacházely v několika enklávách v úrodných oblastech na jih od Brna, z nichž nejvýznamnější bylo hustopečské zboží. Odsud mimo jiné plynuly bohaté vinné desátky a právě kolem otázek spojených s prodejem vína se točily střety mezi klášteřem a městem v době, která nás zajímá. Okruh sporných momentů byl ale mnohem širší – při tak těsném sousedství kláštera s rozsáhlým nemovitým majetkem a velkého města zcela nezbytně. Jan Lucemburský již při založení a ve čtyřech následujících letech vybavil cisterciáčky řadou imunit, které měly pojišťovat jejich práva vůči Brnu. Jednalo se především o vynětí konventu a jeho poddaných z pravomocí provinciálních a zemských úředníků; ve vztahu k městu bylo důležité osvobození od jakýchkoli cel, povolení změnit cesty kolem kláštera a zřídit na klášterních pozemcích u Brna krčmu, v níž směl klášter šenkovat víno.²³

Zřízením krčmy uvnitř mílového okruhu města se řeholnice dostaly do střetu s Brnem, opírajícím se o privilegium Václava I. z roku 1243, podle něhož nesměl do vzdálenosti jedné míle od města nikdo zřizovat krčmy, s výjimkou notáře brněnské provincie.²⁴ Spory o prodej a výcep vína zřejmě probíhaly od založení kláštera, zjevně se ale vyhrocují až v druhé polovině 15. století, kdy městská rada usilovala o omezení vzrůstající konkurence uvnitř města i na předměstích. Konflikt můžeme sledovat od

¹⁹ Archiv města Brna (dále AMB), Sbirka listin, mandátů a listů, č. 1183 (13. 7. 1525), č. 1184 (14. 7. 1525).

²⁰ V roce 1529 platil Jan Kuna za klášter obecnou berní, J. RADIMSKÝ, *Berňová registra moravská z první poloviny 16. století*, Časopis Matice moravské 72/1953, s. 304. Že se jednalo o příslib Ferdinanda I., vyplývá z následné urgencye Jana Kuny k dvorské komoře, aby mu vystavila slíbený zápis, Státní ústřední archiv v Praze, Morava (Moravské spisy české kanceláře a české komory), č. 18.

²¹ B. BRETHER, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 80–81.

²² K starobrněnské fundaci královny vdovy Elišky Rejčky naposledy s důrazem na stavební počátky kláštera K. BENEŠOVSKÁ, *Das Zisterzienserinnenkloster von Altbrunn und die Persönlichkeit seiner Stifterin*, in: Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy, (ed.) J. Strelczyk, Poznań 1992, s. 83–100.

²³ CDM VI, č. 249, s. 184–188, č. 288, s. 222–223, č. 292, s. 226. Pro souhrn starobrněnských imunit je charakteristické, že nejprve cisterciáčky obdržely obvyklý souhrn vycházející z tzv. velehradsko-oslavanského formuláře a teprve poté panovník reagoval na potřeby kláštera ve vztahu k Brnu.

²⁴ CDB IV, č. 17, s. 79–87; k Václavovu privilegiu naposledy M. FLODR, *Brněnské městské právo. Zadatelské období (-1359)*, Brno 2001, s. 33–36.

roku 1485, kdy se abatyše obrátila se stížností na město přímo k panovníkovi. Matyáš Korvín tehdy Brnu nařídil, ať zachovává klášter při jeho právech. Když ale obratem dostal stížnost brněnské rady na porušování městských práv cisterciáckými, přesunul zprostředkování a rozhodování ve sporu na varadinského biskupa Jana Filipce, zemského hejtmana Ctibora Tovačovského z Cimburka a nejvyššího maršálka Viléma z Pernštejna. Rozhodčí výrok, k němuž se přihlásily obě strany, byl vynesen v listopadu 1487 v Tovačově. Abatyše podle něj mohla i nadále mít šenk vína v klášteře, jak tomu bylo odedávna; klášterní krčma, již nyní drží jakýsi Václav, má mít práva a svobody „jako od městského písaře z Brna“; klášterní poddaní směli šenkovat víno z vinohradů, které přísluší k městu, ve svých domech, a to až do výnosu z patnácti vinic – pokud by někdo čepoval jinde, měl být vypovězen ze svého gruntu. Klášterní vína měla být cejchována a mimo klášterní pozemky směla být nabízena jen ke kořtování. V případě neklidu v zemi je jeptišky směly svobodně a bez překážky uskladnit uvnitř brněnských hradeb, kde držely od založení svého kláštera dům, ale nesměly je zde šenkovat.²⁵

Starobrněnské cisterciáčky nebyly na sklonku 15. století jediným konkurentem města ve výčepu vína (a piva) z řad církevních institucí. Přehled ostatních, rovněž sporných momentů ve vztahu města a duchovních ústavů poskytuje obsáhlý výrok, který vynesl sám panovník, Vladislav Jagellonský, při svém pobytu v Brně v únoru 1497. O právo výčepu proti městu usilovaly kapitula sv. Petra, dům dominikánek (herburský) uvnitř města, kterému rada bránila ve stavbě pivovaru v areálu kláštera, komenda johanitů spravující špitál na Starém Brně a dominikánský konvent u kostela sv. Michala. Panovník jim dal do určité míry za pravdu. Johanité směli podle privilegia markraběte Přemysla²⁶ šenkovat víno v krčmě u špitálu, herburky si mohly zřídit pivovar pro vlastní potřebu a kapitula a dominikáni dostali svolení šenkovat víno uvnitř hradeb, avšak jen v určitém množství (kapitula 12 a dominikáni 4 drailinky). Ostatním klášterům Vladislav povolil ve shodě s výše uvedeným rozhodnutím ve sporu města a cisterciáček dovážet víno do Brna v sudech a jediné v sudech jej i prodávat; šenkovat jej v žádném případě nemohly. Ze zbývajících sporných bodů zmiňme alespoň jeden, který se týkal i venkovských klášterů. Duchovní osoby si mohou vozit do města různé životní potřeby, k jejichž nákupu výhradně na městském trhu se je pokoušela rada donutit s odvoláním na údajná statuta schválená Janem Lucemburským;²⁷ pokud by se však spolehlivým svědectvím zjistilo, že je zde prodávají, měly jim být zabaveny a předány do špitálu.²⁸ Poslední ustanovení (a samozřejmě i ta, která se týkají šenkování) můžeme zřejmě

²⁵ AMB, Sbirka listin, mandátů a listů, č. 742 (6. 3. 1485), č. 744 (29. 4. 1485), č. 752 (10. 3. 1486), č. 767 (23. 9. 1487), č. 778 (24. 6. 1489).

²⁶ I zde se město pokoušelo argumentovat privilegiem Václava I. – srov. M. FLODR, *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (-1359)*, s. 33–36; k založení špitálu a jeho nejstarším privilegiím J. VODIČKA, *Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně (období předjohanitské)*, Časopis Matice moravské 78/1959, s. 161–204.

²⁷ Právní kniha sestavená brněnským písařem Janem v polovině 14. století ale o žádných takovýchto statutech nic neví: M. FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století I. Úvod a edice*, Brno 1990; TÝŽ, *Brněnské městské právo*, passim.

²⁸ AMB, Sbirka listin, mandátů a listů, č. 889 (21. 2. 1497); také loučtí premonstráti dostali v roce 1524, když Ludvík Jagellonský potvrzoval svobody jejich domu, povolení vozit si do města potraviny pro svou potřebu, MZA, Sbirka rukopisů, č. 10, f. 157r-v. Sporů o šenkování mezi městem a církevními institucemi se stručně dotkl J. DRÍMAL, *Vínice brněnských měšťanů v Brně a na jižní Moravě do roku 1526*, Ročenka Okresního archivu v Mikulově 1965, s. 35–36.

vztáhnout také ke klášteru kartuziánů z Králova Pole. Kromě domu s dvorem u kostela sv. Jakuba měli na předměstí pivovar a pole,²⁹ přímé zprávy o konfliktech mezi nimi a městem však nemáme, což platí i pro premonstráty v blízkých Zábrdovicích, přestože ti směli na základě privilegii Matyáše Korvína a Vladislava Jagellonského šenkovat vlastní víno v klášterní krčmě.³⁰

V případě Brna se tedy setkáváme s několika rovinami kontaktů mezi městem a venkovskými kláštery. Především sem jejich představené přitahovalo každoroční zasedání zemského soudu; opomenout nemůžeme ani podíl klášterů na zemských sněmech a při uzavírání landfrídů, které byly většinou dohadovány právě na brněnských sněmech.³¹ Nákupy produktů městských řemesel pro potřeby klášterů byly při těchto příležitostech v Brně pochopitelně vítány, vlastní hospodářská aktivita řeholníků už méně. Příznačné ale je, že ke střetům docházelo především v otázce výčepu vína (a piva) a že se týkaly pouze klášterů z bezprostředního okolí města (majetky ostatních klášterů v širším okolí města byly povětšinou sekularizovány).³² Nešlo však jen o spory města s kláštery. Městská rada a nejbohatší měšťané usilovali o omezení konkurence a vytvoření výčepního monopolu pro úzkou skupinu osob, které zároveň ovládaly radu. Museli při tom čelit snahám šlechty i početných držitelů menších dílů vinic z řad svých spoluměšťanů.³³ Církevní instituce tak byly jen jednou ze stran, proti nimž se brněnská rada pokoušela uzavřít městský trh. Ve vztahu k nim měla situaci usnadněnou rozkladem klášterních panství, neboť kláštery v 15. století pod tlakem okolností prodávaly nebo zapisovaly vzdálené majetky a soustřeďovaly se na udržení základních držav ve svém okolí. Nejvýznamnější konkurenci proto pro město představovaly řeholní domy sídlící přímo ve městě či v jeho těsném sousedství – v našem případě cisterciácky ze Starého Brna. Proměnu hospodářských poměrů můžeme dobře demonstrovat na problému tzv. věčných platů. Zatímco v polovině 14. století vázly na většině brněnských domů renty, jejichž příjemci byli církevní instituce, od druhé poloviny 15. století pronikají měšťané prostřednictvím koupí věčných platů na statky okolních klášterů.³⁴ Vliv města na klášterních panstvích byl posilován rovněž cestou právních naučení, která Brno jako vrchní stolice rozsáhlého právního okruhu udílelo poddanským městečkům.³⁵ Spory o šenkování byly zále-

²⁹ T. BOROVSKÝ, *Domy venkovských klášterů*, s. 21–22.

³⁰ R. HURT, *Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích*, Příloha č. 1. Vlastivědného věstníku moravského 1969, s. 19.

³¹ M. ŠVÁBENSKÝ (ed.), *Stavovské listiny 1212–1847. Katalog*, Brno 1965, č. 393, s. 127; č. 394, s. 128–131; č. 589, s. 170–171; č. 605, s. 176–177; TÝŽ (ed.), *Nové moravské landfrídy*, Brno v minulosti a dnes 7/1965, s. 224–232.

³² Srov. J. MEZNÍK, *Města, městečka a vesnice na Brněnsku ve 14. a 15. století*, Časopis Matice moravské 103/1984, s. 101–127.

³³ Od poloviny 14. století sice docházelo k rozsáhlému dělení původně celých vinic, tento proces ale nebyl spojen s růstem počtu jejich držitelů, nýbrž s větší koncentrací vinic v držbě nejbohatších měšťanů: J. DŘÍMAL, *Vinice brněnských měšťanů*, s. 39–41; TÝŽ, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*, Brno v minulosti a dnes 6/1964, s. 208, 239, 254, 268–269.

³⁴ O rentách ve 14. století J. MEZNÍK, *Vývoj ceny rent a rentového vlastnictví v Brně ve 14. a 15. století*, Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university C 7/1960, s. 203–213; bohatý listinný materiál s prodeji platů na gruntech poddaných v klášterních vsích je uložen v AMB, Sběrka listin, mandátů a listů, a doposud nebyl zpracován. K majetkové držbě brněnských měšťanů J. MEZNÍK, *Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století*, Časopis Matice moravské 79/1960, s. 129–147.

³⁵ K rozsahu brněnského právního okruhu v polovině 14. století M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 78–110; rozbor vztahů mezi Brnem a Tišnovem J. DOLEŽEL, *Tišnov a tišnovští v právní knize*

žitostí městské rady a úzké skupiny nejbohatších měšťanů, avšak střety o kostel sv. Jakuba s oslavanskými cisterciačkami zasahovaly mnohem širší skupinu obyvatel města. Na tomto místě si musíme uvědomit, že rada neměla kontrolu nad žádným z kostelů uvnitř města – patronát kostela sv. Petra měly tišnovské cisterciačky, jimž zůstalo po vzniku kapituly v roce 1296 právo jmenovat jejího probošta.³⁶ Kostel sv. Jakuba měl ale výjimečné postavení, které se jasně ukazuje v počtu odkazů v brněnských testamentech i v množství oltářnických beneficí založených během 15. století. Snaha městské rady o získání patronátu je proto zcela pochopitelná, pozoruhodný je spíše způsob, jakým se o to po nezdařeném pokusu v 60. letech pokusila: převzetí ochrany nad oslavanským klášteřem, jež si vyžádala na panovníkovi. Ochrana se na pohusitské Moravě stala rozhodujícím činitelem v postavení církevních institucí a jejich statků a nelze se divit, že jej po šlechtě převzala i markraběcí města. Ostatně, zcela stejně Brno řešilo své věčné spory s herburským klášteřem.³⁷

Olomouc

Rovněž druhé hlavní město Moravy, Olomouc, se stalo útočištěm pro konventy zničených klášterů. Kartuziány z Dolan vyhnala z jejich kláštera husitská vojska (podobně jako lanškrounské augustiniány), augustiniány z Prostějova členové zakladatelského rodu, kteří zabrali klášterní majetky. Tyto konventy poté získaly domy v Olomouci, zřejmě za podobných podmínek: platit z nich dávky v městské sbírce, nést ostatní břemena s městem a nabídnout je při prodeji řádné světské osobě.³⁸ Po jistou dobu pobývali ve městě také premonstráti z nejstaršího moravského opatství Hradiště u Olomouce, které bylo v roce 1432 obsazeno na několik měsíců husitským vojskem. Po jeho odchodu nechala městská rada klášterní budovy rozbořit, aby zabránila opětovnému vzniku husitské pevnosti v blízkosti města, a řeholníkům tak nezbylo nic jiného než si zakoupit na předměstí Olomouce dům a usídlit se zde na delší dobu.³⁹ Sotva byl klášter po několika desetiletích, za vlády a s pomocí Jiřího z Poděbrad, opraven, čelily jeho zdi plamenům nové konflagrace. Během střetu Jiřího z Poděbrad s Matyášem Korvínem zůstal opat věrný českému králi, což papež Pavel II. a jeho legát Rudolf, brojící proti heretikům z Vratislavi, označili za kacířství a pověřili ochranou kláštera město

města Brna z poloviny 14. století, Sborník Okresního muzea Brno-venkov, Předklášteří 2000, s. 7–29; TÝŽ, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, *Mediaevalia archaeologica* 2/2000, s. 159–259.

³⁶ K tomu naposledy L. JAN, R. PROCHÁZKA, B. SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, Brno 1996, s. 41, 44.

³⁷ AMB, Sbíрка listin, mandátů a listů, č. 889 (21. 2. 1497), č. 1174 (21. 12. 1524).

³⁸ V. SPÁČIL (ed.), *Sbíрка listin archivu města Olomouce 1261–1793*, Olomouc 1998, č. 175, s. 100, č. 211, s. 107, č. 225, s. 110.

³⁹ Srov. Tetzeliovy analý hradištského kláštera, které se v tomto období při konfrontaci s dochovanými listinami ukazují jako spolehlivé. Pro léta 1300–1487 je vydal J. TEIGE (ed.), *Zpráva o pramenech dějin kláštera Hradištského u Olomouce*, *Věstník Královské české společnosti nauk* 12/1893, příslušné pasáže s. 66–69. Vztahů mezi městem a klášteřem se stručně a více či méně nepřesně dotýkají všechny základní práce o dějinách Olomouce: J. KUX, *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz bis zum Umsturz 1918*, Reichenberg–Olmütz 1937, passim; V. NEŠPOR, *Dějiny města Olomouce*, Brno 1998², passim; J. BARTOŠ (ed.), *Malé dějiny Olomouce*, Ostrava 1972, s. 47, 49, 51.

Olomouc.⁴⁰ Papežské pověření nemělo na postavení kláštera vůči městu reálný dopad; je však možné, že zaselo v myslích olomouckých radních myšlenku, jak se vypořádat s nepohodlným klášteřem, který neustále zasahoval do hospodářských výsad města. Na její realizaci si ale olomoučtí představitelé museli několik let počkat, ačkoli jim Matyáš Korvín v roce 1473, čtyři roky po dobytí Hradiště, zapsal za výlohy spojené s dobýváním ve výši 600 zlatých tři klášterní vsi, zahrady na předměstí a předměstský dům kláštera. Ves Bystrovany se Olomouci podařilo na sklonku Korvínovy vlády dokonce získat do dědičné držby.⁴¹ Klášter sám dostal správce v osobě varadinského biskupa a administrátora olomouckého biskupství Jana Filipce. Opat s konventem odešli do Opavy a jejich vliv na nakládání s větší částí klášterního majetku byl nepochybně silně omezen. Podle jihlavských dohod z roku 1486 jim měl být klášter navrácen, ale až po vyplacení 5 000 zlatých Janu Filipcovi z královské pokladny.⁴² Vladislav Jagellonský patrně po smrti svého královského soka Hradiště skutečně vyplatil, a to z půjčky Viléma Tetoura z Tetova, neboť v listopadu 1490 žádal Vladislav Jagellonský Viléma z Pernštejna, aby byl jeho jistcem vůči Tetourovi „za zástavu kláštera Hradišského“ ve výši 15 000 zlatých. Nelze vyloučit, že se Vilém Tetour také krátkodobě ujal držby kláštera, nejpozději počátkem léta následujícího roku jej ale musel vrátit zpět panovnické komoře. Vilém z Pernštejna si pak za svou laskavost nechal zaplatit alodizací hranického zboží, na něž získal zástavní listy od Albrechta z Postupic (a o němž jednal už dříve).⁴³

Klášter se navrátil ke komoře, nikoli však na dlouho. Počátkem roku 1507 se naplnily černé sny hradištských představených, neboť Vladislav Jagellonský svěřil opravu nad klášteřem městu Olomouci. Ironií osudu k tomuto kroku nemálo přispěl sám hradištský opat. V roce 1502 dosadil panovník na místo opata Jana z Milevska, který proti sobě brzy popudil konvent a jehož další působení v čele kláštera se ukazovalo být neúnosným. Podle Tetzeliových análů jej řeholníci, nejspíše s panovníkovým vědomím, sesadili 7. února 1507 z místa opata, zavřeli na dva týdny do vězení a zvolili si nového představeného Pavla z Kralic. Ten však nebyl v době Janova propuštění ještě schválen Vladislavem a starý opat se začal mstít svým protivníkům.⁴⁴ V týž den, kdy proběhla v klášteři vzpoura řeholníků, vydal král v Budíně listinu, kterou údajně na prosby města a konventu svěřil opravu nad Hradištěm Olomouci.⁴⁵ Pokud bychom přijali Tetzeliovu dataci a arengu Vladislavovy listiny, byla by shoda obou událostí pozoro-

⁴⁰ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 317, s. 318, č. 327 a 330, s. 128, č. 340, s. 130.

⁴¹ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 350, s. 131, č. 370, s. 135, č. 387, s. 138. O Bystrovany vedl klášter s městem přes půlstoletí spor. Dále srov. Tetzeliovo líčení, vydané J. TEIGEM (ed.), *Zpráva o prameňech*, s. 69–70.

⁴² F. KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském*, Archiv český 10, s. 292; J. Filipec držel klášter prokazatelně ještě v roce 1489, MZA, Benediktini Rajhrad, sign. E g 8.

⁴³ F. DVORSKÝ (ed.), *Dopisy Viléma z Pernštejna 1480–1520*. Archiv český 16, č. 19, s. 8, č. 41, s. 24–25; TÝŽ (ed.), *Listinář Viléma z Pernštejna 1304–1501*, Archiv český 16, č. 160, s. 190–191, č. 215, s. 219–220, č. 432, s. 354, č. 492, s. 395–396, č. 525, s. 425–426.

⁴⁴ SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbírka listin č. 443 – v regestu vydal V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 510, s. 159; příslušnou část Tetzeliových análů vydal nevyhovujícím způsobem A. NEUMANN (ed.), *Zracené středověké kroniky moravské*, Sborník historického kroužku 23/1922, s. 112–113. Podle Tetzelia byl Pavel panovníkem potvrzen (*confirmatus*), citovaná listina, vydaná Vladislavem 20. února, je ale adresována ještě opatu Janovi a patrně městský písař k ní přičinil poznámku, že o uvedení nového opata panovník nechce psát, dokud nebude spor rozhodnut biskupem.

⁴⁵ SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbírka listin č. 442 – srov. V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 509, s. 159.

ruhodná a naznačovala by, že předání opravy městu mohlo být formou řešení sporů mezi opatem a kanovníky a že řeholníci se skutečně při zjetí Jana z Milevska opírali o královu autoritu, jak tvrdí Tetzelius. Spor přijeli rozhodnout Jan Filipec a podkomoří Jiří z Vlašimi, roztržka ale trvala dál a dospěla do stavu, kdy Jan ovládal klášter a zbylí kanovníci v čele s Pavlem žili v domě na předměstí. Čtrnáct měsíců se nemohli kláštera ujmout ani oni, ani olomoučtí měšťané, kteří na tento okamžik netrpělivě čekali. Teprve když odbojný opat Jan a Vladislav Jagellonský uzavřeli dohodu, podle níž měl opat dostat od Olomouce 1 800 zlatých a za tuto částku se měl vzdát úřadu, navrátili se řeholníci zpět na Hradiště.⁴⁶ Olomoučtí však čekali dál. Sotva nový představený usedl do opatského křesla, postavil se rozhodně proti královu nařízení a odmítl předat klášter a jeho statky pod městskou ochranu. Vladislav tentokrát zlomil opatův odpor poměrně rychle; již v červenci 1508 předal správu klášterních poddaných a důchodů městu s tím, že má pouze zaopatřovat opata a čtyři řeholníky a zbyvající příjmy obracet na obnovu kláštera, a to až do té doby, dokud nebude opat vyměněn nebo panovník nerozkáže jinak.⁴⁷ Následné přijetí kláštera a jeho statků pod ochranu papeže Julia II. a sv. Petra, iniciované zřejmě opatem Pavlem, mělo pouze symbolickou hodnotu.⁴⁸

Od poloviny roku 1508 tedy Olomouc užívala opravu nad Hradištěm a příslušnou částí jeho majetku. Město si rychle zajistilo královské svolení, aby náklady na správu kláštera a výplatu zastavených vsí mohlo hradit z klášterních důchodů.⁴⁹ Jeho prozíravost se ukázala být oprávněná, neboť již na jaře roku 1511 mu Vladislav Jagellonský odebral opravu s odůvodněním, že „témuž klášteru, opatu a konventu touž opravu málo prospěšní byli“, a svěřil ji Ladislavovi ze Šternberka a na Bechyni, nejvyššímu kancléři českého království, na dobu jeho života. Po Ladislavově smrti již neměla připadnout žádné cizí osobě, nýbrž a jediné panovníkovi.⁵⁰ Poslední ustanovení listiny bylo úspěchem klášterních vyslanců, kteří se navrátili do Hradiště rovněž s povolením, aby řeholníci „dobývatí mohli“ ves Bystrovany, již drží Olomouc navzdory jihlavským dohodám.⁵¹ Jihlavské dohody a skutečnost, že zastavené vsi byly v době olomoucké opravy vykupovány z klášterních peněz, se staly důležitými argumenty v úsilí o navrácení kláštera zpět komoře. Protože Olomouc se opravy nehodlala vzdát, propukl mezi ní a Ladislavem ze Šternberka spor, do něhož se však opat žádným způsobem nevměšoval; pouze se jej jako třetí vzadu snažil využít ve prospěch kláštera. Poslové, které olo-

⁴⁶ A. NEUMANN (ed.), *Ztracené středověké kroniky*, s. 113; ZA Opava, pobočka Olomouc, Metropolitní kapitula Olomouc, Listiny, sign. A V b 14. Spory v hradištském konventu jsou jedním z dokladů rozvratu řeholní kázně na sklonku středověku, shrnutí problematiky podal K. ELM, *Verfall und Erneuerung des Ordenswesens im Spätmittelalter. Forschungen und Forschungsaufgaben*, in: *Untersuchungen zu Kloster und Stift, Göttingen 1980*, s. 188–238.

⁴⁷ SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbirka listin č. 448 – V. SPÁČIL (ed.), *Sbirka listin*, č. 516, s. 160; podle pozdějšího svědectví však opat a konvent údajně již v pondělí po Nanebevstoupení Páně 1508 (tzn. 5. června) slíbili na olomoucké radnici, že se budou věrně zachovávat purkmistrovi a radě města „jako pánóm našeho kláštera opravním“, SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbirka listin č. 475 – V. SPÁČIL (ed.), *Sbirka listin*, č. 544, s. 165).

⁴⁸ MZA, Premonstráti Hradisko, kart. 1, sign. II/1, f. 197r-v. Seznam hradištských statků v papežské listině byl zjevně převzat ze starší konfirmace Jiřího z Poděbrad, a nezachycuje tedy skutečný rozsah majetkové držby kláštera.

⁴⁹ V. SPÁČIL (ed.), *Sbirka listin*, č. 520, s. 161, č. 528, s. 162.

⁵⁰ MZA, Premonstráti Hradisko, sign. A 14.

⁵¹ MZA, Sbirka rukopisů, č. 343, f. 234r-v.

moučtí bystře vyslali za panovníkem, byli patrně vybaveni natolik přesvědčivými argumenty, že se jim podařilo přimět Vladislava, aby své předání opravy panu ze Šternberka prohlásil za omyl a potvrdil ji opět městu, tentokrát však dědičně!⁵² Nedalo se očekávat, že by se v době zjitřených sporů mezi šlechtou a městy jeden z nejpřednějších pánů království smířil se skutečností, že byl o své právo připraven měšťany. Na Ladislavově straně se do věci vložil český zemský soud s napomenutím Olomouckým, ať své nároky řeší v landfrídu a podle práva; Šternberk sám zaujal pózu pravého ochránce práv kláštera, trpícího bezprávím od města, a zaslal olomouckým opověď. Vladislav Jagellonský už raději nic nerozhodoval, prohlásil spor za záležitost zemského soudu markrabství a pouze – v rozporu se svým dřívějším rozhodnutím – přislíbil Olomouci, že pokud jde o při s klášteřem o ves Bystrovany, bude stát na straně města.⁵³ Ladislav ze Šternberka ve sporu nakonec uspěl a z vítězství se mohl těšit posledních sedm let svého života.⁵⁴ Opat se během doby, po kterou se město svářelo s nejvyšším kancléřem, soustředil na získání prostředků na výplatu zastavených vsí a vytrvalými žádostmi o konfirmaci důležitých článků jihlavských dohod panovníka upozorňoval, že hradištský klášter by měl patřit komoře. Tak se po smrti Ladislava ze Šternberka v roce 1521 také stalo. Ludvík Jagellonský pak o dva roky později potvrdil Hradišti všechna práva a majetky.⁵⁵

I když připustíme, že sami řeholníci mohli vidět v dočasném předání kláštera městu příležitost k vyřešení konfliktu s nevyhovujícím opatem, rozhodující iniciativa nepochybně vyšla ze strany představitelů města. Vladislav Jagellonský při předání opravy v roce 1507 uvádí vedle proseb ze strany města a konventu jako další důvod nebezpečí, jež městu z kláštera v neklidných časech opakovaně hrozilo. S přihlédnutím k předchozím dějinám jde o velmi reálný motiv, k němu můžeme přidat další. Olomouc se pochopitelně snažila získat vliv na klášterní majetky ve svém okolí. Na tomto místě ale musíme poznamenat, že statky hradištského kláštera se až na výjimky nepřibližovaly do těsné blízkosti města,⁵⁶ byť už samotná jejich existence v mílovém okruhu Olomouce byla pro radní a měšťany nepřijemná. Klášter sice patřil k domům postiženým sekularizací ve větší míře, energická politika jeho představených ale navracela jednotlivé vsi zpět do klášterní državy.⁵⁷ K obnově režijních zařízení řeholníci zjevně nepřistoupili a pokračovali v rozprodejích a parcelaci dvorů, započatých v předhusitském období; těžiště jejich hospodářských aktivit leželo jinde: ve výčepu piva a vína. Na sklonku roku 1514 Vladislav Jagellonský premonstrátům povolil, aby u kláštera nebo jinde na jeho pozemcích zřídili krčmu, v níž mohou šenkovat trebovské pivo a víno. Zřízení krčmy ale nemělo být nikomu na škodu.⁵⁸ Závěrečná, poněkud alibistická klauzule uka-

⁵² SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbirka listin č. 466 – V. SPÁČIL (ed.), *Sbirka listin*, č. 535, s. 163.

⁵³ SOKA Olomouc, AM Olomouce, Sbirka listin č. 468 a 469 – V. SPÁČIL (ed.), *Sbirka listin*, č. 534–539, s. 163–164, č. 542, s. 164.

⁵⁴ MZA, Premonstráti Hradisko, kart. 1, sign. II/1, f. 203r–204r.

⁵⁵ MZA, Premonstráti Hradisko, sign. A 17, sign. A 18; MZA, Sbirka rukopisů, č. 343, f. 235v–236r.

⁵⁶ Důkladnou rekonstrukci nejstaršího majetkového zázemí provedl P. ELBEL, *Hospodářské zázemí kláštera Hradiště u Olomouce v 11. a 12. století*, in: *Ve stopách sv. Benedikta*, (edd.) L. Jan, P. Obšusta, Brno 2002, s. 39–56. Do bezprostředního sousedství Olomouce se hradištské statky dostaly až s donací Ladislava Pohrobka, který klášteru daroval majetky na olomouckém předměstí zvaném Ostrovy, MZA, Premonstráti Hradisko, kart. 30, sign. J 250b/4.

⁵⁷ Není ale možné opírat se zde o konfirmaci hradištských statků Jiřím z Poděbrad v roce 1465, která představuje spíše zbožné přání řeholníků, MZA, Premonstráti Hradisko, kart. 1, sign. II/1, f. 181r–v.

⁵⁸ MZA, Premonstráti Hradisko, sign. K 1.

zuje, že Vladislav si zde dobře uvědomoval nevyhnutelnost nadcházejícího konfliktu. O čtyři roky dříve totiž po jistém váhání potvrdil Olomouci mílové právo na výčep piva a v okruhu jedné míle kolem města tedy nesmělo být čepováno jiné než olomoucké pivo (a zejména ne oblíbené pivo z Moravské Třebové).⁵⁹ Již po dvou měsících tak byl nucen rozhodovat přesněji. Jinak váhavý král se postavil k celému problému jednoduše: mílové právo, které potvrdil Brnu, Olomouci a dalším městům v markrabství, je namířeno proti šlechticům, aby nezřizovali u měst krčmy a neškodili jim. „Ale klášter hradišcký, komora naše, ta jest od toho všeho prázdná a vysvobozená,“ protože město i klášter patří ke komoře, ustanovení mílového práva v daném případě neplatí. Klášter smí na svých pozemcích vystavět krčmy a v nich šenkovat trebovské pivo, vína a další nápoje, přičemž svobodný výčep mu Vladislav potvrdil zvláště ve vsích Hejčíně, Černoviru a Ostrovech, tedy v blízkosti města.⁶⁰ V Ostrovech pak opat podle stížností města Ludvíkovi Jagellonskému zřizoval trhy, jež oslabovaly význam hlavního trhu v Olomouci.⁶¹

Citované doklady sice pocházejí z let, kdy už vláda města nad Hradištěm patřila minulosti, i tak ale dobře vysvětlují, proč olomoučtí usilovali o podřízení kláštera městu. Podobně jako v Brně i zde představovaly církevní instituce (vedle hradištských premonstrátů to byl zejména nový klášter kartuziánů z Dolan, nově zbudovaný přímo v Olomouci) vážnější konkurenci pouze v šenkování vína a piva, a to nikoli jedinou a zřejmě ani nejvýznamnější. Vzhledem k geografickým a klimatickým podmínkám bylo v Olomouci důležitější vaření a výčep piva; výčep vína byl panovnickým privilegiem omezen na určitý počet domů, které patřily nejmajetnějším měšťanům a kde muselo být skladováno i zakoupené víno.⁶² Upadající režijní podniky kláštera a jeho poddaní pak nemohli příliš komplikovat život olomouckým řemeslníkům, kteří si navíc od Ludvíka Jagellonského vymohli v roce 1523 rozšíření mílového práva také na řemeslnou výrobu.⁶³ Pozornost si ale v každém případě zaslouží snaha města řešit spory s klášteřem získáním ochrany nad ním, přičemž je třeba podotknout, že Vladislav Jagellonský přenechal radě i ochranu nad přeneseným a nově založeným augustiniánským klášteřem na olomouckém Předhradí.⁶⁴

Olomouc byla sídlem jediného moravského biskupství, centrem olomoucké cúdy, a tedy místem konání zemských soudů. Na přítomnost zástupců venkovských klášterů to však překvapivě nemělo vliv. V olomoucké cúdě sice neměly kláštery tak velké množství majetků jako v cúdě brněnské, a u soudů se proto pravidelněji objevovali představení tolika čtyř domů (Hradiště, Velehradu, Vizovic a Pustiměře), přesto není možné nepozastavit se nad tím, že zde s výjimkou hradištského domu na předměstí nebyl

⁵⁹ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 528–529, s. 162. Srov. J. KUX, *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz*, s. 103; V. NEŠPOR, *Dějiny města Olomouce*, s. 93; J. BARTOŠ (red.), *Malé dějiny Olomouce*, s. 54.

⁶⁰ MZA, Premonstráti Hradisko, sign. K 2.

⁶¹ MZA, *Sbírka rukopisů*, č. 343, f. 78r.

⁶² V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 605, s. 175. Srov. J. KUX, *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz*, s. 134–135; J. DRÍMAL, *Sociální boje v moravských královských městech ve 20. letech 16. století*, Brno v minulosti a dnes 5/1963, s. 138–142; jednotlivé domy uvádí M. ČERMÁK, *Právozárečné domy v Olomouci*, Ročenka SOKA Olomouc 1986–1988, Olomouc 1987–1989.

⁶³ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 604, s. 175. K řemeslné výrobě v Olomouci a jejímu přednostnímu postavení v této oblasti mezi moravskými městy v 15. a 16. století zejména J. MAREK, *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*, Praha 1965, 69–106, 120–125.

⁶⁴ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 457, s. 162.

žádný jiný dům těchto klášterů. Je samozřejmě možné, že představení se ubytovali v některém z domů v okrsku kolem biskupského kostela sv. Václava. Proti tomu je ale možné namítnout, že podobnou možnost v Brně, v okrsku kolem kapitulního kostela sv. Petra, nevyužívali. Vysvětlení je nejspíš prosté. Stávající klášterní domy v Brně (tj. v pohusitském období) získaly kláštery již v předhusitských letech, případně je – jako třeba břežští benediktini – zakoupily při hledání azylu před husitskými vojsky; první pohusitský doklad o koupi městského domu pochází až z roku 1525.⁶⁵ Většina klášterů neměla na nákup nové městské rezidence prostředky. Zisky olomouckých měšťanů i města na úkor duchovních majetků nebyly nijak rozsáhlé. Ze tří vsí, zapsaných městu Matyášem Korvínem, udrželi olomoučtí pouze Bystrovany, o které vedli s klášteřem téměř šest desetiletí spor a za něž nakonec museli zaplatit 200 kop grošů.⁶⁶ Pomalé budování městského velkostatku je zarážející vzhledem k převažujícímu spotřebnímu charakteru Olomouce, i když velké majetkové komplexy v okolí města nenabízely mnoho příležitostí k rozšíření městských statků a městský trh byl zásobován především ze šlechtických panství.⁶⁷ Slabší majetková držba klášterů v oblasti olomoucké stolice magdeburského práva rovněž zapříčinila, že vliv Olomouce na právní poměry v klášterních městečkách byl oproti Brnu minimální.⁶⁸

Znojmo

Podobně jako Brno a Olomouc byl také znojemský hrad centrem jednoho z moravských údělů. Poslední ze znojemských údělníků, kníže Konrád Ota, založil v roce 1190 na dohled od hradu premonstrátský klášter v Louce a vybavil jej bohatými majetky, mimo jiné i v místech, kde chtěl později Přemysl Otakar I. založit město Znojmo. Přemysl donutil premonstráty, aby mu spornou osadu Kulchov postoupili, patronát znojemského kostela sv. Mikuláše jim ale ponechal, stejně jako vinice a další osady v těsném sousedství nového města.⁶⁹ K tomu v roce 1336 daroval Jan Lucemburský klášteru jako kompenzaci škod, jimiž byl klášter postižen při válečných srážkách, znojemskou rychtu

⁶⁵ T. BOROVSÝ, *Domy venkovských klášterů*, s. 15–24, ponechávám zde stranou předání domu mezi velehradským a tišnovským klášteřem ve splátce dluhu v roce 1470 a nejistou dataci zisku louckého domu, doloženého poprvé v roce 1471.

⁶⁶ V. SPÁČIL (ed.), *Sbírka listin*, č. 647, s. 182, č. 660, s. 184; Zemské desky olomoucké, kniha XXIV, s. 289–290, č. 10–11; F. KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském*, Archiv český 11, s. 318.

⁶⁷ J. KUX, *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz*, s. 105–107; V. NEŠPOR, *Dějiny města Olomouce*, s. 94–98; J. BARTOŠ (red.), *Malé dějiny Olomouce*, s. 53. Schematicky a bez pokusu o interpretaci zpracoval majetkové poměry na Olomoucku D. PAPAŽÍK, *Rozložení feudálního majetku na Olomoucku ve 14.–16. století*, Střední Morava 9/1999, s. 43–58. Ke stavu na počátku 16. století J. RADIMSKÝ, *Berňová registra moravská z první poloviny 16. století*, Časopis Matice moravské 72/1953, s. 319–359; 76/1957, s. 299–371.

⁶⁸ Olomouckému právu bohužel nebyla zatím věnována větší pozornost, srov. F. HOFFMANN, *Městské právo olomoucké a jeho vliv na život města*, Historická Olomouc 3/1980, s. 50–59, a tam uvedené práce, které nebyly od té doby podstatně rozmnoženy.

⁶⁹ CDB I, č. 326, s. 299–301; CDB II, č. 288, s. 287–289. K založení Znojma J. ŽEMLIČKA, „Právo nucené směny“ při zakládání středověkých měst, Český časopis historický 96/1998, s. 510–511; R. PROCHÁZKA, J. DOLEŽEL, *Současný stav poznání počátků jihomoravských měst*, Přehled výzkumů 42/2001, s. 28–29, 33.

se všemi právy a požitky s výjimkou cel. Opat ale následující rok ustoupil městu a za pravidelný roční plat se vzdal práva jmenovat rychtáře.⁷⁰ Střety v dalších letech probíhaly především o mostní myto, desátky, které měli měšťané odvádět klášteru z šatovských vinic, poplatky ze soudů a patronát farního kostela (a městské školy u něj zřízené), a od konce 14. století je lze v dochovaných pramenech sledovat detailněji. Město zakazovalo svým obyvatelům a poddaným z městských vsí mlít v klášterních mlýnech, nerespektovalo práva kláštera k rybolovu a k lesní honitbě, odvádělo desátky pouze v bílém a ne také v červeném víně. Klášterní poddaní a úředníci odmítali platit mýta v městských branách a clo za zboží, řeholníci nechtěli odevzdávat lozunky za majetky ve městě.⁷¹ Při pohledu na „dlouhé období“ se ukazuje, že problémy gradovaly v desetiletích před začátkem husitských válek a ve stejné míře pokračovaly dále, neboť poválečná rozhodnutí znojemskeho hejtmána se týkají komplexu stejných otázek. Od sklonku 15. století se situace zřejmě uklidňovala a město dokázalo s klášterem nalézt společnou řeč alespoň při zakládání rybníků v okolí Znojma.⁷² Při rozšiřování okruhu městských privilegií v druhé polovině 15. století (především při potvrzení mílového práva a rozšíření viničních práv) poněkud zaráží absence zpráv o sporech mezi Znojmem a klášterem o výčep vína. Louka obdržela již v roce 1381 od markraběte Jošta právo šenkovat víno v klášteře a nepochybně je využívala.⁷³ Střety o víno jsou v pramenech hojněji doloženy až od sklonku druhého desetiletí 16. století, kdy městská rada nechala zabavovat klášterní víno v branách těm, kdo se je snažili přivést do města. Pozdní počátek sporů – ve srovnání s ostatními městy – může být způsoben i skutečností, že až do počátku roku 1517 byly výčep vína ve Znojme a vaření a dovoz piva silně omezeny ve prospěch nejmnocnějších měšťanů a rady a teprve rozhodnutí zemského hejtmána a podkomořího dalo za pravdu stále hlasitějším požadavkům městské obce na odstranění diskriminujících omezení a rozšíření práva várečného a práva šenkovního.⁷⁴ Rada se poté obrátila proti louckému klášteru jako nejbližší konkurenci a s využitím mílového práva a panovníckých privilegií se jej snažila donutit k vaření piva jen pro vlastní potřebu konventu, což spolu s vyostřujícími se konfesními poměry od druhé třetiny 16. století vedlo k dramatickým střetům a na světlo se znovu dostaly otázky práv k vodě apod.

Pravděpodobně ještě ve 13. století získal ve městě dům velehradský klášter, který držel důležité majetky v jeho okolí. Dům byl umístěn v sousedství kupeckého domu, podle rozhodnutí městské rady z roku 1339 byl osvobozen od všech městských dávek a v případě nebezpečí se do něj mohli uchýlit klášterní poddaní. Vzhledem k rozsahu důležitých majetků kláštera nedaleko od Znojma (městečko Fryšava s dvorem a dvěma vesnicemi; vinice u Znojma) a k položení klášterního domu v sousedství kupeckého domu je na místě předpoklad, že znojmská rezidence sloužila přinejmenším v prvním století velehradských dějin k hospodářským účelům. Když však král Zikmund dům v roce 1421 zapsal Znojmu, označil jej za zpustlý a zároveň s ním zapsal i Fryšavu,

⁷⁰ CDM VII, č. 113, s. 83–84, č. 177, s. 124–126.

⁷¹ CDM XI, č. 85, s. 74–76; MZA, Premonstráti Louka, sign. K 9b, sign. L 26, sign. K 13; MZA, Sbirka rukopisů, č. 10, f. 117r–118v; SOKA Znojmo, AM Znojma, Sbirka listin č. 82, 108.

⁷² MZA, Premonstráti Louka, sign. H 73; SOKA Znojmo, AM Znojma, Sbirka listin č. 153.

⁷³ CDM XI, č. 230, s. 203–204; přehled městských privilegií F. V. PEŘINKA, *Znojmský okres*, Brno 1904 (Vlastivěda moravská II/76), s. 66.

⁷⁴ SOKA Znojmo, AM Znojma, Sbirka listin č. 175 – F. DVORSKÝ (ed.), *Listiny Jana a Vojtěcha z Pernštejna 1491–1548*, Archiv český 20, č. 73, 177. Srov. J. DŘÍMAL, *Sociální boje*, s. 144–145.

kteou posléze získal na jistou dobu měšťan Wolfgang Ovnar.⁷⁵ Klášter se sice snažil získat prostředky na výplatu, do roku 1536 ale na udržování vzdálené majetkové enklávy rezignoval. Velehradské vinice u města byly zapsány jednomu ze znojenských měšťanů již ve 14. století, pány zbývajících majetků v blízkosti města se ale stali páni z Veitmile a Jan z Pernštejna.⁷⁶

Znojenské městské majetky zůstávaly proti předhusitskému období dlouho nezměněny, z církevních držav město získávalo jen drobné statky a prvním větším ziskem byla až koupě někdejšího probošství v Olbramkostele v roce 1526.⁷⁷ Omezený byl i vliv Znojma na klášterní městečka v okolí, neboť znojenský právní okruh sám nebyl nijak rozsáhlý a nadto se stýkal s přitažlivějšími okruhy brněnského a jihlavského práva.⁷⁸

Uherské Hradiště

Uherské Hradiště bylo Přemyslem Otakarem II. v roce 1257 založeno na pozemcích cisterciáckého kláštera na Velehradě a konflikty s cisterciáky provázely jeho dějiny od prvních let po založení. Půda, na niž bylo nové město v neklidném regionu budováno, byla sice vyňata z klášterní pravomoci, zakladatel však cisterciáky odškodnil předáním práva jmenovat rychtáře, patronátu farního kostela a nemalých platů (dávky z každého městiště, tržní poplatky a část soudních pokut). Klášter navíc svíral město ze tří stran svými statky, režijními podniky (dvory, mlýny) a právy – k vodám, lesům, pastvinám atd. Střety mezi měšťany a klášterními úředníky a poddanými tak nutně patřily k všední realitě soužití.⁷⁹

Po vypálení Velehradu husity v roce 1421 se přeživší mniši uchýlili právě do Uherského Hradiště, kde zakoupili dům a budovali další hospodářské zázemí, přizpůsobené potřebám nového sídla; důležitým ziskem pak pro ně byla inkorporace hradištského kostela sv. Jiří, i když ztráty převažovaly. Zda vsi Jarošov, Kněžpole a Zlechov zapsal před rokem 1423 městu král Zikmund, nebo klášter sám, zůstává otázkou. Uvedený rok dal Zikmund svolení ke směně, při níž klášter za tyto vsi přenechal městu zpustošené předměstí Staré Město, k němuž patřily rozsáhlé lesy.⁸⁰ Trvalo však téměř celých sto let, než se měšťanům podařilo Staré Město skutečně získat a než byly odstraněny ná-

⁷⁵ CDM VII, č. 230, s. 166–167; W. ALTMANN (ed.), *Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Regesta Imperii XI*, Innsbruck 1896–1900, č. 4528; R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě*, díl 1: 1205–1650, Olomouc 1934, s. 85, 89, 102–103, 133.

⁷⁶ Zemské desky brněnské II, kniha XVII, s. 96–97, č. 94–95; kniha XXV, s. 257–258, č. 58; R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera*, s. 133, 144.

⁷⁷ Srov. confirmace městských statků Zikmundem a Ludvíkem Jagellonským, SOkA Znojmo, AM Znojma, Listiny č. 80, 187, koupě olbramkostelského panství č. 188 a další.

⁷⁸ K znojenskému právu především F. ČÁDA, *Rukopisy města Znojma*, Studie o rukopisech 5/1966, s. 97–144; pouze povrchně I. ŠTARHA, *Okruh znojenského městského práva*, Jižní Morava 5/1969, s. 84–89.

⁷⁹ CDB V/1, č. 136, s. 218–220, Z literatury srov. především R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera*; A. VERBÍK, M. ZEMEK (ed.), *Uherské Hradiště. Dějiny města*, Brno 1981; R. PROCHÁZKA, L. SULITKOVÁ, *Uherské Hradiště ve 13.–15. století*, Uherské Hradiště 1984; R. PROCHÁZKA, J. DOLEŽEL, *Současný stav poznání*, s. 38–40. Soupis areálních platů kláštera v Uherském Hradišti ze třetí čtvrtiny 14. století vydala v jinak sporné edici M. ČOUPKOVÁ (ed.), *Nejstarší uherskohradištská městská kniha*, Uherské Hradiště 2001, s. 99–105.

⁸⁰ MZA, Cisterciáci Velehrad, rkp. sign. G 191, f. 110v–111r.

roky mnichů na tuto lokalitu. Již v předhusitském období zapisovali cisterciáci menší majetky hradištským měšťanům, nyní se celý proces urychlil. Zápisy kláštera, pokusy opatů o výplatu zastavených vsí, které se dařily jen za cenu dalších půjček, rozšiřování městských statků na úkor velehradské državy, to vše již bylo v literatuře detailně popsáno, a proto se můžeme přenést k shrnutí výsledků. Do konce druhého desetiletí 16. století získalo město a měšťané z cisterciáckých statků sedm vsí, Staré Město a režijní podniky (především mlýny) v okolí města. Hranice mezi zbytkem klášterního panství a městským velkostatkem byla zřetelná, neboť ji tvořil tok řeky Moravy, z jejíhož levého břehu byli řeholníci zcela vytlačeni, na pravém břehu pak do jejich državy zasahoval katastr Starého Města. Souběžně s tím ztrácel klášter majetky ve městě, kde mu zůstal jen inkorporovaný kostel sv. Jiří. Před rokem 1492 však město docílilo zrušení inkorporace a v druhé polovině 16. století uchvátilo i patronát.⁸¹

Panovnická privilegia, která Velehrad obdržel od Matyáše Korvína a jagellonských králů, ztráty majetků ve prospěch města nezastavila, i když přece jen dílčí úspěch se opatu Benediktovi podařilo vydobýt. Matyáš Korvín při potvrzení starších privilegií nařádal, že se nikdo nesmí uvazovat v klášterní majetky (toto nařízení zjevně směřovalo proti snahám hradištských měšťanů o získání Starého Města) a ve snaze urychlit obnovu kláštera povolil, „ut officiales et homines prefati monasterii presentes et futuri qualiacumque vina, tam forensia, quam domestica, more thabernario ad mensuram vendere, artes quoque mechanicas quascumque exercere“, a to bez jakýchkoli překážek ze strany města, jak tomu bylo od dob založení kláštera.⁸² Stejně jako v předešlých případech i u soužití Uherského Hradiště a blízkého komorního kláštera jsme svědky omezení mílového práva města, tentokrát nejen v šenkování vína, ale i v řemeslné výrobě. Matyášovo privilegium sice nic neříká o případných prodejkách výrobků na městském trhu, avšak s jistotou můžeme předpokládat, že zmíněné povolení se vztahovalo pouze na klášterní pozemky. Město se proti porušení mílového práva postavilo a již po čtyřech letech docílilo, že podkomoří a další rozhodčí v rozporu s královým privilegiem zakázali opatovi a konventu na míli od Uherského Hradiště zakládat krčmy s výčepem piva a vína a usazovat zde řemeslníky. Podle pozdějších zpráv cisterciáci nerespektovali ani tržní právo města a prodávali sůl a vlnu. Rozhodnutím nejvyššího hofrychtěře a dalších pánů z roku 1546 ale měli s prodejem přestat, napříště nesměli vařit pivo na prodej (jen pro svou potřebu) a zřizovat nové krčmy, kdežto staré mohly být zachovány.⁸³

S přihlédnutím k okolnostem založení a ke geografické poloze Uherského Hradiště nepřekvapuje, že se zde nesetkáváme s žádným jiným klášterem; ostatně i první řeholní dům uvnitř městských hradeb byl založen až na sklonku 15. století, a to ještě nikoli z iniciativy města, nýbrž varadínského biskupa Jana Filipce.⁸⁴ Střety Hradiště s ve-

⁸¹ Srov. R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera*, kapitoly 8–10; A. VERBÍK, M. ZEMEK (ed.), *Uherské Hradiště*, s. 135–137, 146–148; R. PROCHÁZKA, L. SULITKOVÁ, *Uherské Hradiště ve 13.–15. století*, s. 26, 63–64. K tomu srov. vklady městských statků do zemských desek, *Zemské desky olomoucké II*, kniha XIV, s. 77, č. 103; kniha XVI, s. 152–153, č. 229; kniha XXIII, s. 263, č. 11–12; kniha XXV, s. 369–370, č. 235.

⁸² MZA, Cisterciáci Velehrad, Listiny, sign. G 46.

⁸³ *Zemské desky olomoucké II*, kniha XXV, s. 369–370, č. 235; R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera*, díl I, s. 128.

⁸⁴ F. ŠMAHEL, „Intra et extra muros“. *Společna rola franciszkanów obserwantów i klarysek na ziemiach czeskich od połowy XIV do końca XV wieku*, in: *Franziszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983, díl I, s. 308.

lehradskými řeholníky byly v necelém století od ukončení husitských válek do vlády Ludvíka Jagellonského vyřešeny: město získalo s výjimkou patronátu farního kostela všechna někdejší práva a statky kláštera uvnitř hradeb a v užším okolí (tj. v okruhu předměstí a k nim bezprostředně přiléhajících vsí) do své držby.

Jihlava a Uničov

Také v místech, kde byla založena Jihlava, měly kláštery rozsáhlé majetky. Král Václav I. však lokalitu po objevení u stříbrných žil důkladně vyčistil, a města se tak pouze okrajově dotýkaly statky premonstrátského kláštera v Želivě, který ležel za zemskou hranici v Čechách. Jediným pozůstatkem někdejších práv mimoměstských církevních institucí byl patronát farního kostela sv. Jakuba, jež drželi právě želivští premonstráti. Opakované snahy města o dosazování vlastního kandidáta, případně o uzurpaci patronátu, se řeholníkům dařilo úspěšně odrážet a jihlavská fara jim posloužila jako útočiště po vypálení jejich kláštera. Patronát si želivský klášter udržel také v pohusitském období.⁸⁵ Kontakty města s ostatními kláštery byly jen dílčí a zpravidla omezené na několik let. Za zaznamenání tu snad stojí vzájemné vidimování důležitých písemností se žďárským klášteřem na přelomu 15. a 16. století,⁸⁶ případně vazby, které k rodnému městu udržoval poslední dolnokounický probošt Martin Geschl.⁸⁷

Poslední z markraběcích měst, Uničov, se nalézal ve druhé polovině 15. století vzhledem ke klášterním državám v okrajovém postavení a rovněž v ostatních aspektech (hospodářské a správní funkce) zůstal v pozadí za ostatními městy. Proto není nijak překvapivé, že kláštery si zde nevydržovaly své domy a nevyhledávaly s městem bližší kontakty. Přesto si zaslouží být zde uveden – Uničov je jediné zeměpanské město, které bylo panovníkem některému z klášterů zastaveno, což dokresluje spektrum možných vztahů mezi městy a kláštery. V roce 1468 odměnil Jiří z Poděbrad zápisem Uničova ve výši 1 000 kop grošů věrnost řeholníků z hradištského kláštera, kterým zde povolil vybudovat tvrz, dosazovat městskou radu a vybírat platy, i když s podmínkou, že uhájí svůj klášter proti nepříteli.⁸⁸ To se jim, jak jsme viděli výše, nepodařilo a s největší pravděpodobností se svých dočasných práv v Uničově ani nestihli ujmout.

⁸⁵ F. HOFFMANN, *Jihlava v husitské revoluci*, Havlíčkův Brod 1961, s. 133; P. VLČEK, P. SOMMER, D. FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 706–707, k literatuře zde uvedené dále J. ČECHURA, *Zapomenuté listiny kláštera Želiv v předhusitském období*, Jihočeský sborník historický 57/1988, s. 25–39.

⁸⁶ F. HOFFMANN, K. KŘESADLO (edd.), *Městská správa Jihlava*, díl 1: *Listiny (1240) 1269–1900 (1929)*, Jihlava 1971, č. 304, s. 84, č. 403–404, s. 104–105; V. BRANDL (ed.), *Listiny kláštera žďárského z let 1409–1529*, Archiv český 9, č. 53, s. 415–416, č. 66, s. 426–427.

⁸⁷ F. HOFFMANN, K. KŘESADLO (edd.), *Městská správa Jihlava*, č. 302, s. 83, č. 327, s. 88–89, č. 333, s. 90, č. 381, s. 100; J. RADIMSKÝ, *Zánik kláštera Rosa coeli v Dolních Kounicích*, Časopis společnosti přátel starožitností českých 51–53/1943–1945, s. 268–274.

⁸⁸ A. TUREK, M. ZEMEK (edd.), *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173–1526*, Sborník archivních prací 33/1983, č. 403, s. 279; A. SEDLÁČEK (ed.), *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*, Praha 1914, s. 274, č. 54. K zápisům města a komorní berně na přelomu 15. a 16. století J. DRÍMAL, *Městská berně*, s. 113–115.

Závěr

V podaném přehledu bylo nutné ponechat stranou kontakty mezi městy a kláštery, které vyplývaly z církevní správy (inkorporace kostelů, řešení manželských pří či sporů mezi městským duchovenstvem apod.) a které vesměs nevytvářely předpoklady pro trvalejší styky. Vztahy královských měst a klášterů se na přelomu 15. a 16. století ukazují být značně konfliktní, pozor však na unáhlené zobecňování. Do střetů se města dostávala takřka bezvýhradně s řeholními domy ve svém těsném sousedství. Koexistence městského práva a duchovních imunit ani nemohla být jiná. V tomto směru se nijak výrazně neliší situace v předhusitském a pohusitském období, zvláště když se mezi sebou prolínaly klášterní pozemky a území pod městskou správou (jako na Starém Brně, ve Znojmě a Uherském Hradišti). Rovněž výčep vína patřil k sporným momentům již před husitskými válkami. Za vlády Jagellonců se však situace z řady důvodů vyostřila. Pro přesnost je nutné dodat, že spory, nezřídka v ještě vyhocenější podobě, probíhaly dále hluboko do 16. století. Královská města byla vystavena konkurenci v podobě rychle se rozvíjejících poddanských městeček, v jejichž blízkosti se rozkládaly državy jiných vrchností, které v případě duchovních institucí často zasahovaly až k městským hradbám. V pohusitském období se navíc mění struktura městských příjmů. Městská sbírka, jež do té doby přinášela rozhodující sumu peněz do radní pokladny, ztrácí na významu a její roli přejímá režijní hospodaření města, postavené dílem na různých monopolech (cla, mýta, tržní poplatky atd.), dílem na vlastním podnikání, v němž přední místo zaujímal výčep piva a vína. Proto města s takovou vehemencí usilovala o opětovné prosazení úplné platnosti mílového práva,⁸⁹ které jim mohlo zajistit nerušený monopol v šenkování. Důležitost prodeje piva a vína v pohusitské společnosti významně roste, neboť se jedná o jeden z nejvýnosnějších oborů podnikání, a své výsadní právo proto města, zastupovaná městskou radou, musela hájit proti řadě konkurentů: šlechtě, duchovním institucím, ale i vlastním měšťanům. Podíl klášterů na šenkování vína byl samozřejmě pro města nepřijemný, neboť snižoval příjmy rady a nejbohatších měšťanů, zjevně však až na výjimky netvořil podstatnou část obchodu. Tato skutečnost je dobře patrná i z toho, že zatímco spory mezi městy a šlechtou bylo nutné vyřešit na úrovni zemského sněmu,⁹⁰ u střetů s kláštery se města spokojovala s ad hoc vynesenými výroky jmenovaných rozhodčí, přestože vždy nevyznívaly v jejich prospěch. Klášterům pak byla rozhodnutím panovníka, resp. jeho úředníků, potvrzena výčepní práva na klášterních pozemcích, tedy i v okruhu mílového práva. Základní argument pro nerespektování mílového práva bezpochyby představovala příslušnost měst a duchovních institucí ke královské komoře. Jednalo se však bez výjimky o kláštery položené v bezprostřední blízkosti měst. S dovozem vína do vzdálenějších lokalit (např. z Louky do Brna) se nesetkáváme, což ukazuje omezené hospodářské možnosti duchovních vrchností.

Okruh mílového práva nelze ztotožňovat s městským regionem (spádovou oblastí), s nímž byla města pevně spjata hospodářskými vazbami a odkud se doplňoval jejich demografický potenciál.⁹¹ Jeho rozsah závisel na velikosti města a na místních podmín-

⁸⁹ K mílovému právu českých a moravských měst naposledy z právněhistorického hlediska precizně J. KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 180–185.

⁹⁰ F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení moravské z roku 1535*, Praha 1937, s. 161–181.

⁹¹ Z posledních příspěvků na toto téma srov. především J. KLÁPŠTĚ, *Das mittelalterliche Most und das Moster Land: Die Stadt und ihre Region*, in: *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků vě-

kách a bylo v zájmu měst, aby se v něm nalézalo co nejméně „nepřátelských“ majetků. Spotřebu zemědělských produktů ale v žádném případě nedokázala pokrýt produkce městských a měšťanských statků, a města se proto nebránila dovozu základních potravin. Této možnosti asi využívali loučtí premonstráti, jejichž režijní hospodaření se v 15. století dále rozvíjelo, ostatní venkovské kláštery však přistupovaly k obnově vlastních podniků jen pomalu, jejich podíl na zásobování městského trhu byl minimální a ani v řemeslné výrobě nemohly konkurovat městským řemeslníkům. Města navíc usilovala o vytlačení duchovních statků alespoň ze svého bezprostředního okolí. Vyčištění prostoru před hradbami bylo snazší tam, kde převažovaly statky jednoho kláštera, jak je vidět na případě Uherského Hradiště. V komplikovaných majetkových poměrech u velkých měst (Brno, Olomouc) byly podobné snahy spojeny s řadou problémů a například Brno si pro vytvoření městského velkostatku našlo vzdálené deblínské panství. Souběžně s pokusy o odstranění církevních statků z městského regionu se prostřednictvím právních naučení upevňovaly vazby mezi královskými městy a klášterními městečky, což bylo mimo jiné umožněno uvolňováním vrchnostenských vztahů k emancipujícím se městským obcím na církevních panstvích během 15. století;⁹² zcela jistě královská města ovlivňovala i míru urbanizace ve svém regionu.⁹³

Druhou spornou oblastí vzájemných vztahů byly střety o patronáty farních kostelů, které ve čtyřech královských městech patřily právě venkovským klášterům. Všechny měly původ v zakladatelském období města a ve všech případech usilovala městská rada o jejich získání. Při charakteru klášterního hospodaření, jež se orientovalo spíše na platy než na vlastní hospodářskou aktivitu (což je ale soud, který můžeme v daném období vyřknout i nad většinou šlechtických velkostatků), měly výnosné patronáty v klášterních příjmech významné místo a konventy je ze všech sil hájily. Při nezastupitelné úloze kazateln v šíření informací ve středověku – a také v ovlivňování početného naslouchajícího obecnictva – muselo městské představenstvo značně iritovat, že jsou připraveni o možnost určovat, kdo bude k obyvatelům města promlouvat.⁹⁴ I přes určitý úbytek řádně vysvěcených kněží bylo v předních městských rodinách dostatek kandidátů v duchovním stavu, kteří by se farní péči mohli ujmout a které by na tomto místě ráda viděla i městská rada.⁹⁵ Druhým motivem k snahám získat patronát byly nemalé farní důchody. Ve všech čtyřech městech si měšťané chybějící patronátní právo částečně kompenzovali zakládáním vedlejších oltářů a oltářnických beneficíí. Patronát se nakonec podařilo převzít pouze Brnu, Uherské Hradiště oslabilo vliv velehradských cisterciáků na farní kostel, kdežto ve Znojmě a v Jihlavě kláštery snahy měšťanů úspěšně odrazily.

novaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, Praha 1997, s. 327–341; TÝŽ, *Středověké město a jeho region: východiska archeologického projektu*, *Mediaevalia archaeologica* 1/1999, s. 13–20; J. DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku*, s. 159–165, 220–238.

⁹² Této otázce nebyla doposud věnována velká pozornost, z ojedinělých prací srov. J. ČECHURA, *K některým aspektům právních vztahů poddanského městečka Manětína k vrchnosti do poloviny 15. století*, *Právněhistorické studie* 31/1990, s. 69–85.

⁹³ J. DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku*, *passim*.

⁹⁴ Výbušná situace byla zřejmě na sklonku 15. století v Brně, jehož radní si stěžovali Vladislavovi Jagellonskému na kázání, kterými duchovní popouzejí obec proti radě, AMB, Sbirka listin, mandátů a listů, č. 878 (27. 8. 1495).

⁹⁵ K farní péči v jagellonských Čechách a k nedostatku duchovních J. MACEK, *Víra a zbožnost v jagellonském věku*, Praha 2001, s. 188–200. Obecně M. BORGOLTE, *Die mittelalterliche Kirche*, München 1992, s. 57–60.

Poslední drobnou poznámku si zaslouží vztahy královských měst a venkovských klášterů z hlediska pojmání zemského práva. Města a velké kláštery představovaly základní složky panovnické komory,⁹⁶ a podléhaly proto podkomořimu. Zatímco panovnická města si v husitských válkách vydobyla hlas na zemském sněmu, a to v Čechách i na Moravě,⁹⁷ musely se moravské kláštery smířit s tím, že zájmy církve hájil na sněmu především olomoucký biskup. Možná že právě v tom tkví příčina, proč se panovník (zcela jistě ne zadarmo) vzdal v několika případech ochrany nad komorními kláštery a předal ji městům. Brno ani Olomouc však zdaleka nedocílily takové míry vykonávání opravy, jaký běžně užívali panští držitelé někdejších komorních fundací, a obě města o kláštery, na nichž jim záleželo, brzy přišla. Pro zemské právo je velmi zajímavý způsob, jakým Olomouc ztratila ochranu nad Hradištěm, kterou jí panovník potvrdil dědičně. Vladislav Jagellonský alibisticky přesunul řešení svých protichůdných rozhodnutí na zemský soud – bez ohledu na to, že se jednalo o komorní majetky!

Vedle dvou hlavních okruhů vzájemných vztahů, které se nesly v konfrontačním duchu, můžeme postavit ještě jeden, tentokrát méně konfliktní. Představení jednotlivých řeholních domů patřili vedle šlechty k trvalým zákazníkům specializovaných městských řemesel. Původ řady obrazů, zlatnických výrobků, rukopisů a od sklonku 15. století také tisků je třeba hledat právě v královských městech.⁹⁸ Detailní zpracování těchto kontaktů a objednatelské aktivity klášterů však zůstává úkolem do budoucna.⁹⁹

⁹⁶ K tomu zejména O. BRUNNER, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Darmstadt 1990, s. 372–378.

⁹⁷ Počátky zastoupení měst na zemském sněmu až v husitských válkách přesvědčivě prokázal J. KEJŘ, *Zur Entstehung des städtischen Standes im hussitischen Böhmen*, in: *Städte und Ständestaat*, hrsg. von B. Töpfer, Berlin 1980, s. 195–215; dále srov. E. ISENMANN, *Die Städte auf den Reichstagen im ausgehenden Mittelalter*, in: *Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter*, hrsg. von P. Moraw, Stuttgart 2002 (Vorträge und Vorschungen 48), s. 547–577.

⁹⁸ Početné doklady v jednotlivých svazcích katalogu *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*, díl 2–4, (edd.) I. HLOBIL, K. CHAMONIKOLA, M. PERŮTKA, Brno–Olomouc 1999.

⁹⁹ Tento příspěvek byl zpracován s podporou grantu GA ČR č. 404/02/0060. V době, která uplynula od odevzdání studie do korektur, byly některé její závěry zpřesněny a vyšlo několik dalších prací k tématu. Ponechávám však její text z praktických důvodů bez úprav a pouze zde sumárně odkazuji na dvě novější práce: D. FOLTÝN (ed.), *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005; T. BOROVSKEJ, *Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*, Brno 2005.

Zmiany własności fundacji w kościołach parafialnych na przykładach z kościoła parafialnego Najświętszej Marii Panny w Głównym Mieście Gdańsku

PIOTR OLIŃSKI (Toruń)

1. Wstęp

Fundacje w średniowieczu służyły zbawieniu, umożliwiały fundatorowi wyznaczenie często dokładnie określonych obowiązków modlitewnych połączonych z uczynkami charytatywnymi w intencji jego zbawienia już po jego śmierci, których realizację miały zapewnić określone grupy ludzi. Obok funkcji w ramach życia religijnego odgrywały one dużą rolę społeczną, stanowiły bowiem czynnik angażujący określone grupy społeczne w swoje funkcjonowanie, a tym samym wzmacniały czy wręcz warunkowały istnienie niektórych z tych grup. Już w średniowieczu pojmowano fundacje jako instytucje, w których przez długi okres czasu miały funkcjonować przypisane do nich grupy społeczne odpowiedzialne za zbawienie fundatora.¹ Stały się również jednym ze środków pozwalających zademonstrować pozycję i aspiracje fundatora, czy grupy fundatorów. Są więc jednym z tych zjawisk życia średniowiecznego miasta, które pozwalają na wgląd w strukturę społeczeństwa.

Fundacje były zamierzone na długie trwanie, a w związku z tym jednym z niezbędnych warunków musiała być trwała podstawa majątkowa. Na fundację składa się więc podstawa materialna – zarówno samo miejsce kultu, jego wyposażenie, jak i przypisane do fundacji dochody oraz ściśle z nią związane otoczenie społeczne, a więc jakaś grupa ludzi zaangażowana w funkcjonowanie fundacji, często nabierająca charakteru insty-

¹ Na temat fundacji w średniowieczu zob. B. LAUM, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike: Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, Leipzig-Berlin 1914, Aalen 1964²; H. LIERMANN, *Handbuch des Stiftungsrechts*, Bd. 1: *Geschichte des Stiftungsrechts*, Tübingen 1963; M. BESOLD-BACKMUND, *Stiftungen und Stiftungswirklichkeit*, 1986; A. STELMACHOWSKI, *Fundacja*, in: *Encyklopedia katolicka*, tom 5, pod red. L. Bienkowskiego i innych, Lublin 1989, col. 760–762; M. BORGOLTE, *Stiftung*, in: *Lexicon des Mittelalters*, München 1997, Bd. 8, s. 178–180; TENŽE, *Stiftungen des Mittelalters im Spannungsfeld von Herrschaft und Genossenschaft*, in: *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*, hrsg. von D. Geuenich, O. G. Oexle, Göttingen 1994, s. 267–285; TENŽE, *Die Stiftungen des Mittelalters in rechts- und sozialhistorischer Sicht*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung* 74/1988, s. 73; zob. też nieco ogólniejsze uwagi tego ostatniego „*Totale Geschichte“ des Mittelalters? Das Beispiel der Stiftungen*, Berlin 1993.

tucjonalnego – wspólnoty w ramach parafii, bractwa itp. W późnośredniowiecznym mieście liczba fundacji wydaje się nasilać. Fundacjami są nie tylko kościoły i klasztory, ale również kaplice i altarie w kościołach, msze wieczyste fundowane przy ołtarzach i mające stałe zabezpieczenie majątkowe (ale nie msze fundowane na ograniczony czas i w ograniczonej liczbie), a także inne rodzaje fundacji wymagające stałych dochodów i określonych grup ludzi do realizacji, jak np. fundacje wiecznych lamp.²

Szczególne miejsce w życiu gminy miejskiej zajmował kościół parafialny. Spełniał on wielorakie funkcje wykraczające poza samo tylko życie religijne. Posiadanie fundacji w kościele parafialnym, jak w żadnym innym łączyło funkcje religijne z reprezentacyjnymi, bowiem fakt posiadania własnej fundacji był również widomą i wyraźną formą prezentacji w ramach przestrzeni kościoła parafialnego różnych grup społecznych. Znaczne części przestrzeni kościelnej były zajmowane przez rodziny i różne grupy miejskie.³ Odrębną jest kwestia, jakie znaczenie miało usytuowanie zajętych przez te grupy kaplic i altarii w kościele parafialnym. Już samo posiadanie kaplicy lub ołtarza przez niektóre tylko grupy społeczne i rodziny mieszczańskie podnosiło prestiż wśród mieszczan.⁴ Można się spodziewać, że istniało pewne wartościowanie poszczególnych kaplic i altarii ze względu na ich wielkość, usytuowanie, czy wyposażenie. Fundacje kaplic, ołtarzy i inne w ramach poszczególnych kościołów stawały się jednym z elementów określających porządek wewnątrz świątyni. Atrakcyjność miejsca wynikała m. in. z porządku sakralnego wewnątrz świątyni.⁵ Za należące do najbardziej prestiżowych należały zapewne kaplice ulokowane w części wschodniej kościoła w pobliżu ołtarza głównego, a więc sakralnego centrum kościoła.⁶ Wpływ mieszczan na podziały przestrzeni kościelnej był uwarunkowany również kompetencjami władz miejskich i władz kościelnych, a także władcy terytorialnego. Fundacje w ramach kościoła stanowiły jeden z elementów pozwalających zwiększać wpływ mieszczan lub innych grup (zwłaszcza duchowieństwa) na kościół.⁷ Stan posiadania kaplic i ołtarzy kształtował się przez

² O „Totenleuchter“ H. BOOCKMANN, *Bürgerkirchen im späteren Mittelalter*, Berlin 1994, s. 20. O fundacjach wiecznych lamp w kościele świętojańskim Starego Miasta Torunia P. OLIŃSKI, *Fundacje religijne w kościele parafialnym Starego Miasta Torunia w średniowieczu*, in: Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu, pod red. K. Kluczewajd, M. Woźniaka, Toruń 2002, s. 221–224.

³ H. BOOCKMANN, *Bürgerkirchen im späteren Mittelalter*, s. 15; C. SCHLEIF, *Donatio et Memoria. Stifter, Stiftungen und Motivationen an Beispielen aus der Lorenzkirche in Nürnberg*, München 1990, passim; I. W. FRANK, *Die architektonischen Konsequenzen der Häufung der missae pro defunctis im Mittelalter*, in: Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt, hrsg. von G. Eimer, E. Gierlich, Berlin 2000, s. 31; O. G. OEXLE, *Adel, Memoria und kulturelles Gedächtnis. Bemerkungen zur Memorial-Kapelle der Fugger in Augsburg*, in: Les princes et l'histoire du XIVe au XVIIIe siècle, (edd.) Ch. Grell, W. Paravicini, J. Voss, Bonn 1998, s. 339–356; A. S. LABUDA, *Preddella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny – problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, in: Sztuka pobraża Bałtyku, Warszawa 1978, s. 203.

⁴ I. W. FRANK, *Die architektonischen Konsequenzen*, s. 27–32. W kościołach parafialnych Norymbergi fundacje czynione były prawie wyłącznie przez rodziny rajcowskie H. BOOCKMANN, *Bürgerkirchen*, s. 17.

⁵ C. SCHLEIF, *Donatio et memoria*, s. 230–231.

⁶ J. HANI, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 108–127. W kościołach klasztornych i katedralnych kaplice w chórze stanowiły przestrzeń dla duchowieństwa. O kaplicach w chórze A. GREWOLLS, *Die Kapellen der norddeutschen Kirchen im Mittelalter. Architektur und Funktion*, Kiel 1999, s. 48–58. Zob. również C. SCHLEIF, *Donatio et memoria*, s. 230.

⁷ B.-U. HERGEMÖLLER, *Die hansische Stadtpfarrei um 1300*, in: Civitatum Communitas. Studien zum europäischen Städtewesen. Festschrift Heinz Stoob zum 65. Geburtstag, Köln-Wien 1984, Bd. 1,

cały okres budowy kościoła i zmieniał się w ciągu jego dalszego funkcjonowania. Wynikał on z aktualnego kształtu świątyni, przejawów religijności, pozycji i aspiracji poszczególnych rodzin i grup miejskich, jak i decyzji podejmowanych w tych kwestiach przez radę miejską i wtryków, proboszcza, był więc wynikiem oddziaływania wielu czynników, często trudnych do odtworzenia. Ponieważ stosunki społeczne w mieście ulegały ustawicznym zmianom, do zmian dochodziło również w przypadku własności kaplic i altarii w kościołach miejskich. Istotną kwestią w przypadku przejmowania kaplic od innych właścicieli są zarówno motywy nabywców, jak i okoliczności oraz warunki, na których godzono się na odstąpienie kaplic i altarii, w tym również kwestie związane z konsekwencjami dla wspomniania modlitewnego pierwszych fundatorów, które przecież według ich woli miało mieć charakter wieczysty.

Budowę kościoła parafialnego Najświętszej Marii Panny w Głównym Mieście Gdańsku rozpoczęto w połowie XIV w. W ramach prowadzonych prac budowlanych do ok. 1447–1448 r. rozbudowano m. in. część wschodnią kościoła znacznie zwiększając powierzchnię kościoła wokół ołtarza głównego. Od lat 80-tych XV w. do roku 1502 podniesiono sklepienia kaplic przy obu nawach bocznych i przesklepiono nawę główną.⁸ Rozbudowa pierwotnie skromniej założonego kościoła wynikała m. in. z zapotrzebowania na dodatkowe miejsca do sprawowania mszy świętych o charakterze prywatnym.

W przypadku kościoła mariackiego w Głównym Mieście Gdańsku przestrzeń wokół ołtarza głównego została trwale zajęta około połowy XV w. Jedną z istniejących tam dziewięciu kaplic należała do gildii Grobu Św. istniejącej przy szpitalu św. Gertrudy i inna pod wezwaniem św. Kosmy i Damiana do cechu balwierzy. Kaplicę tą balwierze posiadali już przed rokiem 1449 i stan posiadania nie zmienił się do XIX w.⁹ Pozostałe kaplice były wykorzystywane przez rodziny gdańskie. Ta część świątyni cechowała się

s. 275; D. POECK, *Rat und Memoria*, in: *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*, hrsg. von D. Geuenich, O. G. Oexle, Göttingen 1994, s. 312–313. Należy zauważyć, że kościołach miast hanzeatyckich obok fundacji mieszczańskich i duchowieństwa pojawiały się również fundacje rycerskie. Należą one jednak do wyjątków.

⁸ Z podstawowej literatury dotyczącej tej świątyni zob. TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, Danzig 1843–1846; R. BERGAU, *Die alte Marienkirche zu Danzig*, Leipzig 1868; K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929; O. KLOEPPEL, *Die Marienkirche in Danzig und das Hüttengeheimnis vom Gerechten Steinmetzengrund*, Danzig 1935; E. KEYSER, *Beiträge zur Bau- und Kunstgeschichte der Danziger Marienkirche*, *Altpreußische Forschungen* 19/1942, s. 200–212; TENŽE, *Die Bauarbeiten an der Marienkirche und ihre Kosten im 14. und 15. Jahrhundert*, in: *Vom geistigen Fortleben der technischen Danzig*, Heidelberg 1961; W. DROST, *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963 (Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens. A: Kunstdenkmäler der Stadt Danzig, Band 4), s. 32n.; J. STANKIEWICZ, „Pseudobazyliki” gdańskie, *Rocznik Gdański* 14/1955, s. 247–249, 255–260; S. BOGDANOWICZ, *Dziela sztuki sakralnej bazyliki mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990. Istotny wkład dla interesującej nas tutaj tematyki wnosi artykuł M. KUTZNERA, *Die spätmittelalterliche Ausstattung der Marienkirche als Ausdruck der intellektuellen Empfindsamkeit und Religiosität der Danziger Bürger im ausgehenden Mittelalter*, in: *Die sakrale Backsteinarchitektur*, s. 131–154.

⁹ TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 417; E. KEYSER, *Beiträge zur Bau- und Kunstgeschichte der Danziger Marienkirche*, s. 211. Można zwrócić w tym przypadku uwagę na wezwanie kaplicy. Św. Kosma i św. Damian 27 września. Bracia bliźniacy; byli lekarzami, którzy leczyli chorych bezpłatnie w Aegei w Cylicji, zyskując tym wielu dla chrześcijaństwa. Zostali umęczeni i ścięci. Atrybuty, skarbonka (puszka) i butelka, co oznacza, że byli lekarzami. Czasami przedstawiani są z palmą i mieczem, toporem. Wezwania poszczególnych kaplic i ich związek z poszczególnymi grupami przy tych kaplicach funkcjonującymi to oddzielne zagadnienie badawcze.

więc zdecydowaną przewagą fundacji rodzinnych.¹⁰ Poniżej zwrócona zostanie uwaga na dwa przypadki przejścia w okolicach ołtarza głównego po jego południowej stronie ołtarza i kaplicy około połowy XV w.

2. Przejście ołtarza Trójcy Św. przez Eberharda Ferbera

Początki fundacji ołtarza Trójcy Św. wiążą się z rokiem 1408, kiedy to Gotke Schirmbeke i jego syn Johann ofiarowali na budowę kościoła 100 grzywien i otrzymali od rady miejskiej pozwolenie na budowę ołtarza przy jednym z filarów.¹¹ Postać lepiej znaną jest Johann Schirmbeke, który po raz pierwszy w 1412 r. został ławnikiem Głównego Miasta Gdańska¹² i był nim do 1419 r., kiedy to trafił do rady, w składzie której pozostawał do śmierci w 1429 r.¹³ Jego ojciec Gotke Schirmbeke nie obejmował urzędów miejskich. Wiadomo o jego związkach z klasztorem kartuzów z Raju Maryi. Wydaje się, że rodzina ta była mocno związana ze zwierzchnikiem terytorialnym, jakim był zakon krzyżacki.¹⁴ Zwraca uwagę, że fundacja ołtarza miała miejsce na krótko przed objęciem pierwszego urzędu miejskiego przez Johanna Schirmbeke.

Do zmiany właściciela tego ołtarza doszło w 1448 r. Przejął go wraz z wszystkimi dochodami Eberhard Ferber.¹⁵ W Gdańsku osiedlił się on w 1415 r. jako przybysz z Kalkar w Nadrenii. W 1427 r. otrzymał prawo miejskie. Jego pierwszą żoną została Dorota, prawdopodobnie z rodziny Eppenscheide.¹⁶ Kolejne małżeństwo zawarł z Małgorzatą Rogge, córką ówczesnego ławnika gdańskiego Hermanna Rogge.¹⁷ Powodzenia gospo-

¹⁰ Niepewna jest przynależność tzw. kaplicy Pod Chórem w XV w. W latach 50-tych XVI w. kupili ją burmistrz Johann von Werden i rajca Eggert von Kempen: TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 419. Co ciekawe, Eggert von Kempen pozostał katolikiem: Polski Słownik Biograficzny, tom XII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 336–7.

¹¹ Tak TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 397–398 na podstawie Johann Ferbers (1661) Auszug aus den Familienurkunden (Msc.). K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56. Imiona fundatorów dodatkowo potwierdzone w Archiwum Państwowym w Gdańsku (dalej: AP Gdańsk), Missiva 300, 27/5, k. 28v.

¹² Należał do ludzi wysuniętych do ławy przez Zakon krzyżacki. W składzie ławy znalazł się w 1412 r. razem z Wilhelmem Winterfeldem, który później ufundował we wschodniej części kościoła kaplicę św. Jakuba: P. OLIŃSKI, *Wilhelm Winterfeld – Ritter, Stifter, Danziger Ratherr*, in: „kopet uns werk by tyden“ Walter Stark zum 75. Geburtstag, hrsg. von N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke, Schwerin 1999, s. 263–266. Johann Schirmbeke w przeciwieństwie do Winterfelda usuniętego ze składu ławy w 1414 r. utrzymał się w niej: J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 88–94, 390, 455. W przeciwieństwie do Winterfeldów była to rodzina żyjąca w Gdańsku przynajmniej od połowy XIV w.

¹³ J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 88–105, 390–391.

¹⁴ P. OLIŃSKI, *Kontakty kartuzów z Raju Maryi z mieszczaństwem gdańskim w średniowieczu*, in: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 126–127.

¹⁵ TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 397–398; K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56.

¹⁶ J. PAPRITZ, *Dietrich Lilie und das Englische Haus*, *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins* 68/1928, s. 144; J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, Bd. 1: *1342–1525*, Hamburg 1991, s. 264.

¹⁷ H. ZINS, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, Lublin 1951, s. 4; W. SZCZUCZKO, *Ferber Jan*, in: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, tom 1, pod red. S. Gierszewskiego,

darcze Eberharda zaczęły się chyba w II połowie lat 20-tych XV w. Eberhard Ferber był szyprem i zajmował się handlem. Należał do ekspansywnych, bardzo aktywnych kupców, czerpiących zyski nie tylko z handlu, lecz również z udzielania pożyczek. Wiele interesów prowadził wspólnie z bratem Gobelem.¹⁸ Zmarł 21 marca 1451 r.¹⁹ Nie jest wykluczone, że został pochowany w pobliżu nabytego ołtarza przy stojącym w pobliżu filarze.²⁰

Ołtarz Trójcy Św. przejął Eberhard z rąk wdowy po Johannie Schirmebeke – Małgorzacie. Wdowę reprezentował jej brat, burmistrz Klaus Rogge. Zgody na transakcję udzieliła rada miejska.²¹ Decydującym powodem rezygnacji z kaplicy było chyba w tym przypadku wdowieństwo Małgorzaty i brak potomków. Nie są znane ewentualne warunki finansowe, czy jakieś inne warunki związane z przekazaniem tego ołtarza kaplicy.²² Należy jednak zwrócić uwagę, że Eberhard Ferber był krewnym Małgorzaty poprzez swoją żonę – również Małgorzatę, która była córką Hermanna Rogge. Hermann Rogge był bratem Małgorzaty, żony Johanna Schirmebeke i bratem Klause Rog-

Gdańsk 1992, s. 412–413; H. SAMSONOWICZ, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960, s. 111–112. Brakuje osobnego opracowania biograficznego Eberharda Ferbera.

¹⁸ W niektóre jego operacje finansowe, jak i w ich międzynarodowy charakter dają wgląd informacje zawarte w księgach ławniczych Głównego Miasta Gdańska (AP Gdańsk 300, 43/1a, 1b, 2): roku 1427 Eberhard Ferber pożyczył Erardtowi Schrulle 13,5 grzywny; w r. 1430 poświadczone jakieś kontakty finansowe z Szwedem Sturem, za którego Andreasowi Stollenowi Eberhard Ferber miał zapłacić 15 grzywien szwedzkich; w tymże 1430 r. Eberhard Ferber pożyczył 136 grzywien i 10 skotów Anglikowi Joenowi Roskil, za którego spłacili dług Willem Ventun i Joen Grant; Joen Roskil miał też dług w wysokości 37 grzywien u Michela Brugemanne, które to pieniądze również miał odebrać Eberhard Ferber; w 1431 r. pożyczył Eberhard Ferber Clawesowi Krassowe van Lubit 42,5 grzywny, co zostało spłacone; w 1436 r. razem z Gobelem pożyczali olbrzymią sumę 600 grzywien Warnboltowi von Sterne, w 1437 r. Gobel miał dłużniczkę w żonie Didericha von Collen Orethe z powodu Jana Denkensa na wysokość 14,5 grzywny; Eberhard pożyczył 25 grzywien Peterowi Grawelok w 1437 r. Eberhard Ferber wspólnie z Hermanem Lunynk pożyczył w 1438 r. 250 grzywien Markusowi Lange van Sundemer i Matysowi Lange z Lwowa. W 1438 r. Eberhard wspólnie z Gobelem 90 grzywien pożyczyci Frederichowi Val-schroden; w tym samym roku Gobel pożyczył 28 grzywien Bertholtowi Kulkepper. W 1439 r. Gobel pożyczył Hansowi Ewerdowi 20 grzywien, a Eberhard Ferber 72 grzywny Berndowi Grise i w tym samym roku 49,5 grzywny Cleisowi Horn; w tym przypadku do odbioru długu upełnomocnił Hermanna Lunynk; Ewert w 1440 r. pożyczył Hansowi Hoff 168 i 1/4 grzywny; w 1441 r. Eberhard i Gobel Ferberowie uzyskali prawo do odebrania 100 grzywien, które Arndtowi van der Kulen był winien Thomas Rok.

¹⁹ H. ZINS, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, s. 5.

²⁰ B. ENGEL, R. V. HANSTEIN, *Danzigs mittelalterliche Grabsteine*, Danzig 1893, s. 25, nr. 38; J. PAPRITZ, *Dietrich Lilie*, s. 145. Czy jednak inskrypcja na filarze poświęcona została Eberhardowi Ferberowi, założycielowi rodziny nie jest pewne. Inskrypcja poza imieniem i nazwiskiem nie zawiera żadnych dodatkowych elementów. Poniżej znalazł się tylko znak gmerkowy i nazwisko Adriana Rosenbercha, zmarłego w 1562 r., który w 1522 r. poślubił Elżbietę Ferber, córkę Bernharda Ferbera: B. ENGEL, R. V. HANSTEIN, *Danzigs mittelalterliche Grabsteine*, s. 25. Imiona Eberhard powtarzały się w rodzinie Ferberów w każdym pokoleniu.

²¹ AP Gdańsk, Missiva 300, 27/5, k. 28v.: TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 397–398.

²² Jej mąż Johann zmarł sprawując urząd rajcy w 1429 r. Małgorzata musiała mieć zapewne zgodę najbliższych krewnych na oddanie kaplicy. Księga ławnicza z lat 40-tych XV w. nie zachowała się. Jak pokazuje przykład przejścia kaplicy przez Filipa Bischofa z rąk rodziny von der Beke, w księgach ławniczych znajdowały czasami odzwierciedlenie dodatkowe okoliczności transakcji kaplicami.

ge. Z pewnością fakt ten miał podstawowe znaczenie. Małgorzata zmarła w 1449 r. wkrótce po odstąpieniu ołtarza.²³ Zastanawiające jest, że na odstąpienie ołtarza wyraził zgodę ówczesny senior rodu Klaus Rogge. Był on jednak wówczas podeszłego wieku, wkrótce 26. 10. 1450 r. zmarł mając około 78 lat.²⁴ Już przed 1448 r. zmarł jego brat Hermann, ojciec żony Eberharda Ferbera.²⁵ Synowie Klause i Hermanna zapewne byli jeszcze wówczas bardzo młodzi. Syn Klause – Heinrich miał w 1448 r. zapewne około 15 lat.²⁶ Kolejny z jego synów – również Nicolaus był więc jeszcze młodszy.²⁷ Zapewne jeszcze młodszy byli synowie Hermanna – Arnold i Bernhard.²⁸ Jak już zauważono wyżej, Małgorzata, żona Johanna Schirmbeke najprawdopodobniej nie posiadała potomstwa. Tym samym Eberhard Ferber był naturalnym kandydatem do przejęcia ołtarza i jednocześnie gwarantem kontynuacji funkcjonowania tej fundacji.²⁹ Nabycia ołtarza dokonał on co prawda również pod koniec życia, jednak jak się wydaje około 1448 r. nie musiał się jeszcze spodziewać rychłej śmierci.³⁰ Ołtarz pozostawał więc właściwie w rękach rodziny, a Eberhard Ferber stawał się gwarantem kontynuowania modlitw za poprzednie pokolenie właścicieli ołtarza i fundatorów. Miał obowiązek utrzymywania przy altarii jednego lub dwóch kapłanów.³¹ Eberhard Ferber wkrótce rozpoczął starania o uzyskanie zezwolenia na budowę w miejscu, w którym znajdował się ołtarz kaplicy. Korzystał przy tym z wstawiennictwa rady miejskiej popierającej ten projekt u biskupa kujawskiego w 1449 r.³²

Przestrzeń w części wschodniej świątyni – po południowej stronie w pobliżu ołtarza głównego musiała być atrakcyjna, odpowiednia dla rodziny o aspiracjach do zajęcia wysokiej pozycji w mieście pomimo wszelkich przemian zachodzących w postrzeganiu przestrzeni kościelnej.³³ Schirmbekowie zapewne nie z przypadku zajęli tę część kościoła. Wpływ na ich decyzję mogło mieć przekonanie o atrakcyjności miejsca związanego z sakralnym charakterem części wschodniej kościoła przy ołtarzu głównym, a ich zaangażowanie w rozbudowę tej części świątyni wydaje się to dodatkowo potwierdzać.³⁴ Zbudowana następnie przez Ferberów w miejsce ołtarza kaplica poświadcza rosnące aspiracje Ferberów. Posiadanie kaplicy podnosiło prestiż rodziny. Zwraca uwagę

²³ D. WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafel vom 14.-18. Jahrhundert*, Band 4, s. 89, Tafel I.

²⁴ J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 382.

²⁵ J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 380.

²⁶ J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 381.

²⁷ Mógł się urodzić ok. 1436-1440: D. WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner*, s. 89, Tafel I.

²⁸ D. WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner*, s. 89, Tafel I.

²⁹ Rozważania nad możliwościami przejęcia kaplicy przez mężów innych córek Klause i Hermanna Rogge nie wydają się celowe.

³⁰ W 1448 r. liczył zapewne ponad 50 lat. J. Papritz uznał, że w 1427 r. w momencie otrzymania praw miejskich Eberhard i jego brat Gobel mieli około 30 lat: J. PAPRITZ, *Dietrich Lilie*, s. 145.

³¹ AP Gdańsk, Missiva 300, 27/5, k. 28v.

³² AP Gdańsk, Missiva 300, 27/3, k. 93v.: TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 398.

³³ W przypadku kościoła mariackiego w Gdańsku do istotnej przemiany w postrzeganiu części prezbiterialnej i ołtarza dojść musiało po 1478 r.; M. KUTZNER, *Die spätmittelalterliche Ausstattung der Marienkirche*, in: *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*, s. 135-136.

³⁴ Sam fakt podjęcia przez gdańszczan decyzji o rozbudowie części wschodniej świątyni wskazuje na zapotrzebowanie na przestrzeń wokół ołtarza głównego.

elitarny charakter tej części kościoła. Na wschód od kaplicy Ferberów znajdowały się kaplica rodziny von der Beke oraz kaplica rodziny Winterfeld. Obie rodziny należały do ścisłych elit gdańskich. Wspomnieć też należy o związkach pomiędzy rodziną Winterfeld a rodziną Schirmbeków, jak i o związkach z Winterfeldami Eberharda Ferbera. Eberhard Ferber został opiekunem małoletnich Winterfeldów, o czym świadczą opłaty szosowego z 1443 r. wnoszone przez Ferbera i być może czwórki małoletnich Winterfeldów.³⁵ Wiadomo, że Eberhard Ferber został z wyboru Clausa Winterfelda i Hansa Winterfelda opiekunem Hennynga Winterfelda w 1440 r.³⁶ Hennying był synem zmarłej w 1440 r. Małgorzaty Winterfeld, żony Wilhelma, którzy ufundowali kaplicę św. Jakuba. Ten rząd kaplic po południowej stronie ołtarza głównego znajdował się więc w posiadaniu rodzin zajmujących wysoką pozycję wśród gdańszczan.³⁷ Zajęcie przez Ferberów tego ołtarza musiało więc mieć wpływ na podniesienie prestiżu rodziny. Ferberowie zdołali przezwyciężyć problemy natury organizacyjnej i architektonicznej i zbudowali w miejsce ołtarza kaplicę. Kaplica nosiła w późniejszym okresie miano „blinde Kapelle“, gdyż nie posiadała otworów okiennych. Pozostała w posiadaniu Ferberów również w czasach nowożytnych.³⁸

Zwracają uwagę motywy, którymi uzasadniał Ferber chęć zbudowania kaplicy. Miała ona służyć m. in. przybyśsom do miasta, jak i udającym się w podróż oraz wcześniej zaczynającym swoją pracę rzemieślnikom. Ufundowana przy tej kaplicy msza poranna wypełniała istniejącą w tym przypadku lukę w porządku modlitewnym kościoła mariackiego, co zapewne wzbudziło pozytywną reakcję u biskupa włocławskiego. Ferber wykazał się troską o ogół mieszczan.³⁹ Przedstawiał się jako mieszczanin, który troszczy się o dobro całej gminy miejskiej. Może to świadczyć o aspiracjach Ferbera do objęcia urzędów w mieście. Rady miejskie miały obowiązek wykazywać troskę o dobro gminy, na które składała się m. in. troska o spełnianie chrześcijańskich obowiązków mieszkańców, w tym obowiązku uczestniczenia we mszy św.⁴⁰ Jednocześnie fundując najwcześniejszą mszę w kościele związaną z intencją zbawienia rodziny Ferberów zyskiwał modlitwy ogółu mieszczan i nie tylko mieszczan uczestniczących w tej mszy.⁴¹ Msza miała więc charakter codziennej mszy prywatnej, nabierała jednak charakteru mszy publicznej, w której miały brać udział szersze kręgi mieszczan.⁴²

³⁵ J. PAPRITZ, *Dietrich Lilie*, s. 144.

³⁶ AP Gdańsk, 300, 43/1b, s. 641. Claus był bratem przyrodnim Hennynga, zaś Hans kuzynem: J. PAPRITZ, *Dietrich Lilie*, s. 144, przyp. 42.

³⁷ O Wilhelmie Winterfeld zob. P. OLIŃSKI, *Wilhelm Winterfeld*, s. 263–266.

³⁸ TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 400.

³⁹ O względach użyteczności dla całej gminy miejskiej jako jednym z motywów fundacyjnych zob. P. OLIŃSKI, *Mieszczanin w trosce o zbawienie. Uwagi o memoratywnych funkcjach fundacji mieszczańskich w wielkich miastach pruskich*, in: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, pod red. H. Manikowskiej, H. Zaremskiej, Warszawa 2002, s. 347–359.

⁴⁰ D. POECK, *Rat und Memoria*, in: *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*, hrsg. von D. Geuenich, O. G. Oexle, Göttingen 1994, s. 286–335; S. RÜTHER, *Repräsentation und Legitimation. Zur Darstellung des Rates in den Hansestädten des südlichen Ostseeraums am Beispiel Lübecks*, in: *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*, s. 35–38.

⁴¹ P. OLIŃSKI, *Mieszczanin w trosce o zbawienie*, s. 357–358.

⁴² Być może nie był to jedyny przejaw działalności pro publico bono Ferbera. Eberhard Ferber, podobnie jak wielu innych bogatych mieszczan, posiadał również łaźnię w mieście. Znajdowała się ona na ulicy Ducha Świętego; AP Gdańsk, 300, 12/398, s. 10. Posiadanie łaźni mogło również stanowić okazję do okazjonalnego przedsięwzięcia akcji charytatywnych kierowanych ku najuboższym polegających na

Wystrój i kształt kaplicy nadał jego syn Johannes Ferber.⁴³ Niektóre z elementów ufundowanej przez niego predelli około 1480 z dodanymi elementami po 1498 r. pozwalają przypuszczać, że mnożył on swoją przynależność do różnych bractw, zwłaszcza tych o elitarnym charakterze. Był więc być może członkiem bractwa św. Reinholda, a także członkiem bractw strzeleckich.⁴⁴ Jednocześnie Johannes Ferber jako pierwszy członek tej rodziny zaczął sprawować urzędy miejskie. W 1467 r. został ławnikiem, w 1475 r. rajcą, zaś od 1479 r. do śmierci w 1501 r. burmistrzem.⁴⁵ Zrealizował on w pełni aspiracje ojca, które ujawniły się w momencie przejścia ołtarza Trójcy Św.

3. Przejęcie kaplicy Jedenastu Tysięcy Dziewic przez Filipa Bischofa

Przejęcie kaplicy z rąk starej rodziny gdańskiej przez ekspansywnego kupca będącego *homine novo* w Gdańsku miało miejsce w przypadku kaplicy Jedenastu Tysięcy Dziewic przylegającej od strony wschodniej do kaplicy Ferberów. Zmiana własności tej kaplicy powinna być chyba wiązana z konsekwencjami wojny trzynastoletniej. Do sfinalizowania transakcji doszło w roku 1466.⁴⁶ Właścicielem kaplicy była do tego czasu rodzina von der Beke należąca do ścisłych elit gdańskich. Ufundował ją zapewne Gerdt von der Beke, jak przypuszczają niektórzy już w II dziesięcioleciu XV w.,⁴⁷ z pewnością przed 1425 r., wówczas bowiem została tam pochowana jego żona, Demut.⁴⁸ Gerdt von

darmowym umożliwianiu zadbania o higienę osobistą. Co prawda, nie wiemy nic na ten temat w przypadku Eberharda Ferbera, jednak znane są liczne przykłady takiego postępowania innych zamożnych właścicieli łaźni: S. RÜTHER, *Repräsentation und Legitimation*, s. 40.

⁴³ A. S. LABUDA, *Dziela tworzone w Gdańsku w drugiej połowie XV i w początkach XVI wieku*, in: J. Domasłowski, A. Karłowska-Kamzowa, A. S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa-Poznań 1990, s. 126–131; TENŽE, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 połowie XV w.*, Warszawa 1979, s. 77n, 192n.; H. ZINS, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, s. 6–7.

⁴⁴ A. S. LABUDA, *Dziela tworzone w Gdańsku w drugiej połowie XV i w początkach XVI wieku*, s. 127–128.

⁴⁵ H. ZINS, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, s. 6.

⁴⁶ Data przejścia kaplicy różnie jest podawana w literaturze, co wynika jednak chyba ze zwykłych pomyłek. St. Bogdanowicz pisał o przejściu praw patronackich do kaplicy przez Bischofa w 1470 r. (na podstawie opracowania Th. Hirscha, gdzie jednak rok ten odnosi się do objęcia przez Filipa Bischofa urzędu burmistrza: TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 407. Z kolei A. S. Labuda datował je na 1463: A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny – problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 205.

⁴⁷ A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny – problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 204.

⁴⁸ Tak podaje płyta nagrobna, która pod koniec XIX w. znajdowała się poza tą kaplicą przy filarze przy murze: „*Hir leget begraben demoet von der beke di willem von vmmen tochter was di starp in dem joer vnsers heren m cccc xxv vf sancte anthonie obende, b. g. v. s.*” – *Danzigs mittelalterliche Grabsteine*, hrsg. von B. Engel, R. v. Hanstein, Danzig, 1893, s. 18, nr. 26. TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 407; K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56; S. BOGDANOWICZ, *Dziela sztuki sakralnej bazyliki mariackiej w Gdańsku*, s. 259; W. DROST, *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963, s. 125–126; A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny – problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 206. Epitafium u wejścia do kaplicy przedstawia ją kłęzącą wraz z trzema córkami pod opieką św. Barbary przed Marią Apokaliptyczną (s. 206). W napisie obok informacji o pochowaniu w tym miejscu znalazło się wezwanie do modlitwy za jej duszę. Trwający związek z tym miejscem pomimo utraty własności być może poświad-

der Beke został w 1411 r. wybrany ławnikiem, jeszcze w tym samym roku rajcą, zaś w 1413 r. burmistrzem. Był związany z zakonem krzyżackim. Po przerwie w sprawowaniu tego urzędu w latach 1415–1416 objął go ponownie w 1417 i sprawował do swojej śmierci w roku 1430.⁴⁹ Kaplica znajdowała się w chórze kościoła pomiędzy ołtarzem Trójcy Św. i kaplicą św. Jakuba. Chronologia budowy sąsiedniej kaplicy św. Jakuba wydaje się potwierdzać, że kaplica rodziny von der Beke mogła powstać w początku lat 20-tych XV w., z pewnością w okresie, gdy Gerdt von der Beke sprawował już od kilku lat urząd burmistrza.⁵⁰

Nie są znane dochody kaplicy nadane przez Gerdta. Wiadomo jedynie, że w 1443 r. jego dwaj starsi synowie Joachim i Dawid przekazali niepełnoletniemu jeszcze bratu Johannowi całoroczne dochody z Wrzeszcza, które po jego śmierci miały przypaść zgodnie z wolą obu braci na kaplicę ufundowaną przez ich ojca.⁵¹ Joachim, podobnie jak ojciec, zasiadał w ławie (od 1448), następnie w radzie miejskiej (od 1455, z przerwą 1456/57), zmarł w 1463 r.⁵² Po 1463 r. rodzina ta przez najbliższych 60 lat nie miała swoich przedstawicieli we władzach miejskich. Dawid pod koniec wojny trzynastoletniej zapewne popadł w problemy finansowe. W 1466 r. zadłużył się u Filipa Bischofa na sumę 384 grzywien. Zastawem na tą sumę stały się trzy części kaplicy wraz z przynależącymi dobrami i dochodami, na które składały się m. in. dobra ziemskie we Wrzeszczu, można więc przypuszczać, że najmłodszy z braci – Johann zmarł wcześniej. Wraz z kaplicą Filip Bischof miał także przejąć dochody czynszowe, które zostały jej zapisane po śmierci Mertena Cremona.⁵³ Również pisma i dokumenty dotyczące posiadłości miały trafić do rąk Filipa Bischofa.⁵⁴ Czwarta część kaplicy należała do Jakuba Rode (zm. 1464) i jego synów Piotra i Hansa i ten stan posiadania pozostał nienaruszony. W przypadku gdyby Dawid von der Beke spłacił w obiecany terminie pożyczoną

cza fakt, że w 1640 r. Hermann von der Beke zadbał o renowację zabytku „in memoriam nobilissimae prosapiae suae”. Nie jest jednak pewne, czy chodzi właśnie o to epitafium: R. CURICKE, *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*, Hamburg 1979, s. 315; S. BOGDANOWICZ, *Dzieła sztuki sakralnej bazyliki mariackiej w Gdańsku*, s. 260.

⁴⁹ J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, Bd. 1: 1432–1525, Hamburg 1991, s. 218–219.

⁵⁰ Początki fundacji ołtarza Trójcy Św. po zachodniej stronie kaplicy rodziny von der Beke wiążą się, jak zauważono wyżej, z rokiem 1408. Jednak ze względu na to, że był to filar narożny, należy uznać, że budowa kaplicy w tym miejscu nie musi być wiązana z sąsiednimi kaplicami, w związku z czym chronologia jej powstania nie ma konsekwencji dla datacji kaplicy 11000 Dziewic. Pozwolenie od rady miejskiej na budowę kaplicy św. Jakuba położonej na wschód od kaplicy von der Beke otrzymali Wilhelm i Hennyn Winterfeld 6 lipca 1423 r. Budowa chyba przebiegała dosyć szybko. W każdym razie już kilka miesięcy później, 27 sierpnia 1423 r. Wilhelm ze swoją żoną Małgorzatą ufundowali tam dwie wikarie: TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien*, Bd. 1, s. 410; K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 57; P. OLIŃSKI, *Wilhelm Winterfeld*, s. 263–266.

⁵¹ K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56; S. BOGDANOWICZ, *Dzieła sztuki sakralnej bazyliki mariackiej w Gdańsku*, s. 252–253. Była to wieś nadana Gerdowi von der Beke w 1412 r. przez w. mistrza Heinricha von Plauen: P. SIMSON, *Geschichte der Stadt Danzig*, Danzig 1913, Bd. 1, s. 146; *Historia Gdańska*, pod red. E. CIEŚLAKA, tom 1, Gdańsk 1978, s. 491.

⁵² J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 220–221. Związki genealogiczne tej rodziny zob. D. WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner*, s. 42, Tafel I.

⁵³ AP Gdańsk, Księgi ławnicze, 300, 43/2b, k. 9v.

⁵⁴ W pierwszym rzędzie chodzić tu mogło o posiadłości we Wrzeszczu. Przywilej z nadaniem ich Gerdowi von der Beke z 1412 r. stosunkowo szybko zaginął. Już w 1419 r. został w związku z tym odnowiony przez w. mistrza Michaela Kuchmeistera: P. SIMSON, *Geschichte der Stadt Danzig*, s. 146.

sumę, Bischof miał zwrócić kaplicę wraz zastawionym majątkiem. W związku z tym zastawem pretensje wnieśli jeszcze dwaj inni mieszczanie Tobiasz Steynweth i Syverd Zeitz, co dodatkowo komplikowało sprawę.⁵⁵ Dawid von der Beke nie był w stanie spłacić długu, co więcej jeszcze bardziej zadłużył się u Filipa Bischofa, co pociągało za sobą zastawianie dalszego majątku.⁵⁶ Sprzeciw przeciw sprzedaży kaplicy podniosła również ciotka Dawida, Małgorzata, zakonnica w klasztorze benedyktynek w Toruniu, która zresztą za fundatora kaplicy uznawała Johanna de Beke. Jego bowiem wolę miała spełnić jej matka Urszula fundując kaplicę. W konsekwencji Małgorzata odmawiała Dawidowi prawa samodzielnego dysponowania kaplicą.⁵⁷ Sytuacja wokół kaplicy stała się więc bardzo skomplikowana. Ostatecznie rada miejska mimo sprzeciwu Małgorzaty uznała racje Dawida.⁵⁸ Filip Bischof mógł więc przejąć kaplicę.

Filip Bischof przybył do Gdańska najprawdopodobniej z Lubeki. Wraz z braćmi prowadził szeroką działalność handlową. Jego bardzo aktywna działalność handlowa widoczna jest od początku lat 50-tych XV w. Handlował wraz z braćmi i innymi kupcami pomiędzy Lubeką, Brugią, Brukselą, Amsterdamem, Hamburgiem, Inflatami, Polską i Gdańskiem.⁵⁹ Również Filipowi Bischofowi, podobnie jak Eberhardowi Ferberowi pomogły dobre ożenki.⁶⁰ Od 1459 r. działał w imieniu Gdańszczan na polu dyplomacji.⁶¹ Był od 1461 r. ławnikiem, w 1469 r. został rajcą, rok później burmistrzem Głównego Miasta Gdańska.⁶² Wraz z objęciem urzędów obok prowadzonej dotychczas działalności handlowej zaczął prowadzić intensywną działalność kredytową.⁶³ Pożyczali u niego nie tylko kupcy i inni mieszczanie, ale również rada Gdańska i król polski.⁶⁴ Posiadał liczne nieruchomości, w tym również dzierżawił łąźnię.⁶⁵ Zmarł z 16 na 17 lipca 1483 r. Kazał się jednak pochować nie w nabytej kaplicy, lecz w klasztorze cysterskim w Oliwie.⁶⁶

⁵⁵ AP Gdańsk, Księgi ławnicze, 300, 43/2b, k. 13v.

⁵⁶ Zastawił jeszcze w tym samym roku po otrzymaniu od Filipa Bischofa 100 grzywien „de Radestofen der hundegasse vor ein underpand“; AP Gdańsk, Księgi ławnicze, 300, 43/2b, k. 33v.

⁵⁷ AP Gdańsk, 300, D/70, nr 111. K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56; P. OLIŃSKI, *Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich*, in: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, pod red. Z. H. Nowaka, A. Radziwińskiego, Toruń 1998, s. 150. Zdrenka za żonę Johanna von der Beke, a matkę Gerda, a tym samym i zakonnicę Małgorzaty uznał Małgorzatę; J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 219. Urszulę jako matkę Gerda i Małgorzaty zakonnicę wymienia D. WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner*, s. 42, Tafel I.

⁵⁸ K. GRUBER, E. KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, s. 56.

⁵⁹ J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, in: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, tom 1, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 113–114; H. SAMSONOWICZ, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960, s. 107–108.

⁶⁰ Zob. niżej przyp. 67.

⁶¹ J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, s. 114.

⁶² J. ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt*, s. 225; idem, *Bischof Filip*, s. 113; H. SAMSONOWICZ, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, s. 107.

⁶³ H. SAMSONOWICZ, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, s. 107–108.

⁶⁴ J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, s. 114; H. SAMSONOWICZ, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, s. 107–108.

⁶⁵ J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, s. 114.

⁶⁶ *Casper Weinreichs Danziger Chronik*, hrsg. von TH. HIRSCH, M. TOEPPEN, E. STREHLKE, *Scriptores rerum Prussicarum IV*, Leipzig 1870, s. 749; A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła*

Sądząc po zachowanej inskrypcji poświęconej żonie Gerda von der Beke, można przypuszczać, że Bischofowie utrzymywali pamięć o pierwszych fundatorach kaplicy. Miejsce pochówku nie zostało naruszone. W kaplicy nie mogła być pochowana druga żona Filipa – Katarzyna, zmarła przed 2 VI 1464 r.⁶⁷ Natomiast została tam pochowana ostatnia z jego żon – Elżbieta, z domu Gerwer, zmarła w 1498 r.⁶⁸ Filip Bischof zaczął kaplicy nadawać nowy wystrój. Ufundował w latach 70-tych nową predellę, na której został m. in. przedstawiony klęczący fundator wraz z czterema synami przed Marią z Dzieciątkiem oraz klęczące przed św. Katarzyną żona Filipa Bischofa z czterema córkami.⁶⁹ W swoim testamencie obok wielu innych zapisów zapewnił posiadanej kaplicy dodatkowe dochody. Miało przy niej być utrzymywanych 2 kapłanów z dochodów rentowych z posiadłości we Wrzeszczu w wysokości 10 grzywien. Dodatkowo dwie grzywny przeznaczył on na odprawianą przy jego grobie mszę, odmówienie *De Profundis*, jednego *Pater noster* z trzema kolektami.⁷⁰

Posiadanie kaplicy w późniejszych latach pozostało w rękach rodziny Bischof i dwóch rodzin, które z Bischofami były spowinowacone, tj. rodzinę Giese i von Süchten. Dochody kaplicy powiększały się. W początkach XVI w. kapłani przy tej kaplicy otrzymywali 40 grzywien.⁷¹

Również w tym przypadku przejęcia kaplicy dokonał niezwykle ekspansywny kupiec, którego potęga właśnie urastała do jednej z największych w Gdańsku. Filip Bischof zdobył kaplicę w pobliżu ołtarza głównego, po jego stronie południowej, obok wspomnianej wyżej kaplicy Ferberów. Przejęcie ołtarza przez Eberharda Ferbera wynikało jednak nie tylko z siły finansowej, ale i ze związków rodzinnych. Zbudowanie w miejsce ołtarza kaplicy, w której miano modlić się za zbawienie rodziny Ferber było zapewne wpisane w strategię rodziny na drodze do zdobycia poważania w mieście i do urzędów miejskich.⁷² Filip Bischof natomiast przejął kaplicę w wyniku długów, w które popadł u niego poprzedni właściciel. Zdobycie kaplicy było elementem działań handlowych

NMPanny - problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci, s. 211, przyp. 20; J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, s. 114; P. OLIŃSKI, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997, s. 270–271.

⁶⁷ J. ZDRENKA, *Bischof Filip*, s. 114. Pierwszą żoną była od ok. 1435 do ok. Elżbieta, siostra burmistrza Jerzego Bocka, drugą od 1461 do 1465 r. Katarzyna, siostra Hermana Illhorn, ławnika, wdowa po ławniku Janie Zimmermannie, trzecią od 1465 r. Elżbieta Gerwer, córka Tidemanna Gerwer.

⁶⁸ *Danzigs mittelalterliche Grabsteine*, s. 18, nr 26. Nieścisłości, jeśli chodzi o liczbę żon u A. S. LABUDY, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny - problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 211, przyp. 20.

⁶⁹ A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny - problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 210 (tu jej powstanie kładł autor na okres między 1463–1475); TENŻE, *Dziela tworzone w Gdańsku w drugiej połowie XV i w początkach XVI wieku*, s. 124, 126 (tu raczej na lata 70-te XV w.).

⁷⁰ Fragment testamentu Filipa Bischof podał G. LÖSCHIN, *Beiträge zur Geschichte Danzigs und seiner Umgebungen*, Danzig 1837, Bd. 1, s. 17; TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 407; A. S. LABUDA, *Predella Filipa Bischofa z kościoła NMPanny - problemy późnośredniowiecznej ikonografii śmierci*, s. 211.

⁷¹ TH. HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, s. 407.

⁷² Jak stwierdził niemiecki historyk O. G. Oexle memoria tworzy sławę („Memoria erzeugt fama“) – O. G. OEXLE, *Adel, Memoria und kulturelles Gedächtnis. Bemerkungen zur Memorial-Kapelle der Fugger in Augsburg*, s. 340; TENŻE, *Welfische Memoria. Zugleich ein Beitrag über adlige Hausüberlieferung und die Kriterien ihrer Erforschung*, in: *Die Welfen und ihr Braunschweiger Hof im hohen Mittelalter*, hrsg. von B. Schneidmüller, Wiesbaden 1995, s. 61–94.

i udzielanych pożyczek. Pozycja Bischofa w mieście była na tyle silna, że już wcześniej objął urząd ławnika. Wkrótce po przejęciu kaplicy został rajcą i burmistrzem. Przejęcie kaplicy stanowiło potwierdzenie i publiczną demonstrację dotychczasowej pozycji. Mogło to również być wyrazem dalszych aspiracji. W przeciągu owych dwudziestu lat dzielących oba przejęcia kaplic, w toku których doszło do wojny trzynastoletniej, zaktywizowało się w mieście wielu nowych kupców. Najbardziej prestiżowe miejsca w kościele parafialnym były już zajęte, jednak najpotężniejszy z nich Filip Bischof zdołał zdobyć kaplicę, która mogła odpowiadać jego pozycji w mieście.

Sociální svět středověkého města

Editor MARTIN NODL
Colloquia mediaevalia Pragensia 5

Obálka: Hana Blažejová
Technická redaktorka: Marie Vučková
Sazba: Jana Andrllová, Mělník
Vydalo Centrum medievistických studií
v nakladatelství

jako jeho 191. publikace
Tisk: ÚJI, a.s, Praha-Zbraslav
Praha 2006
272 stran
Vydání první

Elektronické vydání první
Praha 2019

